ПРЕСЛАВ

2

СБОРНИК

П 902(497.2)
П86
3264

ПРЕСЛАВ
СБОРНИК

SOCIETÉ
HISTORIQUE
DE PRESLAV
COMITÉ „TIČA“

PRESLAV

2
REQUEIL

SOFIA 1976
NAUKA
I IZKUSTVO

ПРЕСЛАВСКО
ИСТОРИЧЕСКО
ДРУЖЕСТВО
КОМИТЕТ «ТИЧА»

ПРЕСЛАВ

2
СБОРНИК

Отговорен редактор
Проф. Станчо Ваклинов

Висш педагогически институт
ШУМЕН
БИБЛИОТЕКА
„КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ“
ШУМЕН

СОФИЯ 1976
НАУКА
И ИЗКУСТВО

3264

902(497.2)949.72.03

П 902(497.2)
П 86

Редакционна колегия: проф. *Станчо Ваклинов* — отговорен редактор, ст. н. с. ***Йорданка Чангова*** и н. с. *Тотю Тотев*

Rédaction: prof. *Stančo Vaklinov* — rédacteur en chef, *J. Cangova*, *T. Totev* — secrétaire de la rédaction.

1563/93г.

Индекс 00

ПРЕДГОВОР

Делото, подхванато от археологическо дружество „Тича“ в гр. Преслав с издаването на поредица сборници под общото заглавие „Преслав“, намери разбиране и подкрепа както от местната преславска общественост, така и от отговорните органи в Шумен. Нещо повече, първият сборник бе посрещнат с нескриван интерес от научните работници в областта на археологията, езикознанието, изкуствоведението и историята не само в България, но и вън от страната. Редакцията на сборника получи ласкави отзиви за него от много учени у нас и в чужбина, които обещаха да изпратят за следващите томове свои студии и материали. Свои работи поместват още в настоящия том двама видни съветски византинисти от Ленинград — А. В. Банк и А. Л. Якобсон.

Вторият том на сб. „Преслав“ бе подготвен твърде отдавна и само трудностите, които се явиха за отпечатването му, забавиха извънредно дълго неговото излизане. Между това настъпиха и някои промени в археологическо дружество „Тича“, което се превърна в общограждански комитет на приятелите на археологията към местното историческо дружество. Комитетът „Тича“ ще остане и занапред носител на най-добрите традиции на старото археологическо дружество, основано от Йордан Господинов.

Настоящият том е посветен на Вера Иванова—Мавродинова. Тази година нейната осемдесет годишнина мина почти незабелязано, но за дългогодишната ѝ работа, посветена на Преслав и на неговата култура, това е най-скромният израз на признателност и уважение от страна на нейни сътрудници и почитатели.

Редакцията

ВЕРА ИВАНОВА — МАВРОДИНОВА

С. Ваклинов

През 1976 г. се навършиха 80 години от рождението на видната учена, дългогодишна уредничка на Средновековния отдел в Народния археологически музей и двадесет години ръководителка на разкопките в Преслав Вера Иванова—Мавродинова. Тя принадлежи към второто поколение български археолози, чиято дейност изпълва почти половин век в историята на българската археология.

Родена в семейството на големия славист — литературовед, историк и археолог, проф. Йордан Иванов, Вера Иванова отрано заживява с научния свят на своя баща, когото придружава в разкопките му още от дете. Старобългарският език и литература, историята на българската култура в различните ѝ прояви стават още от младежките ѝ години не само обект на нейните научни занимания, но и цялостна творческа атмосфера, определяща развитието ѝ като научен работник. Затова тя завършва именно славянска филология в Софийския университет, като две години слуша лекции по история. Филологическата ѝ подготовка става здрава основа за работа в различни области на хуманитарните исторически науки. Езиковедският подход се чувствува и досега тук-там в трудовете на В. Иванова. Сравнително историческият метод независимо от проблемите, с които тя се занимава, и паметниците, които интерпретира, си остава валиден при обяснението на редица явления от историята на материалната култура и изкуството, особено в съчетание с материалистическия мироглед и общомарксисткия диалектически метод в нейните студии от по-ново време. Филологическата подготовка на В. Иванова определя още от млади години оня интерес към славянската палеография и епиграфика, който тя не е загубила и до днес.

Още с назначаването си в музея тя подготвя своята първа и най-голяма работа, която представлява свод на историческите и археологическите данни за църковното строителство в българските земи (ГНМ, V, 1926, с. 420—583). Пълнотата на този добросъвестно събран материал прави този труд все още полезен и в наши дни. Не случайно тази работа получава наградата „Р. Киркович“ на БАН.

През 1926—1928 г. В. Иванова специализира в Париж в Колеж дьо Франс-Екол де от етюд при Г. Мийе, Ш. Дил по византийско изкуство и история при А. Фосийон по романско изкуство, при А. Байе по еретическите учения на Изтока. В Лувърската школа участвува в упражненията на Дюсо върху археологията на Палестина.

През цялата си служебна дейност В. Иванова бе музеен работник. Отначало тя е асистент в Средновековния отдел на Народния археологически музей при Кр. Миятев. По-късно, когато той напуска музея, тя заема неговия пост и до своето пенсиониране остана на тази длъжност. Когато по особени съображения, които нямаха нищо общо с нуждите на музея, Средновековният отдел бе разделен на две, тя остана да оглавява новосъздадения Ранносредновековен отдел. В същото време, когато Народният археологически музей бе обединен и административно с Археологическия институт в рамките на Българската академия на науките, Вера Иванова—Мавродинова получи по право научното звание старши научен сътрудник.

Като член на малкия музеен колектив в този най-голям за своето време център на археологията в България В. Иванова споделя всички промени и перипетии в неговия живот и развитие. Особено активно и с високо чувство за гражданска отговорност тя работи за опазването на неоценимото национално богатство на музейните фондове през тревожните военни години, по време на евакуацията и бомбардировките.

През тридесетте и началото на четиридесетте години В. Иванова израства като учен-изследвач на раннохристиянската архитектура и на средновековната българска култура. Нейните трудове през този период се групират главно около две големи теми: раннохристианската и ранносредновековната базилика и старобългарската епиграфика. През целия този период нейната работа на терена е свързана главно с паметници на раннохристианската архитектура — в Иваняне, София, Хисаря. Тя прави освен това сондажи около Боянската църква, проучва паметници на църковната архитектура из Западна България, разкрива римска постройка в Скравена, Ботевградско. Интересът ѝ към старобългарските центрове Преслав и Плиска не успява да преодолее мъчнотиите, които съпътствуваха организирането на по-сериозни разкопки там. Все пак тя успява да отиде за пръв път в Преслав през 1930 г., за да замести за кратко време ръководителя на разкопките на двореца Кр. Миятев и в Плиска, за да се запознае с паметниците, открити от Успенски и Шкорпил. В Преслав тя прави и проучвания на църквата Гебе клисе, като разкрива частично разкопания от Шкорпил паметник. Нейните познания по историята на базиликите ѝ помагат да направи някои наблюдения на сградата и да коригира публикувания от Шкорпил план.

Системната ѝ работа над проблемите на ранновизантийската базилика довеждат до обобщителни трудове, които се явяват под формата на доклади пред IV (в София) и V (в Рим) конгрес по византийско изкуство и археология. Същевременно тя поставя на преценка някои характерни особености на плисковската Голяма базилика в светлината на общото развитие на базиликата в българските земи.

Важен повратен момент в научната кариера на В. Иванова настъпва след 9. IX. 1944 г., когато се започна системното проучване на старобългарските столици Плиска и Преслав. В новата насоченост на работата на терена, в новата проблематика, поставена за разработване в Плиска и Преслав, в нейната научна мотивировка тя вложи цялата си енергия, познания и твърдост. В. Иванова изпълняваше програмата за интензивни разкопки, която нейният съпруг Никола Мавродинов като директор на Народния археологически музей отстояваше с необикновен замах. Този период в проучванията на Преслав представлява като че ли епоха в живота на В. Иванова—Мавродинова. От 1945 до 1964 г. — цели двадесет години, неизменно В. Иванова беше ръководителка на немногоброен колектив от сътрудници на НАМ и на Археологическия институт при Българската академия на науките, натоварен с издирване и проучване на оцелелите паметници на Преслав. Тя получи най-после възможността да насочи всичките си интереси към проблемите на старобългарската култура, така блестящо илюстрирани в паметниците на Симеоновата столица. И тя се залови с Преслав изцяло: църковна и манастирска архитектура, крепостно строителство, скулптура и приложни изкуства, проблеми на старобългарската култура изобщо. С особена ревност В. Иванова следеше откриването и с особена любов проучваше паметниците на старобългарската епиграфика. Цялостното обхващане на въпросите на материалната култура и изкуство на Преслав като жив политически, стопански и духовен център на България в епохата на нейния разцвет позволи на В. Иванова — славист-филолог, да види в нова светлина и редица чисто филологически проблеми в тяхната естествена среда, непосредствено свързани с живота на творците на езика и писмеността.

Научното творчество на В. Иванова след 1945 г. е изцяло посветено на въпросите на Преслав. Това са главно публикации на новооткрити паметници — резултат от разкопките в стария град. Но тези публикации не се изчерпват с излагане на новите факти и с описанието на откритите сгради и намерените материали. Там са подложени на задълбочен анализ и пълна интерпретация всички проблеми, които се поставят от новите находки. Ерудицията на учения е вложена изцяло не само за пряко обяснение на новооткритото, но и за културно-историческото му осмисляне. В това отношение работата на В. Иванова—Мавродинова над паметниците на Преслав представлява решителна крачка напред не само в собствено преславската проблематика, но и в проблемите на генезиса и формирането на старобългарската култура изобщо. Трудовете на В. Иванова се отличават със своята лаконичност. Описанията са точни, без излишни подробности, изпълващи с баласт статиите дори на известни специалисти. Фразата ѝ е прегнантна и това прави понякога стила ѝ труден. На проблеми, които заслужават да им се посветят големи глави или цели съчинения, В. Иванова отделя страници или дори само кратки пасажи. Поради това нейното научно творчество не се отличава с надут обем. Резултатите от многогодишна задълбочена изследователска работа тя е в състояние да представи в няколко реда, в един пасаж или само в няколко страници.

В. Иванова организира разкопките в стария Преслав със свойствената си настойчивост и твърдост, преодолявайки често неимоверни трудности през следвоенните години. Но не само това. Тя полага особени грижи за опазването на новооткритите материали. Вера Иванова става инициатор за прехвърлянето през 1949 г. на бившия църковен имот към Българската академия на науките и на създаването на една солидна база за археологически разкопки в Преслав. На нея главно се дължи създаването на един приличен музей в развалините на стария град Преслав, гдето с ценната помощ на Йордан Господинов се привеждат в ред събираните години наред археологически материали. Грижите за Преслав в известен смисъл заемаха цялата енергия и всички сили на В. Иванова. Преслав бе половината от нейния живот като учен и гражданин и продължава да бъде, независимо че други вече са поели нейните задължения и грижи. С право тя е обявена за почетен член на преславския общограждански комитет „Тича“ и за почетен гражданин на новия град Преслав.

В цялостната си научноизследователска работа през последните 25 години, неразривно свързана с проблемите на Преслав и старобългарската култура, В. Иванова—Мавродинова е съумявала да съчетае хармонично научните си принципи с високо гражданско и патриотично отношение към националното културно наследство. Остро и с типичната си своеобразност тя реагира винаги когато в научна среда или в печата се правят опити за омаловажаване оригиналността на българските столици като укрепени средища и творчески центрове, когато прикрито или направо се поставя знак на съмнение над големи и малки прояви и постижения на старобългарската култура. На високо научно ниво и с гражданска убеденост и страст Вера Иванова защищава българската култура навсякъде — у нас и в чужбина, на обикновени заседания и в международни срещи, и е непримирима към всякакви временни съображения и конюнктурност в това отношение. Заради това тя има и у нас, и вън от пределите на родината както много приятели, така и неприятели.

През последните години В. Иванова представи достойно българската наука на няколко международни срещи: XII международен конгрес по византийско изкуство и археология в Охрид (1961), V международен славистичен конгрес в София (1963), Румъно-българския семинар в Букурещ по проблемите на балкано-дунавската култура през ранното средновековие (1962).

Дългогодишната работа на В. Иванова—Мавродинова над преславските и други старобългарски епиграфски паметници, над паметниците на изобразителното изкуство в Преслав насочи отново нейното внимание към проблемите на книжовното творчество в старата българска столица: В. Иванова се връща постепенно към оная проблематика, която я е занимавала много години назад. През 1959 г. тя посети СССР, гдето работи главно над запазените в големите съветски книгохранилища преписи на старобългарски книжовни паметници. Плод на тези издирвания и съпоставки са две интересни нейни студии („Ктиторският образ в Иполитовия сборник на Историческия музей в Москва“ и „За украсата на ръкописите от преславската книжовна школа“), разглеждащи творчеството на предполагаемата преславска илюстраторска школа от X век.

Интересна обобщителна работа е дело на В. Иванова върху изкуството през Първото българско царство, печатанана в История на българското изкуство, издание на Института за изобразителни изкуства при Българска академия на науките, а напоследък работи задълбочено върху проблемите на стъробългарското изкуство от края на X — началото на XI в.

Въпреки напредналата си възраст, въпреки неизбежните трудности, които съпътствуват работата на един учен, превалил своята 80-годишнина, Вера Иванова запазва своята бодрост и изпълва с труд своите творчески години. Нейните колеги, нейните по-млади сътрудници и приятели се надяват, че в нейно лице ще продължават да имат още много години ценен консултант и ръководител, принципен колега и приятел. Българската наука има какво да очаква още от нейното перо на учен и гражданин-патриот.

СПИСЪК НА ТРУДОВЕТЕ НА ВЕРА ИВАНОВА—МАВРОДИНОВА

1. Стари църкви и манастири в българските земи (IV—XII в.), ГНМ за 1922—1925 г. С., 1926, 420—582.
2. Глаголският надпис от Преслав, Бълг. Пр., ч. I, кн. IV (1929), 521—524.
3. Проучване на църквата Гебе клисе, ГНМ, V, 1926 (1931), 1932, 229—232.
4. Неиздадени църкви в Югозападна България, ГНМ, V, 1926 (1931), 1932, 261—284.
5. Прибавка към статията на Кр. Миятев Разкопки в Преслав през 1930 г., ГНМ, V, 1926—1931, 220—221.
6. Следи от глаголица в Източна България.

I. Глаголическият надпис в Преслав. II. Кирилският надпис под с. Калугерица, Византинославика, IV_2 (1932), 227—285.

7. Ореховският манастир и неговите грамоти, ИИД, XI—XII, 1931—1932, 84—118.
8. Старобългарски надпис от с. Теке Козлуджа, ИБАИ, VII, 1932—1933, 319—321.
9. Двете старинни църкви при с. Иваняне, ИБАИ, VIII, 1934/1935, 220—229.
10. Две старохристиянски базилики, ГНМ, VI (1932—1934), 295—314.
11. Les anciennes basiliques de Bulgarie, ИБАИ X (1936), 211—215.
12. Старохристиянски латински надпис от Лютиброд, ГНМ, VI, 1932—1934 (1936), 315—321.
13. Три новоразкопани базилики в Хисаря, ИБАИ, XI, 1937 (1938), 315—321.
14. Голямата базилика в Плиска, ИБАИ, XII, 1938(1939), 365—375.
15. Останки от постройка в Бояна, ИБАИ, XШ, 1939, 317.
16. Римска постройка в Скравена, ИБАИ, XШ, 1939, 318—319.
17. Град Мелник. Славовата столнина, Родина, I/1939, кн. IV, 110—112.
18. La facade romaine d'une basiliqu paléochrétienne. Atti del V Congresso degli Studi Bizantini, Roma, 1940, 253—256.
19. Петър Мутафчиев, ГНМ, VII (1942), 261—262.
20. Украса на гробница I, намерена под сградата на Народната библиотека, ИБАИ, XIV, 1940—1941, (1943), 242—249.
21. Образи на цар Петра в две старинни икони, ИИД, XXI, 1945, 100—116.
22. Два надписа от Асеневци — Батошевският и Врачанският, ИБАИ, XV (1946), 114—145.
23. Les fouilles du Musée National de Sofia à Preslav et Pliska, Byzantinoslavica, IX, 1948, 315—323.
24. Разкопки на Аврадака в Преслав, РП, III, 1949, 13—64.
25. Базилика на Дели-душка в Преслав, РП, III, 1949, 65—72.
26. Две църкви на Бял бряг в Преслав, РП, III, 1949, 150—158.
27. Надписът на Мостич и Преславският епиграфски материал, Български език, г. V, кн. 2, 94—117.
28. Надписът на Мостич и Преславският епиграфски материал в Сб. Надписът на чъргубиля Мостич, 1955, 43—144.
29. Двете църкви при чупката на източната стена на Вътрешния град в Преслав, ИБАИ, XX (1955), 463—482.
30. Велики Преслав, Сб. Археологически открития в България, 1957, 163—193.
31. Южната порта на вътрешния град в Преслав, нейният градеж и архитектурен тип, ИБАИ, XXII, 1959, 133—171.
32. Ктиторският образ в Иполитовия сборник на историческия музей в Москва, Археология, т. I (1959), кн. 3—4, 13—23.
33. Преслав — Водач за старините в музея, София, 1963, Варна, 1962, 1966.
34. Старата столица Преслав, Изкуство, 1962, кн. 4—5.
35. Украсата на старобългарските глаголически ръкописи, Изкуство, 1965, кн. 7.
36. La civilisation de Preslav. Actes du XII-e Congrès international des Etudes bizantines, Beograd, 1964.
37. Искусство и культура первого болгарского царства, 1967.

Същото на френски и английски. Издателство на чужди езици, София.

38. За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа, Сборник Преслав, I, 1967.

L'ANCIENNE CIVILISATION BULGARE AU IX-E—X-E S. ASPECTS DE SA FORMATION

S. Vaklinov

La seconde moitié du IX-e s. dans l'histoire de la civilisation bulgare fut une époque d'une importance exceptionnelle par ses résultats, les changements et les événements qui s'y produisirent. Les processus économiques et politiques, l'évolution sociale et ethnique, la croissance culturelle de l'ancienne société et de l'Etat bulgare du IX-e s. amenèrent la formation d'une nation unifiée qui par sa culture et ses manifestations marquait un niveau très élevé. En considérant le développement complexe de l'ancienne société bulgare dans le contexte historique du premier royaume bulgare on est en droit d'affirmer que si le IX-e s. n'eût existé, la Péninsule balkanique n'eût pas connu cette civilisation qui ne saurait être qu'européenne et donna une si forte impulsion durant le Moyen Age à la civilisation de nombreux pays. Les réalisations de la société et de l'Etat bulgares pendant la Seconde moitié du IX-e s. furent une base solide de son épanouissement au X-e s. et permirent de consolider une société qui subit de si violentes secousses au cours des siècles suivants sans cependant perdre son aspect ethnique et culturel. D'autre part les réalisations de la seconde moitié du IX-e s. et de la première moitié du X-e s. furent l'aboutissement d'un développement complexe et contradictoire qui s'est étendu sur de très longs siècles. Les vicissitudes de ce développement, ces flux et reflux peuvent seuls expliquer les manifestations propres à la civilisation de la Bulgarie au IX-e et X-e s.

L'image d'ensemble de l'ancienne civilisation bulgare a fait l'objet de recherches de différents côtés au moyen de méthodes différentes des disciplines scientifiques. Je ne vais m'arrêter ici que sur quelques uns des problèmes de sa naissance et de sa formation dans la mesure où elles touchent l'archéologie.

Un siècle après sa création l'Etat bulgare comprend les régions de forêts et de steppes sises entre l'Hémus, les Carpathes et la Mer Noire. Une grande partie de ces territoires est occuppée par des tribus slaves. Si l'on en juge d'après les particularités de sa culture matérielle traditionnelle cette population était étroitement rattachée aux régions de forêts et de steppes de l'Europe orientale d'où elle était venue, et s'était installée sur le territoire des provinces byzantines du Bas-Danube et à leur périphérie. De vastes territoires compris dans les limites initiales de l'Etat, créé sous le khan Asparukh, furent occupés par les Protobulgares, c'est-à-dire par une population turque semi-nomade qui venait des steppes riveraines de la mer d'Azov et de la Mer Noire et qui s'était établie dans des habitats sédentaires le long du Bas-Danube dès les premières décennies de l'existence de l'Etat. Dans la province byzantine évacuée par ses anciens habitants, autour des ruines des anciennes cités romano-byzantines, la vie économique reprend une vie dans laquelle l'Etat commun réalise l'harmonie entre les deux branches fondamentales — l'agriculture des Slaves et l'élevage des Protobulgares.

Cette étape dans l'existence de l'Etat bulgare et de sa population dure cent vingt ans. Les plus anciens sites et nécropoles slaves et protobulgares ont été découverts sur ce territoire. En règle générale les sites slaves sont alignés le long de la rive du Danube, alors que les établissements protobulgares sont disposés dans les régions de forêts et de steppes entre le Danube et le Pont-Euxin. Dans ce cadre géographique et ces conditions sociales et politiques s'établit entre Slaves et Protobulgares ce contact pacifique dont les débuts remontaient au fond des âges dans les terres de steppes et de forêts de l'Europe de l'Est. Ce contact est illustré et attesté par certains monuments archéologiques importants retrouvés sur nos terres et le long des itinéraires de leurs migrations à l'époque des guerres menées pour l'occupation de la Péninsule. Mais alors que là-bas ce contact commence par une coéxistence économique et culturelle entre deux ethnos — voisins, ici il s'approfondit par l'effet de l'interpénétration ethnique des deux composantes fondamentales à l'intérieur d'un Etat commun dès le VIII-e s.

Ainsi, au Haut Moyen âge les civilisations agraires de l'Europe centrale, occidentale et méridionale se trouvent face à face avec un autre monde, puissant et mobile, le monde des peuples de cavaliers qui dominent les vastes espaces de steppes entre les Carpathes et l'Altaï. Les Protobulgares en font partie. Le processus de leur évolution intérieure propre a commencé très loin aussi bien du point de vue territorial que chronologique, et finira dans la région du Bas-Danube. Partout, sur les rives septentrionales de la Mer Noire, les Protobulgares vivent dans un milieu géographique unique dans le territoire compris entre les montagnes du Caucase et les défilés du Balkan, partout ils sont également éloignés et également proches des villes riveraines byzantines au voisinage immédiat d'autres peuples turcs ou de population nord-iranienne: Alanes—Jasses—Ossètes. Partout, aux confins nord de la steppe les Protobulgares se heurtent au massif de la population slave agricole sédentaire. Ils le retrouvent aussi dans l'ancienne province byzantine. Dans cette optique le territoire initial de l'Etat bulgare au nord de l'Hémus peut être vu aussi comme un avant-poste fortement organisé des populations et des traditions culturelles qui procèdent des forêts de l'Europe intérieure des Slaves et des steppes des peuples turcs-iraniens. Les foyers politiques de cet Etat se créent à son extrémité sud-orientale, à proximité immédiate de l'ancien Empire et des villes riveraines de la Mer Noire qui restent à Byzance.

Les indices d'une politique culturelle active menée par l'aristocratie tribale au pouvoir deviennent apparents dès la création de l'Etat bulgare. Selon toute vraisemblance la création d'un centre de l'Etat comprenant une résidence du khan-souverain est contemporaine de la formation de l'Etat. Cette résidence, que nous considérons comme le plus ancien édifice palatin à Pliska, par ses dimensions monumentales contraste nettement avec les habitations peu solides de la population — les huttes des slaves et les yourtes des Protobulgares. Sur la base des branches fondamentales d'activité de la population — le travail de la terre et l'élevage — se détachent les habitudes de vie des grandes familles et le goût du luxe qui se manifestait même dans un souci d'hygiène et de propreté. Ainsi les palais comportaient des conduites d'eau, des citernes et des bains auxquels les nomades d'hier rêvaient depuis si longtemps.

Mais plus encore. La classe aristocratique des Protobulgares cultivait avec soin ses traditions familiales. Cette aristocratie dès le début de l'existence de l'Etat avait acquis le sens de l'Etat et de la continuité historique. Les sphères dirigeantes entourant le khan étaient parfaitement conscientes de la force de l'art monumental comme expression des idées sociales et de son effet sur la société. C'est seulement ainsi qu'on parvient à s'expliquer des manifestations dans la vie culturelle et la vie d'Etat du pays telles que l'«Imennik» des khans bulgares et le grand monument triomphal connu aujourd'hui sous le nom de «Cavalier de Madara». Le sens et le contenu de la composition taillée dans le roc, le contenu des inscriptions qui l'entourent, leur tenue à jour périodique dans l'esprit des «res — gesta» des empereurs romains sont en parfaite harmonie avec le sens et le rôle des premières manifestations des constructions monumentales dans le centre principal de l'Etat.

Ainsi au VIII-e s. sur la trame d'une culture paysanne par sa nature apparaissent en Bulgarie les premiers éléments d'aglomérations urbaines, de camps militaires, ainsi que les châteaux forts des souverains. Parallèlement aux rapports de classe qui s'affirment au sein de l'Etat on voit surgir du tréfonds des traditions une nouvelle culture de classe des futurs féodaux. Deux cultures se précisent d'ores et déjà — l'une celle des masses populaires, l'autre celle de l'aristocratie tribale au pouvoir. La première n'a pas de formes d'expression monumentales, mais est très largement répandue et possède des milliers de manières de se manifester dans l'art populaire et a des racines profondes dans les traditions de la population ordinaire — Slaves et Protobulgares. La seconde apparaît déjà non seulement dans les arts somptueux appliqués et surtout dans le travail des métaux et l'orfèvrerie, mais s'efforce de trouver une expression monumentale de la puissance accrue des familles notoires. Ce nouvel art de palais ne possède pas de traditions monumentales propres (il manque également de traditions dans le domaine d'organisation de l'Etat et du gouvernement). Mais il les trouve à Byzance, dans le Proche Orient, un peu partout où les traditions populaires en ont gardé le souvenir et l'expérience du métier, partout où le pouvoir du khan peut se procurer des modèles et des artistes. Sous ce rapport les possibilités du khanat étaient infinies. Architectes et maîtres-d'œuvre pouvaient venir en Bulgarie de la Zagoré — des villes Thraces proches ou plus éloignées, et surtout des villes littorales de la Mer Noire. On pouvait utiliser les prisonniers de guerre comme l'indiquait la longue pratique des Barbares dans ses guerres avec l'Empire. Dans cet ordre d'idées deux facteurs importants doivent toujours être présents à l'esprit et dont le rôle doit désormais être pris en considération. Ce sont les fédérés byzantins de Syrie et de Cappadoce établis tout le long des frontières de la Bulgarie en Parorie, une population militaire des Pauliciens qui, au début de IX-e s. passa au service des Bulgares. Ce sont également les groupes de moines iconolâtres qui fuyaient Byzance, et qui vraisemblablement s'étaient établis dans les anciens monastères rupestres de la région riveraine de la Mer Noire sur les côtes occidentales comme ils le firent en masse dans la péninsule de Crimée.

Au VIII-e s. l'ancienne société bulgare était encore hétérogène. Le pouvoir ne disposait pas d'une écriture commune qui fut compréhensible tant pour les Slaves que pour les Protobulgares. Il dut recourir peu après la fondation de l'Etat pour les besoins de la chancellerie du Khanat à l'écriture et à la langue grecques ce qui est fort naturel. Les nomades Protobulgares pendant au moins deux cent ans gravitèrent autour des centres d'une civilisation de langue grecque tout le long du littoral Pontique avant de se disperser et avant de s'établir dans le bassin inférieur du Danube. Les Slaves pendant tout un siècle avaient erré à l'aventure dans les provinces balkaniques de l'Empire et presque cent ans avant la création de l'Etat bulgare s'étaient établis définitivement dans un milieu où l'écriture et la langue grecques avaient de profondes traditions. Toutefois il est permis d'affirmer que les documents officiels en grec émanant de la chancellerie centrale de l'Etat restaient incompréhensibles pour la masse de la population à laquelle de fait ils s'adressaient.

Il convient de relever d'autre part que la pratique d'élever au nom des souverains des inscriptions gravées dans la pierre n'est pas balkanique, mais est une tradition perse-iranienne, proche précisément de l'aristocratie protobulgare influencée par la Perse sassanide.

L'ancien Etat bulgare utilisait aussi l'écriture runique. Une récente trouvaille à Pliska, qui n'a pas encore fait l'objet d'une publication, vient le confirmer. Tous ces documents étaient cependant étrangers à la grande partie de la population — les Slaves, et sans nul doute, au cours des ans devenaient encore plus étrangers aussi aux Protobulgares. Ainsi malgré le haut degré de civilisation de l'Etat qui existait dans l'ancienne Bulgarie, malgré les efforts du pouvoir central d'utiliser les arts monumentaux pour élever son autorité, malgré l'écriture dont disposait l'Etat, ces manifestations qui marquaient réellement un niveau culturel élevé restaient détachées des traditions des larges masses de la population protobulgare et slave de l'Etat. Nous devons ajouter aussi que les importantes manifestations de la culture bulgare se limitaient à cette époque presque exclusivement à la Bulgarie du Nord-Est, et principalement à Pliska, sa capitale. Hors cette région on trouvait les formes dominantes d'une culture populaire de masse.

Dès le début du IX-e s. de grands changements intervinrent dans la vie de l'Etat. Ils se sont fortement réflechis sur le développement culturel du pays. De nouvelles terres au Nord-Ouest et Sud-Ouest vinrent s'ajouter aux anciennes. Avec le petit territoire sis au Sud du Balkan connu sous le nom de Zagoré («au-delà des monts») — bulgare dès le début de VIIIe s. — la population de la partie intérieure et ancienne du pays disposa d'un nouveau «Zagoré» au-delà des Carpathes, connu aujourd'hui sous le nom de Transylvanie. Dans les plaines sur le cours de la Tisza,outre les Kutrigurs-Protobulgares vivaient des Avars et des Slaves, ainsi que des vestiges d'autres tribus. De grosses masses slaves entrèrent dans l'Etat avec les territoires au Sud-Ouest du pays. Le nombre des Slaves augmenta au cours des ans par l'extension graduelle de l'Etat vers la Macédoine. Mais en même temps dans les limites de la Bulgarie entrèrent aussi d'importants groupes d'une population hellénisée qui vivait dans les villes ayant survécu au Sud de l'Hémus (Messembrie, Augusta Trajana, Philippopolis, Serdica, etc.). La bigarrure ethnique de la Bulgarie devint ainsi un phénomène caractéristique, ceci indépendamment du fait que la majeure partie de la population du pays, prise dans son ensemble, était déjà composée de slaves.

La continuité de l'antique héritage culturel, sa place et présence dans la culture bulgare du Moyen Age a été discutée au cours de ces dernières années dans la littérature scientifique. Et non sans raison. Les manifestations de cette continuité sont nombreuses et diverses. Si d'une manière générale on le reconnait aujourd'hui, les voies par lesquelles elle s'est réalisée dans les divers domaines des coutumes, de la culture, et même sur le type de la population et de sa langue, restent imprécises.

Les nombreuses découvertes lors des fouilles des diverses stations archéologiques en Bulgarie du Nord et du Sud ont mis en évidence le caractère des anciens sites bulgares et leur relation avec les anciennes cités de la basse époque romaine et des premiers temps de l'Empire byzantin. Il y a une différence très nette entre la situation qui existait au VIII-e—IX-e s. en Mésie et Petite Scythie et celle de Thrace, de Dacie intérieure et de Macédoine. Les Slaves et les Protobulgares ont trouvé au VII-e s. les anciens habitats — villes et villages — au Nord de l'Hémus complètement détruits et dépeuplés, surtout les petites forteresses de la plaine danubienne et du piemont. Les nouveaux propriétaires de la terre s'étaient établis à l'écart des anciennes villes qui, pour la plupart étaient en ruines depuis plus de deux siècles et complètement abandonnées. Au Sud de l'Hémus les invasions des barbares n'avaient pas complètement détruit la vie dans les plus grandes cités telles qu' Adrianopolis, Serdica, etc. Celles-ci avaient conservé leurs liens traditionnels avec les grands centres balkaniques de l'Empire — Constantinople et Salonique, et continuaient de prendre une part active à la vie économique et politique de Byzance, ceci indépendamment du fait que le «pays tout entier s'était slavisé et devenu barbare» comme devait le dire plus tard Constantin Porphyrogénète. Cette nouvelle population slave de la péninsule avait pénétré d'une manière pacifique dans ces villes byzantines où elle pouvait acquérir l'expérience accumulée dans le domaine technique, la production et la culture. Ce fut dans ce climat et par contact direct entre les nouveaux maîtres et l'ancienne population citadine que l'héritage antique culturel s'est transmis. Mais ceci dans la mesure où il était resté intact dans l'ancienne population, et dans la mesure où il était nécessaire aux nouveaux venus, dans la forme et pour autant qu'il correspondait à son temps. Il n'y a pas et ne saurait avoir de tradition antique où la nouvelle population n'a trouvé que des sites détruits et dépeuplés. Les ruines d'anciennes cités ne peuvent enseigner une nouvelle manière de construire et une technique nouvelle.

Les données dont on dispose actuellement sur la culture slave en Bulgarie du Sud accusent de différences entre cette dernière et celle de la Bulgarie du Nord. Les trouvailles fragmentaires du début de la culture slave de Serdica ou de la vallée de la Mariza indiquent que sa population était plutôt rattachée à la culture slave du Danube Moyen. Toutefois la céramique slave du IX-e et X-e s., découverte dans les anciennes villes ou dans leurs environs, est identique ou très proche de la plupart des trouvailles d'ancienne céramique bulgare en Bulgarie du Nord de cette époque, ce qui met en évidence un processus rapide d'égalisation des habitudes de vie de la population slave sur une vaste aire dans les limites de l'Etat bulgare. On constate cette identité de la production et des coutumes très loin dans le Sud-Ouest le long de la vallée du Vardar. C'est un témoignage d'un processus avancé de formation d'une civilisation matérielle unie, créée sur une base slave. A l'extrême limite Sud-Ouest du pays, aux endroits où les Protobulgares de Kuber s'étaient établis au VII-e s. ce processus ethnique s'est inévitablement réalisé en un contact et fusion très étroits entre ces nouveaux venus et la population slave locale de la région de Bitolja et Ohrid comme cela s'était d'ailleur réalisé à la limite extrême des régions Nord-Est du pays autour des centres de l'Etat. C'est pourquoi nous trouvons, parmi d'autres facteurs aussi, à Ohrid au X-e s. de la céramique domestique qui nous frappe par la similitude des formes, de la technique et du décor avec l'ancienne poterie bulgare de Preslav.

Le processus ethnique qui s'achève au IX-e s. dans l'ensemble du territoire du pays par la formation d'une nationalité slave unie est attesté par les traits fondamentaux de la civilisation matérielle traditionnelle de la population. Dans ce processus le rôle principal revient aux Slaves qui dans les conditions de rapports féodaux accrus, comme exploitants agricoles devinrent la dorsale des forces productives de cette nouvelle société. Ces profonds changements intérieurs ont eu un effet que l'on devrait nommer selon moi une expansion intérieure. Rappelons qu' au IX-e s. dans les frontières de l'Etat de nombreux nouveaux établissements humains furent fondés dans la plupart des cas sur le territoire des vieilles cités antiques. Les Bulgares, cette nouvelle nation slave, peuplèrent en masse ces lieux qui avaient pour ainsi dire résisté au temps. Les cités mentionnées ci-dessus au Sud de l'Hémus en sont un éclatant témoignage. Au Nord de la montagne cette population s'était établie sur les ruines délaissées des villes, et sans tenir compte de ce qui y subsistait, édifia dans les amas des ruines ses habitations traditionnelles. Mais dans le domaine des constructions on peut suivre à cette époque, d'une part l'interpénétration des formes d'habitations slave et protobulgare, et de l'autre, une habile combinaison de l'habitation sous terre commode et chaude, originaire de l'Europe centrale et orientale avec la construction de pierre qui s'élève au-dessus du sol, traditionnelle des Balkans et du monde méditerranéen. C'est précisément au IX-e s. qu'avec la formation des traits généraux de la culture matérielle et de coutumes des Bulgares qu'on trouve aussi les traits particuliers régionaux dûs aux traditions culturelles particulières et à la destinée historique de chaque province de l'Etat bulgare. Et au-dessus de toute cette diversité d'aspects dans le contexte ethno-culturel de la Bulgarie au IX-e s. on voit apparaître précisément à cette époque les changements intérieurs orientés vers l'unité. Ce processus intérieur s'est accusé au IX-e s. par suite de la rupture de l'équilibre intérieur initial entre les deux composantes fondamentales de la population dans les anciennes frontières de l'Etat dû à l'élément slave et au nouveau facteur économique — les rapports féodaux qui déséquilibrèrent les plateaux de la balance. Cette diversité fut soumise à l'action du pouvoir central de l'Etat unifié qui fut un puissant facteur de nivellement et d'unification et dont la politique culturelle se détache des traditions déjà slaves des larges masses populaires.

En réalité la première moitié du IX-e s. fut une époque d'activité exceptionnelle du Khanat dans le domaine des constructions. Après la catastrophe due à l'invasion des armées byzantines au cœur de l'Etat en 811 et après le miraculeux sauvetage du pays, le camp résidentiel du khan — Pliska — fit l'objet de grandes transformations. On éleva avec ostentation de nouveaux auls et édifia des palais fortifiés, non seulement au Sud de Pliska — sur la rivière de Tiča vers les défilés mais aussi au Nord du Danube dans les défilés des Carpathes. On dressa des temples pour le culte, on construisit des ponts, des conduites d'eau et des puits et apposa des inscriptions commémoratives. Les forteresses et les palais y ont un apsect rude et sévère, non seulement pour traduire le goût des bâtisseurs, mais parce que les modèles sont anciens et éloignés du centre spirituel et de la vie artistique du vieil empire — Constantinople. L'architecture monumentale bulgare au IX-e s. a des traits archaïques qui lui donnent un aspect quelque peu arriéré par rapport à l'architecture constantinopolitaine, mais elle correspond bien au rôle qu'elle est appelée à jouer — confirmer l'autorité du pouvoir de l'Etat bulgare. La haute conscience du pouvoir du khanat, du rôle historique de son activité, de la portée et du contenu de cet essor de l'Etat est parfaitement exprimée dans ce fameux passage de l'inscription d'Omourtag à Tirnovo: «l'homme même lorsqu'il a eu une bonne vie meurt et un autre naît. Que celui qui est venu plus tard, en contemplant ceci se souvienne de celui qui l'édifia». Dans le domaine idéologique le pouvoir du Khanat s'appuyait sur les cultes religieux turcs dans sa lutte contre la pénétration du christianisme en Bulgarie. La création à Madara d'un centre officiel du culte, tout près de la résidence du Khan, à l'endroit même où se trouvait autrefois un temple thrace est un fait intéressant et significatif. La lutte entre le paganisme officiel et les vielles traditions chrétiennes à Madara s'est exprimée aussi par la démolition d'une basilique et l'édification à sa place d'un temple païen protobulgare. Et pourtant les faits sont là qui prouvent qu'indépendamment de la politique officielle du khanat, à proximité des auls des rives de la Tiča les basiliques de la population chrétienne de jadis étaient restées debout.

Ce climat de haute conjoncture culturelle et ethnique était dominé encore par un autre facteur d'unification très puissant de civilisation — la langue officielle grecque — une vraie KOINH pour la population de ce vaste Etat. Alors que la langue parlée de masse — le slave — n'avait encore pas son écriture propre officielle, la langue traditionnelle parlée dans les anciennes provinces balkaniques de l'Empire restait le grec qui avait de plus l'avantage d'être la langue officielle de l'Etat.

Telle était la culture en Bulgarie jusqu'à la conversion au christianisme — hétérogène et contradictoire. Un tournant s'était produit dans le développement culturel du pays qui s'est vivement réfléchi sur son évolution ultérieure mais cette évolution de la civilisation pendant la seconde moitié du IX-e s. était inégale. Différents groupes de la population de l'Etat continuaient à respecter les traditions tribales, surtout dans les contrées du Nord-Est du pays et dans les régions de montagne. Protobulgare par ses formes et son organisation, l'Etat devînt slave par son contenu. Païenne par ses traditions, la culture officielle de l'Etat adopta les formes et le contenu chrétiens. Le succès de ce tournant dans le développement du pays se remarque surtout dans le domaine de l'Art.

L'art officiel et princier en Bulgarie, surtout dans ses formes monumentales, n'a jamais été éloigné des arts d'origine méditerranéenne. En créant des arts monumentaux mis au service du pouvoir central l'aristocratie bulgare l'hérita et continua les traditions provinciales qui avaient été interrompues à la fin de l'Antiquité. D'autre part par la création d'une architecture monumentale et d'autres arts dans un esprit de compétition avec les basiléus de Byzance et s'appuyant sur les contacts traditionnels avec les arts majeurs du Proche Orient, du Caucase et des thèmes byzantins de l'Asie mineure orientale, l'aristocratie protobulgare a soigneusement évité de copier les modèles de l'art officiel byzantin. Il ne pouvait d'ailleurs en être autrement, car ces modèles étaient profondément empreints d'esprit chrétien et en tant que tels peu conformes aux buts poursuivis par l'idéologie officielle païenne en Bulgarie. C'est pourquoi, jusqu'à la seconde moitié du IX-e s. les arts monumentaux et appliqués des milieux proches du khan se sont appuyés sur le répertoire, les techniques et les formes connues de l'univers culturel de l'Antiquité. Il faut souligner ici que d'autres jeunes cultures du Haut Moyen Age se sont trouvées dans la même situation, et ont puisé thèmes et expériences dans l'héritage antique. Il suffit de mentionner dans cet ordre d'idées le premier et le second califats arabes dans les mêmes régions — Cappadoce, Syrie, Méssopotamie et Iran. La puissante influence de la jeune civilisation arabe, qui devint le successeur des anciennes civilisations du Proche Orient est cependant ressentie non seulement à Byzance mais aussi loin à l'ouest dans l'Etat franc de Charlemagne. Il n'est donc nullement étonnant que l'art et la civilisation officielle bulgare aient fait des emprunts au Proche Orient, surtout pendant la période païenne de la Bulgarie. Ceci est d'ailleurs attesté par les formes et techniques de l'architecture monumentale dans les auls bulgares, ainsi que par le style des somptueuses créations de l'orfèvrerie et de la toreutique. Le magnifique ensemble de vases d'or connu sous le nom de trésor de Nagy Szent-Miklós en est un exemple éclatant.

A la suite des profonds changements intervenus en Bulgarie au cours de la seconde moitié du IX-e s. les voies des échanges culturels, et surtout de la vie artistique, se déplacent du nord et du Nord-est pour se diriger franchement vers le sud. L'art bulgare, qui avait vécu jusqu'alors avec les traditions et les goûts des steppes d'Eurasie, se tourne à cette époque vers les centres de la civilisation byzantine chrétienne — Constantinople et Salonique. Cependant les anciennes relations ne sont pas pour autant rompues. L'intérêt porté à l'art chrétien ne supplante pas les préférences envers les modèles des arts qui ont vu le jour et qui vivent à l'Est.

Voyons maintenant quelles sont les formes et les manifestations de l'art bulgare à la fin du IX-e et au cours du X-e s.

L'architecture s'engage dans des programmes étroitement rattachés aux nécessités immédiates du nouveau culte chrétien. Dans les centres de l'Etat la lutte contre le paganisme est menée sur tous les fronts: on démolit les anciens temples païens, alors que d'autres sont transformés en églises. On retrouve de tels cas aussi bien à Pliska que dans l'ancien centre culturel de Madara. Dans un des auls sur le cours de la rivière Tiča, à l'emplacement du village actuel du Tzar Krum, on remet a neuf une basilique qui était arrivée, comme je l'ai déjà mentionné, à cette époque dans un état relativement bien conservé. Le pouvoir d'Etat bulgare devient à nouveau le maître d'œuvre d'un programme étendu de constructions et le continuateur de l'architecture chrétienne qui était de trois siècles antérieure. On dirait que les maîtres bâtisseurs commencent là où cette activité de construction avait été délaissée par suite de l'établissement des Slaves dans la Péninsule balkanique. On élève précisément des basiliques, édifices de construction simplifiée, faciles à exécuter qui sont restées le type prédominant dans les provinces de l'Empire en Grèce, dans les îles de la Mer Egée, les parties orientales de l'Asie Mineure. A Constantinople, centre principal d'où le christianisme est entré officiellement en Bulgarie, on n'élève plus de basiliques. De toute évidence l'architecture monumentale en Bulgarie reste dans une phase de provincialisme. En échange les basiliques que l'on construit dans tout le pays sont des édifices réellement monumentaux. Certains d'entre eux ont même des dimensions que l'on peut qualifier de grandioses. Il suffit de mentionner ici la basilique de Boris à Pliska. On a construit dans le même style un autre édifice, qui se rapporte selon toute probabilité à la même époque, dans l'île de Grad sur le lac de Prespa.

Le transfert de la capitale à Preslav en 893 marque une qualitativement nouvelle étape dans la civilisation et l'art bulgares. Les constructions à Preslav continuent les traditions de l'architecture de Pliska dans l'architecture des palais et des forteresses. Mais dans le domaine de l'architecture religieuse en Bulgarie des constructions modernes pour leur temps apparaissent par l'introduction dans l'église cruciforme à coupole qui était un type largement répandu à Constantinople. Sous ce rapport l'architecture en Bulgarie a comblé le retard existant dans certaines régions de l'Empire Byzantin pendant de longues années encore. Mais indépendamment de tout ceci les maîtres d'œuvre bulgares continuaient de reprodiure au X-e s. l'église basilicale en prenant à Pliska comme modèle l'imposant bâtiment de l'archevêché de la ville extérieure. Dans les constructions religieuses monumentales, tout comme dans d'autres domaines en Bulgarie, le prince jouait le rôle dominant pendant la première moitié du X-e s. — autrement dit le roi Siméon, — homme d'une vaste culture, très doué et d'un goût raffiné. L'Eglise Ronde, ce monument artistique exceptionnel pour son époque, est certainement due à des préférences personnelles et au savoir d'un souverain ambitieux. Cet édifice appartient au type paléochrétien, et tout comme pour la basilique l'Eglise Ronde aussi, relève pour l'ancienne architecture bulgare d'une période originale paléochrétienne.

En même temps les manifestations d'une vie artistique très intense et riche augmentaient considérablement, surtout à Preslav, la capitale. Et ce n'est pas un hasard si la chronique apocryphe bulgare du XI- e s. dans sa légendaire information présente le roi Siméon comme le donateur de toute une cité. Palais, forteresses, églises et monastères s'édifièrent et fleurirent sous la suzeraineté de ce prince.

La plénitude de la civilisation bulgare à cette époque d'épanouissement spirituel s'exprima par la création d'une vraie école de beaux-arts dans la capitale. L'activité des maîtres de cette école porta surtout sur deux grands arts appelés à orner les monuments architecturaux et à servir la nouvelle religion chrétienne dans le centre de l'Etat — la sculpture et la peinture. De splendides spécimens de la sculpture décorative des édifices de Preslav — palais et églises — sont parvenus jusqu'à nous. Ils nous montrent non seulement la parfaite maîtrise des sculpteurs, mais aussi le goût artistique de ceux qui ont pris leur source d'inspiration dans l'héritage ornemental de l'antiquité tardive, à une époque où les arts chrétiens d'Orient à Byzance avaient adopté leurs formes classiques. Les revêtements de marbre, les chapiteaux et les corniches, les colonnettes et les détails d'aménagement intérieur sont exécutés avec habileté et leur nombre prouve combien ils étaient largement appliqués. A Preslav au X-e s., on trouve des sculptures en trois dimensions, phénomène fort rare dans les centres de l'art byzantin dans les Balkans. Le répertoire imagier était constitué surtout de têtes animales et de protomés. Le traitement des figures et leur disposition dans l'une des églises de monastère de Preslav du milieu du siècle rappellent d'une part des prototypes arméniens, et de l'autre, préfigurent les formes du style roman dans la Méditerranée occidentale.

Aucune œuvre monumentale de l'ancienne peinture bulgare de cette époque n'est parvenue jusqu'à nous. Jean l'Exarque, dans sa fameuse description de Preslav, mentionne le portrait de donateur du prince Siméon, exécuté probablement en mosaïque, mais nous ne pouvons nous faire une idée d'une telle œuvre qu'indirectement. Il est hors de doute que la technique de la mosaïque était largement employée, non seulement dans «l'opus sectile» comme incrustations murales, détails et pavements, mais aussi dans le classique «opus vermiculatum» à thèmes de composition figurales. Nous pouvons juger le mieux de ce grand art figural à Preslav des nombreux monuments d'un art appliqué qui a donné à la capitale un aspect tellement original. Il s'agit de la céramique peinte de Preslav.

En effet, on ne saurait comprendre la culture artistique de Preslav sans cette forme d'art original. La céramique peinte de Preslav est apparue dès que le centr de l'Etat fut transféré dans l'ancien aul sur la Tiča et dans son aspect fini. Tou indique que leurs premiers maîtres étaient venus des contrées orientales de Byzance d'Asie Mineure, de Syrie, de Messopotamie et d'Iran. Des données certaines telles que des lettres cyrilliques et glagolitiques apposées sur les plaques de céramique, les ateliers, les fours et les déchets de production montrent, non seulement l'origine locale mais l'existence d'un grand nombre d'artistes bulgares attachés à cette forme de production artistique. Les pièces entières et les fragments de céramique peints les petites représentations mais surtout les icônes peintes et en relief découvertes dernièrement indiquent l'art consommé des maîtres de Preslav. L'éventail de motifs, ornementaux et la diversité d'application de cette céramique peinte, sa datation, ainsi que d'autres faits en font dès la fin du IX-e s. un mode d'expression dans lesprit de l'art classique, et même de l'art byzantin palatin du X-e s. combiné à cartains traits particuliers originaires des anciens centres de la céramique peinte du Proche Orient. Le fait que Preslav était un centre important de production presque un siècle avant qu'il ne le fût Constantinople — la capitale de l'Empire — ne saurai être sousestimé. Ces créations des artistes de Preslav étaient largement répandue même hors de Bulgarie dans les villes du littoral de la Mer Noire.

En étudiant attentivement la vie de la capitale bulgare à cette époque il devient évident que les monastères (nous en connaissons six) de la ville et des environs n'étaient pas seulement des centres de vie spirituelle au même titre que le palais royal, mais aussi des centres de production artistique. L'activité littéraire y était rattachée à l'enluminure des livres. Les scriptoria de Preslav ne livraient pas seulement des manuscrits, mais des illustrations de miniatures d'une réelle valeur artistique. Aussi pouvons-nous dire qu'avec une école littéraire nous avions une école d'enlumineurs dont les œuvres étaient répandues en même temps que les textes littéraires dans tous les pays slaves.

La décentralisation était le trait dominant de cette époque d'épanouissement de la civilisation bulgare. Il suffit de rappeler l'activité dans le domaine de la culture et de l'instruction du prince Boris et du roi Siméon, ainsi que des disciples de Méthode en Bulgarie. Dans ce même ordre d'idées l'activité de Saint Clément et de Saint Naoum en Macédoine doit aussi être relevée. Les fouilles pratiquées au monastère St Naoum au lac d'Ohrid qui ont mis au jour les fondations de l'église initiale, la découverte des vestiges de l'église de St Clément, ainsi que sa tombe sous les fondations d'Imaret Djami à Ohrid, la mise au jour partielle des restes des anciens murs d'enceinte dans la ville haute de la forteresse d'Ohrid montrent bien que les données de la littérature ne mentionnent qu'une très petite partie de l'immense activité de bâtisseurs des hommes qui dirigeaient le monde de l'esprit et de la culture bulgare à cette époque. L'unité de la civilisation matérielle et des arts aux deux limites extrêmes de la Bulgarie pendant la seconde moitié du IX-e s. et le X-e s. apparaît aussi par la similitude parfaite du mode de construction des murs de la forteresse d'Ohrid avec ceux de Preslav. Ajoutons enfin que l'église St Pantéleïmon de Clément par le plan à trois conques de son naos relève des modèles syro-arméniens et de l'Orient byzantin tout comme certaines églises de Preslav et surtout l'Eglise Ronde de Siméon.

A tout ceci il convient d'ajouter que la culture spirituelle était inégale dans le développement ethnique des différentes contrées du pays même à cette grande époque de l'ancienne culture bulgare. Les nombreuses données archéologiques montrent que cent ans après la conversion officielle au christianisme dans le Nord-Est du pays, près de la capitale Preslav et de Drastar, le siège du chef de l'Eglise bulgare — de larges masses de la population faisaient encore incinérer leurs morts. Or c'était là une coutume païenne et l'inhumation selon le rite chrétien n'était pas d'un usage courant. Et dans le domaine de l'écriture en même temps que les inscriptions monumentales, telles que celle du Čargubilja Mostič à Preslav, dans la grande colonie monacale du monastère rupestre de Bassarabi (près de Constanza) on écrivait non seulement en cyrillique et glagolitique mais aussi en caractères runiques étroitement rattachés aux traditions du littoral septentrional de la Mer Noire.

Certes, ce développement inégal de l'ancienne culture bulgare est un phénomène normal pour la conjoncture sociale et politique de l'époque. Cette inégalité apparaît d'autre part dans la fameuse description de Preslav dans l'Hexameron de Jean l'Exarque où le pauvre étranger qui ne connaissait que les modestes huttes de chaume était resté confondu devant les richesses de la capitale. Mais les splendeurs de la grande Preslav, l'admiration de l'écrivain et même la stupéfaction du pauvre paysan ne sont que les diverses manifestations d'une même civilisation très variée qui embrasse non seulement les coutumes, mais aussi l'âme des masses populaires et d'une culture qui reflète fidèlement l'esprit de l'Etat et de la nation bulgare au X-e s.

СТАРОБЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА ПРЕЗ IX—X В.

С. Ваклинов

Резюме

В работата се разглеждат някои страни от нейното зараждане и формиране.

Сто и двадесет години след своето създаване българската държава заема гористо-степните райони между Хемус, Карпатите и Черно море, заети от славянско и прабългарско население. На тази територия между славяни и прабългари започва да се осъществява онзи мирен контакт, който е започнал далеч назад в лесостепните земи на Източна Европа. Славяните са старо земеделско неселение, чиито традиции са свързани със средноевропейските земи. Прабългарите живеят преди това като номади на обширни степни и лесостепни територии между Кавказ и Долния Дунав, еднакво отдалечени и еднакво близки с крайбрежните римски и ранновизантийски градове. Първоначалната територия на българската държава може да се схваща и като един организиран и здрав преден пост на онова население и наония културни традиции, които водят своето начало в гористите вътрешноевропейски земи на славяните и степите на тюрко-иранските народи.

Още със създаването на държавата се появяват белези на активна културна политика от страна на управляващата родово-племенна аристокрация. Създават се държавен център и монументална ханска резиденция в Плиска. Издигат се мемориални и летописни надписи, създава се монументално изкуство. Т. нар. Мадарски конник е създаден по това време. Смисълът и съдържанието на скалната релефна композиция, съдържанието на надписите около нея, периодичното им попълване в духа на Res gesta на римските императори са в хармония със смисъла и ролята на първите прояви на монументалното строителство.

Ранното българско общество е разнородно. Държавната власт не разполага с единен език и писменост. Гръцкият език, използуван от държавната канцелария, служи като своеобразно KOINH за населението. Това се чувствува особено през IX в.

Още в самото начало на IX в. настъпват дълбоки политически, обществени и културни промени. Държавата включва нови територии на северозапад и на югозапад. Нови славянски маси навлизат в територията на България. Навлизат и остатъци от местно население. Докато на север от Хемус старите градове са заварени в развалини, сега на юг в България се озовават големи и стари византийски градове. Така живото антично наследство навлиза непосредствено в живота на страната дотолкова, доколкото то е запазено и доколкото е нужно на новото население. Няма и не може да има антична традиция там, гдето новото население заварва обезлюдени и разрушени селища.

Напредналият процес на формиране на единна народност се улеснява от нарушеното равновесие между славянско и прабългарско население в първоначалната територия. Създава се единна славянска народност и култура, която независимо от районните различия има един и същ характер по цялата територия на страната. В тази епоха се създават многобройни нови селища, които бележат една своеобразна вътрешна демографска експанзия. Тогава се заселват наново развалините на изоставените два века преди това стари населени места, особено на север от Хемус.

Първата половина на IX в. е време на изключителна активност на ханската власт и в областта на строителството, и в областта на идеологическата борба, изразена в противодействие срещу християнството. Но през този век прабългарската по своите форми и организация държава станала по съдържание славянска. Езическа по културни традиции, държавата изведнъж става християнска. Успехът на този прелом се проследява особено в изкуството.

Най-ярките прояви на това изкуство и децентрализацията в културната политика на властта се виждат най-добре в новата столица Преслав, в новите центрове в югозападните краища на България — Преспа, Охрид, които посетне стават нейни държавни средища. Строителството, църковната архитектура, скулптурата и живописта преодоляват своето изоставане и специфичния за VIII—IX в. архаизъм. Огромна роля в тази културна политика играе изключителната личност на цар Симеон. Богатството на българската култура през този период на цъфтеж се изразява особено в областта на художествената и книжовната дейност. Преслав е средище на художествено творчество, което в много отношения остава независимо от Константинопол и дири образци и създава творби, оригинални по замисъл и изпълнение. Като пример се сочи особено т. нар. художествена рисувана керамика.

DIE ALTBULGARISCHE KULTUR IM 9.—10. JAHRHUNDERT

S. Vaklinov

Zusammenfassung

In dem Artikel werden einige Züge ihrer Entstehung und Weiterformierung behandelt.

120 Jahre nach seiner Entstehung nimmt der bulgarische Staat die Waldsteppen zwischen Hämus, Karpaten und Schwarzem Meer ein. Sie waren damals von der slawischen und protobulgarischen Bevölkerung bewohnt. In diesem Gebiet dauert unter Slawen und Bulgaren jener friedliche Kontakt weiter, der früher in den Waldsteppen in Osteuropa begonnen hatte. Die Slawen sind eine alte Bevölkerung mit Landwirtschaft. Ihre Tradition ist mit Mitteleuropa verbunden. Die Protobulgaren lebten früher als Nomaden in den geräumigen Steppen und Waldsteppen zwischen Kaukasus und dem Gebiete an unterer Donau. Die Waldsteppen waren gleich entfernt und gleich nach den römischen und frühbysantinischen Städten an der Küste. Das erste Gebiet des bulgarischen Staates kann als Vorposten angesehen werden — Vorposten der Bevölkerung und für die Kulturtraditionen, die ihren Anfang in den slawischen Waldgebieten in Mitteleuropa und in den türkoiranschen Steppen hatten.

Schon mit der Entstehung des Staates kamen Merkmale einer aktiven Kulturpolitik seitens der regierenden Stammesaristokratie zum Vorschein. Es entstehen ein Staatszentrum und eine Residenz des Chans in Pliska. Es entstehen Memorial — und Annalen-Inschriften, eine monumentale Kunst. Der so genannte Reiter von Madara ist zu dieser Zeit entstanden. Der Sinn und der Inhalt dieser Felsenreliefkomposition, der Inhalt der Inschriften ringsum, ihre periodische Ergänzung im Sinne des Res gesta der römischen Herrscher — dies alles steht im Einklang mit dem Sinn und der Rolle der ersten Erscheinungen des monumentalen Bauwesens.

Die frühbulgarische Gesellschaft ist heterogen. Die Staatsgewalt verfügt über keine einheitliche Sprache, kein einheitliches Schriftum. Die griechische Sprache wurde von den Staatsbehörden benutzt, sie blieb aber der Bevölkerung fremd. Das bemerkt man besonders im 9. Jahrhundert.

Schon anfangs des 9. Jahrhunderts treten tiefe politische, gesellschaftliche und kulturelle Veränderungen auf. Der Staat schließt neue Gebiete im Nordwesten und Südwesten ein. Neue slawische Volksmassen kommen in das Territorium von Bulgarien ein. Es gibt auch Reste der alten Bevölkerung. Nördlich Haemus' fand man die alten Städte in Ruinen. Jetzt werden aber in Südbulgarien große und alte bysantinische Städte gefunden. Das lebendige klassische Erbe kommt unmittelbar in das Leben ein — soweit dieses Erbe erhalten war und soweit die Bedürfnisse der neuen Bevölkerung es erforderten. Es gibt und kann kaum klassische Tradition geben dort, wo die neue Bevölkerung menschenleere und zerstörte Ortschaften vorfindet.

Der fortschreitende Prozeß der Formierung eines einheitlichen Volkes wird begünstigt, da slawische und bulgarische Bevölkerung in dem ersten Territorium aus dem Gleichgewicht kommen. Es wird eine einheitliche slawische Nation und eine einheitliche Kultur geschaffen und die letzte hat einen und denselben Charakter unabhängig von den örtlichen Verschiedenheiten. In dieser Epoche werden zahlreiche neue Ortschaften geschaffen. Sie zeigen eine eigentümliche demographische Expansion. Dann werden von neuem die Ruinen der verlassenen alten Siedlungen, besonders nördlich von Haemus angesiedelt.

In der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts wurde die Gewalt des Chans besonders stark und aktiv. Aktivität wurde auch bei dem Bauwesen bemerkbar, auch auf dem Gebiet der ideologischen Kämpfen. Ein starker Widerstand gegen das Christentum wurde auch bemerkbar. Aber in diesem Jahrhundert wurde der Staat, der seinen Formen und seiner Organisation nach prabulgarisch war, slawisch nach seinem Inhalt. Der Staat, der nach seinen Kulturtraditionen heidnisch war, wurde christlich. Diesen Umschwung kann man besonders in der Kunst merken.

Die größten Erscheinungen in dieser Kunst und die Dezentralisation in der Kulturpolitik der Staatsgewalt sieht man am deutlichsten in der neuen Hauptstadt Preslav, in den neuen Zentren im Südwest-Bulgarien—Prespa, Ochrid, die später Regierungszentren wurden. Das Bauwesen, die Kirchenarchitektur, die Skulptur und die Malerei überwinden ihre Rückständigkeit und den für den 8.—9. Jahrhundert spezifischen Archaismus. Eine außerordentlich große Rolle bei dieser Kulturpolitik spielte die hervorragende Persönlichkeit von Zar Simeon. Das Reichtum der bulgarischen Kultur in dieser Periode der Blüte kommt besonders in der bildenden Kunst und in der Literatur hervor. Preslav ist der Mittelpunkt des Kunstschaffens. Dieses Kunstschaffen bleibt in vielen Beziehungen unabhängig von Konstantinopel. Diese Kunst sucht Bilder und schafft Werke, die nach Themen und Ausführungen originell sind. Als Beispiel kann man besonders die sogenannte künstlerisch-bemalte Keramik erwähnen.

DER AUL VON CHAN OMURTAG BEI TSCHATALAR

W. Antonowa

Die Altertümer an beiden Ufern vom Fluß Kamtschia (mittelalterlich Titscha im Bereiche der Eisenbahnstation Zar Krum (früher Tschatalar) und bei Dorf Milanowo (früher Welibei) haben bei den Forschern immer wie der Interesse erweckt. Beitragen dazu haben die im Jahre 1905 gefundene Steinkolonne von Tschatalar[1], die Reste von einer Steinbrücke im alten Flußtal von Kamtschia[2] zwischen den Dörfern Diwdjadowo und Tschatalar und besonders die Bodenfestung, die sich am rechten Ufer des Flußes befindet und unter dem Namen «Chißarsko Kale» bekannt ist.

Die Gegend, wo sich diese Altertümer befinden, hat eine wichtige Rolle gespielt-und zwar wegen der strategischen Position des Flußes, wegen seiner Lage den Bergpässen von Risch und Warbitza gegenüber. Hier gehen nach Süden, nach Thrakien, die Wege, die von Norden, Westen und Osten[3] kommen. Deshab gab es hier hoch im Altertum und Mittelalter Festungen.

Von großer Bedeutung waren die beiden Festungen am linken und am rechten Ufer des Flußes Kamtschia. Sie sollten das Hinübergehen über den Fluß kontrolieren und die Brücke verteidigen. Sie entstanden, da der Fluß ein Knotenpunkt der Wege und der breiten Täler war.

Die Steinkolonne mit Inschrift, die im Bereiche von der Eisenbahnstation Zar Krum gefunden war, berichtete, daß Chan Omurtag einen Aul bei dem Fluß Titscha errichten und eine Brücke darüber machen ließ.

Wo war dieser Aul? Darüber bestanden schon damals einige Ansichten[4]:

1) Der Aul ist errichtet worden am Ort, wo später die Hauptstadt verlegt wurde.

2) Er befand sich am linken Ufer des Flußes, in den unmittelbaren Nähe des Ortes, wo später die Steinkolonne gefunden wurde.

3) Er befand sich bei dem Dorf Titscha[5].

Jedenfalls behandelt W. Awramow, indem er auch verschiedene Erwägungen hinführt, daß, der Aul und die Brücke des grossen Herrschers Omurtag in keinem Fall bei Preslaw zu suchen sind, sondern anderswo[6].

Das Archäologische Landesmuseum in Schumen hat seit 1958 Ausgrabungen durchgeführt. Sie verschafften uns eine grössere Klarheit über eine Reihe von Fragen, die mit dem Wesen der Aule in Verbindung stehen, und einige Schlüsse nach Ort und Stelle Aules zu ziehen[7].

Die Ausgrabungen wurden in der Gegend «Chissar Kale» durchgeführt. Diese Gegend befindet sich 2 km weit vom Südufer von Kamtschia auf einer kleiner Erhöhung, nach Norden geneigt. Da waren noch in früherer Zeit Reste einer nicht grossen Bodenfestung zu bemerken[8].

Die Festung hat die Richtung Ost—West 515 m und Nord—Süd 405 m Die äußere Bodenfestungsanlage besteht aus einer Schanze, 6 m in der Tiefe, die innere

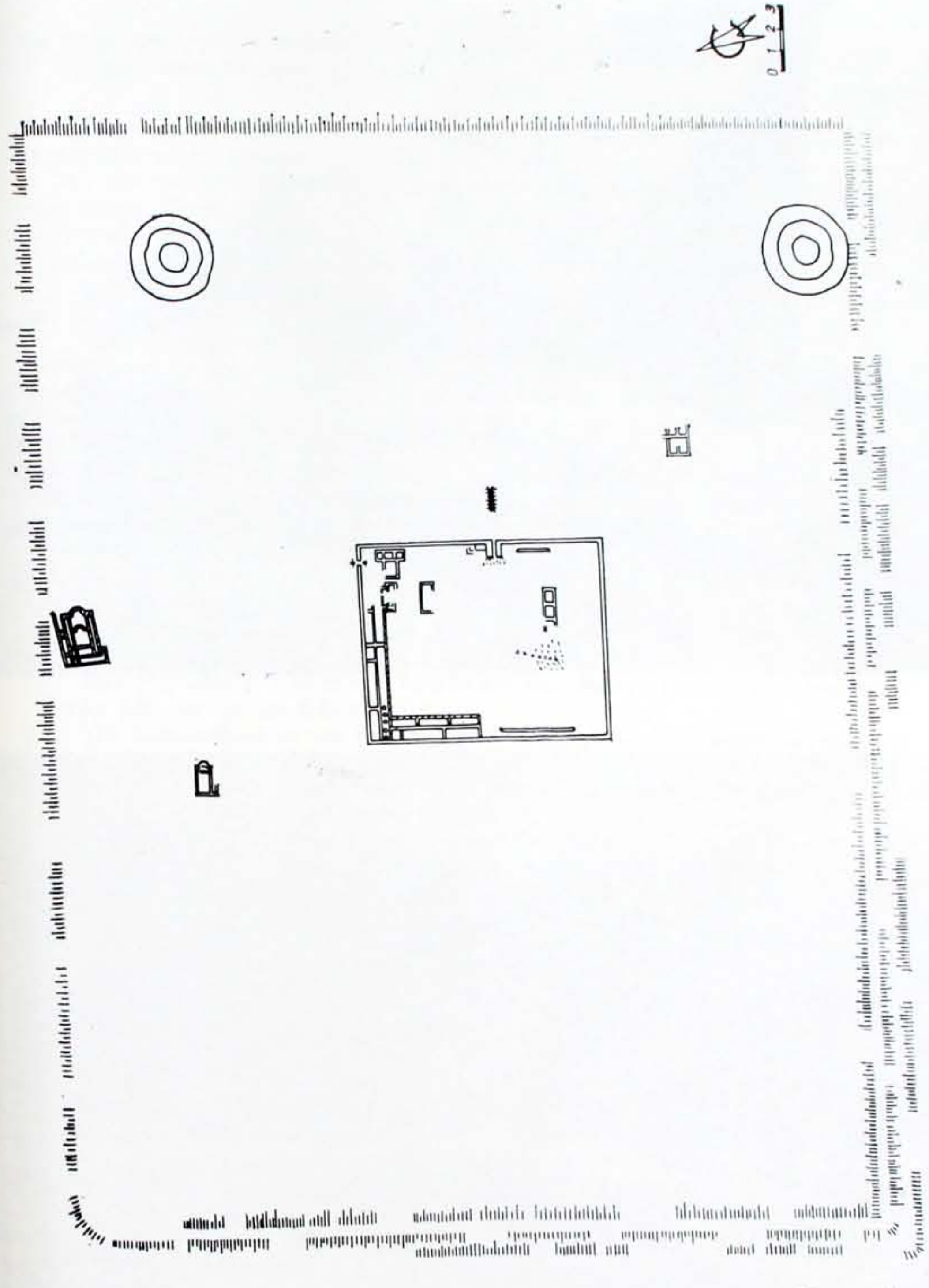

Fig. 1. Plan des Auls von Chan Omurtag

1. План на аула на хан Омуртаг

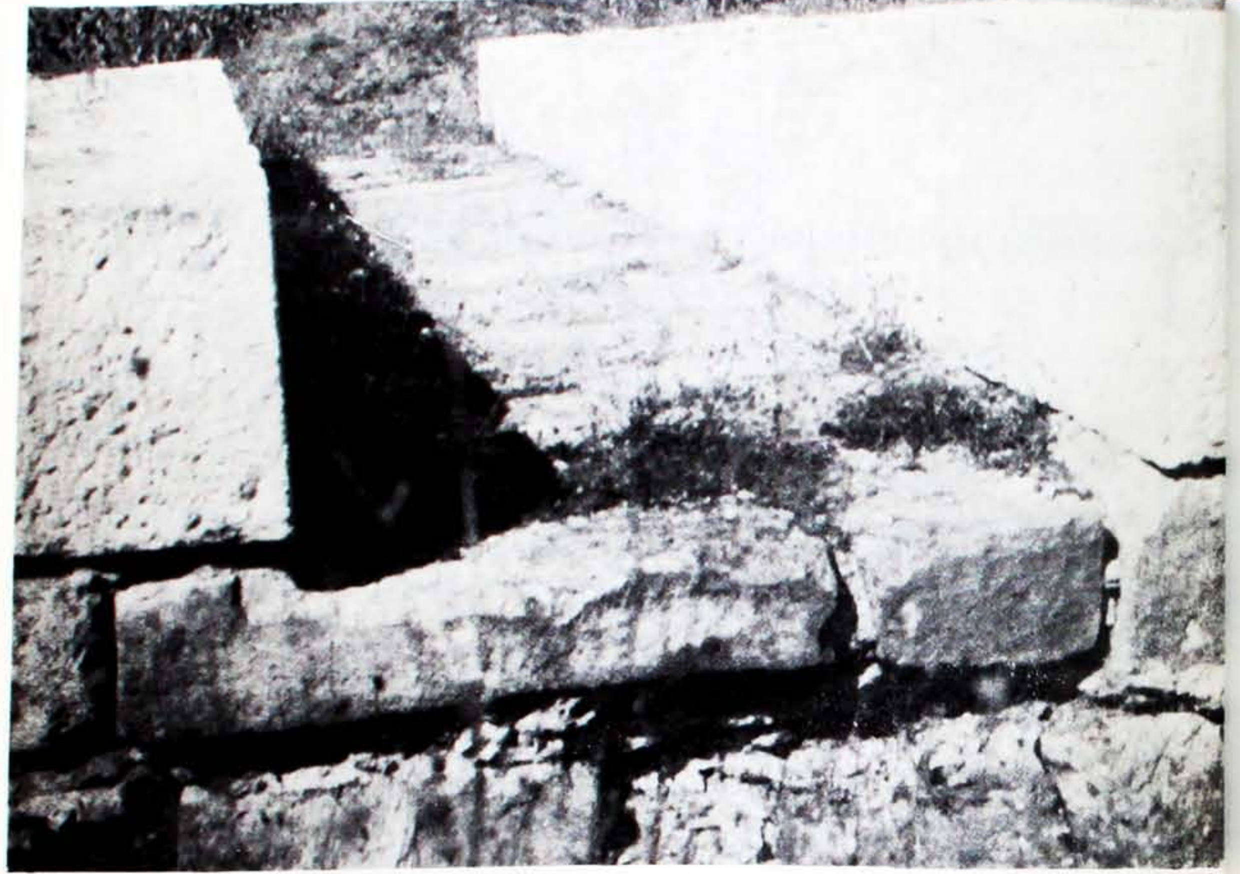

Fig. 2. Das Osttor der Steinfestung

2. Източната порта на каменната крепост

Anlage aus einem Wall. Es läßt sich keine Bergen bemerken. Die Ostschanze ist jetzt vollkommen geebnet.

In dem Nordost-Ostwinkel, einander gegenüber, erheben sich zwei kegelförmige Hügel. Durchgänge sieht man an der Nord-Süd und Westseite der Schanze. Der oberen Festung gegenüber, am Ufer des Flusses, sind auch heute noch große Steinblocke zu finden. Sie stammen von den Stützen einer alten Brücke.

Der Wall, obgleich in einem weit geringerem Umfang, stimmt in Bautechnik und Form mit Wall in der äusseren Stadt in der Residenz Pliska überein[9].

In der Mitte der Aussenfestung bei Zar Krum wurden Reste von soliden Festungsmauern gefunden. Der eingefaßte Raum ist rechteckig mit Ausmassen Ost-West 99 m und Nord-Süd 110 m (Fig. 1). Die Mauern, bis 2 m breit, bestehen aus großen Quadern mit Ausmassen 0,85 × 0,45 m und sind in Länge und Breite gestellt, ohne innere Füllung. Gefügt sind sie mit weißem, erstarrtem Mörtel, wie in der Festungsmauern in Preslaw. Mit einigen Ausnahmen erhalten sind nur die Substruktionen und die Fundamente. Darüber steht nur eine Reihe von Bauten in der Ost-und Nordmauer. Die Bauart ist der Bauart der Steinbauten in Pliska, besonders des Grossen Palastes ähnlich. Die Substruktion besteht aus einer Schicht 0,35 m dick, aus Kieselstein und Lehm-ähnlich der Substruktion bei den Festungsmauern in Preslaw[10]. Ähnliche Substruktionen sind bezeichnend für Bauten, die sich in der Nähe der Flusse befinden—bei uns und auch bei mittelalterlichen Bauten in Russland[11].

Das Fundament, 1,10 m tief, besteht aus zwei Reihen grosser, grob bearbeiter Blocks mit der Grösse 0,60 × 0,35 m.

Die Substruktion ist aus gut bearbeiten Qudern mit Ausmassen durchschnittlich 1,20 × 0,60 × 0,50 m.

In den Festungsecken wurden Spuren von Türmen nicht festgestellt. Solche könnten in der Höhe der Wände entwickelt werden.

Die Festung hatte vier Eingänge, den Durchgängen der Bodenfestung gegenüber.[12] Von dem Nord-und Westeingang aus gehen Gehwege, die mit Steinblocks und Backstein gepflastert worden sind. Der Nordeingang weist nach der Brücke über Kamtschia und nach der Wasserquelle nördlich der Festung hin.

Der östliche Eingang war der Haupteingang, das Portal. Er war ein kompakter, rechteckiger Massiv mit Ausmassen 7,70 × 7,30 m. Er befand sich bei der Innenseite der Wand und ist konstruktiv damit verbunden. Er ist von einem Durchgang durchbohrt worden und ist 1,5 m breit[13] (Fig 2). Der Massivbau endete oben wahrscheinlich mit einem Turm, der ein Ziegeldach hatte. Der Eingang hatte ein Doppeltor. Das innere Tor war ein Senktor. Wegen der geringen Ausmassen des Tores und seiner Flügel waren unten keine Räume vorhanden. Auch eine Innentreppe konnte nicht entwickelt werden. Mit der Festungsanlage und dem Eingang standen auch einige Innentreppen in Verbindung. Der Turm und die Kurtinen der Wand erreichte man durch eine Steintreppe, deren Substruktion und Fundamente ebenfalls gefunden wurden.[14] Diese Treppe stimmt mit der Treppe überein, die nach einem der fünfeckigen Türme in Steinfestung von Pliska fuhrt.[15] Die Treppe wurde

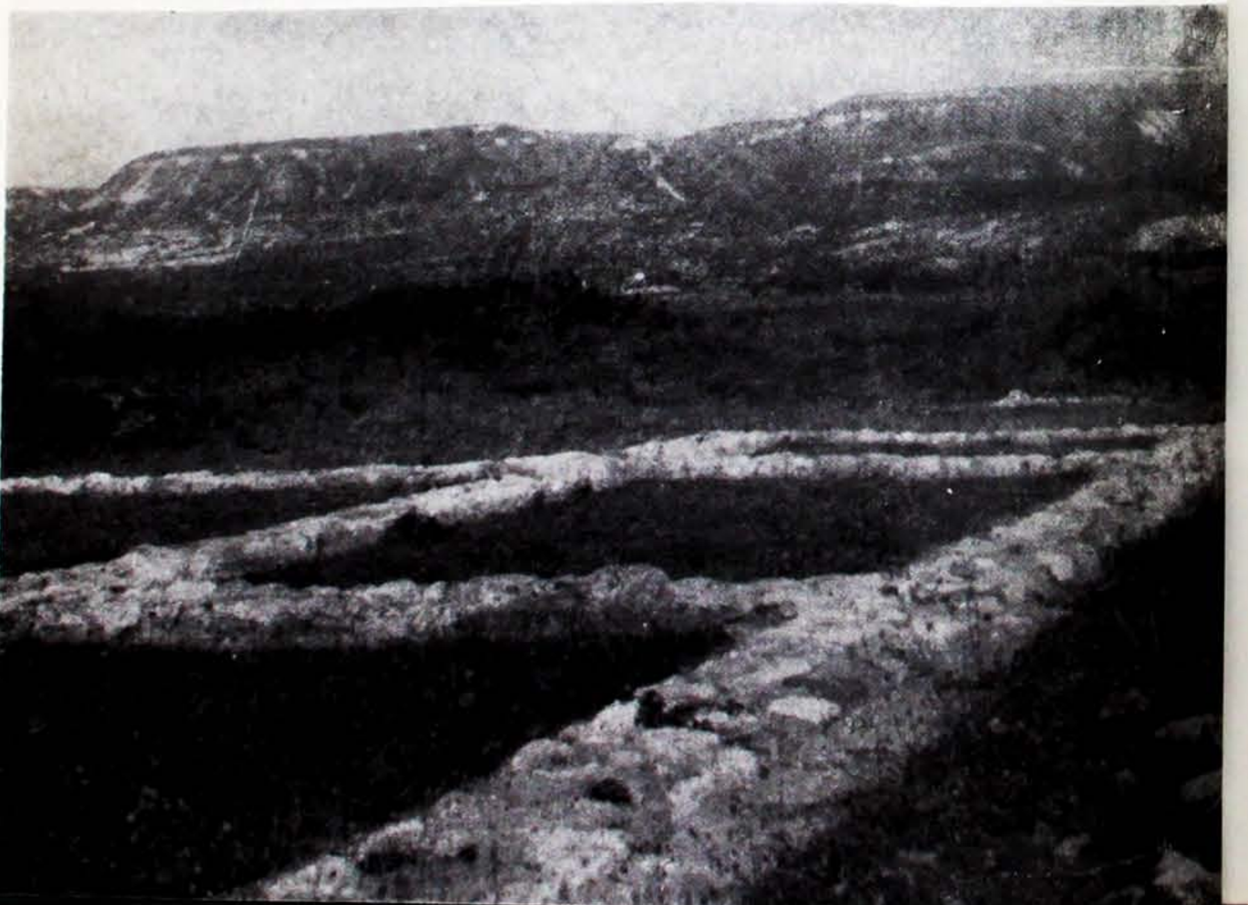

Fig. 3. Die Wohnung in der Steinfestung im Aul

3. Жилището на каменната крепост в аула

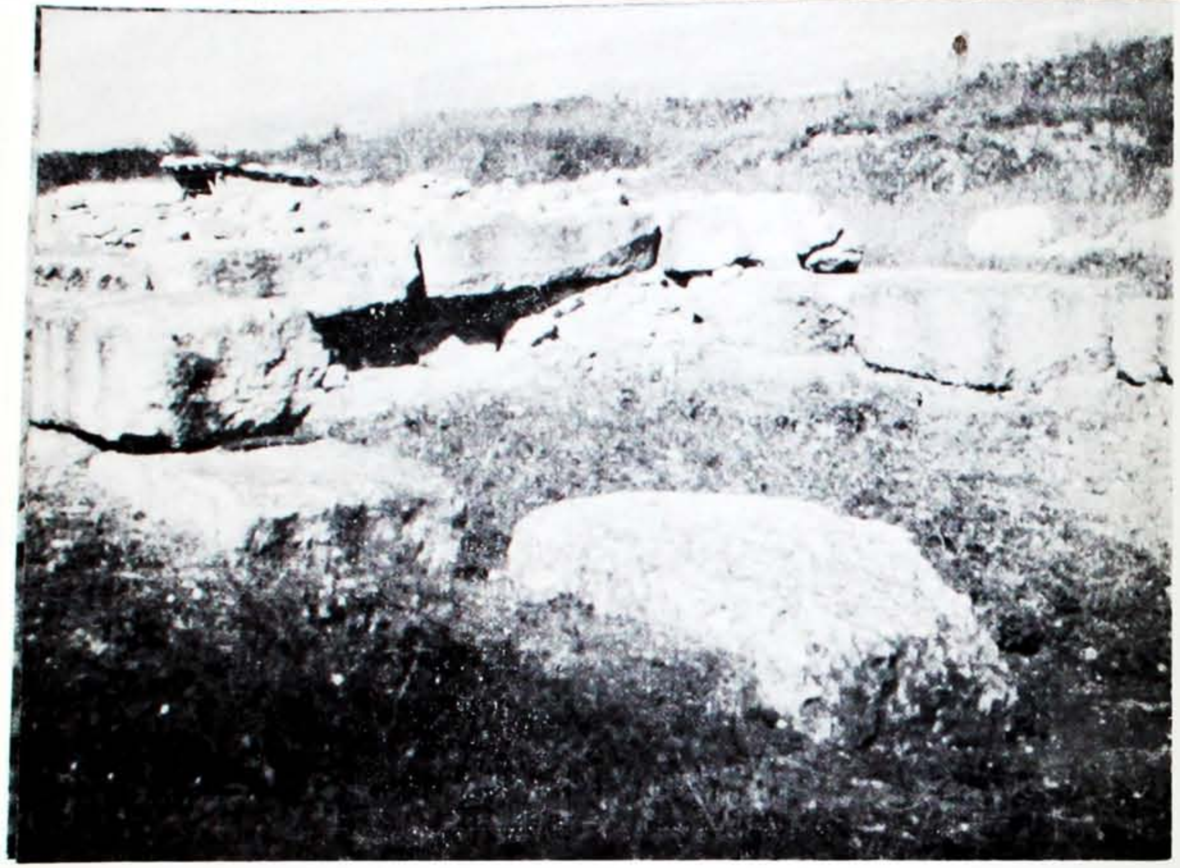

Fig. 4. Das Bad in der Steinfestung
4. Банята в каменната крепост

von einem kleinen Wachtraum bestützt, der ähnlich den Wachtraum am Nordeingang der Zitadelle von Pliska ist[16].

Treppen befanden sich auch an der Innenseite der Ost-und Westmauer[17]. Dort wurden auch ihre Fundamente gefunden. Die Treppen wurden folgendermassen gebaut: auf einer Mörtelunterlage wurde eine Mauer aus Stein und weißem Mörtel gebaut. Der Raum zwischen der Mauer und der Festungswand war mit Stein und Lehm eingefüllt. Die Stufen hier, wie auch bei der Treppe an der Ostwand in Pliska, lagen auf einer festen Rampe. Die Treppen im Aul und in Pliska sind in der Mauer gelehnt und konstruktiv nicht damit verbunden. Die Steintreppen waren zweiseitig und hatten oben Plattformen. Die Längen der Treppenfundamente, die cirka 24 waren, sind erhalten. Darum kann man auch die Höhe der breiten Festungsmauer berechnen. Sie war bis zu 7 m.

Mit der Festungsanlage und ihrer Bauweise standen auch die Kalköfen in Verbindung. Sie wurden innerhalb und außerhalb der Steinfestung gefunden. Dort wurde Mörtel hergestellt in der Ostseite weiß in der Westseite weiß und rosa.[18] Gefunden wurden auch zahlreiche Stücke von Backsteinen mit Abdrücken aus Mörtel darauf. Es scheint, daß einzelne Teile der Mauern umgebaut worden sind. Dazu wurden in einer gewissen Zeitperiode auch Backsteine und roter Mörtel verwendet. Diese Bauart ist dem frühen Bauten in Pliska nicht fremd.[19]

An der Aussen-und Innenseite des Osttores, sowie ganze Ost-und Nordwand entlang-befinden sich Flächen, die mit Backstein gepflastert sind. Auf den Baustücken fand man verschiedene Zeichen, die von allen altbulgarischen Ortschaften bekannt sind.[20] Das ist eine Bestätigung, daß das Osttor, dessen Eingang eng ist, der Haupteingang gewesen ist[21].

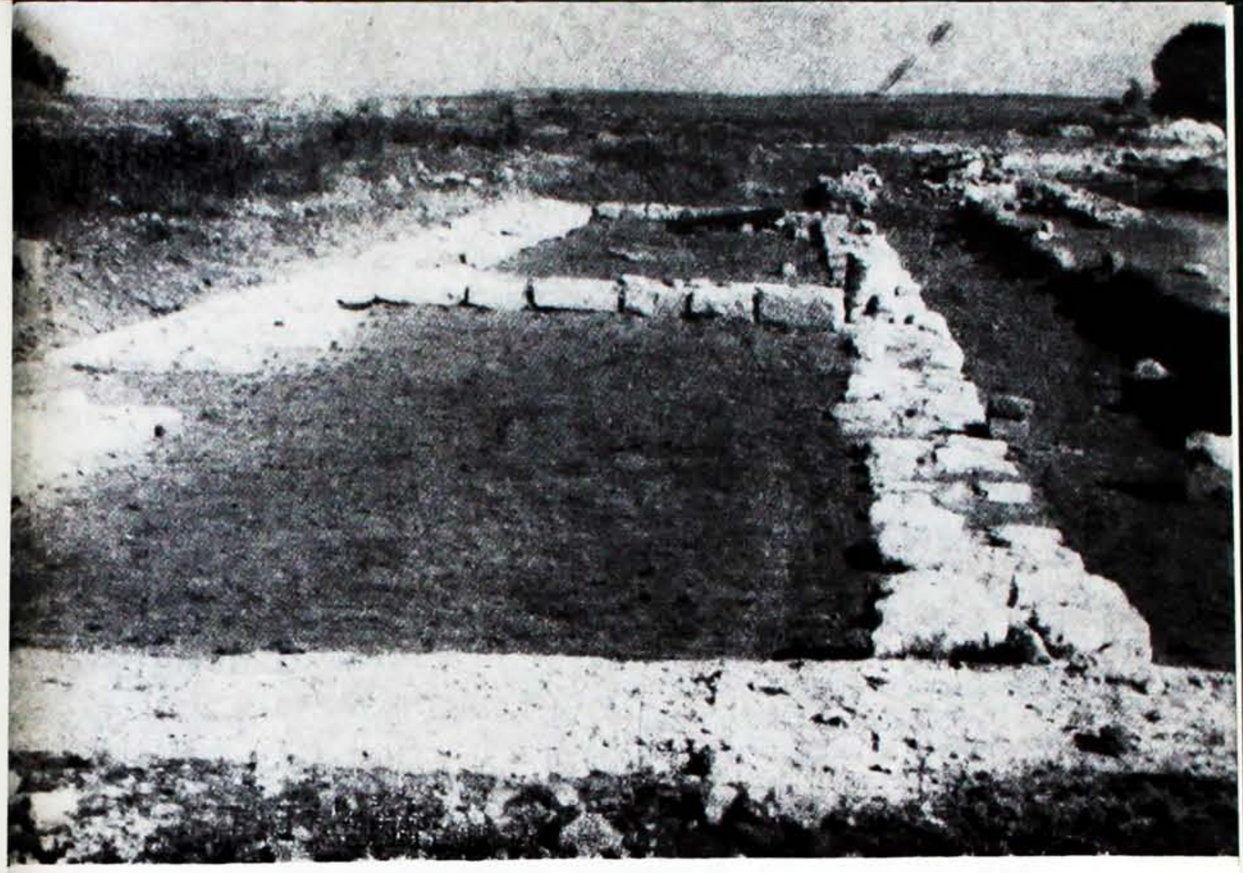

Fig. 5. Die Kasernen im Au,
5. Казармите в аула

Die Gebäude der Festung befanden sich vorwiegend die innere Festungsmauern entlang. Hier hat sich einzige solide Wohnung aus Stein befunden (Fig 3). Drin hat wahrscheinlich der Festungsleiter gewohnt[22]. Die Wohnung hatte einen «komplizierten Plan». In dem Plan, den Baumaterialien und den Ausmassen ist sie mit dem Preslauer Wohnungsgebäude in «Bjal Brjag»[23] und besonders mit Bojarenwohnung in Pliska analogisch.[24]

In der Nähe der Wohnung befand sich ein Bad (Fig. 4). Es hatte einen dreiteiligen Plan. Es war durch eine Backsteinpassage mit der Wohnung verbunden. Die Substruktion der Gebäudewände waren durch Piloten und eine dicke Mörtelschicht befestigt wie bei dem kleinen Palast in Pliska, auch bei anderen Gebäuden im Zentrum von Preslaw, auch bei den Festungsmauern da. In die Länge wurde eine Reihe grosser, bearbeiter Steinblocks gestellt. Auf manchen Steinen sieht man urbulgarische Zeichen. Darüber befand sich voraussichtlich eine Schicht aus Backstein. Man sieht Abdrücke davon.

Nach dem Plan, nach der Bauart und dem Baumaterial ist das Bad analog mit dem Bad in der Innenstadt von Pliska.[25] Seine drei Räume dienten als Präfurnium, Caldarium und Tepidarium.

Zu dem gehörten ein Bassin für Kaltwasser und ein Schacht. Geheizt wurde

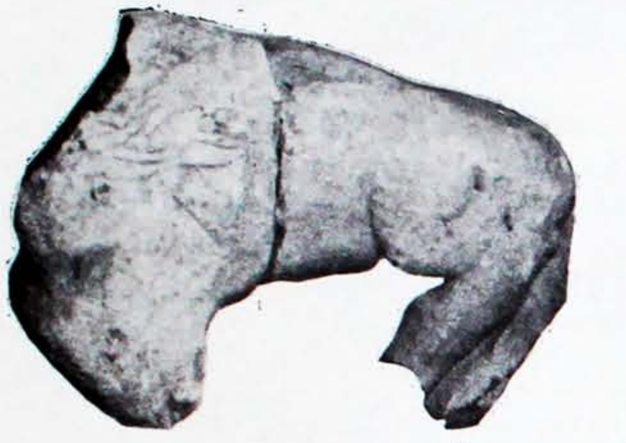

Fig. 6. Löwenfigur aus Marmor aus der Steinfestung
6. Лъвската фигура от мрамор от каменната крепост

es durch Hipocaustum. Die Stützen sind aus Backstein. Über dem Suspensura befand sich eine Wanne. Bei den Bauformen, der Bautechnik und in der Art der Heizung wird die antike Tradition fortgesetzt.

Die Gebäude, die bezeichnend für die Festung waren, sind die geräumigen Kasernen. Sie stammen aus zwei Zeitperioden. Die Kasernen ziehen sich in die Nord-und Westmauer der Festung. Die Baukonstruktion aus der ersten Zeitperiode ist so solid wie die Konstruktion der Mauer selbst. Der Plan ist kettenartig. Es sind einige rechteckigförmige Räume, voraussichtlich mit einzelnen Eingängen, die in einer Reihe waren. Die Länge war 27—23,30 m. Vor den Kasernen befand sich eine Holzkolonnade. Vor dem Eingang war ein Gehsteg. Das Dach war aus Tegulae und imbrices. In einem Raum wurde Spuren von einem Ofen aus Lehm gefunden.[26]

Die Kasernen aus der altbulgarischen Festung unterscheiden sich in ihrem Plan vollkommen von ähnlichen öffentlichen römischen Gebäuden[28] und sind eher ähnlich denjenigen von Sarkel.[29]

Nach der Zerstörung der Kasernen aus der ersten Zeitperiode, als die Festigungsmauern aus Stein nicht mehr bestanden, wurden über die alten Fundamente neue Kasernen gebaut. Sie hatten einen komplizierteren Plan. Die Bauart aber war primitiv[27].

Für die Bedürfnisse der Soldaten und des Viehs, wenn Gefahr von Überfall oder Krieg bestand, dienten leichte Gebäude aus Stein. Sie befanden sich zwischen der Bodenfestung und der Steinfestung. Ihre Fundamente wurden bei den Ausgrabungen ebenfalls gefunden.

Wie es scheint, war ein großes Gebiet der Außenfestung ohne Gebäude wie im Pliska. Ein großer Teil davon war mit Backstein gepflastert. Das Gelände war ein Exerzierplatz für die Soldaten, wie in der Festung gewohnt haben.

Die Befunde in der Festung, obgleich dürftig, stehen vorwiegend mit Rüstung im Zusammenhang: Pfeilen, Gürtelschnallen, Pferdezügel, Hufeisen, Messer. Am reichsten ist die Hausratkeramik vertreten. Gefunden wurden Töpfe mit wellenartigen oder glänzenden Linien, Amphoren mit eingeritzten Zeichen[30].

Besonders interessant ist die Löwenfigur aus Marmor, die außerhalb der Ostmauer der Festung gefunden wurde[31] (Fig. 6). Über die Mähne befindet sichs ein Zeichenhʌ, identisch mit dem Zeichen in der Mähne des Löwen au Kalkstein bei dem Osttor in Pliska. Die Marmorfigur erinnert an den Löwen am Reiterrelief in Madara, an die Löwen von Preslaw und Pliska. Der Marmorlöwe von Tschatalar ist eine der Löwenfiguren, die — laut der Inschrift von Tschatalar— auf vier Säulen standen und den Aul schmückten.[32]

Die Erforschung der Festung bei Zar Krum ergaben viele Daten, die vor allem den Militärcharakter der Festung bewiesen. Und zwar:

1) Festungsanlage—Bodenfestung, Steinmauern, Treppen, Wachträume.
2) Grosse, geräumige Kasernen.
3) Grosse Flächen ohne Gebäude—der Exerzierplatz für Soldaten.
4) Wasserleitungsnetz.
5) Es fehlen bürgerliche Gebäude.
6) Die Strategische Position der Festung—sie stehet Bergpässen von grosser Bedeutung gegenüber.

Durch diese Untersuchungen wurde der frühbulgarischen Ursprung der Festung bestätigt. Sie zeigten, daß die Festung identisch ist mit dem Aul, den Chan Omurtag bei dem Fluß Titscha im Jahre 822 errichtet hat und davon in der Schrift von Tschatalar die Rede ist. Dafür sprechen:

1) Die Festungsanlage — Wall, Steinausrüstung — ihrem Charakter, Plan, ihre Bautechnik und ihren Baumaterialien nach identisch ist mit derjenigen in der Hauptstadt Pliska.
2) Besonders das Osttor des Auls entspricht dem Südtor in der Außenstadt von Preslaw.[33]
3) Das Bad im Aul mit seinen drei Teilen ist eine Wiederholung in Plan und Bauart der Badegebäude in Pliska.
4) Die Substruktion ist auch dieselbe wie vielen Bauten in Pliska und Preslaw.
5) Der «komplizierte» Plan ist dergleiche in Aul, in Pliska und Preslaw.
6) Die Kaserne aus dem ersten Zeitraum in dem Aul ist identisch mit einem geräumigen Gebäude angelehnt an die südliche Festungswand der Mauer n der Zitadelle von Pliska[34].
7) Die Skulpturen—Löwenfiguren in dem Aul, in Pliska und Preslaw, auch die altbulgarischen Zeichen, die bei der Löwenmähne eingemeißelt sind, sind analog.
8) Die Keramik in allen diesen altbulgarischen Zentren ist einer und derselben Art.
9) Die verschiedenen Zeichen, die man auf Backsteinstücken und auf Steinstücken, sowie auf Gefässen gefunden hat, sind miteinander gleich, identisch.

Die unbestritten große Ähnlichkeit einerseite mit Pliska und anderseits mit Preslaw zeigen, daß der Aul bei Tschatalar eine Mittelstelle in seiner Bautechnik hat — und zwar wie in geographischer, so in chronologischer Hinsicht.

Zur Klärung der Frage nach der Entstehungszeit—822—dient die Inschrift von Tschatalar.[36]

Der Verfall dieses Auls läßt sich in das IX. und X. Jahrhundert datieren.

Die historischen Geschehnisse aus dem Ende des X. Jahrhunders hatten entscheidende Bedeutung für das Schicksal des Auls bei Tschatalar. Er wurde vermutlich—wie auch alle Festungen in Nordostbulgarien—im Jahre 972 von dem byzantinischen Imperator Zimischius erobert. Die Festungsmauer und die Gebäude wurden umgebaut und so bestand der Aul als Festung zweiten Ranges auch nach dem Jahre 896 fort, als der Mittelpunkt des bulgarischen Staates nach Westen verlegt wurde. Die Festung wurde endgültig zerstört voraussichtlich im Jahre 1001 von den Truppen des byzantinischen Imperator Wassili II während eines Feldzuges nach Nordostbulgarien.

Alle Befunde aus der archäologischen Erforschungen des Auls von Chan

Висш педагогически институт Шумен „Константин Преславски" БИБЛИОТЕКА
1563/93 г.

Omurtag am Flusse Titscha gewähren uns die Möglichkeit das Wesen des Begriffs «Aul» näher zu bestimmen und Licht über die Frage zu werfen.

Viele bulgarische und ausländische Forscher haben sich lange Jahre mit dieser Frage befaßt.

Die Frage nach dem Aul als Siedlungsform in bulgarischen Gebieten im Frühmittelalter finden wir bei den bysantinischen Chronisten Theophanes[36], Nicephori[37], Zonares.[38] Die bulgarischen Quellen, die das Wort enthalten, sind auch die beiden Inschriften auf den Steinkolonnen von Tschatalar und Tirnowo[39]. Der Begriff «Aul» wird verschieden bestimmt. Manche Autoren geben dem Wort einen engeren Sinn und verstehen darunter «Heim», «Wohnung», «Palast» der bulgarischen Herrscher[40].

In einem weiteren Sinn wird «Aul» als «Gelände, umgeben mit Mauern oder Gebäuden» gefaßt. Noch weiterer: «Hof» manchmal «Festung» oder «Aufenhaltsort des bulgarischen Chans».

Dem richtigen Sinn des Begriffes steht am nächsten die Beistimmung «befestigter Ort, umgeben von einer Mauer oder Gebäuden».

Wie aus den bisherigen Erforschungen des Auls hervorgeht, aber auch aus der Inschrift von Tschatalar, war der Aul weder «Heim» noch «Palast des Chans», sondern «Festung», durch die er «seine Macht gegen die Feinde vergrößert hat». Die Soldaten konnten selbstverständlich nicht in Palästen wohnen. Sie wohnten in den Kasernen der Festung und in der Aussenstadt, wo sie in der Militärkunst geübt wurden. In dem Aul war nur eine einzige Wohnung. Dort wohnte der Leiter, der Verwalter. Dort stieg auch der Chan bei seinem Besuch ab.

Das Wort «Aul» im Plural, das Theophanes braucht, bezieht sich sicher auf Festigung. Solche gab es in Nordbulgarien genug besonders bei den Bergpässen.

Derselbe Chronist berichtet, daß im Jahre 811 Imperator Nikiphor den Aul von Chan Krum, d. h. die Hauptstadt Pliska, verbrannt habe. Diese Frage ist wirklich beachtenswert. Zunächst war Pliska in Wirklichkeit ein grosser Aul. Darauf weisen alle Analogien mit dem Aul am Fluß Titscha hin. In einer kurzen Zeit aber, zur Zeit von Chan Omurtag wurde Pliska zu einen Verwaltungszentrum, Residenz des Chanes. Ein großer Aul befand sich, wie die letzten archäologischen Erforschungen zeigen, an der Stelle, wo im X. Jahrhundert die Hauptstadt Preslaw gegründet wurde. Die anderen Aule in Nordbulgarien waren kleine Festungen, aber sie glichen den Hauptaulen in der Art, wie ihre Festungsanlage und ihre Gebäude errichtet waren.

Der Aul war eine typische Art des Befestigungswesens in der früheren Periode, bei der Entstehung des bulgarischen Staates. Sie zeichnen sich durch eine besondere Bautechnik aus. Sie hatten Wälle, die typisch waren für Aule, welche kommen oft in Gebieten vor, wo die Urbulgaren gelebt haben oder nur durchzogen.

Was das Vorhandensein und den Charakter der Bautechnik der Steinmauer der Festung und der Gebäude betrifft, muß hervorgehoben werden, daß bei uns Byzanz und die — zwar nicht mehr blühenden—hellenistischen Zentren eine Rolle spielen, auch die Bautradition, die die Urbulgaren aus ihrer Urheimat mitgebracht haben, auch die Meisterschaft der hier jemals lebenden Thraken und jetzt Slawen.

БЕЛЕЖКИ

[1] ИРАИК, X, стр. 545.

[2] Пак там.

[3] ИРАИК, X, стр. 508, табл. CXII, 2.

[4] В. Аврамов. Юбилеен сборник Плиска—Преслав, ч. II, стр. 53.

[5] Ф. Успенски и К. Шкорпил. ИРАИК, X, стр. 547; К. Шкорпил. ИВАД, III, 103; ИБАД, IV, 44.

[6] В. Аврамов. Пос. съч., ч. II, стр.95. Vera Mawrodinowa hat uns immer Anregungen gegeben Ausgrabungen am Südufer von Kamtschia (mittelalterlich—Titscha) anzufangen. Sie überzeugt immer, daß sie Licht über die Frage nach dem Ort des Omurtags Aul werfen werden.

[7] В. Антонова и Цв. Дремсизова. Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум/Коларовградско. — Археология II, 1960, кн. 2, стр. 28 и сл.; В. Антонова. Археологически проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум 1960—1962. — Археология, 1963, кн. 2.

[8] В. Аврамов. Пос. съч., II, стр. 47.

[9] ИРАИК, т. X, стр. 30 и сл.

[10] Сп. АП, стр. 84, г. XXXIII, 52, 53; К. Шкорпил. Паметници . . . , стр. 189, табл. IV_4.

[1] В. Иванова. Южната порта на Вътрешния град в Преслав, нейният градеж и архитектурен тип. — ИАИ, XX, стр. 138, обр. 6, стр. 166.

[12] В. Антонова и Цв. Дремсизова. Пос. съч., стр. 31.

[13] В. Антонова и Цв. Дремсизова. Пос. съч., стр. 29.

[14] В. Антонова. Аулът на Омуртаг при с. Цар Крум (Проучвания 1960—1961) — Археология, 1963, V, кн. 2, стр. 51, обр. 2.

[15] Кр. Миятев. Нещо за каменната крепост на Плиска. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, С., 1958, стр. 597.

[16] В. Антонова. Проучвания в центъра на Плиска (1960) — ИАИ, XXX, стр. 27, обр. 1 A.

[17] Цв. Дремсизова. Омуртаговият аул на Тича. — ИАИ, XXVIII, стр. 18.

[18] В. Антонова и Цв. Дремсизова. Проучвания в м. „Селище" в Преслав през 1960 и 1961 г. — Сборник Преслав I, стр. 164 и 165, обр. 8, 9.

[19] ИРАИК X, стр. 63.

[20] ИРАИК X, табл. XI; К. Шкорпил. Паметници . . . табл. XVIII, а-3, 11, 17.

[21] В. Антонова. Аулът на Омуртаг при с. Цар Крум. Археология, 1963, кн. 4, стр. 49, обр. 1.

[22] В. Антонова. Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум (Чаталар) през 1959 г. — Изследвания в памет на Карел Шкорпил, стр. 134, обр. 5.

[23] Н. Ангелов и Ст. Станчев. Граждански постройки в долината на Бял бряг при Преслав. — ИАИ, XX, 1955, стр. 429, 441.

[24] Кр. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. — ИАИ, XIV, 1943, стр. 88 и сл.

[25] P. Karassimeonoff. Neue Augrabungen in der Residenz von Pliska. — ИБАИ XIV, стр. 158, обр. 222.

[26] Цв. Дремсизова. Омуртаговият аул на Тича, — ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 7, обр. 2в, е, ж.

[27] Цв. Дремсизова. Пос. съч., В. Антонова, Археологически проучвания...— Археология, 1963, кн. 2.

[28] R. Cagnat et V. Chapot. Manuel d'archéologie romaine, Paris, 1917, p. 261.

[29] М. И. Артамонов. Саркел—Белая Вежа, — МИАСССР, 62, 1958, стр. 11 и сл. рис. 6 IV, 1.

[30] В. Антонова. Пос. съч., стр. 56, обр. 15.

[31] В. Антонова. Нови проучвания . . . — Изследвания в памет на К. Шкорпил, С., 1961, стр. 150, фиг. 26.

[32] ИРАИК, т. X, стр. 545.

[33] Das Tor wurde im Jahre 1963 von W. Mawrodinowa ausgegraben und erforscht.

[34] В. Антонова. Проучвания в центъра на Плиска (1960). — ИАИ, XXX, стр. 27, обр. 1.

[35] ИРАИК, X, стр. 545; В. Бешевлиев. Към прабългарските надписи. — ГСУИФФ, XIII, 1927, стр. 12, обр. 1.

[36] Theophanes Chronographia, rec. C. de Boor, I и II, Lipsiae, 1883—1885, p. 436_{23-24}, 485_{12-14}, 490_{25-28}, 498_{24-26}.

[37] Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica, ed. de Boor, p. 71_{7-9}.

[38] G. Hamartol, ed. Muralti, p. 676_{10-11}.

[39] Zonaras. ed. Dindorfi, III, p. 372_{31}, 373_1.

[40] В. Златарски. История на българската държава, т. I, 256, заб. 2.

АУЛЪТ НА ХАН ОМУРТАГ ПРИ ЧАТАЛАР

В. Антонова

Резюме

Старините, които се намират на десния бряг на р. Тича (дн. Камчия) до с. Чаталар (гара Цар Крум), някога са играли важна роля поради стратегическото разположение на местността срещу Ришкия и Върбишкия проход. Това се вижда и от надписа върху т. н. Чаталарска колона, открита в 1905 г. в близост до реката.

В предложения материал се прави кратък преглед на мненията по отношение мястото на аула. По-подробно са предадени резултатите от археологическите разкопки, които се извършват там от 1958 г. Те дават възможност да се определи точното място на укреплението, видовете крепостни съоръжения: външноземлен окоп и вал и вътрешнокаменна крепостна стена, порти, входове, стълбища, караулно помещение и пр. Подчертава се, че и по вид, по техника и по строителен материал съоръженията напомнят и повтарят тези в Плиска и отчасти в Преслав. По-нататък се разглежда и тълкува характерът на сградите, чиито останки се намират във вътрешното укрепление. Тука, долепени до вътрешната страна на крепостната стена, били разположени обширни казармени помещения, жилища със сложен „многоклетъчен план“ и обширна баня снабдена с hipocaust. И тука се подчертава пълното сходство със сградите със същото предназначение, намиращи се в крепостите Плиска и Преслав. Обръща се внимание от една страна, върху античната традиция напр. в изграждане на hipocaust -а на банята и, от друга, на голямата разлика в плановете на казармите в аула и тези в античните обекти. Посочва се, че откритите тук материали са свързани предимно с въоръжението. Споменава се и мраморната фигура на лъв с прабългарски знак на гривата. Това е един от двата мраморни лъва, които са красели аула, както се говори в надписа. Въз основа на аналитичното описание, което се прави, се стига до изводите:

1) Аулът има характер на чисто военно укрепление.

2) Аулът, открит при Чаталар, е аулът, за който се говори в Чаталарския надпис. Получените данни осветляват напълно понятието „аул“ като форма на селище в България през ранното средновековие. Разглеждайки различните тълкувания на български учени въз основа на средновековните извори, изхождайки от сигурните археологически данни, получени от проучванията в аула, в материала се застъпва, подчертава и приема гледището, че аулът не е бил нито „дом“, нито „дворец“ на хана, а чисто военно укрепление, оградено с крепостни съоръжения, предимно валове, обитавано само от войници. В него има казарми и жилище за управителя на крепостта.

Относно наличието и начина на градеж на каменните крепостни стени и сгради се обръща внимание, че тук влияние може да са оказали освен византийските строежи и близките, макар вече не цветущи хеленистически центрове по Черноморските брегове, също така и строителните традиции от прародината на българите, вкусът и предпочитанието на българските ханове и умението и майсторството на намиращите се тук славяни.

L'AUL DU KHAN OMOURTAG PRES DE CATALAR

V. Antonova

Résumé

Les antiquités qui se trouvent sur la rive droite de la Tiča (l'actuelle Kamča près du village de Čatalar à la gare Tsar Kroum) furent importantes dans le passé par la situation stratégique du lieu en face des défilés de Riš et de Vărbica. On peut s'en rendre parfaitement compte de l'inscription sur la colonne de Čatalar, découverte en 1905 près de la rivière.

L'auteur passe rapidement en revue les diverses opinions émises au sujet de l'endroit où devait se trouver cet aul. Il examine plus en détail les résultats des fouilles archéologiques effectués depuis 1958. Elles permettent d'établir la place exacte des ouvrages des fortifications et ses divers équipements: le mur d'enceinte extérieur en terre et intérieur en pierre, les portes, les entrées, les escaliers, le local du corps de garde, etc. Tant par la technique que par le matériel de construction ces équipements rapellent et répètent ceux de Pliska et en partie de Preslav. La nature de cet édifice dont les restes se trouvent à l'intérieur de la fortification retient ensuite l'attention de l'auteur. Accolés à la partie intérieure du mur d'enceinte se trouvaient de vastes locaux de casernement, des habitations à plan «multicellulaire» et un bain équipé d'un hipaucauste. L'auteur relève la complète similitude avec les bâtiments de même affectation existant à Pliska et à Preslav. Il attire l'attention, d'une part sur la tradition antique d'installation d'un hipocauste, qu'on y trouve, et de l'autre sur la différence des plans des casernes de l'aul avec ceux des locaux semblables de l'antiquité.

Les matériaux qu'on y a trouvés sont surtout en relation avec l'armement. L'auteur relève qu'une représentation d'un lion gravée dans du marbre avec l'insigne protobulgare sur la crinière de l'animal y a été également découverte. C'est l'un des deux lions de marbre mentionnés dans l'inscription qui ornaient l'aul.

Cet examen attentif a permis à l'auteur de formuler les conclusions suivantes:

1) L'aul accuse un caractère très net d'une fortification militaire.

2) L'aul, découvert près de Čatalar est bien celui mentionné dans l'inscription de Čatalar. Les données fournies éclairent parfaitement la notion d'«aul» comme forme de site en Bulgarie au Haut Moyen Age. En se basant sur les diverses interprétations des savants bulgares, les sources médiévales et les données archéologiques, on peut affirmer que cet aul n'avait été ni «la demeure», ni «le palais» du Khan, mais une place fortifiée avec des équipements militaires, surtout des remblais, et n'avait été habité que par des soldats. Il comprenait des casernes et des logements pour le gouverneur de la forteresse. L'auteur tient à relever en ce qui concerne le mode de construire les murs de forteresses en pierre, qu'outre les techniques byzantines de construction d'Asie et des centres hellénistiques des côtes de la Mer Noire — déjà sur le déclin — les facteurs intervenus peuvent avoir été des traditions constructives de la patrie d'origine des Bulgares, le goût et les préférences du Khan bulgare, ainsi que la maîtrise des slaves qui s' y étaient établis.

БАЗИЛИКА ПРИ САКАЛОВА МОГИЛА В ПРЕСЛАВ

Т. Тотев

През пролетта на 1964 г. в североизточното подножие на известната от К. Шкорпил Сакалова могила,[1] отстояща на около 4—5 км източно от стария град, кооператорите от ТКЗС в Преслав започнали да насипват дига срещу приижданията на Драгоевска река, десен приток на Тича (р. Камчия). За натрупването на дигата е била разрината с булдозер една неголяма, обрасла с храсти височина отдясно на черния път за с. Миланово (обр. 1). При разриването греблото на машината опряло на зидове с варовиков камък, които разкъртило.

За стореното научихме, след като дигата беше направена. На място заварихме много вдигнати каменни блокове, някои от които булдозерът беше изтикал по дигата и зад нея, големи буци бял хоросан, няколко къса от варовикови корнизни дялове, части от мраморни и варовикови плочи, натрошени керемиди, фрагменти от старобългарска керамика. Върху две от керемидените отломки се разпознаваше известният от много места на Преслав, Плиска и другите старобългарски средища знак — фланкиран с вертикални хасти ипсилон. Същият знак, без хастите отстрани, стоеше вдълбан и на каменен блок, отнесен от греблото на машината зад дигата. Беше явно, че се е попаднало на значителна постройка с блоков градеж, която по време се свързва с най-активния период от живота на Преслав, т. е. IX—X в. Освен характерния градеж това потвърдиха и материалите от разрушения пласт, който в продължение на няколко дни вдигнахме с ученици от историческия кръжок при селскостопанския техникум в Преслав. На дълбочина 0,40 м се очертаха две основи (едната с посока изток—запад, другата — перпендикулярна на нея), които в надстройката си са били изградени от дялани варовикови камъни. В ъгъла на основите от югозапад се намериха 13 медни византийски монети (3 от Й. Цимисхи (969—976) и 10 от Василий II и Константин VIII (976—1025)). От разкъртения пласт събрахме още керемидени късове с вдълбан с пръсти ипсилон и старобългарска керамика от двата типа: гладка, сива и с врязана украса. На един фрагмент от покрита със зелена глеч стомна имаше врязан с острие фланкиран с хасти ипсилон; върху две дъна релефни знаци и на дръжка от амфора — врязан един от познатите от Плиска и Преслав знаци. Трябва още сега да отбележим, че в голямата си част материалите от разрушения пласт са влезли в дигата.

На другата година с откритата старина при Сакалова могила и прибраните оттам материали се запознаха членовете на преславския колектив от АИМ при БАН. Взе се решение паметникът да бъде изяснен чрез разкопки. Проучването беше възложено на автора на тази статия. Разкопките можахме да започнем през 1968 г.

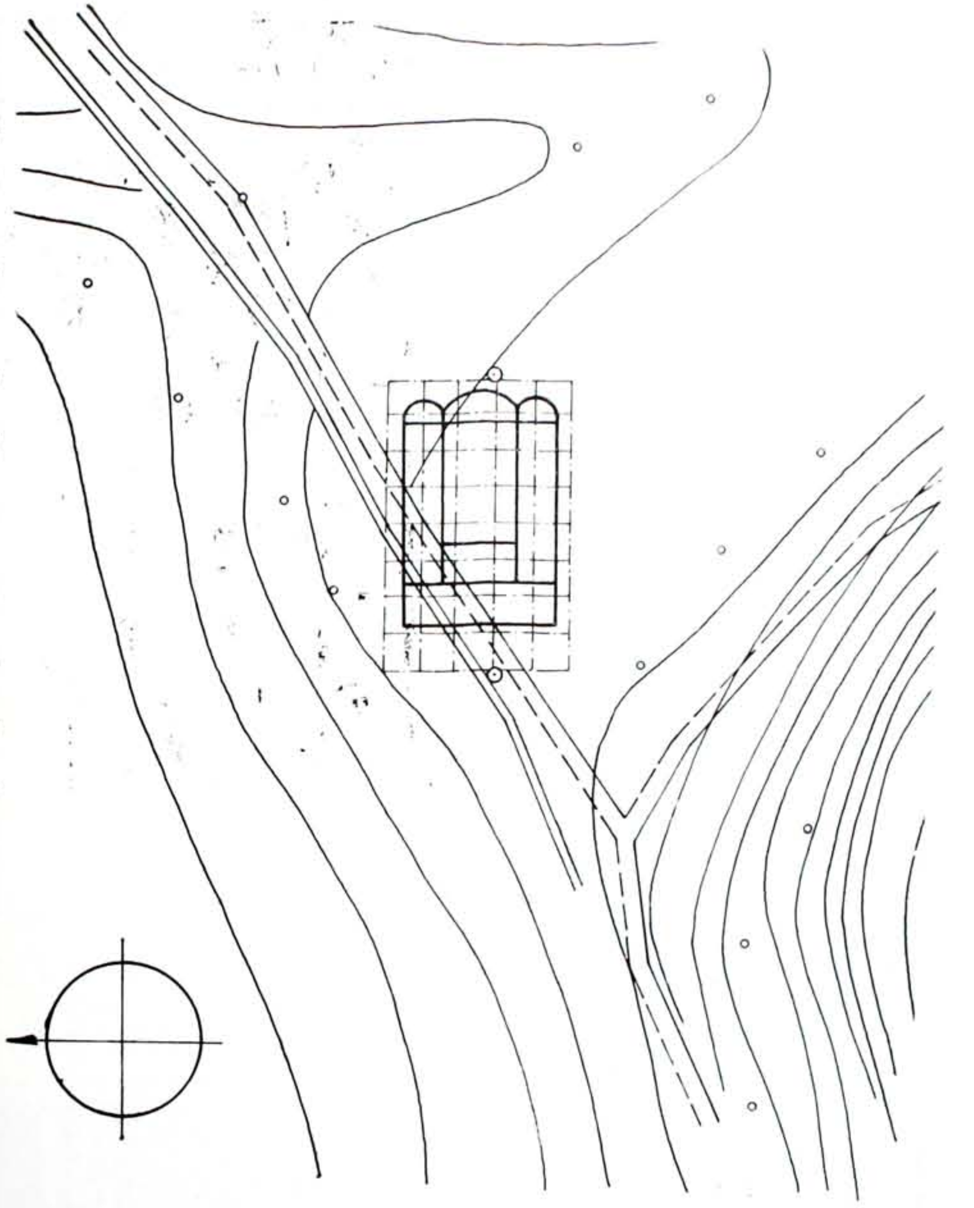

Обр. 1. Заснимане на терена около базиликата

В продължение на 20 дни през м. ноември бяха разкрити значителни части от голяма трикорабна църква. Напредналата и дъждовна есен попречи да доведем докрай разчистването на северната половина от притвора и на северния кораб, върху които стъпваше част от дигата, натрупана от кооператорите. Тяхното разчистване направихме през есента на следващата година.

Откритата при Сакалова могила в Преслав църква по план представлява трикорабна базилика с три абсиди (обр. 2). Нейната дължина отвън, ведно с

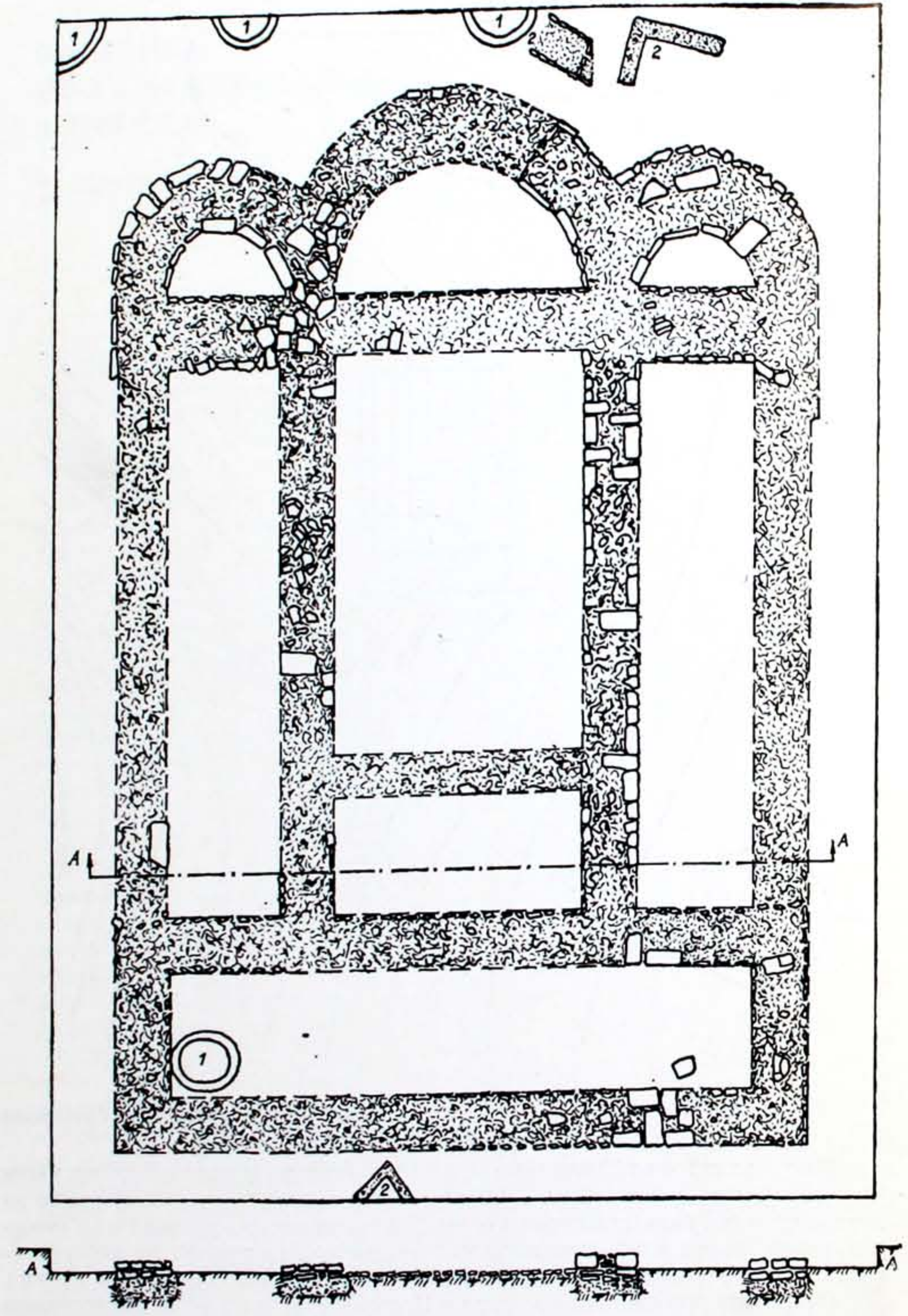

Обр. 2. Базиликата — план и разрез: 1. пещи-варници от турската епоха; 2. корита и площадки за хоросан

Обр. 3. Базиликата — реконструиран план

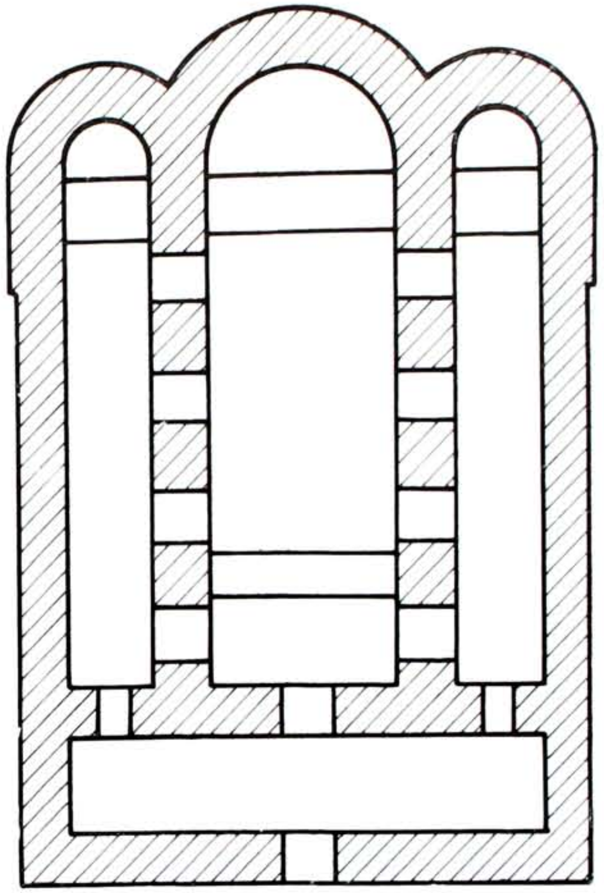

Обр. 4. Базиликата — гледана от изток

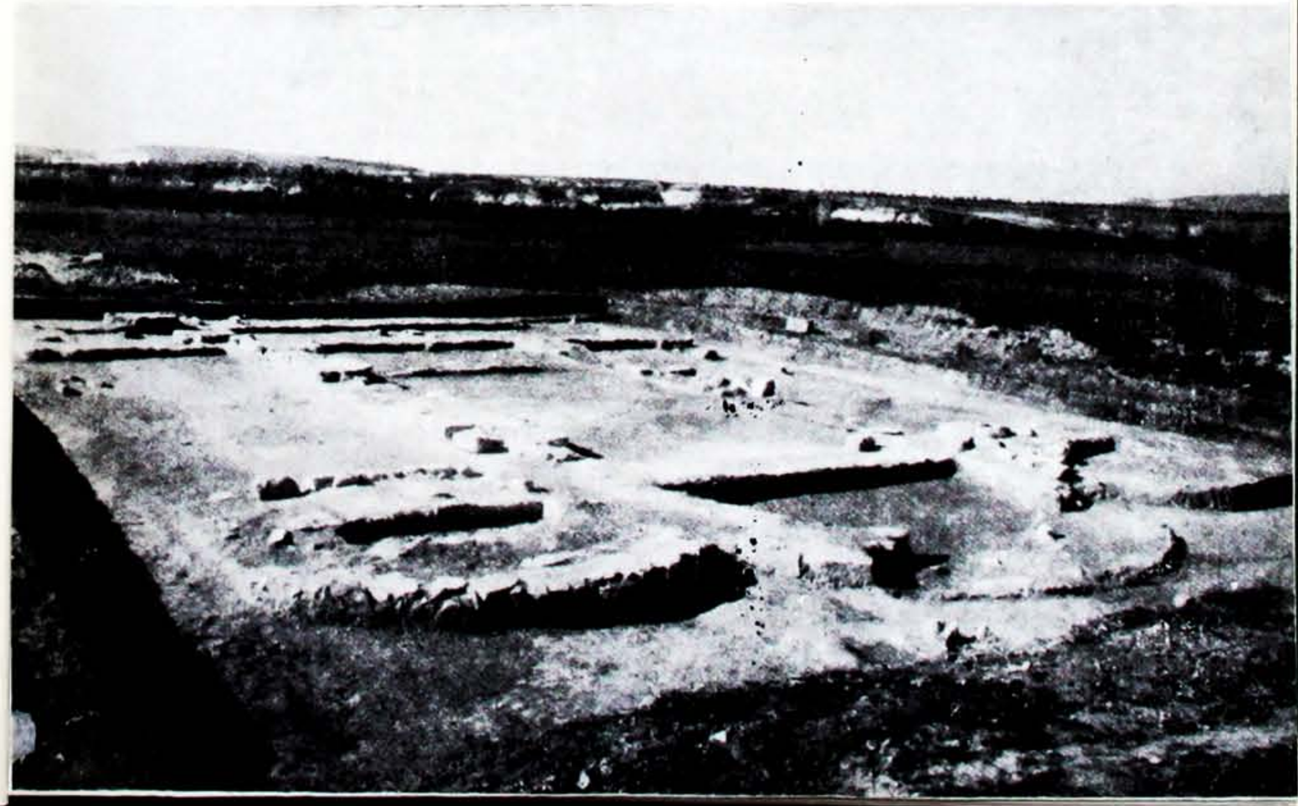

абсидите е близо 32 м (31,80 м), а ширината 20,70 м. Централният кораб е широк 7 м, т. е. два пъти по-широк от ширината на страничните кораби. Абсидите, които отговарят на всеки един от корабите от изток, са полукръгли отвън и отвътре. Пред тях, по цялата ширина на базиликата минава непрекъсната основа, широка 1,60 м пред средната абсида и 1,90 м пред страничните. Върху тази основа е стъпвала тежка каменна олтарна преграда.

Греблото на машината ни е лишило от възможността да съдим за нивото на пода в наоса и притвора, а също така и за отделянето на корабите. Най-вероятно е да са ги разделяли градени от камък четвъртити стълбове. Последните са стъпвали на непрекъсната основа, дебела 1,70 м. По горната повърхност на основата между средния и южния кораб са се запазили следи, които с известна сигурност позволяват да се разчете броят на стълбовете и отворите. Това са три стълба по 2,40 м с ширината на основата; два пиластра, вградени в стилобата пред абсидата и в основата, която разделя наоса от притвора и четири отвора по 1,90 м (обр. 4). Корабите са били покрити с полуцилиндрични сводове, но е трудно да се каже дали са били поставени под общ покрив, или средният е бил по-висок от страничните.

Многото части от варовикови плочи, пръснати и разнесени от машината наоколо, показват, че в корабите и притвора подът ще да е бил застлан с плочи от варовик.

В западния си край, на 3,80 м от вътрешната стена на притвора, централният кораб на базиликата е пресечен от напречна основа, дебела 1,20 м, за стълбове, които са подпирали галерия (обр. 2, 3 и 4). Такава основа в средния кораб откъм запад виждаме при две от откритите базилики в Преслав, Черешето,[2] и Гебе клисе.[3] С последната, както ще видим, нашата базилика намира общо в много отношения.

Обр. 5. Базиликата — гледана от запад

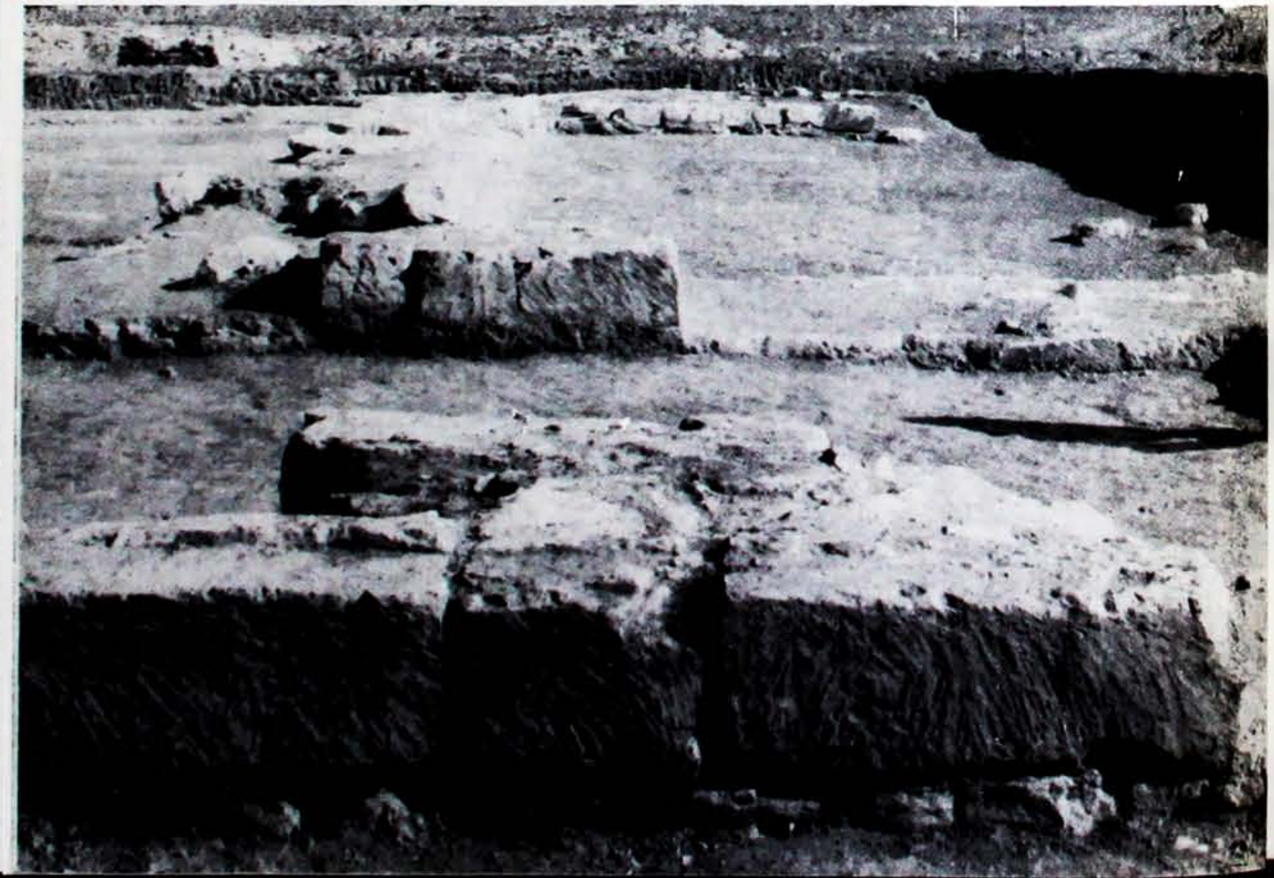

От запад базиликата е снабдена с едноставен притвор, дълбок 3,75 м. И тук, както в наоса, сме под нивото на пода. В северната му половина се намериха няколко вдигнати цели варовикови плочи вероятно от настилката на пода. В средата на външната основа от запад слабо личат следите от легла на вдигнатите от греблото на машината камъни, които са отбелязвали главния вход на базиликата, широк 2 м. Входове за в притвора е възможно да е имало и на останалите две страни от север и от юг, както при базиликата Гебе клисе.[4] От вратите, които водят в притвора към наоса, най-добре личи входът за южния кораб, широк 1,30 м. Отчасти се долавя и входът за средния кораб, но за размерите му със сигурност не може да се съди. От следите на откъртените каменни блокове се вижда, че е бил с по-големи размери от входа за южния кораб. Изглежда, че и той е имал ширината на външния вход. Вход със сигурност е имало и за северния кораб, но от него нищо не се е запазило.

Освен с архаичния план, който указват основите, и значителните си размери, базиликата при Сакалова могила се е отличавала с масивния си каменен градеж, познат досега от дворците и двете базилики (Дворцовата и Голямата базилика) в Плиска и от дворцовите постройки и базиликата Гебе клисе в Преслав. Нейните стени са били градени от варовикови квадри голям формат, споени с хоросан, смесен с пясък и речни камъчета. Вътрешността между лицевите квадри е запълнена с блокаж от камък и хоросан. Фугите отвън са широко замазани. От стените над основите до нас са стигнали няколко блока в южния край на външната и вътрешната стена на притвора (обр. 5). В същност това са блокове от горния цокълен ред на основите, от които с един отстъп от 0,25 м навътре са започвали стените. Последните са били доста дебели, за да носят тежки каменни или тухлени сводове, и не личи да са имали разчленение от пиластри. Както при базиликата Гебе клисе, градежът на основите над 0,70 м е от дялан варовиков камък, надолу от местни ломени камъни и речни валуци от коритото на Тича и протичащия наблизо неин приток Драгоевска река.

Разкъртените и отнесени по двете страни на дигата и влезли в самата нея каменни блокове ни карат да смятаме, че поне в един ред зидарията над основите е стояла на място преди разриването. От насипа на църквата и от разрушения пласт се намериха много части от керемиди (тесни и широки) от покрива, някои с вдълбан ипсилон.

Някои от намерените преди и след разкопките материали позволяват да се спрем отчасти и на украсата на базиликата. Така строгият и монументален вид отвън е бил оживен от подпокривен корниз, профилиран с цилиндричен, увиснал надолу торус. Намерените близо 30 части от корнизни дялове не ни позволяват обаче да кажем дали под торуса е имало редове от дентикули, с каквито е бил снабден корнизът на Гебе клисе, или пък се е състоял само от торус, както при някои от постройките в дворцовия център на Преслав. Вътре базиликата ще да е имала по-богата пластична украса. За нея свидетелстват намерените при разкопките късове от мраморни плочи, някои със скулптирани по тях палметни фризове, и един интересен пиластров капител от варовик, обнародван от Шкорпил.[5]

В голямата си част каменните блокове от стените на базиликата ведно с нейната мраморна и каменна украса ще да са били изгорени за вар, както сочат пещите-варници от турската епоха, открити в непосредствена близост

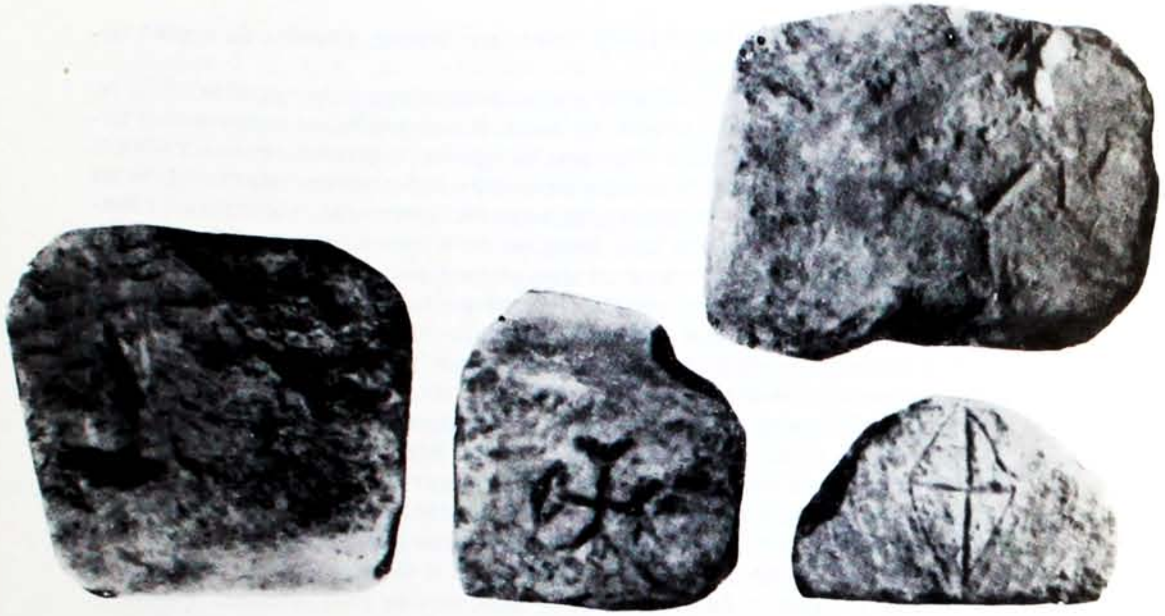

Обр. 6. Каменни блокове със старобългарски знаци и кръстни изображения

на изток от нея (обр. 2), и едната пещ, поместена в северозападния ъгъл на притвора. От последната, дълбока 2,50 м, извадихме много натрошени каменни блокове, два с вдълбани старобългарски знаци, 17 части от корнизни дялове, натрошени мраморни и варовикови плочи и четири варовикови къса с кирилски букви от надпис. В по-ново време каменни блокове от църквата са влезли в изграждането на две чешми — едната от север на Сакалова могила, другата — от юг.

Изградена на ниско място, в самото подножие на Сакалова могила, изглежда, че базиликата, често е била застрашавана от приижданията на Драгоевска река и заливана. Една преправка на челото на южната абсида показва, че в хоросанените корита — две в близост до абсидите и едно отвън на притвора (обр. 2), ще да е бил приготовляван хоросан и след изграждането на базиликата. За многократно заливане на църквата говори отложеният от изток и юг на стените ѝ дебел пласт пясък с камъчета.

Може само да се съжалява, че малкото, което се е било запазило от нашата базилика, е трябвало с намесата на машината още да бъде обезличено. Освен каменните блокове и частите от нейната украса в дигата са влезли и много от дребните находки.

Преди и по време на разкопките бяха намерени следните материали:

1. Каменни блокове със знаци и кръстни изображения. Знаци са вдълбани на два каменни блока (обр. 6а—б). Единия камък греблото на машината беше изтикало зад дигата, а другия извадихме от пещта-варница, поместена в притвора на базиликата. На първия е вдълбан един от най-известните старобългарски знаци — Y, който се среща начертан по няколко начина.[6] С две къси под ъгъл чертички в краищата на вилката и без вертикални хасти отстрани, както на нашия блок, знакът се среща по-рядко. Освен на камъни, строителна керамика, глинени съдове от Плиска, Преслав, Мадара и другите старобългарски центрове по този начин го виждаме представен и на един златен пръстен от Видин.[7] Така начертан се среща и по керамичен материал от Саркел и съвпада с един от орхонските и енисейски рунически знаци.[8]

Знакът, вдълбан на другия камък (обр. $6_{б}$), е начертан с две хасти отвесна, по-висока, и хоризонтална, къса, свързани под почти прав ъгъл. Ако камъкът стъпи на срещуположната си страна, знакът приема очертанието на буквата Г. С това си начертание знакът е по-малко познат и го виждаме вдълбан на каменен блок от Плиска.[9]

Върху два камъка са представени кръстни изображения (обр. $6_{в-г}$). Кръстното изображение на единия блок, изваден от варницата, е с раздвоени като вилка краища и с триъгълно уширение в единия край на хоризонталното рамо (обр. $6_{в}$). На другия блок, намерен до северната абсида, е врязан кръст с по-високо отвесно рамо, включен в ромб (обр. $6_{г}$). Кръстни изображения виждаме да стоят по камъни, строителна керамика, дъна на глинени съдове, метални и други предмети от старобългарските средища.[10] Раздвоени (като на обр. $6_{в}$) краища на рамената имат някои от врязаните в Плиска кръстове.[11] Кръстния знак, включен в ромб (като на обр. $6_{г}$), виждаме представен върху пръстени. По този начин той е врязан върху елипсовидния щит на един бронзов пръстен от старобългарския некропол в чашата на язовир „Виница“.[12]

2. Керемиди със знаци. От насипа на църквата произхождат много натрошени керемиди. Встрани на стените отвън те образуваха цял пласт. Фрагментите са от два вида керемиди: дебели 2,5 см, широки, слабо извити (tegulae) и силно извити, тесни (imbrices). Цели екземпляри не бяха намерени.

Обр. 7. Керемиди с вдълбани знаци

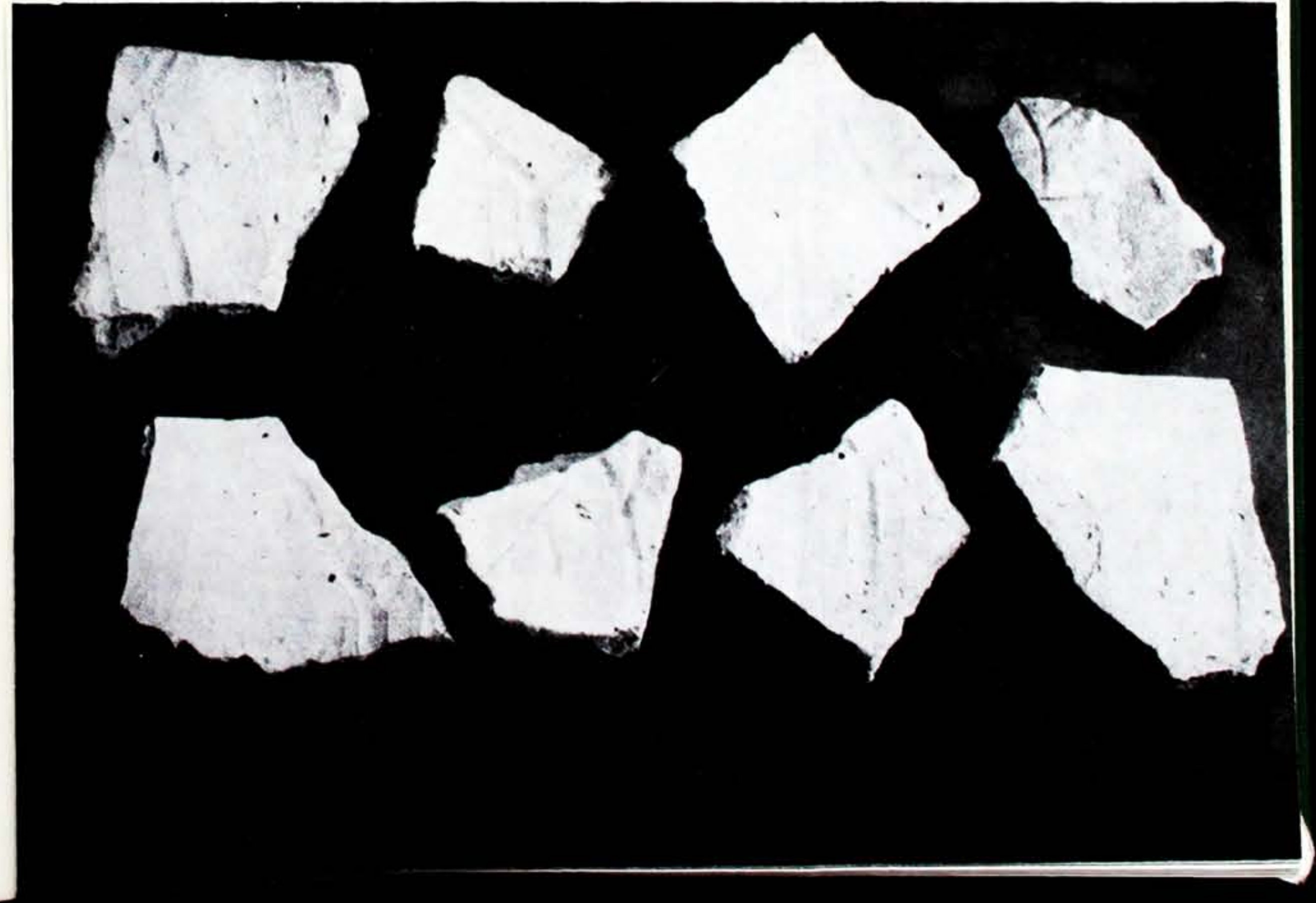

Обр. 8. Части от корнизни дялове

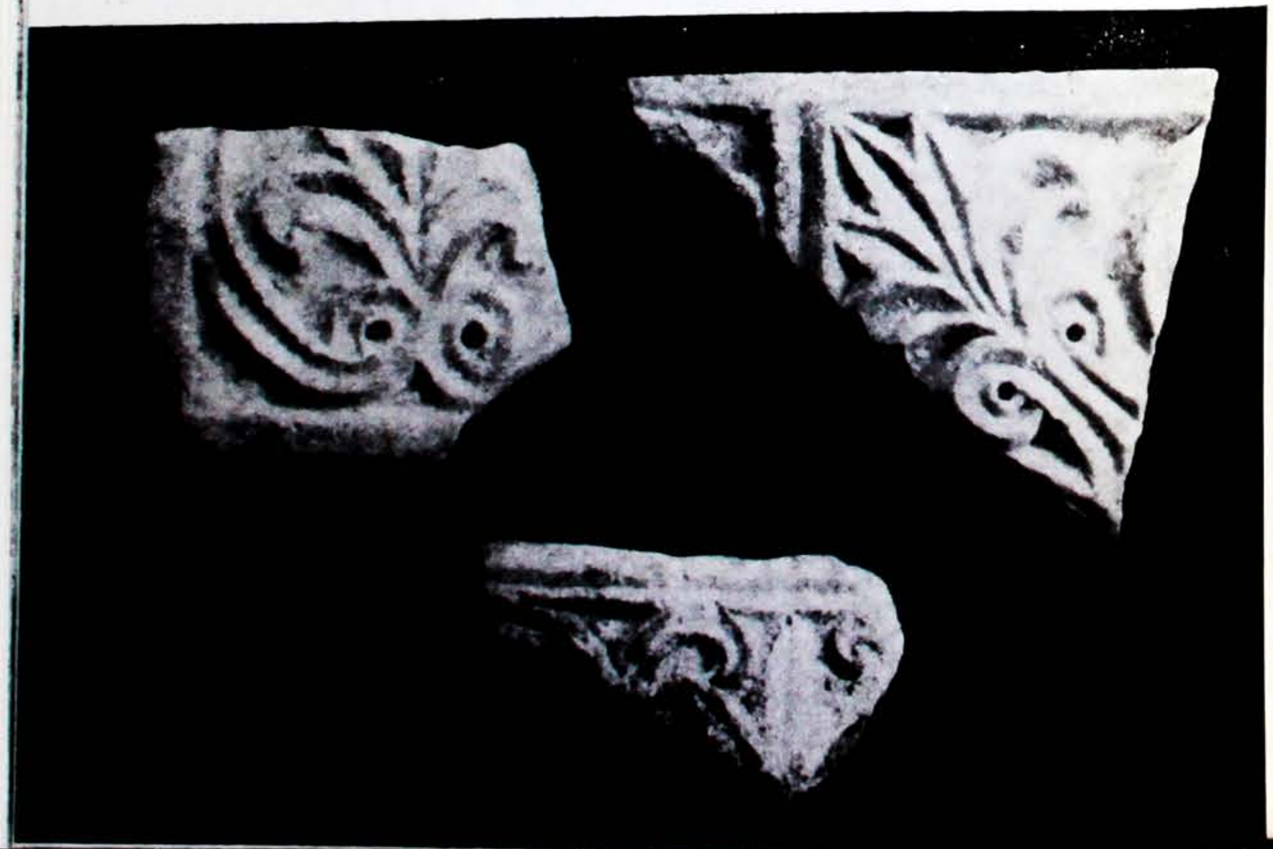

Обр. 9. Късове от мраморни плочи със скулптирана украса

По много от късовете е вдълбан ипсилон. Знакът е врязан с остър предмет или вдълбан с пръсти преди изпичането в две разновидности: с ограничен от хоризонтална чертичка долен край (обр. 7_4) и фланкиран с две вертикални хасти отстрани (обр. 7). При широките керемиди знакът е отбелязан в долния или горния край на керемидата от вътрешната страна, а при тесните — от външната. На последните знакът е представен вдълбан с пръсти с второто си начертание, а на широките в двете си разновидности: врязан с остър предмет с първото си начертание и вдълбан с пръсти във влажната глина с хасти от двете си страни.

Знакът по керемидите от базиликата при Сакалова могила е масово разпространен и се среща по камъни, строителна керамика, глинени съдове, метални и др. предмети от Преслав, Плиска, Мадара, Калугерица и др.[13] Особено много са материалите с този знак от пещите за строителна керамика, открити в чашата на язовир „Виница".[14]

3. Корнизни дялове и части от украсата на базиликата. От разрушения насип на църквата и от пеща-варница в притвора се намериха около 30 къса от варовикови корнизни дялове (обр. 8). Те са образували подпокривния корниз отвън на църквата. Единственият елемент на украсата им ще да е бил дебелият непрекъснат цилиндричен торус. Фрагментарният вид, в който дяловете са стигнали до нас, не ни позволява да кажем дали под торуса на корниза е имало профилирани редове от дентикули, с каквито е бил снабден корнизът на базиликата Гебе клисе, или пък се е състоял само от торус, както при някои от постройките в дворцовия център.

За вътрешната украса на базиликата свидетелствуват три къса от мраморни плочи със скулптирани по тях палметни фризове (обр. 9) и един варовиков капител, прибран от района на църквата преди четиридесет години, издаден от К. Шкорпил.[15]

Трите мраморни къса (обр. 9) са от големи плочи, които са украсявали олтарната преграда на базиликата. Мотивите, скулптирани по тях, са познати от мраморни плочи, намерени в дворцовия център и Гебе клисе.[16]

Варовиковият капител (обр. 10) е намерен върху платото на Сакалова могила, в развалини на постройка, от която днес нищо не се е запазило. Допускаме капителът да е бил донесен тук в по-късно време от базиликата. Той има размери 0,64 м /0,32 м/ 0,30 м. По трите страни в горния му край върви широк кант, разчленен надлъж от два канелюра. На широката страна в средата кантът е обхванат от скоба, която носи едър грозд, представен във висок релеф. В долната част на същата страна е скулптиран фриз от имитации на „ови", отделени една от друга с капки. От двата края на фриза тръгват нагоре две „стъбла", които в горния край се разширяват и завършват със силно издадени напред волути. Повърхнината на така ограниченото, с форма на обърнат трапец поле е профилирана с канелюри, украсени в двата края с еднопосочни арки, а средата се заема от грозда. Късите страни на капитела запълват волути: една голяма, силно издадена навън в средата и две в краищата, стъблата на които очертават обърнат с острия връх надолу триъгълник. Ъглите арковидно рамкирани от стъблата с волутите на широката и тесните страни, запълват плитко изрязан акантов лист с пет разклонения.

Макар отчасти очукан, капителът е извънредно интересен. В неговата украса се съдържат някои мотиви, познати от други паметници на каменната пластика в Преслав.

4. Варовикови късове с кирилски букви от старобългарски надпис. Върху

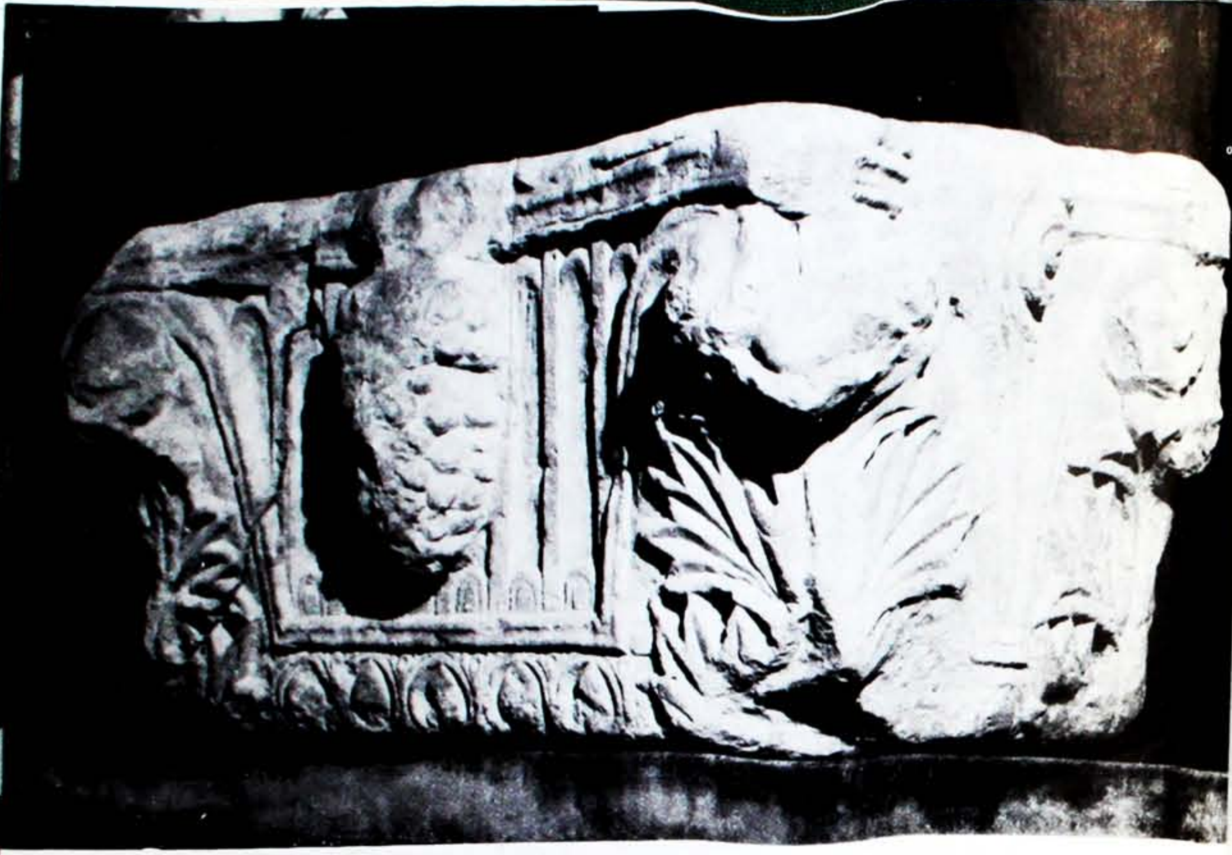

Обр. 10. Пиластров капител от варовик

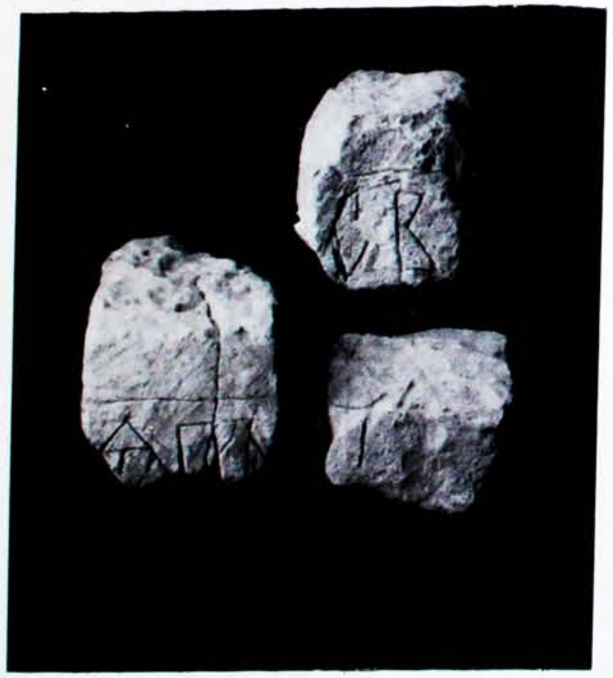

Обр. 11. Варовикови късове от старобългарски надпис

четири къса, извадени от варницата в притвора на базиликата, са врязани букви от надпис (обр. 1). Частите от надписа са много повредени. Третият къс в същност представлява тясна отломка от втория и се наставя на мястото си. Лицевата им страна с буквите има размери: първият къс — вис. 15 см, шир. 12; вторият — вис. 13 см, шир. 16 см и третият — вис. 9 см, шир. 14 см. Над буквите върху първите късове е врязана хоризонтална непрекъсната линия, очертаваща редове или по-вероятно „чело" на надписното поле. Успоредно на нея е изтеглена съвсем плитка линия, с която резачът или пък съставителят на надписа е очертал предварително надписното поле. Изглежда, че и буквите преди издълбаването им са били плитко отбелязани.

С пълното си начертание са стигнали до нас две букви върху първия къс — СВ, високи 8 см, с врязана над тях чертичка („титла") за съкращение, възможно на свѧтаго. На втория къс с наставената отломка има четири букви, на които долната част липсва. И на последния къс се е запазила само една вертикална хаста.

При това положение е трудно да се правят предположения относно характера на надписа. Може само въз основа на палеографските белези от изцяло запазилите се С и В да се направят известни изводи за неговата дата. Буквата С е тясна и заострена, с уширения в краищата, както при някои от преславските епиграфски паметници. В е с ъгловати петлици — долната значително по-голяма, които при ствола на вертикалната хаста се докосват, и с „подчертан" долен край, сигурен белег за паметниците от втората половина на IX в. Такова „подчертано" В виждаме в най-стария известен засега паметник със славянско писмо — печата на Георги чрънец и синкел български.[16]

5. Старобългарска керамика. Частите от глинени съдове се намираха в пласта над църквата и около нея, вдигнат от машината на дълб. 0,40 м, и в следващия пласт от 0,40 м и до 0,60 м, снет при разкопките. Фрагментите са силно натрошени и цял съд не можахме да възстановим.

Керамиката е от двата познати типа: сива и с врязана украса, със значителен превес на последната (обр. 12). Първата е представена с късове от по-дебелостенни съдове, правени на колело от пречистена, без примес на пясък глина, със сив цвят и гладки стени. Само на два фрагмента имаше украса с излъскване. Керамиката с врязана украса е от т. нар. славянски тип съдове, някои от сравнително чиста, добре опалена глина, други от глина с примес на повече пясък, работени на грънчарско колело.

Открити бяха няколко стени от амфори и две дръжки. На едната дръжка е врязан с острие знак (обр. 13), познат по каменни блокове, строителна керамика и съдове от старобългарските средища.

Върху един неголям къс от покрита със зелена глеч стомна е врязан фланкиран с вертикални хасти ипсилон без ствола под вилката (обр. 13).

Знаци има и на три дъна от съдове (обр. 14). Представените знаци върху двете са релефни и намират аналогии със знаци от Плиска, Преслав, Мадара и др.[17] Врязаният на третото дъно знак не може със сигурност да бъде възстановен.

6. Метални украси и кръстове. а) Коланни апликации. От разринатия с булдозера пласт произхождат четири коланни апликации от мед (обр. 15_{1-4}). Първите две са кръгли, с бордюр от перли в краищата и изпъкнал център. Имат по две симетрично разположени дупки за прикрепване. Полето, очертано от кръгчето около центъра и бордюра в края на по-голямата

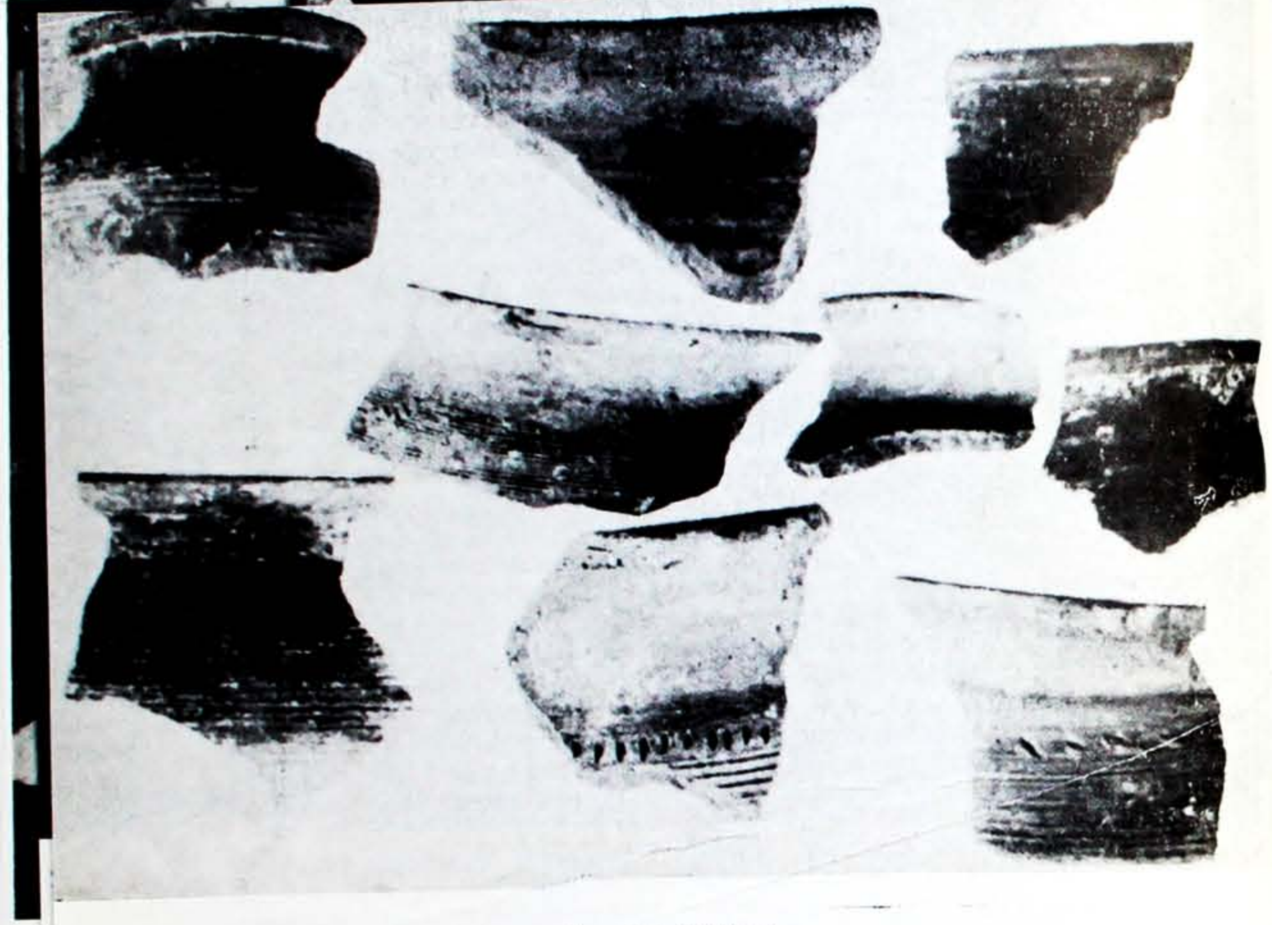

Обр. 12. Фрагменти от старобългарска керамика

Обр. 13. Дръжка и стена от глинени съдове с врязани знаци

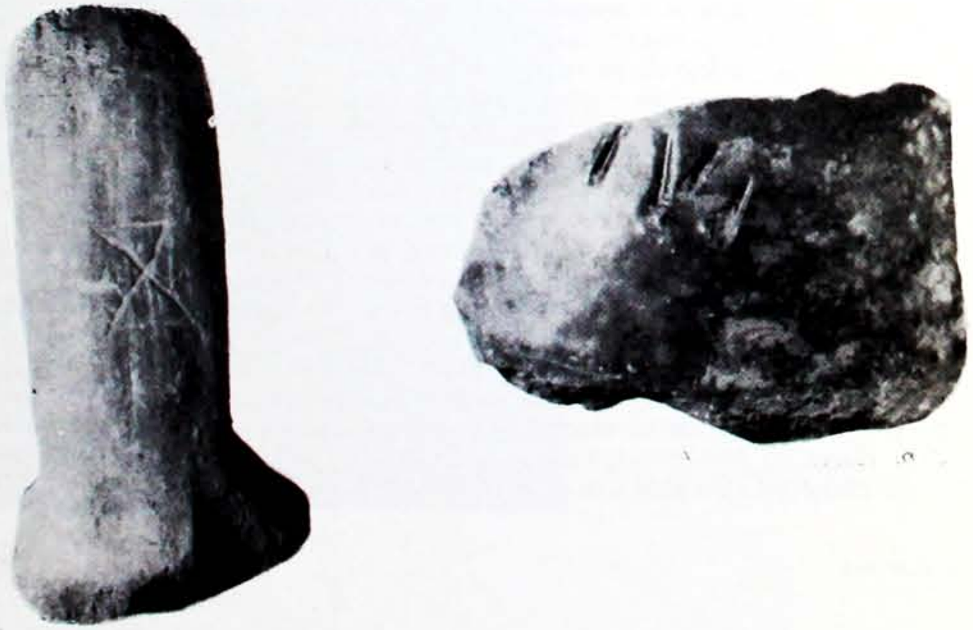

апликация, е запълнено с гравирана растителна украса. Останалите две апликации са със сърцевидна форма и имат сравнително малки размери. Откъм опаката си страна са снабдени с по две нитчета, с които са били прикрепвани. По лицето им е врязана проста украса. Подобни на нашите апликации са намерени в Плиска, Преслав и др.[18] Като нашите сърцевидни апликации са открити в Градището до с. Якимово, Северозападна България.[19]

б) Токи и коланни краища. Трите токи и коланния край намерихме също в разрушения пласт покрай дигата, натрупана от кооператорите. Токите са различни по форма и украса. Двете са с малки размери. Особено интересна е голямата тока (обр. 15_5). От нея е стигнала до нас плочката, която е била закрепена за колана. Половинката с езичето е отчупена. Плочката е с елипсовидна форма и тесни странични стенички. Има три дупки за прикрепване към колана. В средата ѝ е изрязан кръст с разширени краища на рамената. С такава форма тока между намерените досега няколко десетки токи от Плиска, Преслав и другите старобългарски центрове се открива за първи път.[20]

Едната от малките токи (обр. 16_5) се състои също от плочка и елипсовидна халка за езичето. Плочката е с форма на петлистна палмета. Върху нея са пробити две дупки за прикрепване. Лицето ѝ украсяват няколко врязани линии. Една тока от Преслав със същото устройство и форма е публикувана от Н. Мавродинов.[21]

Третата тока (обр. 16_6) е от най-често срещаните. Има правоъгълна част с отвор за прикрепване към колана, кръгло ажурено щитче в средата и крайна част, представляваща малко кръгче с отвор. От Плиска и Преслав са известни много токи от този вид, издадени от Н. Мавродинов.[22] Някои от токите, намерени в Градището до с. Якимово, са подобни на нашата.[23]

Коланният край е от бронз (обр. 15_6). Представлява езическа плочка със заоблен долен край. Откъм гърба е снабдена с две неподвижни нитчета за при-

Обр. 14. Дъна на глинени съдове със зна

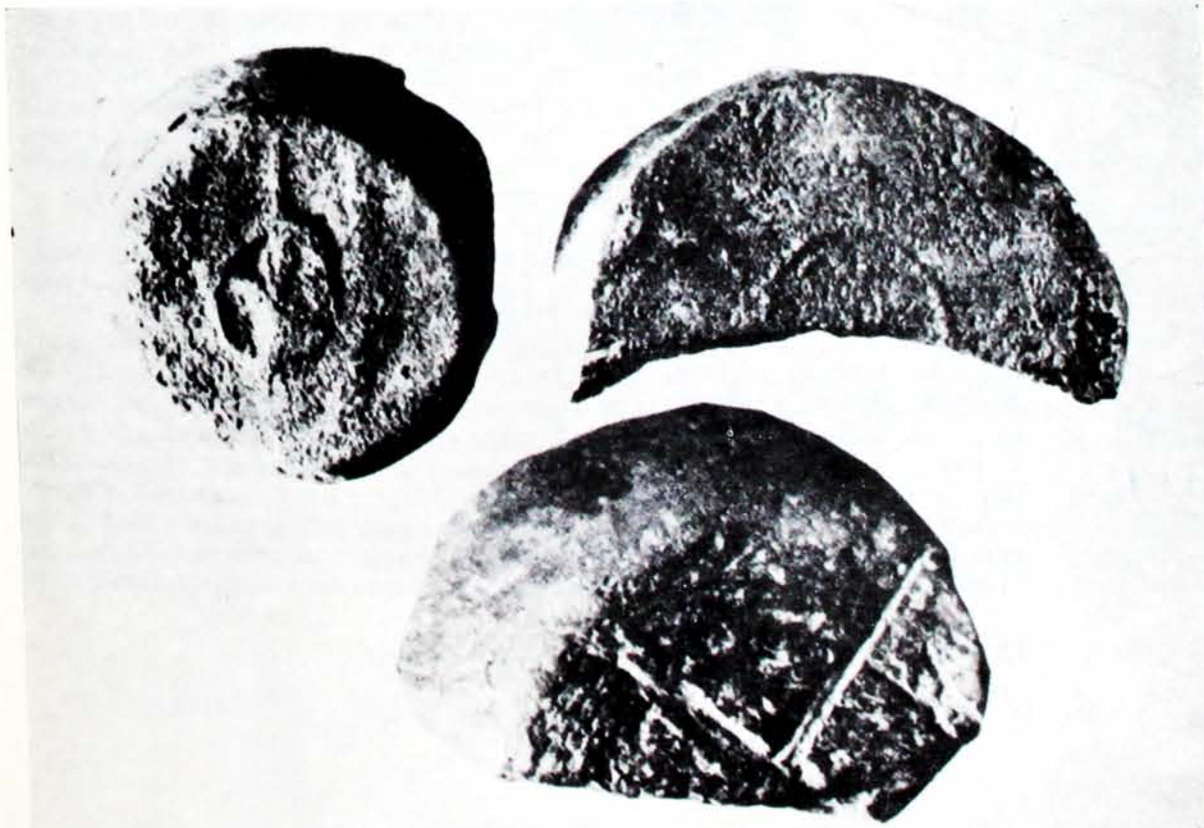

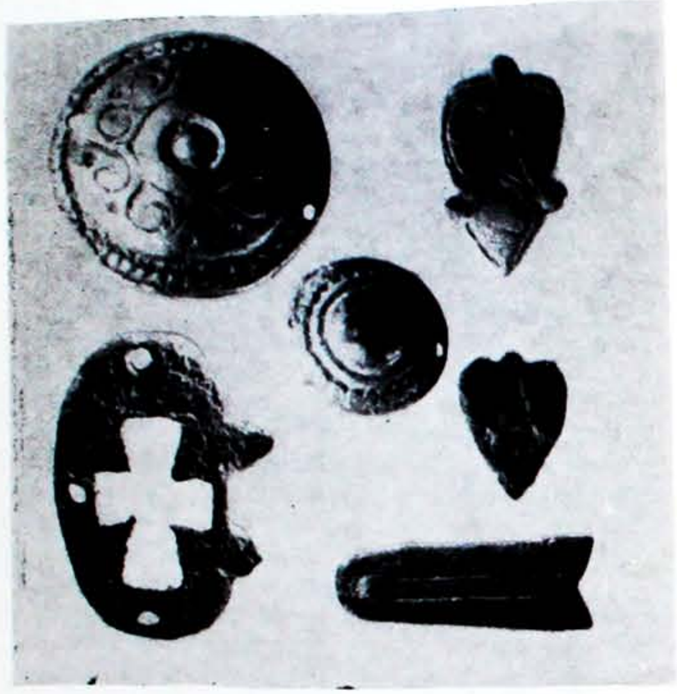

Обр. 15. Метални украси

крепване. По лицето ѝ е врязана проста линейна украса. Един коланен край от Преслав е еднакъв по размери, форма и украса с нашия.[24]

в) Пръстени. Двата пръстена, открити в насипа покрай южния кораб на църквата, могат да се свържат с погребения, които греблото на машината е вдигнало. Първият пръстен е от сребро (обр. 16_3). Състои се от халка с изпъкнал по средата ръб и правоъгълна плочка без украса. Вторият пръстен е бронзов (обр. 16_4). Лицето на кръглия му щит е запълнено с плитко врязана украса, състояща се от квадрат с конкавни страни и отбелязан с кръгче център. Встрани от центъра са врязани две отворени навън дъгички. Сегментите вън от квадрата запълват врязани линийки. Халката на пръстена е също с украса от къси чертички и две дъговидно вдълбани ямички. Пръстени като нашите са известни от много места в България.[25] Намират аналогии с пръстени от Полша, Чехословакия и др.[26]

г) Кръстове. От насипа над притвора на базиликата произхождат и два плоски кръста от мед (обр. $16_{1\ \text{и}\ 2}$). От единия се е запазила половинка от рамото с изчукана с точки украса. Вторият е напълно запазен.

Кръстът е с леко разширяващи се към края рамене и релефно изображение на разпятие на лицевата страна. За горния край на отвесното рамо е снабден с неподвижно ухо за нанизване и окачване (обр. 16_1). Отвесното рамо е заето от тялото на Христос. Главата е над кръстовището, а краката стъпват почти в края на долното рамо. На хоризонталното рамо се простират ръцете на Исус, изпънати в хоризонтално положение, обърнати с дланите навън и с разперени пръсти. Главата е слабо наведена надясно с нимб, който следва нейната форма. Лицето е неясно, с широк нос и големи отворени очи. Тялото на Христос е отвесно изправено, голо до пояса, с дреха около бедрата. От кръста,

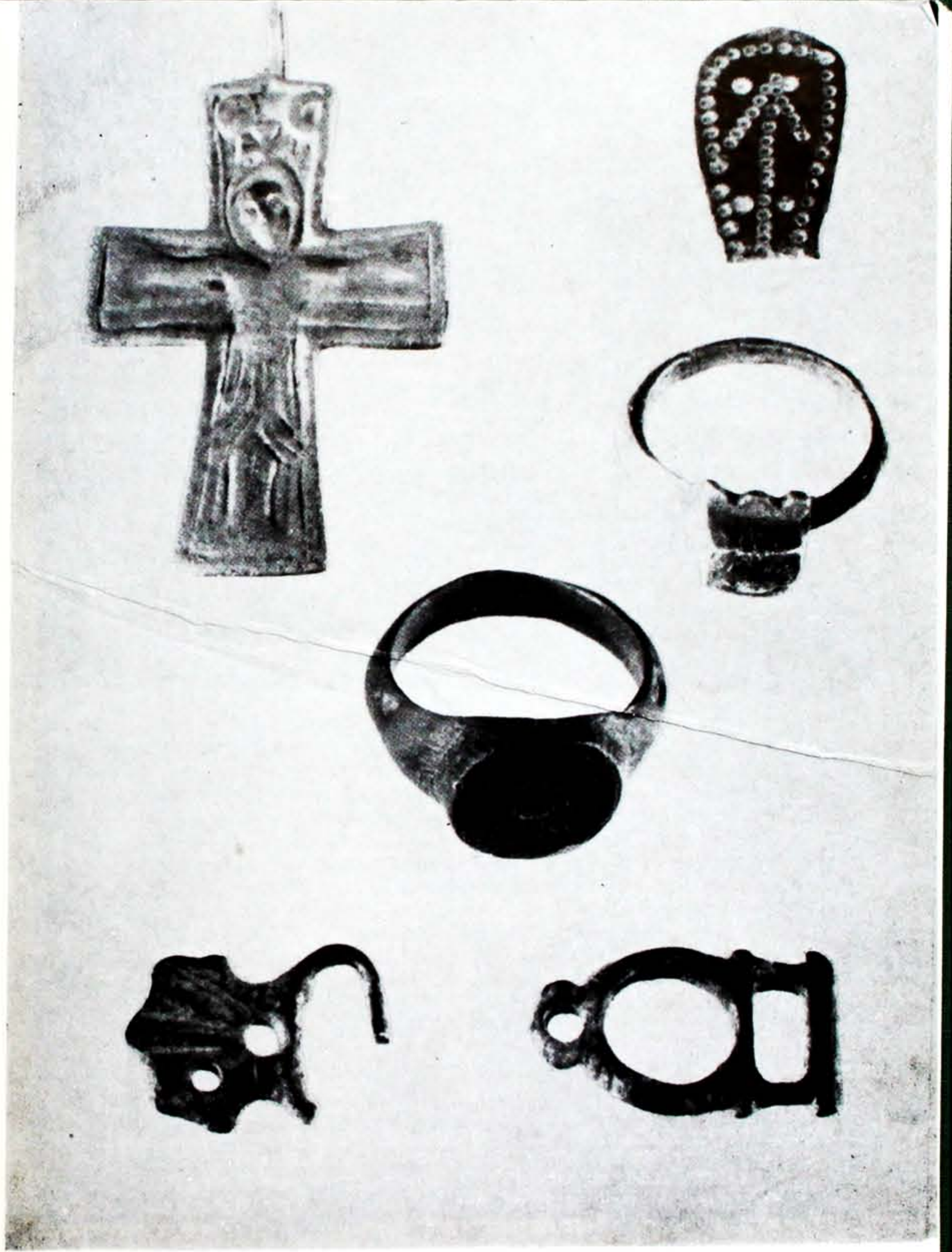

Обр. 16. Метални украси и кръстове

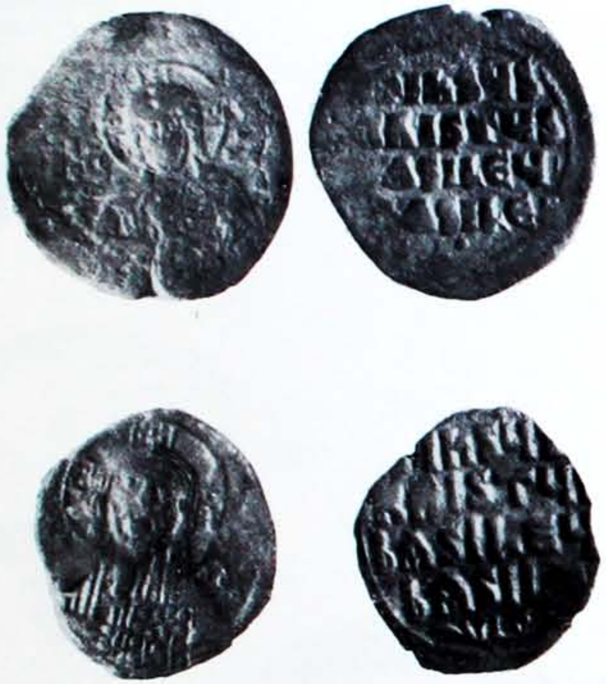

Обр. 17. Монети — медни:
а) Й. Цимисхи; б) Василий II
и Константин

на който е разпънат Исус, е представена само хоризонталната греда. Над главата има безнадписен титул като тясна дъсчица, която пресича гредата и се образува малък кръст с форма на реликвиарните кръстове. Над него са изобразени слънцето като кръгче и месецът във форма на сърп. Надписи няма.

Очевидна е връзката между изображението на нашия кръст с изображения широко представени по кръстове-енколпиони от Преслав и други места в България.[27] Едно разпятие съвсем еднакво с нашето, е представено на бронзов кръст-енколпион от дворцовия център на Плиска.[28]

7. Монети. От насипа над базиликата произхождат 15 монети. От тях 13 бяха намерени в разрушения пласт пред абсидата на южния кораб —

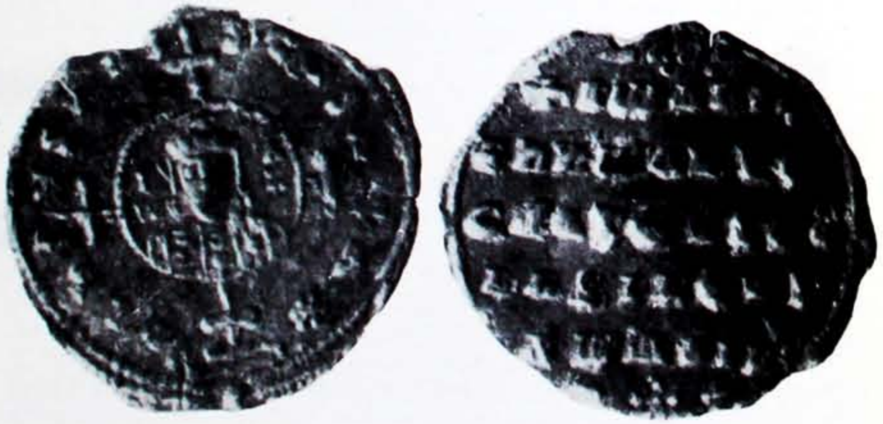

Обр. 18. Сребърна монета от Й. Цимисхи

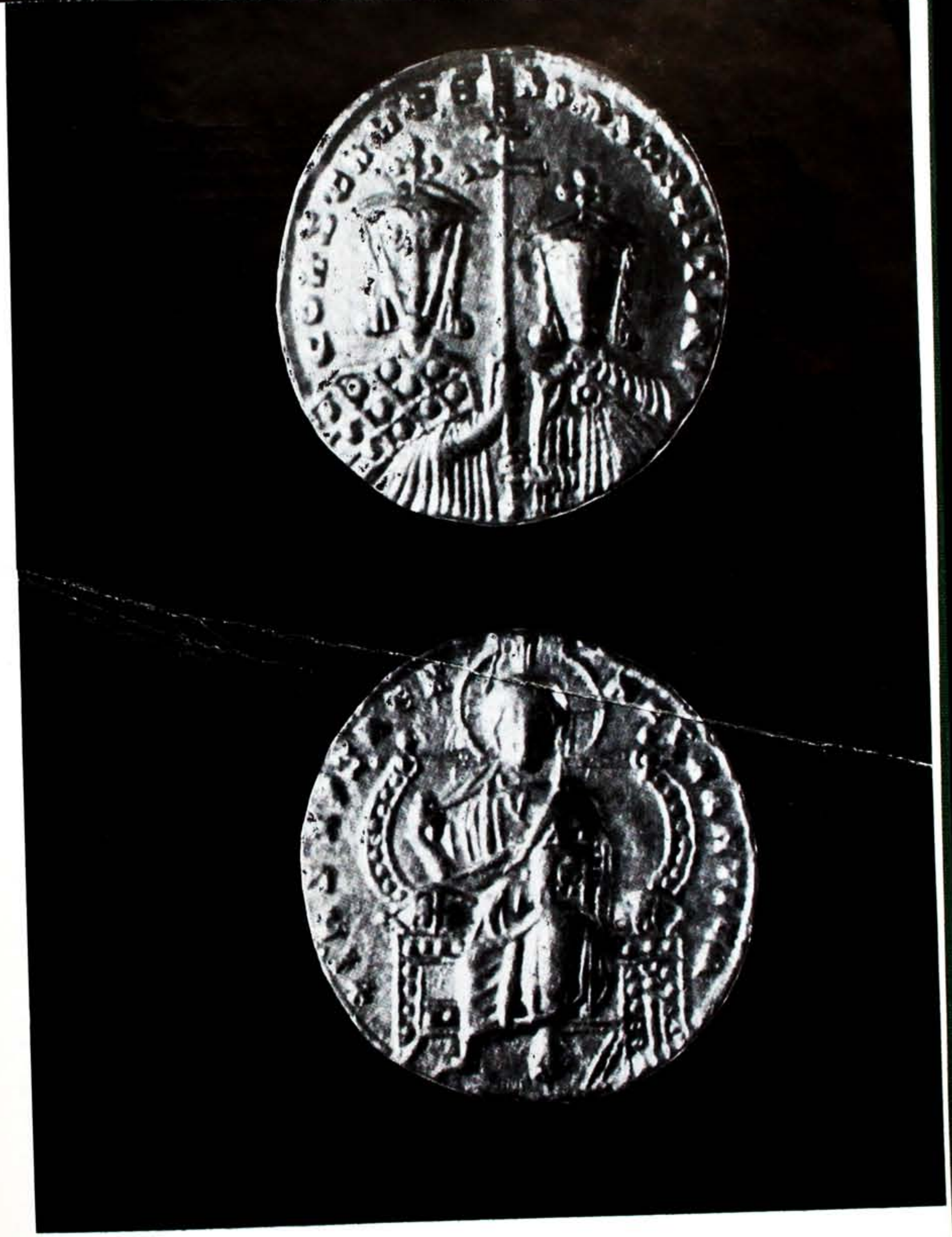

Обр. 19. Златна монета от Константин VII и Роман I

три от Й. Цимисхи (969—976), обр. 17, и 10 от Василий II и Константин (976—1025), обр. 17_6. В пласта, снет при разкопките, с дълбочина 0,40—0,60 м, в северната половина на притвора се намери сребърна монета на Й. Цимисхи (обр. 18). Покрай натрупаната дига, встрани на северния кораб, беше намерена и една златна монета (обр. 19) от Константин VII и Роман I (919—921).

* * *

Вече отбелязахме, че базиликата при Сакалова могила намира много общо с базиликата Гебе клисе в Преслав, която изследвачите правилно отнасят във втората половина на IX в. На същото време принадлежи и базиликата при Сакалова могила. Тази дата освен в плана, строителните материали и начина на градеж намира сигурна опора в намерените преди и по време на разкопките материали, които имат точни аналогии с материали от това време от Плиска, Преслав и другите старобългарски средища.

Откритите монети показват, че базиликата е била използувана и през X в. Нейното разрушаване е станало най-вероятно през годините на византийското владичество.

Накрая ще се спрем накратко и на плана на постройката, който описаните основи предлагат. За него, както и при базиликата Гебе клисе, могат да се посочат три решения: 1) план на куполна базилика, както неправилно реконструира базиликата Гебе клисе К. Шкорпил; 2) план на кръстовидна църква от преходния тип, където са запазени още елементите от базиликата; 3) план на чиста базилика. И трите решения са изказани и подробно разгледани от В. Иванова в проучването си за Гебе клисе.[29]

Видяхме, че при нас основите предлагат плана на чиста базилика и най-правилното реконструиране над тях би могло да се направи по третото решение, т. е. тя да е била засводена безкуполна базилика като Гебе клисе. На това предположение не само не противоречат добитите при разкопките данни, но то намира основание в голямата дебелина на външните и вътрешните стени. Известно е също така, че цилиндричните сводове поради характера на налягането, което упражняват, изискват много дебели стени, по-дебели например, отколкото при кръстатите сводове, при които се налага укрепване само на опорните точки, върху които се прехвърля тежестта. При нас непрекъснатите масивни стени са достатъчно дебели, за да поемат силите на цилиндричните сводове.

Изградена през втората половина на IX в. с един архаичен план като този на безкуполната базилика, църквата при Сакалова могила е в съгласие с традицията на безкуполната базилика, която у нас започва с базиликите в Плиска и Преслав, за да мине през Чурлина, о-в Ахил, Месемврия, Костур и стигне до Мелник и Лютиброд.

Базиликата при Сакалова могила, най-голяма от откритите досега църкви в Преслав, не стои изолирано. Наоколо личат и други градежи от цяло едно извънградско поселение, изясняването на което ще помогне да се видят редица страни от живота на нашата втора столица. Предположението, че може би се касае за една от седемте големи църкви, които е построил княз Борис, не е лишено от основания. Това впрочем ще покажат по-нататъшните археологически проучвания.

БЕЛЕЖКИ

[1] К. Шкорпил, Паметници от столица Преслав, сб. България 1000 години, С., 1930, с. 212. Сакалова могила представлява естествено възвишение, обхващащо няколко декара площ. Скатовете на възвишението са покрити с дървета и храсти, които са дали и наименованието на могилата — Сакалова (Брадата могила), от турското сакал — брада.

[2] К. Шкорпил, цит. съч., с. 208—211, табл. XXVIII—XXXI; Кр. Миятев, Архитектурата в средновековна България, С., 1965, с. 91, обр. 83.

[3] К. Шкорпил, цит. съч., с. 195, табл. XIV_1; В. Иванова, Проучване на църквата Гебе клисе, ГНМ, V, С., 1933, с. 229—233, с план; Кр. Миятев, цит. съч., с. 91 и сл., обр. 84 и 85; Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, С., 1959, с. 165, обр. 165.

[4] В. Иванова, цит. съч.

[5] К. Шкорпил, цит. съч, с. 212, табл. XXIV.

[6] Вж. Т. Тотев, Един бронзов медалион със знаци от Преслав, Археология, IX, 1967, кн. 2, с. 36—37. Там е указана и литературата за материали с този знак.

[7] Ст. Станчев и Ст. Иванов, Некрополът до Нови пазар, С., 1958, с. 103, обр. 28.

[8] А. Щербак, Знаки на керамике из Саркела, ЭВ, XII, М.—Л., 1958, с. 53 и сл., табл. I.

[9] Абоба—Плиска, Альбом, Вена, 1905, табл. XLIX_{15}.

[10] За кръстните изображения вж. Т. Тотев, цит. съч., с. 37 и посочената литература.

[11] Ст. Михайлов, Дворцовата църква в Плиска, ИАИ, XX, 1955, с. 255, обр. 174.

[12] Т. Тотев, Старобългарски некропол в чашата на язовир „Виница", ИМШ, IV, 1967, с. 41, обр. 7_2.

[13] За материалите с този знак вж. Т. Тотев, Един бронзов медалион. . ., с. 36 и сл. и посочената там литература.

[14] Пещите и материалите не са публикувани.

[15] К. Шкорпил, цит. съч., с. 195, табл. XIV_1.

[16] Т. Герасимов, Нов моливдовул на Георги монах и синкел български, ИАИ, XX, 1955, с. 587—588, обр. 1.

[17] Ст. Станчев, Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав, РП, III, 1948, обр. 1—3.

[18] Н. Мавродинов, цит. съч., обр. 272—274.

[19] Ат. Милчев, Ранносредновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България, Археология, V, 1963, 2, обр. 12.

[20] Н. с. Димитър Овчаров беше любезен да ми съобщи, че е намерил при разкопки на Крумово кале в Търговище метална плочка от тока с изрязан на нея кръст като нашия.

[21] Н. Мавродинов, цит. съч., обр. 274_2.

[22] Пак там, обр. 271_5, 274_1, 275_1 Н. Мавродинов смята, че тези токи са от конски снаряжения.

[23] Ат. Милчев, цит съч., обр. 13.

[24] Н. Мавродинов, цит. съч., обр. 272_4.

[25] Б. Николов, Раннобългарски находки от Островския окоп, Археология, IV, 1962, 2, обр. 2; Т. Тотев, Старобългарски некропол. . . , обр. 7; Ат. Милчев, цит. съч., обр. 10.

[26] L. Kraskowska, Skvosty z doby Hrdištnej na Slavensku, Slavia Antique, I, 1948, с. 546, обр. 36 и 37; J. Poulik, Staroslovanskà Morava, Praha 1948, с. 51.

[27] Виж: Кр. Миятев, Палестински кръстове в България, ГНМ, 1921, с. 59—90; С. Георгиева, Кръстове енколпиони от Преслав, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, 1958, с. 605—611.

[28] Ст. Станчев, Материали от дворцовия център в Плиска, ИАИ, XXIII, 1960, с. 28, обр. $3Б_2$.

[29] В. Иванова, цит съч., с. 229—233.

LA BASILIQUE PRES DE LA SAKALOVA MOGUILA A PRESLAV

T. Totev

Résumé

Cet article est consacré à la basilique nouvellement découverte (fig. 2—5) mise au jour au pied de la Sakalova Moguila à environ 5 km à l'Est de Preslav.

Par son plan c'est une basilique à trois absides. Sa longueur extérieure avec l'abside est de 32 m et sa largeur de 20,7 m. La nef centrale de la basilique mesure 7 m de large, deux fois plus que la largeur des nefs latérales. Les absides qui correspondent à chaque nef à l'Est, à l'extérieur et à l'intérieur sont semi-circulaires. Devant elles sur toute la largeur de l'église passe un stylobate ininterrompu qui est surmonté de la lourde séparation de l'autel.

La basilique n'est parvenue jusqu'à nous que par ses fondations et il est difficile de juger du niveau du pavement, ainsi que de la séparation des nefs. Probablement que des piliers rectangulaires de pierre les séparaient. Sur la surface supérieure des fondations, entre la nef centrale et la nef Sud, des restes sont conservés qui permettent avec plus ou moins de certitude de connaître le nombre des piliers et des ouvertures (fig. 4). Les nefs étaient coiffées de voûtes semi-cylindriques, mais on peut difficilement dire si elles avaient été placées sous un toit commun, ou bien si la nef centrale était plus haute que les latérales.

A l'extrémité ouest, à 3,80 m de la base intérieure du narthex, la nef centrale de la basilique est coupée par le stylobate transversal d'une épaisseur des piliers de 1,20 m soutenant la galerie. La nef centrale des deux basiliques découvertes à Preslav est munie d'un stylobate semblable.

A l'Ouest la basilique comporte un narthex profond de 3,75 m. Au centre de la base extérieure vers l'Ouest on aperçoit les traces des pierres qui furent enlevées et qui marquaient l'entrée principale large de 2 m. Trois entrées mènent du narthex au naos — l'une large de 2 m pour la nef centrale, la seconde et la troisième larges de 1,30 m pour les nefs Nord et Sud. Outre le plan archaïque suggéré par les fondations et les dimensions assez importantes la basilique à la Sakalova Moguila se distingue par sa construction massive connue jusqu'ici des palais, et des deux basiliques de Pliska (La grande basilique et la basilique palatine), et à Preslav, des bâtiments du palais et de la basilique «Guébé Klissé». Ses murs étaient bâtis de cadres de calcaire de grand format liés avec du mortier blanc. L'intérieur entre les faces des cadres est rempli d'un blocage de pierre et de mortier. Les joints extérieurs sont largement enduits. Des murs au-dessus des fondations il ne subsiste que quelques blocs (fig. 5). Ces murs étaient assez épais pour pouvoir supporter des voûtes lourdes de pierres et de briques ainsi que des conques et ne comportaient pas de compartimentage ni de pilastres.

L'aspect sévère et monumental extérieur de la basilique était agrémenté d'une corniche sous le toit profilé vers le bas d'un toros cylindrique qui pendait. A l'intérieur la basilique avait une ornementation plastique très riche. Les fragments de plaques en marbre découverts dans quelques uns portent des rises de palmettes sculptées, ainsi qu'un chapiteau de pilastre en calcaire viennent le prouver (fig. 10).

La basilique de la «Sakalova Moguila» a de nombreux traits communs avec la basilique de «Guébé Klissé» à Preslav que les chercheurs datent à juste raison de la seconde moitié du IX-e s. Notre basilique appartient à la même époque. Cette datation, outre par le plan, le matériau, le mode de construction, est appuyée avec assez de certitude aussi par le matériel archéologique recueilli lors des fouilles (fig. 6 à 19), matériel qui accuse de grandes analogies avec le matériel du IX—X-e s. de Pliska, Preslav et d'autres anciennes stations bulgares.

Les monnaies découvertes indiquent que la basilique avait été utilisée au X-e s. Sa destruction eut lieu probablement pendant les années de la domination byzantine.

L'église de la Sakalova Moguila édifiée durant la seconde moitié du IX-e s. d'après un plan archaïque des basiliques sans coupole correspond aux traditions de ce genre d'édifices dont les débuts en Bulgarie sont établis par les basiliques de Pliska et Preslav pour passer par Curlina, l'île d'Achyle, Mesembria, Kostur et aboutissent à Melnik et Lutibrod.

La basilique de la Sakalova Moguila, la plus grande des églises découvertes jusqu'ici à Preslav, n'est pas un cas isolé. On remarque tout autour des traces d'autres constructions, d'un établissement humain hors de la cité dont l'éclaircissement va contribuer à découvrir de nombreux nouveaux aspects de la vie de notre seconde capitale. La supposition selon laquelle cette basilique nouvellement découverte serait l'une des sept grandes églises édifiées par le prince Boris n'est pas dénuée de fondements. Les recherches ultérieures pourraient l'établir.

DIE BASILIKA BEI DEM SAKALHÜGEL IN PRESLAW

T. Totev

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel veröffentlicht der Verfasser eine neu entdeckte Basilika (abb. 2—5), freigelegt am Fuße des Sakalhügels, ungefähr 5 km östlich vom alten Preslaw.

Ihrem Plan nach, ist die Basilika eine Dreischiffkirche mit drei Apsiden. Ihre Außenlänge, zusammen mit den Apsiden ist 32 m lang, die Breite ist 20,7 m. Das Zentralschiff der Basilika ist 7 m breit, also zweimal die Breite der Seitenschiffe. Die Apsiden, die von außen und von innen, jedem der Schiffe von Osten, entsprechen, sind Halbkreise. Vor ihnen, die ganze Kirche entlang, geht ununterbrochen ein Stilobat. Darauf steht eine schwere Altarwand.

Die Basilika ist uns in ihren Gründen erhalten geblieben. Es ist schwer, Schlüsse zu ziehen wie hoch der Boden war, wie die Schiffe voneinander getrennt waren. Am wahrscheinlichsten geschah das letzte durch viereckige Säulen. Auf der Oberfläche des Grundes, zwischen dem Mittleren und südlichen Schiff sind Spuren erhalten, die uns eine Gewißheit verschaffen, wieviel die Säulen und die Öffnungen waren (Abb. 4). Die Schiffe waren mit halbzylindrischen Gewölben bedeckt. Es ist aber schwer zu sagen, ob sie unter einem Dach waren, oder das mittlere Schiff etwas höher als die Seitenschiffe war.

Das Zentralschiff der Basilika ist in seinem Westrand 3,8 m weit von dem inneren Boden der Vorhalle, von einem Stilobat, 1,2 m dick durchbrochen. Es waren auch Säulen vorhanden, die eine Galerie stützten (Abb. 2,3 und 4). Ein solches Stilobat des Zentralschiffes sehen wir heute bei zwei neu entdeckten Basiliken in Preslaw.

Vom Westen her ist die Basilika mit einer eingliedrigen Vorhalle versehen. Sie ist 3,75 m tief. In der Mitte des äußeren Bodens, im Westen, sind die Spuren von abgehauen Steinen bemerkbar. Diese Steine markierten den Haupteingang 2 m breit. Von der Vorhalle des Naos führen drei Eingänge — der erste zum Zentralschiff, 2 m breit je ein Eingang führt zum Nord -und Südschiff, 1,3 m breit.

Die Basilika am Sakalhügen zeichnet sich durch ihren uralten Plan der Böden und durch ihre großen Ausmaße aus. Außerdem zeichnet sie sich durch ihre massive Bauweise. Bekannt ist eine solche Bauweise bei den Palästen und bei zwei Basiliken in Pliska (die Schloßbasilika und die Große Basilika) und in Preslaw bei den Palästgebäuden und bei der Basilika Gebe-Klisse. Die Mauern dieser Basilika sind aus Kalksteinquadren gebaut. Die Quadren waren groß und mit Mörtel gekittet. Das Innere ist mit Stein und Mörtel gefüllt. Die Fugen von außen sind breit bestrichen. Von den Wänden die dahinter waren, sind uns einige Blöcke erhalten (Abb. 5). Sie waren ziemlich dick und konnten schwere Stein- und Backsteingewölbe mit Konchen tragen. Sie waren nicht eingeteilt.

Die strenge und monumentale Gestalt der Basilika ist durch ein Karnies unter dem etwas belebt. Sie ist durch einen zylindrischen Torus profiliert. Der Torus hängt nach unten. Das Innere der Basilika ist plastisch etwas reicher geschmückt. Dafür zeugen die bei den Ausgrabungen gefundenen Fragmente von Marmortafeln, einige darunter mit Palmetfrisen darauf skulptiert (Abb. 9) und mit einem Pilasterkapitel aus Kalkstein (Abb. 10).

Die Basilika bei Sakalhügel hat viel Gemeinsames mit der Basilika Gebe-klisse in Preslaw, welche die Forscher mit Recht mit der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts datieren. Zu der gleichen Zeit gehört auch unsere Basilika. Diese Zeit findet ihre Begründung nicht nur im Plan, im Baumaterial und in der Bauweise, sondern auch in den archäologischen Befinden, die wir aus den Ausgrabungen haben (Abb. 6 bis 19). Sie sind vollkommen analog mit den Materialien aus dem 9.—10. Jahrhundert, die in Pliska, Preslaw und anderen altbulgarischen Zentren gefunden wurden.

Die gefundenen Münzen zeigen, daß die Basilika im 10. Jahrhundert benutzt worden ist. Sie wurde voraussichtlich in den Jahren des byzantinischen Joches zerstört.

Die Basilika ist in der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts gebaut worden. Sie hat einen alten Plan — wie die kuppellose Basilika. Die Kirche bei dem Sakalhügel stimmt mit der Tradition der kuppellosen Basilika überein. Diese Tradition beginnt mit den Basiliken in Pliska und Preslaw, dann findet sie ihre Fortsetzung in Tschurlina, Insel Achyl, Messemwria, Kostur, Melnik und Lütibrod.

Die Basilika beim Sakalhügel, die größte, welche wir bisher entdeckt haben, bleibt nicht isoliert. Ringsum sieht man auch andere Gebäude einer Ortschaft, die sich außerhalb der Stadt befanden. Die Erforschung dieser Ortschaft wird uns helfen, eine ganze Reihe neuer Seiten des Lebens in unserer zweiten Hauptstadt zu erklären. Die Annahme, daß die neuentdeckte Basilika eine der sieben großen Kirchen, die König Boris bauen ließ, ist, steht nicht unbegründet. Darüber werden übrigens die weiteren archäologischen Erforschungen Licht werfen.

ПРЕСЛАВСКАТА РИСУВАНА ТРАПЕЗНА КЕРАМИКА

Ив. Акрабова — Жандова

Трапезната рисувана керамика има особено значение за проучванията на Преслав. Подчинена на едно закономерно развитие, което отразява и дава точна и ясна картина на настъпилите промени в съответствие с историческия период, керамиката, както е известно, е била винаги важен датиращ материал. В Преслав трепезната рисувана керамика не е само датиращ материал. В българската столица тя се явява в периода на нейния най-голям възход, времето на Симеон, края на IX, началото на X в. Другаде тя е открита само в Цариград.[1] С бял чиреп, рисувана с цветни глазури, преславската рисувана керамика се отличава рязко от традиционната керамика, разпространена по това време по нашите земи. От самото начало при откриването на рисуваната керамика в Преслав бе поставен и продължава понякога да се поставя въпросът: е ли рисуваната керамика попаднала случайно в българската столица, е ли тя там един анахронизъм? За разрешаването на този въпрос може според нас да допринесе много проучването на преславската рисувана трапезна керамика.

Голяма трудност за проучването досега представяше липсата на материали. В известната монография върху преславската рисувана керамика на Кр. Миятев са публикувани много малко съдове.[2] Беше се създало убеждението, че съдовете представят една много малка част от тази керамика. Беше публикувана даже статия, в която се твърдеше, че ,,късове от трапезна керамика почти не са намирани там“ (в Преслав).[3] Сега, след 25 години разкопки в Преслав, в много по-голям размер от разкопките преди войната и преди всичко след един обстоен преглед, който направихме на материалите в складовете на преславския музей, картината е съвършено променена. Разкопките в почти всички обекти, където е намерена рисувана керамика, са открили и съдове, рисувани с цветни глазури. На много места даже между другите находки съдовете са единствените представители на рисуваната керамика. В складовете прегледахме всички материали. Трябва да кажем, че в складовете на преславския музей открихме неочаквано голямо количество късове от съдове рисувани с цветна глазура. Сега може да се твърди, че наравно с другите видове рисувана керамика е и трапезната керамика. Намерените тук съдове са повечето бели, още неизрисувани. Има и случаи на положена рисунка само в контур, един с неизпечена глазура. В някои случаи находките могат да се свържат с известна постройка, другаде те са намерени разпръснати, като находките във вътрешния град. Публикуваните тук съдове от преславския музей, като се изключат онези, чието местонахождение не е отбелязано, произхождат от следните обекти на разкопките в града и околностите му: от работилниците и пещите в Патлейна, от Златната църква, от работилницата на

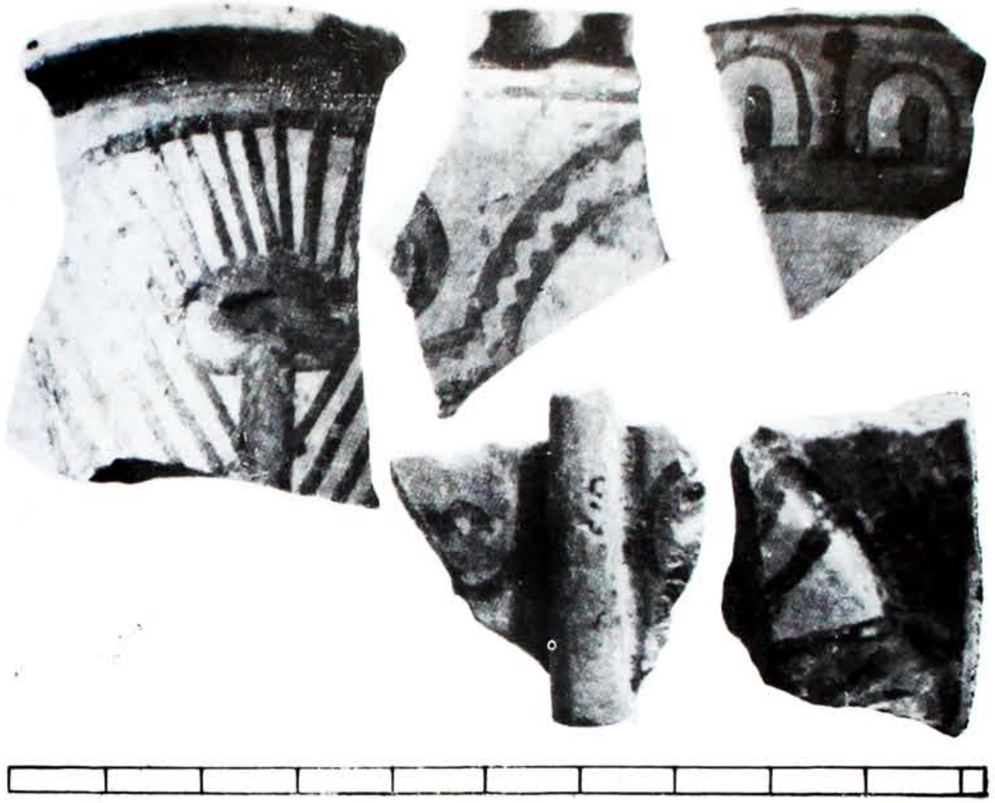

Обр. 1

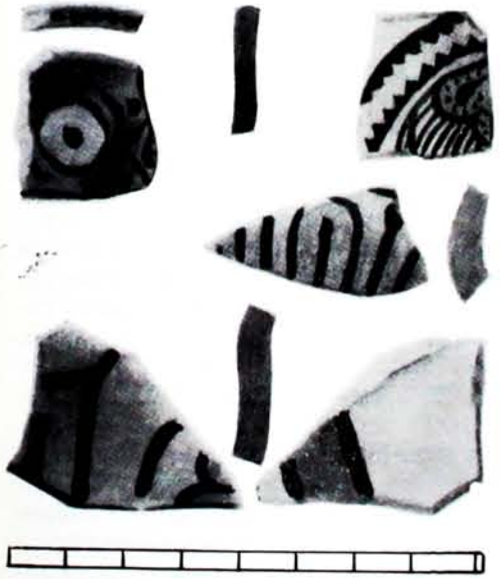

Обр. 2

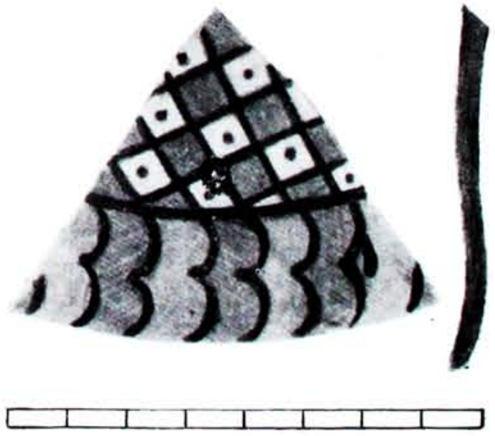

Обр. 3

изток от църквата, от работилницата на юг от църквата, от гражданската постройка в Селище, от терена около църквата на Мостич в Селище, от вътрешния град между двореца и южната порта, от работилницата на североизток от гробничната църква на Тузлалъка, от терена на юг от гробничната църква, където е некрополът.

Тук ние публикуваме за първи път трапезната керамика от музея в Преслав. Ще се спрем главно на мотивите от тяхната украса.

Много правилно съдовете, рисувани с цветни глазури, са били наречени трапезна керамика за разлика от кухненската. Това са съдове, които са били употребявани само на трапезата. Самата техника изключва друга употреба. Главното, което отличава рисуваните с цветни глазури съдове от традиционните преславски гърнета от червена или сива глина с врязани ивици, е преди всичко глината и нейното приготовление. За разлика от местния тип керамика от червена или сива глина с повече или по-малко примес от пясък преславските рисувани съдове са от много добре пречистена и обработена бяла глина. Докато в местната керамика могат да се различат по-добри и по-лоши майстори, всички рисувани съдове са изработени еднакво добре. Те са дело на керамици, които отлично владеят своята много напреднала техника. Като че ли всички рисувани съдове са една продукция, на едно ателие. Съдовете, рисувани с цветна глазура, са всички точени на бързо колело. Местните традиционен тип съдове са всички точени на леко колело. Това съществено различие в техниката на производството е дало своето отражение. На лекото колело се дължи прецизността на изработката, с която се отличават съдовете, рисувани с цветни глазури. Бялата рисувана керамика е ограничено производство на първокласни керамици за разлика от широкото производство на традиционната керамика, в което са били ангажирани много и много различни по подготовката си керамици от различно време. Бялата керамика е луксозна керамика, предназначена за най-висшите слоеве на населението, докато традиционната керамика е била за масите. Материалът е много натрошен. В повечето случаи е невъзможно да бъде определена точната форма, понякога може да се налучка приблизителната, а има и случаи, когато може да се каже само че се касае за съд.

Характерно за трапезната рисувана керамика, което я отличава от домашната керамика по това време в Преслав, е голямото разнообразие на формите. Изкопани са чинии, миски, купи, чаши, кани. Чиниите са средна големина. Те са много разлати, с почти плоски, кухи пръстеновидни дъна. Купите, поразлати или по-дълбоки, имат дъна с кухи столчета. За разлика от плоските дъна на преславската традиционна керамика характерно за преславските съдове, рисувани с цветни глазури, е дъното със столче. Прави впечатление големината на съдовете. Диаметърът на устията достига до 28 см. Бяха измерени диаметри: 6 см — 4, 8 см — 4, 10 см — 5, 12 см — 1,14 см — 8, 16 см — 7, 18 см — 7, 20 см — 13, 22 см — 15, 23 см — 3, 24 см — 16, 26 см — 12, 27 см — 7, 28 см — 5.

Това, което отличава украсата на белите рисувани съдове, е връзката между украса и форма и свободата и фантазията, с която работи художникът. Това особено много личи по начина, по който познати орнаменти от облицовъчната керамика са приспособени за украсата на съдове. Орнаментите и при облицовъчните плочки, и при съдовете са едни и същи. Някои са били по-подходящи за украсата на съдовете и те са станали популярни. Други, не така подходящи, се срещат по-рядко. Всички показват съвършена композиция и

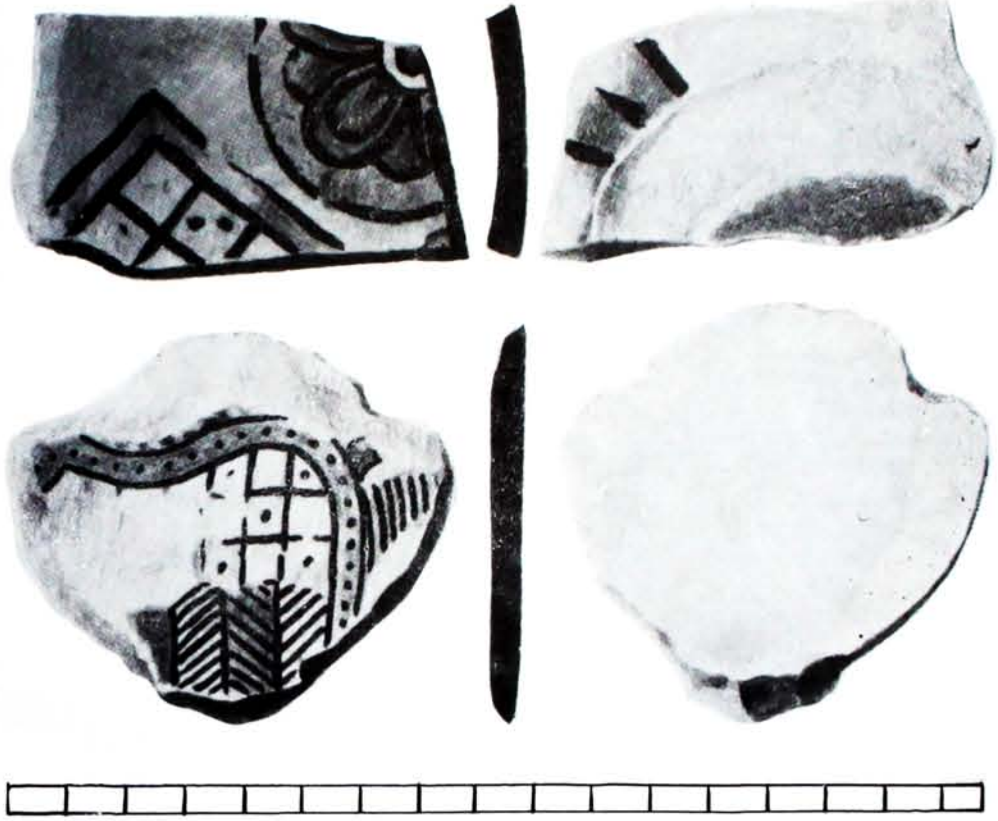

Обр. 4

много умело боравене с техниката. Представени са и трите вида мотиви, употребявани при рисуваната керамика — геометричен, растителен и птици.

Типични са: съдът с рисувана украса върху външната страна, вътрешната — покрита с ярка, наситена жълта глазура; украса върху вътрешната страна, външната — покрита със същата жълта глазура, също единичните или двойни вертикални ивици на интервали върху външната страна (обр. 2_3, 4_2, $8_{2,3,4}$, 9_2, 15).

Между най-популярните геометрични мотиви в рисуваната керамика е мотивът *арки*, познат в няколко варианта,[4] върху облицовъчните плочки. За негов прототип се смята античният овули и сърца. Преработен е в духа на времето. Талбот Райс го свързва с мотиви върху асирийските глазирани плочки.[5] Смята се за един от типичните мотиви на Цариград. Върху едно гърне от бяла глина, публикувано от Миятев,[6] той е в хоризонтален фриз, точно както се среща върху облицовъчни плочки за корнизи.[7] Така композиран е мотивът върху бордюра на плоска чиния (обр. 1_3). Това е единственият начин на употреба на мотива, който ни беше познат досега. Има един много малък къс от съд в преславския музей с този мотив. Ако приемем предположението, че това е част от малък съд, а не част от горния край при устието на по-голям съд, то мотивът арки е покривал цялото външно лице (обр. 2_2). При 30 съда със запазена украса в преславския музей *шахматът* се явява върху 6. Върху една

Обр. 5

Обр. 6

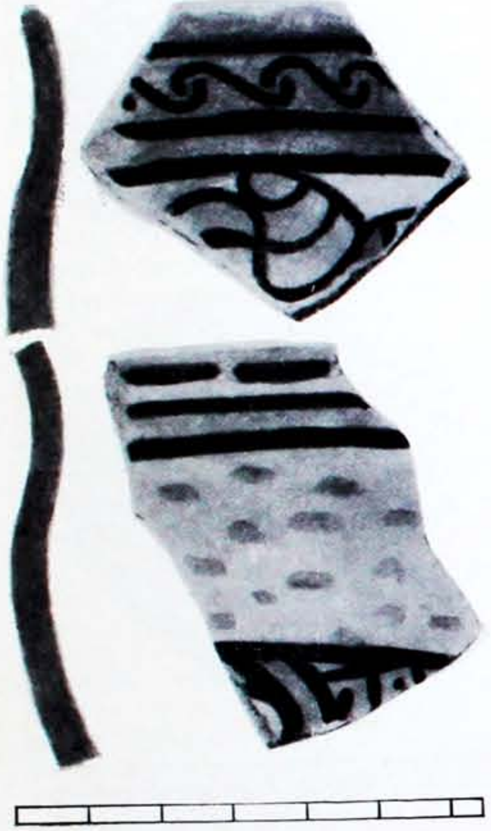

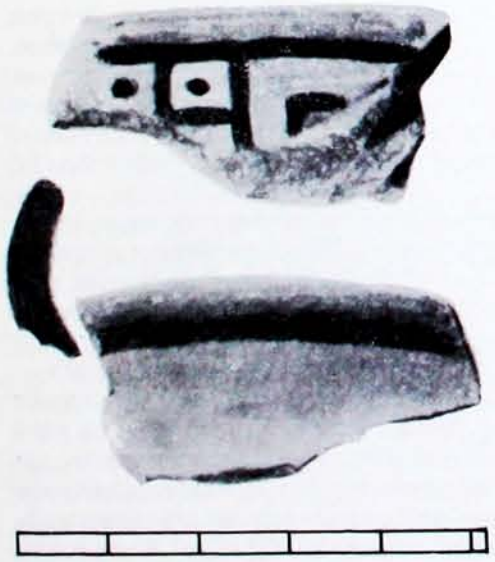

Обр. 7

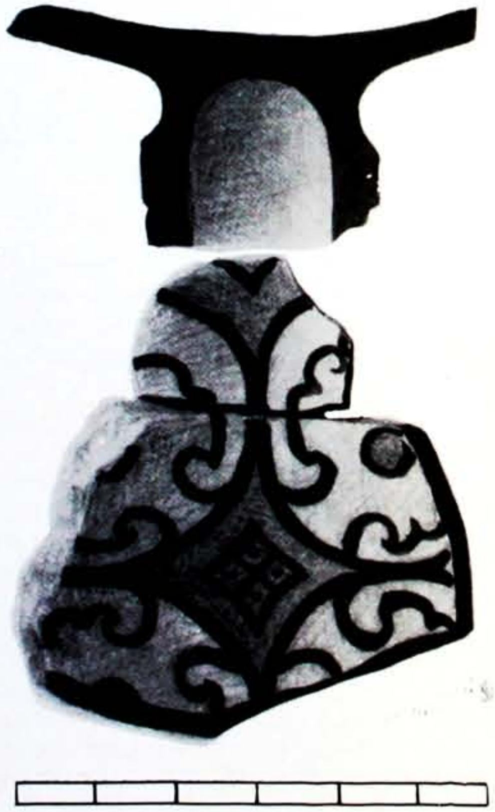

чиния шахматът покрива запазената част от дъното (обр. 3). В украсата на една купа (обр. 4_1) той изпълва четириъгълник, който е част от композиция с розета в центъра. В други купи (обр. 5_2), мотивът се среща също в комбинация с други. В трети съд (обр. 6) шахматът е комбиниран с мотива два квадрата един в друг. Върху дъното на чаша с високо столче (обр. 7) шахмат представя центърът на сложен растителен мотив. Особено интересен за нас е случаят, в който шахматът е комбиниран с пауново перо (обр. 4_2). Подобна комбинация, ако не се лъжа, сме срещали и при облицовъчните плочки, украсени с паунови пера. Шахматът е употребен също при стилизацията на птици.[8] Този начин на разлагане на мотива и свързване на отделни негови части в комбинации с други разнородни мотиви е особено интересна черта за изкуството на художниците на преславските съдове. Тя е израз на типичната тенденция на византийското изкуство към все по-голяма стилизация, която води към абстрактност. Много популярен бордюрен мотив е *рибената кост* (обр. $8_{4,2}$, обр. 9_1). Друг също много популярен бордюрен мотив е *зигзагът*. В същност това са триъгълници, образувани от няколко успоредни, които дават впечатление на зигзагообразен безкраен мотив. В съдовете от преславския музей той се явява върху бордюра на три чинии в три различни варианта: а) с два успоредни прави триъгълници, запълнена с успоредни прави (обр. 10_1); б) с три успоредни прави, горният ред триъгълници, чиито върхове сочат надолу, имат по един плътно оцветен триъгълник в средата (обр. 11_2); в) като предишния, но с пет успоредни прави (обр. 12_4). *Бисерният наниз* както в общата орнаментика, така и при рисуваните съдове се среща много често. Той се явява като самостоен орнамент (обр. 2_1) или в стилизацията на птичи крила (обр. 2_1) и в композиция с други мотиви (обр. 10_3, обр. 4_2). Познат като източен мотив, той е много разпространен по времето на Преслав в целия византийски свят. Ивицата, с която завършва бордюрът на съда, украсен със зигзаг (обр. 12_4), напомня много *дентикули* от най-типичните антични мотиви, преминали в християнската орнаментика и също добили най-широко разпространение в изкуството и по времето на Преслав. Цялата повърхност на външната страна на един съд е покрита с *паралелни ивици* (обр. 8_1, обр. 13_2). Паралелни ивици са изписани върху бордюра на друг съд (обр. 14) и върху бордюра на трети съд (обр. 8_3). Тук трябва може би да споменем *единичните или двойните вертикални ивици* по външната страна на украсените вътре съдове (обр. 2_3, обр. 4_2, обр. $8_{2,3,4}$, обр. 9_2, обр. 15), също бордюрната украса от *напречни прави* (обр. 14) и *кръгчета с точка в средата* по устието на една чиния (обр. 11_1, 15), варианта кръгчета, обграден с прекъсната линия (обр. 2), мотива квадрати, вписани един в друг (обр. 6). Трябва да отбележим, че при съдовете геометричните мотиви се явяват много в своя най-елементарен вид. В този си вид те са били особено пригодни като бордюрни мотиви. Между по-сложните геометрични мотиви е мотивът *четири вписани един в друг квадрата*, най-вътрешният с дъги в ъгъла, свързани с други мотиви, които не могат да се определят (обр. 16). В орнаментиката на преславската рисувана керамика, както изобщо в преславската орнаментика, липсва куфическото писмо, употребено като декоративен мотив. Върху два съда се среща *вълнистият мотив*, който някои смятат, че представя стилизирано и много видоизменено куфическо писмо (обр. $17_{2,3,4}$, обр. 3). Той се употребява за украса на бордюрите на съдовете. И двата съда от преславския музей са разлати чинии.

Върху много разрушени съдове личи неясна украса с *волути* (обр. $18_{1,2}$), друг от популярните мотиви с античен произход, също много разпространен

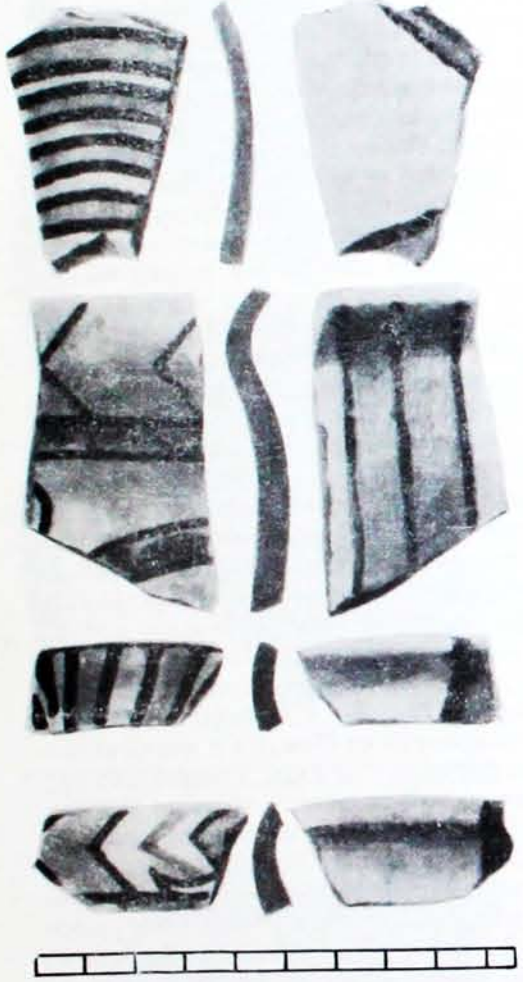
Обр. 8

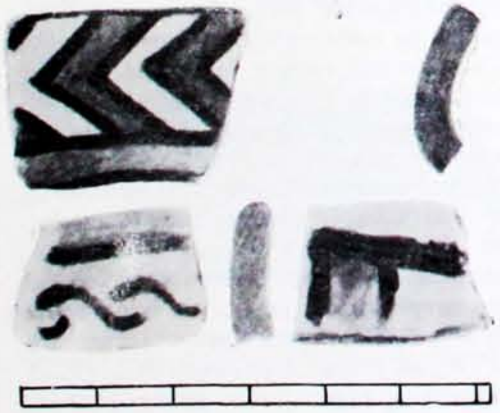
Обр. 9

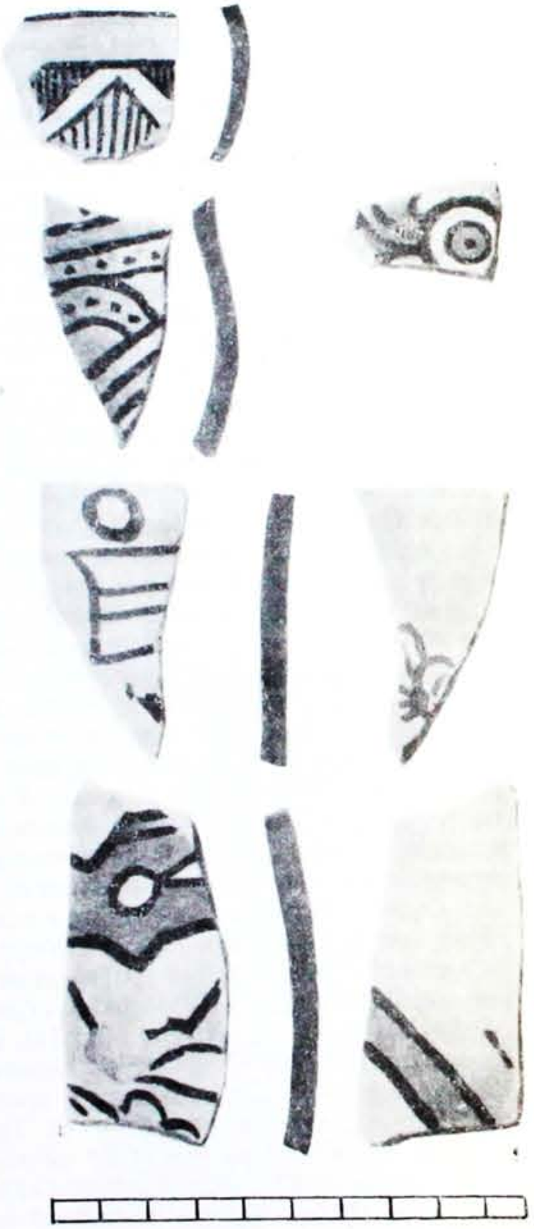
Обр. 10

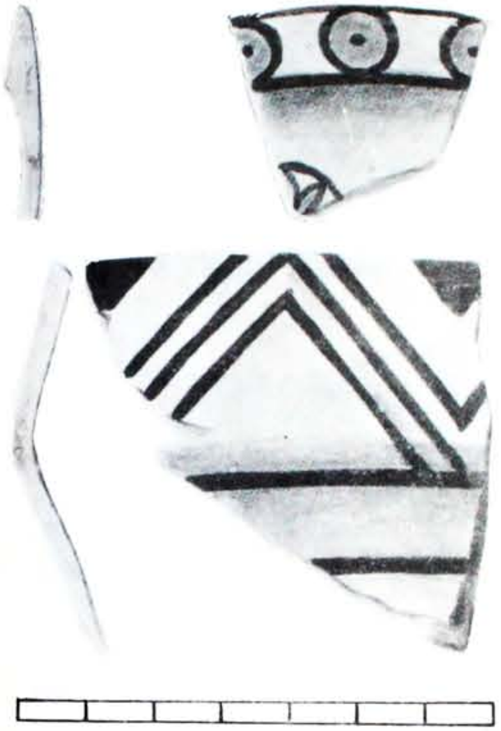
Обр. 11

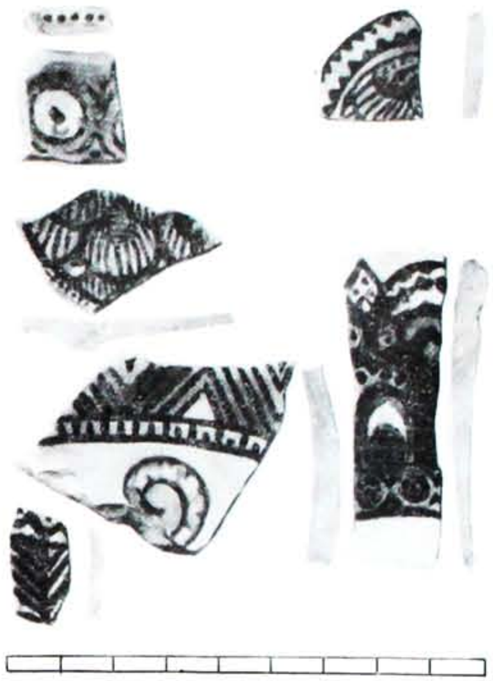
Обр. 12

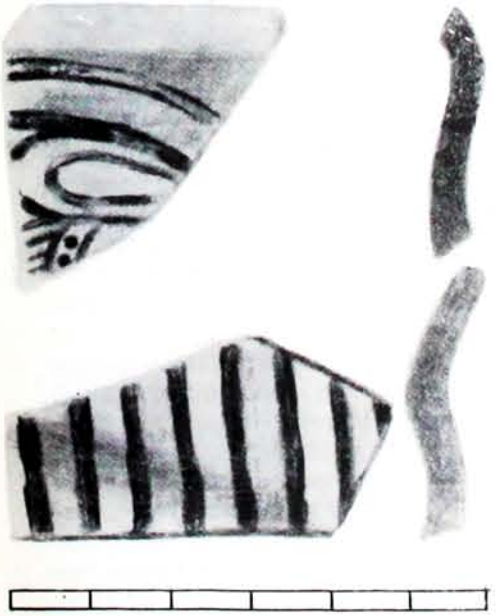
Обр. 13

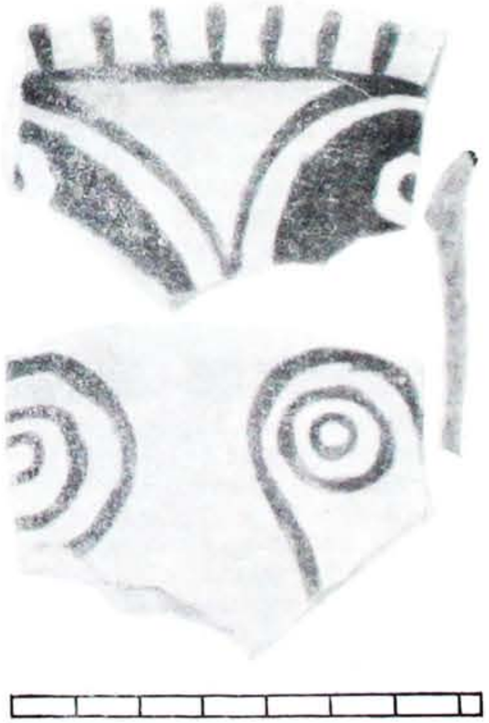
Обр. 14

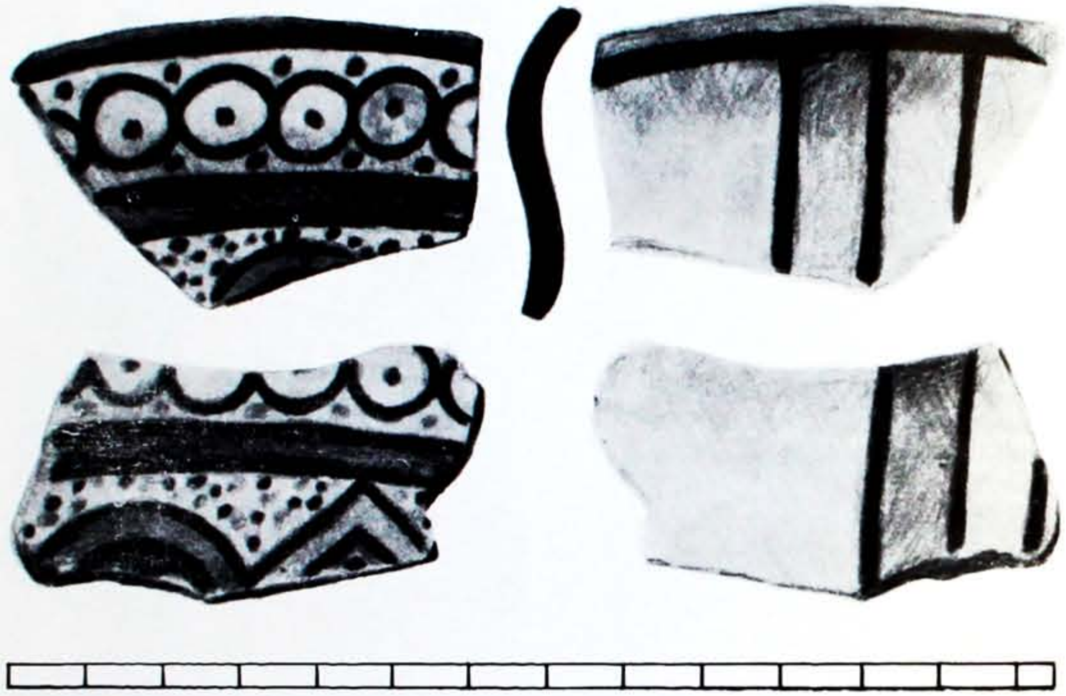

Обр. 15

и във времето на Преслав. От така наречените растителни мотиви е и *розетата,* един от най-популярните мотиви, много разпространен в орнаментиката по времето на Преслав и на Изток и във византийския свят. Той е също и един от най-предпочитаните мотиви и в украсата на съдовете, особено на дъната. Върху малкото запазени части на съдовете от преславския музей розети има в украсата на шест. Много типично за украсата на съдовете е дъно с розета в центъра. Така са украсени три съда. При една купа (обр. 4_1) розетата е сложна, от вида дванайсетлистна, в която шест от листата са полузакрити от предните шест. Върху дъното на друг съд се вижда част от релефна розета, която е стилизирана в 12 лъча, които излизат от един център (обр. 1_4). Розетата не е била в центъра на дъното. При дъното на друга купа розетата е стилизирана в сложни ъгловати форми (обр. 19_1). Вижда се част от останалата украса с шахмат, за която стана вече дума. В комбинация с други мотиви се намира розета върху друг съд (обр. 2_3). Върху стената на една чиния от Тузлалъка (обр. 11_1) е запазена част от розета, вероятно в комбинация с други мотиви. Една намерена част от чаша е покрита цялата с мрежа от четирилистна розета (обр. 17_1). Вариантът розети, листата на които образуват ромбове, е от най-предпочитаните мотиви при подовите настилки в различни времена. В Тузлалъка в Преслав той е употребен в подова настилка, от камък и с рисувана керамика.[9] *Повлекът* е популярен мотив от вида растителен безкрай. И при съдовете от преславския музей, както върху облицовъчните плочки, този мотив намираме в украсата на бордюри. Понякога в орнаметиката повлекът се явява доста реалистичен и усложнен. Между нашите съдове от Преслав има един, в който повлекът върху бордюра е в една от най-реалистичните

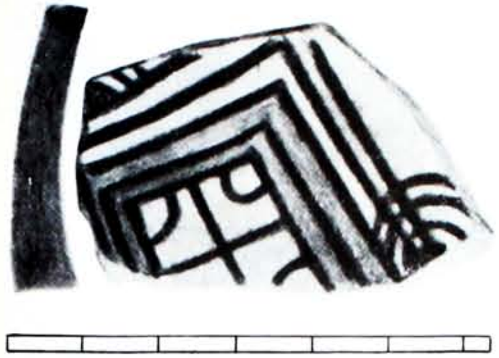

Обр. 16

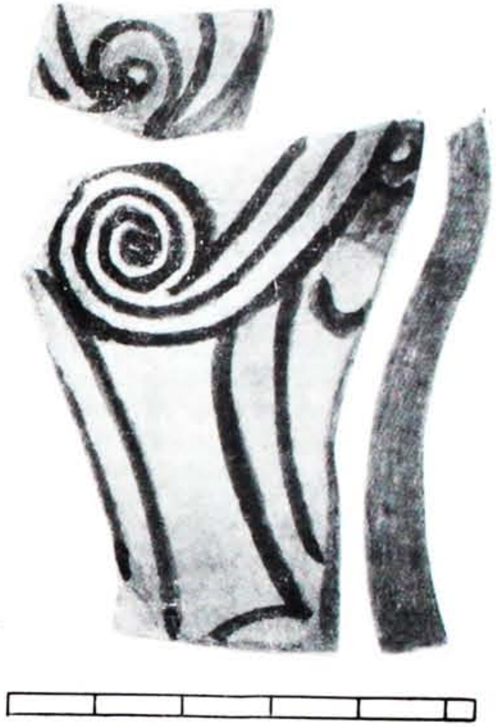

Обр. 18

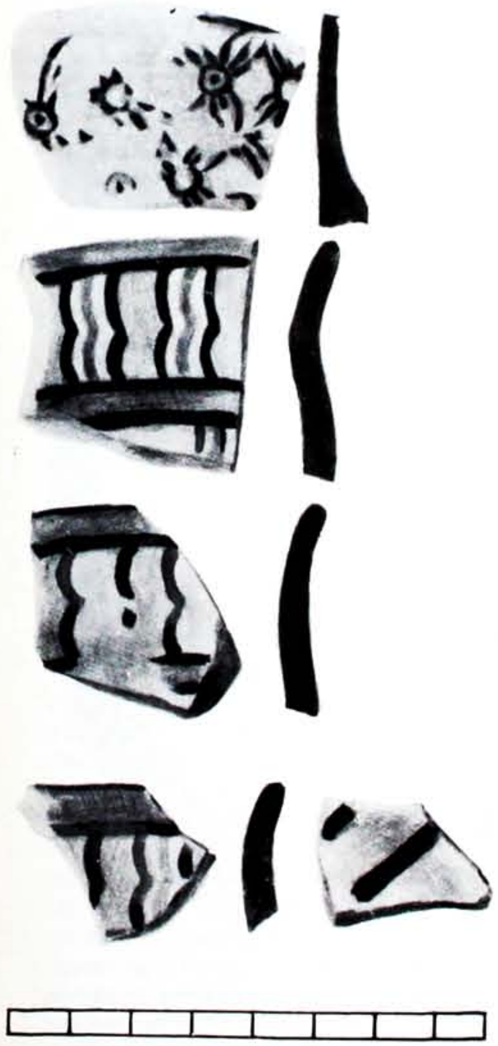

Обр. 17

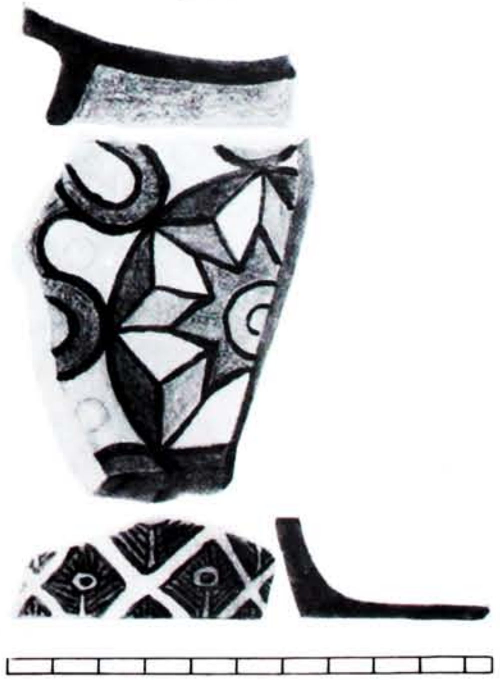

Обр. 19

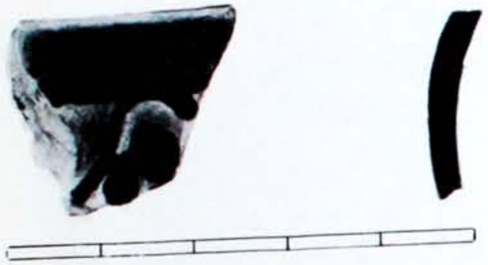

Обр. 20

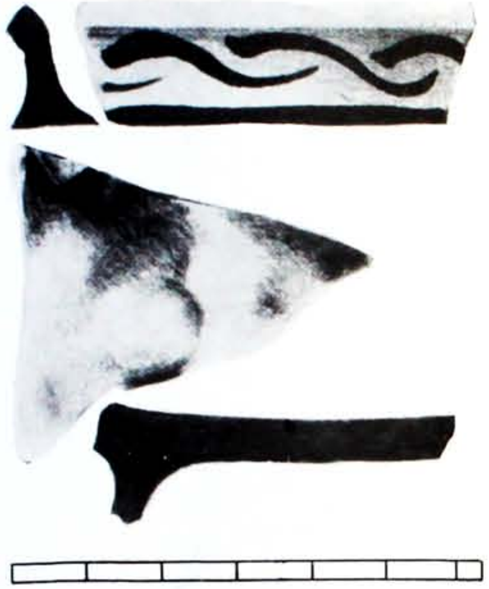

Обр. 21

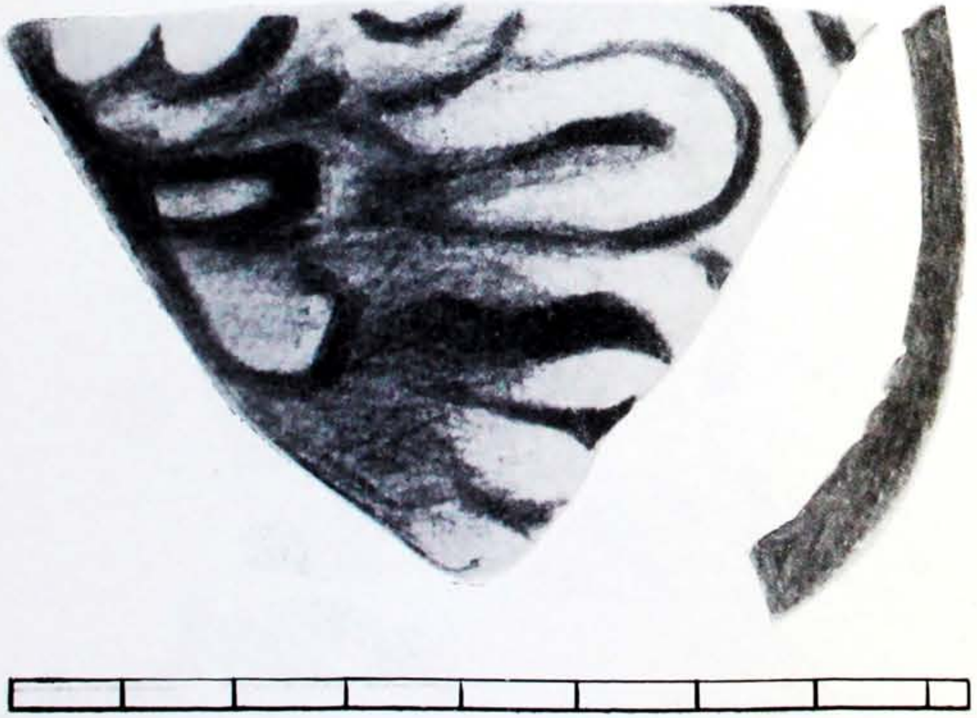

Обр. 22

си форми (обр. 20), а в други четири съда стилизацията е стигнала до краен предел (обр. $5_1 21_1$). Върху един малък къс от чиния мотивът не може да се комплектува напълно (обр. 1_2). Тук трябва да обърнем внимание на бордюра. Изглежда, този вид релефен бордюр е бил популярен при съдовете. Намираме го при известния съд с розета, публикуван от Миятев[10] сега в Софийския археологически музей.[11] По малко останалото от украсата на два съда могат да се различат части от *палмети*, един много често цитиран мотив като типичен пример, когато става дума за еволюцията, която са претърпели античните мотиви (обр. 7, обр. 22). Много популярен навсякъде, той е също много разпространен и в преславската орнаментика.

Птицата е любим мотив в християнския Изток особено в ранните паметници поради символичното значение, което първите християни са му придавали и не по-малко поради възможностите, които той е давал за стилизация. Затова птицата остава в репертоара на византийската орнаментика и по-късно, особено в периодите, когато стилизацията става основата, на която се изгражда канонът. Отбелязано е разпространението на този мотив на Изток.[12] И, както важи общо за византийското изкуство и специално за византийската орнаментика, развитието на мотива в основни линии е от една повече или по-малко реалистична трактовка към все по-голяма стилизация в IX—X в. Птицата върху каменната пластика на Фенер Иза в Цариград[13], както и в миниатюрната живопис,[14] тъканите и рисуваната преславска керамика са повторение на една и съща схема.[15] Във всички тези паметници стилизацията на птицата е стигнала крайно развитие.[16] В Преслав птицата е много популярен мотив.[17]

Има пет съда с рисунки на птици и части от птици, поне така изглежда от малките запазени части от съдовете. В обр. 12_1 и обр. 13_1 крилата като че ли представят отделен, изолиран мотив. И в двата случая се касае до купи. И в двата случая рисунката е върху външната страна на съда, близо до отвора. В обр. 12_1 крилото е комбинирано със стилизирано стебло от повлек.[18]. В една купа (обр. 10_3) стилизацията е стигнала още по-далеч, както и в обр. 12_5. Отделни елементи от стилизираната птица са комбинирани с други мотиви. В последния случай се касае до част от венче на разлата чиния. От малкото съдове, чиято форма може да се възстанови, е високата кана, намерена в Патлейна (обр. 23_{1-9}). Този съд е от особен интерес поради няколко обстоятелства. Преди всичко неговата форма. Високите кани с една дръжка са една от няколкото характерни форми домашна керамика, разпространена в Преслав. Каната от Патлейна не е от бяла глина. Чирепът е червен, покрит от външната страна с бяла ангоба. Тази позната техника при преславската керамика срещнахме в някои части на подовата настилка в гробничната църква на Тузлалъка. Вероятно там причината е да се постигне по-голяма устойчивост, тук също, като се има пред вид големината на съда. Този съд се отличава със своите художествени качества; сигурната изящна рисунка на стилизираната птица, която държи лист в клюна, композицията в съответствие с формата на съда. Скачени кръгове с животински сцени в тях или с птица е разпространен мотив по това време, типичен за периода след иконоборството. Среща се върху тъкани, в металната пластика, върху метални съдове,[19] в каменната пластика. Разпространен е и вариант с палметов лист в клюна. Този вариант — птица с палметов лист в клюна — срещаме върху тъкани, във византийските миниатюри,[20] върху един къс от рисуваната керамика от Цариград.[21] От особено голям интерес за нас е близостта на нашия съд с каните от българското

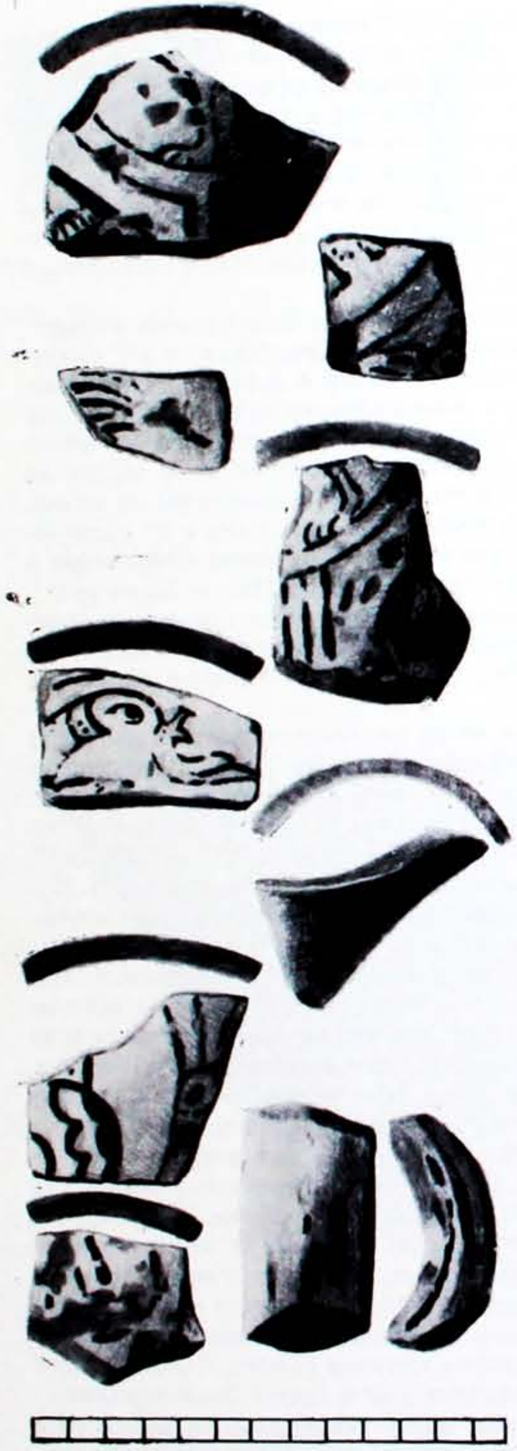

Обр. 23

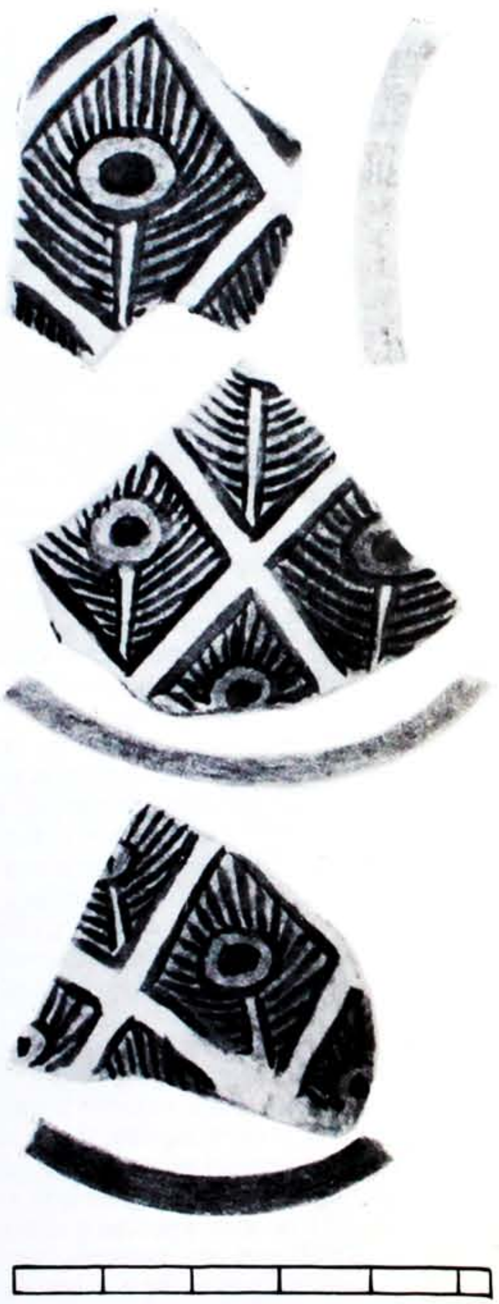

Обр. 24

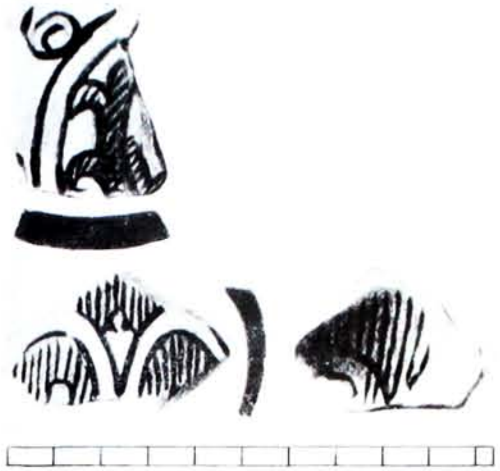

Обр. 25

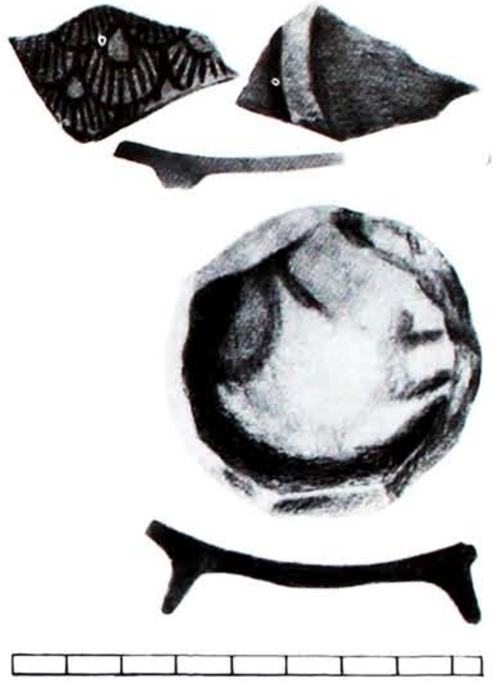

Обр. 26

съкровище Наг Сент Миклош; същата форма, същият мотив — кръгове, преплетени по същия начин, с животински сцени в тях. *Пауновото перо* изглежда, че е бил един от най-популярните мотиви при съдовете. От малкото, което можем да видим от рисунките върху съдовете, от 30 съда с рисувана украса 7 са с паунови пера. Разпространен на Изток, пауновото перо става много популярен мотив в Цариград. Смята се за типичен цариградски мотив.[22] В Преслав той се среща много често в украсата на облицовъчните плочки.[23] Стилизиран е винаги по един и същ начин: лъчеобразни прави излизат от окото, което е в центъра на всяко перо, предадено посредством стебло с кръгла главичка. Всяко перо има формата на ромб (обр. $24_{1,2,3}$, обр. 19_2) или на полукръг (обр. 25_2, обр. 26_1). Между тях има къс от купа, върху която мотивът пауново перо е много уголемен и заема голяма част от рисуваното поле на купата (обр. 1_1). Така в по-голямата си част върху облицовъчните плочки и върху съдовете, рисувани с глазури, е композиран орнаментът с паунови пера. Трябва да отбележим, че и петте намерени части от съдове са от купи. В досега известния материал върху облицовъчните плочки е употребен вариантът с око, което има полукръгла форма.[24]

Върху каменната украса във Фенер Иза в Цариград се срещат и двата варианта.[25] Върху един малък къс от съд се вижда част от рисувания мотив *ангелско крило* (обр. 12_6). Точно каква е била композицията, не може да се каже, защото останалото от съда е много малко. Върху дъното на друг съд, от който е запазено повече, част от ангелско крило е комбинирано с мотива шахмат и ивица перли (обр. 27_4). За комбинирането на някои мотиви, като шахмата, бисерния наниз, вече стана дума. Не е изключено мотивът да представя част от птица или цяла птица, както при една облицовъчна плочка, където шахматът се явява в стилизацията на опашката на птицата.[26] Има две купи между съдовете от музея в Преслав, в украсата на които срещаме един

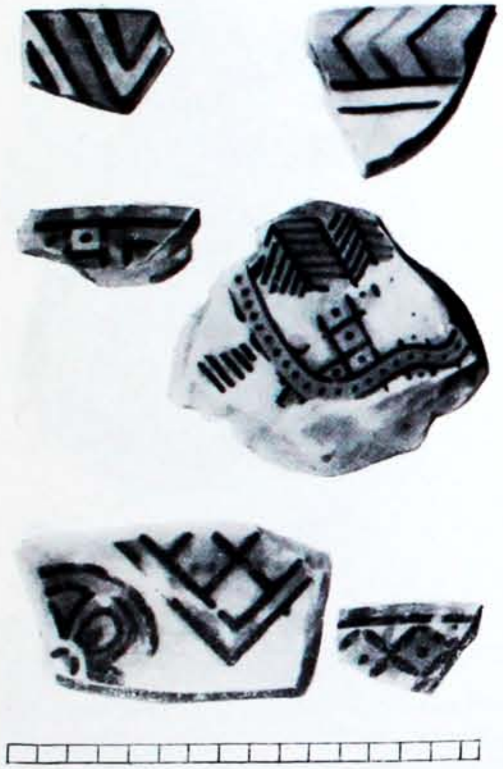

Обр. 27

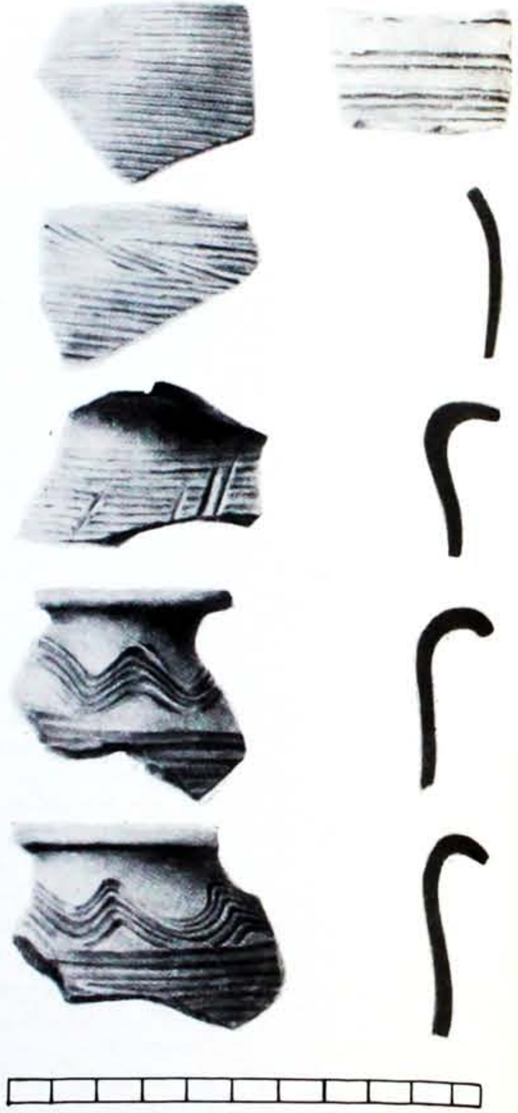

Обр. 29

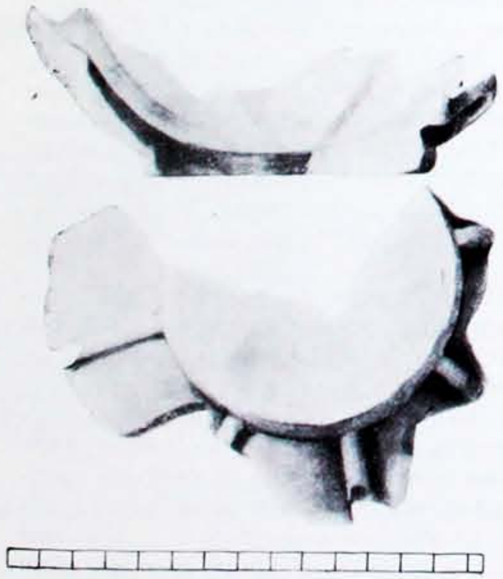

Обр. 28

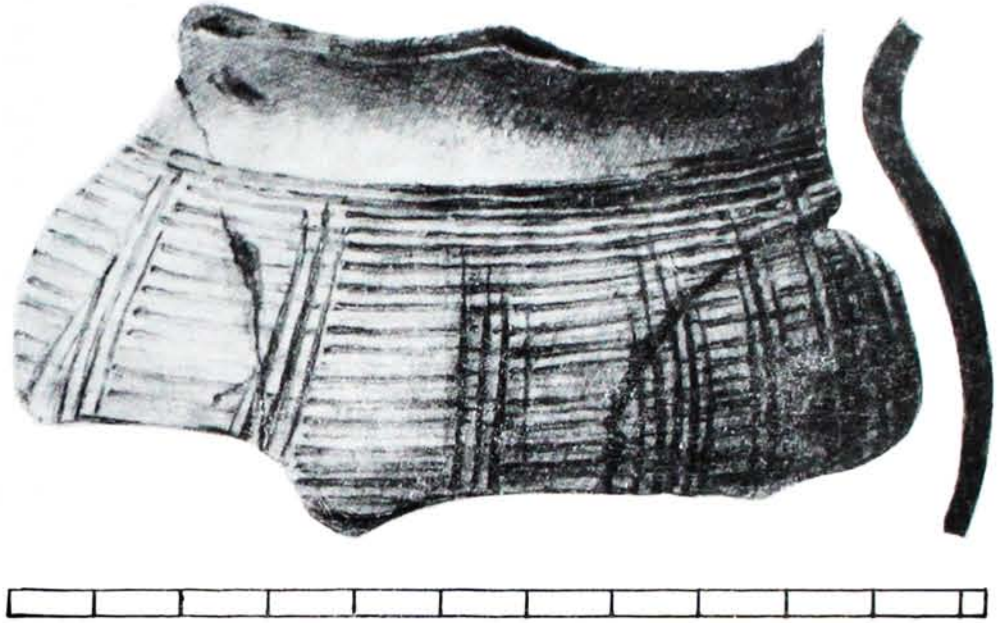

Обр. 30

нов, нам непознат досега елемент. Става дума за фона, върху който е рисувано (обр. 15, обр. $5_{1,2}$). При единия съд (обр. 15) фонът е напръскан с кафяви и цинобрени червени точки, при другия (обр. $5_{1,2}$) — с прекъснати цинобрени прави. Има и още един къс (обр. 27_6) от устието на съд, който може би е имал същия фон, както първият (обр. 15) съд. За местонахождението липсват данни. Както е известно, на облицовъчните керамични плочки от михраба на голямата кайруанска джамия „Сиди Окаба" (894 г.) фоновете са запълнени.[27] Има плочки с фон, запълнен с кръстчета, има и с коси, успоредни прави. Някъде този вид с така запълнени фонове бе посочен като характерен за Изтока. Тук трябва да се споменат металните съдове. Техниката на изчукване при тях дава подобна картина.

Мотивите от украсата на съдовете, намерени в музея в Преслав, повтарят мотивите от украсата на рисуваната преславска керамика. Украсата на тези съдове изобщо не се отделя от украсата на останалата рисувана керамика в Преслав по мотиви, колорит, техника на изпълнение. Едни и същи майстори са черпели от същия репертоар декоративни мотиви. Това са били опитни майстори, които са познавали основно и са боравели свободно с елементите на орнаментиката. Някои от тези мотиви са станали популярни, защото са се поддавали по-лесно от другите да бъдат приспособени към специфичната форма на съдовете. Типична за украсата на съдовете станала ярката, наситена жълта глазура, която покрива външната или вътрешната страна, и не била украсена с рисунка. Важна характерна черта за съдовете е и употребата в украсата на отделни елементи от някои мотиви. Художникът смело разкъсва познати мотиви, някои от тях от най-популярните, добили отдавна гражданство, шаблонизирани от дългата употреба, винаги едни и същи, никога неизменни. Позволява си да съедини отделни елементи от разнородни мотиви.

както е известно. Изпълнителите на тези едва ли не готови шаблони подобно шаблоните, които късните живописци употребяват в живописта, са били добре обучени да се подчиняват на канона. Ние сме отбелязали и друг път прояви на непокорство у средновековния творец.[28] Противопоставянето на средновековния канон на свободния дух на твореца е много интересна тема особено при изучаването на средновековното изкуство. Има моменти, в които художникът-керамик, който рисува преславските съдове, вместо на канона се подчинява единствено на своето чувство за композиция, ритъм. Въпреки това според нормите на времето свободно отношение, въпреки игнорирането понякога на канона — пазителя на чистотата в изкуството — стиловото единство никъде не е нарушено. Може би при съдовете е подчертана ярко и една от основните тенденции в изкуството. Става дума и за абстрактно стилизирани мотиви, и за общата наклонност към абстрактно третиране на материала в орнаментиката. С мотивите преславските керамици боравят като с напълно абстрактни величини. Този достигнат етап освобождава твореца. От тук оригиналността, инвенцията, голямото изкуство, които ни поразяват при проучване материалите на керамиката в Преслав. Съдовете, които поставят пред керамика винаги проблемата форма — украса, са много благодарен материал за преславските творци и никъде другаде като в приложните изкуства въпросните тенденции в изкуството няма да намерят по-добра почва за развитие.

Ние вече отбелязахме: мотивите в украсата на съдовете са същите като върху украсата на останалата преславска рисувана керамика, те в много случаи са същите като в каменната пластика, миниатюрите и в други прояви на преславското изкуство. В по-малко случаи те отразяват орнаментиката, разпространена в Цариград по времето на Преслав. В това отношение Фенер Иза заема особено важно място между паметниците на Цариград.[29]

Всички мотиви носят отпечатъка на своето време. Преживяната еволюция е особено ярко изразена в мотивите от античен произход. Някои от промените, както е известно са: изчезване на всяка пластичност, подчертана линеарност, втвърдяване на формите, ярки колоритни контрасти.

Съдовете отразяват основни тенденции на изкуството през епохата на Преслав. Предпочитанието на „антични" мотиви е характерна черта на Ренесанса на IX—X в. Богатството и разнообразието на орнамента и особено широката употреба на геометричния мотив и вкус към изкуството на Изтока са характерни черти на един период, който носи последиците от иконоборството.[30]

Първият конкретен резултат от издирването и публикуването на тези съдове от Преслав е промяната на нашата представа за количеството на съдовете. Броят на непубликуваните съдове от музея в Преслав е 403. Изрисуваните съдове са 184. От последните — дъна плоски 4, дъна със столчета 30, дъно със столче от формуван съд 1, устия 96, устие от формуван съд 1, търбуси 52. В складовете открихме също неочаквано голямо количество късове от бели, останали неизрисувани съдове. Те са 220, от които плоски дъна 16, дъна със столчета 68, устия 80, устия славянски тип 4, устия с врязан орнамент 5, дръжки 18, търбуси 20, търбуси славянски тип 8, търбух формуван 1. Тук публикуваме съдовете от преславския музей. Поради ограниченото място ние тук се занимаваме по-подробно само с една част от съдовете, обаче през цялото време имахме пред вид всички съдове от музея в Преслав.

Между белите, неизрисувани с цветни глазури съдове има един изключителен екземпляр. Това е формуван съд — осмоъгълна купа, с изпъкнали нервюри по неговата височина, съединяващи основата с устието (обр. 28). Оригиналната изящна форма, техническото съвършенство говорят за големите постижения, до които стига изкуството на преславските керамици. Този съд е един от най-съвършените, създадени от този вид. Както е известно, техниката на формуване е отдавна позната на грънчарите. Тя е свързана с развитието на украсата с отпечатани орнаменти.[31] При тази съвършено идеално постигната форма, която е достатъчна сама за себе си, е много мъчно да си представи човек допълнителна украса с рисувани с цветни глазури орнаменти. Намирането обаче на още два други къса от формувани съдове (обр. $1_{5;6}$) ни дава допълнителни сведения за формата и главно за украсата на този тип съдове. И върху единия от тях от устието към дъното се спущат релефни нервюри (обр. 1_6). Освен това съдът е рисуван с цветни глазури отвън и отвътре. Върху дъното на другия съд има релефна розета, също рисувана с цветни глазури (обр. 1_5). Тези съдове, изработени в нова техника, потвърждават нашите наблюдения за голямото разнообразие на техники, с които си служат преславските керамици.[32]

Има и съдове само с положен контур. Това е типичен материал, произхождащ от работилниците. Недовършената продукция материали в преславския музей е в много по-голямо количество от готовите изрисувани съдове. Явно в разкопаните работилници е имало масово производство на съдове. В по-голямата си част материалът от работилниците, както видяхме, е от Патлейна. И друг път сме отбелязвали голямото производство на Патлейна. Можахме да уточним, че една част от това производство е било за големите строежи в града, друга част, в която са единичните плочки с *цъфнал кръст*, отличаващи се с по-груба изработка — за пазара. В работилниците на Патлейна са били изработвани и голямо количество съдове — трапезна керамика. Подобна е била организацията и на работилниците, намиращи се непосредствено до строежите, защото една голяма част от нашите бели, неизрисувани още съдове произхождат от тях.

Има една група съдове, която представя особен интерес. Това са съдовете, изработени от същата бяла, добре обработена глина, също на бързо колело. Керамикът е източил традиционното гърне, украсено с успоредни водоравни или снопове вълнообразни линии, някъде прекъснати с отвесни къси ивици (обр. 29,30). Съществува и случаят на публикуваното гърне от Миятев[33], което, типично по форма за преславската домашна керамика на това време, е украсено с познатите мотиви от рисуваната керамика — палмети, рисувани с цветни глазури. Този хибрид, както и имитациите от бяла глина на така нареченото „славянско гърне", говорят за едно добре установено местно производство на рисуваната керамика, в което се правят опити да се създадат нови видове, заимствувани както от местната традиционна, така и от новия вид керамика.

Рисуваната с разноцветни глазури керамика е съвършено различна по техника и стил от местната традиционна. Един нов вид керамика се е появил в Преслав, съвършено различен от местната керамика. Този нов вид обаче не е чужд на преславската среда. Той има много общо с нея. Рисуваната керамика е свързана и с изкуството на византийския свят. С него е свързано изобщо изкуството на столицата на Първата българска държава от времето на Симеон, защото Преслав е един важен, голям център в тогавашния културен свят. Затова е напълно естествено тази нова мода на тогавашното време — новият вид керамика, да бъде отразена в Преслав. В българската столица тя намира много добра почва и там отбелязва необикновено голямо развитие.

Това са непубликуваните съдове от музея в Преслав. Държим да подчертаем следното: има още неизвестни материали от разкопки, които ще бъдат тепърва публикувани. Има и материали, като групата корнизи от Патлейна, за които сега, когато има много повече открит материал от всички отрасли на изкуството, трябва да се потърси допълнителен сравнителен материал. Все още сме в етапа на събиране на материали, когато нови материали могат да коригират досегашни заключения. Много е важно да бъдат приведени в известност всички изкопани материали рисувана керамика. Тук публикуваме част от тях, останали неизвестни досега.

БЕЛЕЖКИ

[1] D. Talbot Rice, Byzantine Polychrome pottery. A survey of recent discoveries, Cahiers Archéologiques, VII, 69—70.

[2] Кр. Миятев, Преславската керамика, С., 1936.

[3] D. Talbot Rice, Byzantine Polychrome, pottery. A survey of recent discoveries, Cahiers Archéologiques, VII, 69—70.

[4] Кр. Миятев, цит. съч., с. 83.

[5] D. Talbot Rice, Byzantine glased pottery, Oxford, 1930, p. 14.

[6] Кр. Миятев, цит. съч., обр. 61.

[7] Пак там, с. 82—85.

[8] Кр. Миятев, цит. съч., табл. III 9

[9] Ив. Акрабова—Жандова, Декоративната керамика на Тузлалъка, Р. П., III, 101—128.

[10] Кр. Миятев, цит съч., обр. 58, табл. XVIII_{1-7}.

[11] От последния открихме една неизвестна досега част.

[12] D. Talbot Rice, Pottery of Byzantine Islamic World, Oxford, 1960, с. 207.

[13] За близостта на орнаментиката на рисуваната преславска керамика с орнаментиката на каменната украса на Фенер Иза в Цариград вж. A. Grabar, Sculpture byzantine.

[14] Между другите примери вж. в Остромировото евангелие стилизацията на крилата на грифона у В. Иванова-Мавродинова. За украсата на ръкописите от преславската книжовна школа — Сборник Преслав, I, с. 97, обр. 15.

[15] Има и втори вариант, от който има единични примери засега. Кр. Миятев, цит. съч., обр. 59. Един непубликуван къс от разкопките на Йордан Господинов на пещите край пътя за Патлейна в 1936 г. (Паунът е стилизиран различно) Coche de la Ferté, цит. съч., обр. 8а)

[16] D. Talbot Rice, Pottery of Byzantine Islamic World, с. 203.

[17] Вж. в склада на преславския музей облицовъчна плочка инв. № 687 от разкопките в Златната църква през 1926 г.

[18] D. Talbot Rice, Byzantine glased pottery, C., 72.

[19] Вж. Съкровището от Наг Сент Миклош.

[20] K. Weitzmann, Buchmalerei of IX—X Jhdt, c. 21.

[21] E. Coche de la Ferté, Décors en céramique byzantine au museé du Louvre, CA XVIII, fig. 8a.

За пауна специално е била възприета друг вид стилизация.

[22] E. Coche de la Ferté, цит. съч., обр. 8а.

[23] Кр. Миятев, цит съч., табл. VI, 3, $VII_{3,14}$.

[24] Кр. Миятев понякога нарича този вариант ангелско крило (Кр. Миятев, цит съч., сбр. 1).

[25] A. Grabar, Sculpture byzantine, цит. съч., с. 106, табл. III.

[26] Кр. Миятев, цит. съч., табл. 56е.

[27] Кр. Миятев, цит съч., обр. 84—86.

[28] Ив. Акрабова—Жандова, Ново в Патлейна след Йордан Господинов, сб. Преслав I, с. 71.

[29] Вж. A. Grabar, Sculpture byzantine, цит. съч., с. 105.

[30] Много характерно явление за епохата са „антични мотиви, преобразени според източния вкус".

[31] Вж. за нейното разпространение в Египет, Персия, Рим, Византия (D. Talbot Rice, Byzantine glazed pottery, цит. съч., с. 96).

[32] Интересна е историята на намирането на първия съд. Една част от него е била изкопана от Йордан Господинов при пещите при входа на Патлейна през 1935 г. През 1948 г. предприехме разкопки на същото място. Целта беше да се провери местопроизходът на патлейнските материали, между които беше и въпросната част от формувана купа. В пространството около пещите изкопахме една втора част от съда, която можà да се съедини с първата. Дължа да отбележа, че сведенията, които ни е оставил Йордан Господинов, колкото и недостатъчни при някои случаи, при проверки от този род се оказаха точни.

[33] Кр. Миятев, цит. съч., обр. 61.

LA CERAMIQUE PEINTE DE TABLE DE PRESLAV

Iv. Akrabova—Jandova

Résumé

L'absence de matériaux suffisants a constitué jusqu'à ce jour la grande difficulté d'une étude de la céramique de table. Une conviction s'était largement répandue que les vases peints à glaçure multicolore sont très peu nombreux et on a même publié un article affirmant que des fragments de céramique de table n'avaient pratiquement pas été découverts à Preslav. Vingt-cinq ans de fouilles effectuées à Preslav sur une bien plus grande échelle que celles d'avant guerre, et surtout un examen attentif des matériaux du musée de Preslav, permettent de voir aujourd'hui cette question sous un jour totalement nouveau. On a découvert au musée de Preslav des tessons de 404 vases, dont 184 peints et 220 blancs entièrement vierges. Parmi les vases peints on a trouvé 4 fonds plats; 30 fonds avec pied; un fond de vase façonné sur pied; 94 embouchures; une embouchure d'un vase façonné; 52 panses de vases. Parmi les vases blancs, sans décor, il y avait 16 fonds plats; 70 fonds avec pied; 80 embouchures; 4 embouchures de type slave; 5 embouchures à décor incisé; 18 anses; 20 panses; 8 panses de type slave; une panse façonnée.

Les vases recueillis par l'auteur dans les dépôts et l'exposition du musée de Preslav font pour la première fois l'objet d'une publication. Le but poursuivi est de mettre en évidence une abondante poterie peinte de table inconnue jusqu'ici. La question qui se pose à nouveau est de savoir si la céramique peinte appartient ou non à Preslav et à son milieu. Selon l'auteur cette céramique peinte de table est fort importante pour des recherches dans ce domaine. Dans cet ordre d'idées des comparaisons ont été faites avec la céramique traditionnelle locale. Contrairement à la céramique locale, la céramique peinte est uniquement une poterie de table, ou plus exactement des vases destinés à la table. La technique utilisée exclut tout autre usage. On y relève des différences dans le matériau, le décor et la technique de la fabrication. La céramique peinte de table est façonnée seulement au tour à pied, alors que la céramique locale est travaillée au tour à main. L'auteur indique la très grande diversité des formes de la poterie de table qui comprend de nombreuses coupes. Les vases avec des fonds munis d'un pied sont caractéristiques. La taille des vases retient également l'attention. Les diamètres de certaines embouchures atteignent 28 cm et celui des fonds 20 cm.

Les motifs utilisés pour le décor de la poterie de table sont aussi attentivement examinés. Ce décor ne se distingue pas de celui de l'autre céramique de Preslav par les motifs, le coloris et la technique. Certains des motifs connus sont très répandus, car ils étaient plus indiqués pour l'ornementation des formes propres aux vases. Sur les pièces du musée de Preslav on trouve les motifs suivants: arcs (fig. 1_3, 2_2), damiers (fig. 3, 4_1, 5_2, 6, 7,4_2), arêtes de poisson (fig. 8_4, 2, fig. 9_1, fig. 10_1 fig. 11_2), rangs de perles (fig. 2_1, fig. 4_2, fig. 10_3), denticules (12_4), bandes parallèles (fig. 8_1, fig. 13_2, fig. 14, fig. 8_3), cercles avec un point au milieu (fig. 11_1, 15), quatre

carrés inscrits l'un dans l'autre (fig. 16), motifs ondulés (fig. 17, fig. 3), volutes (fig. 18), rosaces (fig. 4_1, fig. 1_4, fig. 19_1, fig. 2_3, fig. 11_1, fig. 17_1), rinceaux (fig. 20, fig. 5_1, fig. 21_1, fig. 1_2), palmettes (fig. 26, fig. 22), oiseaux (fig. 12_1, fig. 13_1, 10_3, fig. 12_5, fig. 25), plumes de paon (fig. $24_{1,2,3}$, fig. 25_2, fig. 26_1, fig. 1_1), ailes d'ange (fig. 12_6, 27_4). La glaçure jaune vif est typique à cette ornementation. Elle couvre selon le cas la face extérieure ou intérieure du vase sur lequel il n y avait pas de décor peint. Des bandes simples ou doubles verticales à intervalles réguliers sur la paroi extérieure du vase sont aussi typiques à cette ornementation (fig. 2_3, 4_2, $8_{2,3,4}$, 9_2, 15).

L'auteur a tâché, là où possible, d'établir la voie de pénétration des motifs. Il a cherché des parallèles de l'ornementation des vases en métal dans le décor architectural de la pierre, des tissus et des miniatures à Preslav et à Constantinople.

Une particularité qu'il tient à signaler est l'emploi de différents éléments de motifs qui ont été combinés avec d'autres éléments puisés dans des motifs hétérogènes. Dans ces vases une tendance fondamentale de l'art apparaît avec beaucoup de netteté — le traitement des motifs comme grandeur abstraite. Selon l'auteur cette tendance dans l'art a trouvé un terrain très propice dans les arts appliqués, tels que la céramique.

Les motifs du décor de la céramique de table reflètent deux moments importants de l'évolution de l'art à cette époque: le retour à l'ornementation antique — caractéristique à la Renaissance du IXe—Xe s. — et la richesse, la diversité du décor, l'emploi très répandu des motifs géométriques qui, à leur tour, sont caractéristiques des années qui portent encore l'empreinte de l'inconoclasme.

Un groupe à part comprend les vases façonnés (fig. 28, fig. $1_{5,6}$). Un autre groupe, particulièrement important, fait l'objet d'un examen attentif: les imitations en argile blanche du type traditionnel des pots (fig. 29, fig. 30), ainsi qu'un pot publié antérieurement en argile blanche, mais également peint et recouvert d'une glaçure de couleur. L'auteur considère que l'existence de ces genres est le témoignage d'une production locale bien établie de la poterie peinte de table où l'on retrouve des tentatives de créer des types empruntés, aussi bien à la céramique traditionnelle qu'un nouveau genre de céramique peinte à glaçure multicolore.

Pour conclure, l'auteur souligne la différence qui existe entre la céramique traditionnelle et la céramique peinte. Un nouveau type de poterie est apparu à Preslav — la céramique blanche peinte avec des glaçures multicolores — très différent de la céramique locale. Toutefois, ce type n'est pas étranger à Preslav et à son milieu. Il a gardé de nombreux traits communs avec ce dernier. La céramique peinte est apparentée aussi au monde byzantin. L'art de la capitale du Premier royaume bulgare — celle du temps de Siméon — lui est rattaché, car Preslav était un grand centre de rayonnement de la civilisation de cette époque. Cette nouvelle mode — autrement dit la céramique peinte — devait nécessairement se refléter sur la capitale bulgare. Elle a trouvé à Preslav un terrain très favorable et y a connu un grand épanouissement.

Il reste encore un abondant matériel archéologique inconnu provenant des fouilles et qui doit être publié. Il y a des matériaux, tels que le groupe des corniches de Patleïna, qui pourraient, aujourd'hui lorsqu'un nouveau matériel a été mis au jour dans tous les domaines de l'art à Preslav, servir d'élément de comparaison. Nous sommes encore à l'étape de la collecte des matériaux, alors que de nouveaux objets pourraient contribuer à corriger les conclusions actuelles. Il est fort important de dresser maintenant un inventaire et de mettre en lumière toute la céramique peinte recueillie. Nous publions ici une partie des pièces qui étaient restées inconnues jusqu'à ce jour.

DIE BEMALTE TAFELKERAMIK VON PRESLAV

Iv. Akrabova—Žandova

Zusammenfassung

Bei der Untersuchung der bemalten Tafelkeramik bereitete das bisher unzureichende Material große Schwierigkeiten. Es hatte sich die Ansicht verbreitet, daß nur sehr wenige, mit verschiedenartigen Glasuren bemalte Gefäße geborgen sind. In einem Aufsatz wurde sogar behauptet, daß Scherben von Tafelkeramik in Preslav kaum gefunden worden sind. Nach 25 jährigen Ausgrabungen Preslavs, die in viel größerem Umfang als vor dem Zweiten Weltkrieg durchgeführt wurden, und vor allem nach eingehender Untersuchung des im Museum von Preslav verwahrten Fundmaterials hat sich das Bild grundlegend verändert. Im Museum von Preslav wurden Scherben von 404 Gefäßen, davon von 184 bemalten und 220 weißen, nicht bemalten entdeckt. Zu den bemalten Gefäßen gehören folgende Scherben: 4 flache Böden, 30 Böden mit Fuß, 1 Boden mit Fuß eines in Form gegossenen Gefäßes, 94 Lippen, 1 Lippe eines in Form gegossenen Gefäßes und 52 Gefäßrümpfe. Von den weißen nicht bemalten Gefäßen sind 16 flache Böden, 70 Böden mit Fuß, 80 Lippen, 4 Lippen slawischen Typs, 5 Lippen mit eingeschnittenem Ornament, 18 Henkel, 20 Rümpfe, 8 Rümpfe slawischen Typs und 1 Rumpf eines in Form ausgegossenen Gefäßes vorhanden.

Die von der Verfasserin in den Lagern und der Ausstellung des Museums von Preslav gesichteten Gefäßscherben werden zum ersten Mal veröffentlicht. Dadurch sollen zahlreiche, bisher unbekannte Erzeugnisse der bemalten Tafelkeramik zur Kenntnis gebracht werden. Dabei ergibt sich nochmals die Frage, ob die bemalte Keramik den in Preslav herrschenden Verhältnissen fremd ist. Die Verfasserin ist der Ansicht, daß die bemalte Tafelkeramik für Untersuchungen in dieser Richtung besonders wichtig ist. Es werden Vergleiche mit der einheimischen traditionellen Keramik angestellt. Im Gegensatz zur einheimischen Keramik gehören die bemalten Gefäße nur zur Tafelkeramik. Die Technik schloß jede Verwendung außerhalb der Tafel aus. Die Verfasserin verweist auf Unterschiede des Materials, der Verzierung und der Herstellungstechnik. Die Gefäße der bemalten Tafelkeramik sind ausschließlich auf einer schnell, die der einheimischen Keramik auf einer langsam rotierenden Töpferscheibe erzeugt. Betont wird die reiche Mannigfaltigkeit an Formen der Tafelkeramik, zu denen viele Schalen gehören. Kennzeichnend sind die Gefäße auf einem Boden mit Fuß. Dabei beeindruckt die Größe vieler Gefäße. Der Durchmesser mancher Lippen reicht bis zu 28 cm und der Böden bis zu 20 cm.

Untersucht werden die für die Verzierung der bemalten Keramik verwendeten Motive. Die Verzierung der bemalten Gefäße unterscheidet sich nicht von jener der übrigen bemalten Keramik in Preslav nach Motiven, Kolorit und Technik. Manche der bekannten Motive haben eine starke Verbreitung gefunden, da sie für die Verzierung der spezifischen Gefäßformen geeigneter waren. An den Gefäßen aus dem Museum von Preslav sind folgende Motive zu sehen: Bögen (Abb. 1_3, 2_2),

Schachbrett (Abb. 3, 4_1, 5_2, 6, 7, 4_2), Fischgerätenmuster (Abb. $8_{4,2}$, 9_1, 10_1, 11_2), Perlschnur (Abb. 2_1, 4_2, 10_3), Denticuli (Abb. 12_4), Parallelstreifen (Abb. 8_1, 13_2, 14, 8_3), Kreise mit Punkt in der Mitte (Abb. 11_1, 15), vier ineinander eingeschriebene Quadrate (Abb. 16), wellenförmiges Motiv (Abb. 17, 3), Voluten (Abb. 18), Rosetten (Abb. 4_1, 1_4, 19_1, 2_3, 11_1 17_1), Wellenranken (Abb. 20, 5_1, 21_1, 1_2), Palmetten (Abb. 26, 22), Vögel (Abb. 12_1, 13_1, 10_3, 12_5, 23), Pfauenfeder (Abb. $24_{1,2,3}$, 25_2, 26_1, 1_1), Engelsflügel (Abb. 12_6, 27_4). Kennzeichnend für die Verzierung ist die leuchtende gelbe Glasur, die die Außen — oder Innenseite des Gefäßes schmückt und keine Zeichnungen aufweist, sowie die Bemalung der Außenseite des Gefäßes mit einzelnen oder doppelten senkrechten Streifen in gewissen Abständen (Abb. 2_3, 4_2, $8_{2,3,4}$, 9_2, 15). Die Verfasserin versucht, die Wege zu ermitteln, auf denen sich die Motive verbreitet haben. Es werden Parallelen zur Ornamentik der Metallgefäße, der architektonischen Steinverzierungen, der Gewebe und Miniaturen in Preslav und Konstantinopel gezogen.

Eine wesentliche Besonderheit ist die Verwendung einzelner Elemente mancher Motive sowie die Vereinigung einzelner Elemente zu verschiedenartigen Motiven. In den Gefäßen äußert sich sehr deutlich eine besonders wesentliche Grundtendenz der Kunst: die Behandlung der Motive als völlig abstrakte Größen. Nach der Ansicht der Verfasserin bestehen für die Entwicklung dieser Tendenz in der damaligen Kunst besonders günstige Voraussetzungen in den angewandten Künsten, zu denen auch die Keramik gehört.

Die Motive in der Verzierung der Tafelkeramik spiegeln zwei wichtige Momente der Kunstentwicklung jener Zeit wider: Rückkehr zur antiken Ornamentik, die für die Renaissance des 9. bis 10. Jahrhunderts kennzeichnend ist, Reichhaltigkeit, Mannigfaltigkeit des Ornaments und weitgehende Verwendung des geometrischen Motivs, typische Merkmale der Kunst jener Zeit, in der sich die Folgen des Bilderstreits äußern.

Eine Sondergruppe bilden die in Formen gegossenen Gefäße (Abb. 28, $1_{5,6}$).

Die Verfasserin untersucht eine besonders wesentliche Gruppe von Gefäßen: aus weißem Ton hergestellte Imitationen der traditionellen Töpfe (Abb. 29, 30 und ein früher veröffentlichter Topf[1] aus weißem Ton, jedoch mit farbiger Glasur bemalt). Die Verfasserin vertritt die Ansicht, daß diese Arten von Gefäßen für eine gut entwickelte einheimische Produktion von bemalter Keramik zeugt, die den Versuch unternimmt, durch Entlehnungen von der einheimischen traditionellen sowie von der neuartigen weißen, mit verschiedenfarbigen Glasuren bemalten Keramik, neue Arten zu schaffen.

Zusammenfassend wird auf den Unterschied zwischen der traditionellen und der bemalten Keramik hingewiesen. Eine neue Art von Keramik tritt in Preslav in Erscheinung: die weiße, mit verschiedenfarbigen Glasuren bemalte Keramik, die sich von der örtlichen völlig unterscheidet. Diese neue Art ist aber der Umwelt von Preslav nicht fremd, sondern mit ihr eng verwandt. Die bemalte Keramik ist auch mit der Kunst der byzantinischen Welt verbunden. Die Kunst der Hauptstadt des Ersten Bulgarischen Reiches zur Zeit des Herrschers Symeon weist allgemeine Verbindungen mit dieser Welt auf, da Preslav ein wichtiges großes Zentrum der damaligen Kulturwelt ist. Diese für die damalige Zeit neue Mode, die neuartige bemalte Keramik, ist eine natürliche Auswirkung auf die bulgarische Hauptstadt. Sie findet in Preslav einen sehr günstigen Boden und erreicht dort eine ungewöhnlich große Entwicklung.

---

[1] Kr. Mijatev. Op. cit. Abb. 61.

Die Veröffentlichung noch unbekannter Ausgrabungsfunde steht bevor. Dazu gehört die Gruppe von Rundstäben aus Patlejna, zu denen gegenwärtig nach den zahlreichen Entdeckungen auf allen Kunstgebieten aus der Zeit von Preslav zusätzliches Vergleichsmaterial herangezogen werden kann. Da wir uns immer noch in der Zusammentragung der Funde befinden, können neue die bisherigen Schlußfolgerungen berichtigen. Wesentlich ist gegenwärtig die Erschließung der gesamten entdeckten bemalten Keramik. In dieser Arbeit wird ein bisher unbekannter Teil veröffentlicht.

ЕДНА ИНТЕРЕСНА И ВАЖНА ОСОБЕНОСТ НА УЧИТЕЛНОТО ЕВАНГЕЛИЕ НА КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ

Ив. Гълъбов

Учителното евангелие на Константин Преславски, останало все още без цялостно издание, представлява в много отношения интересен извор за историята на стария български книжовен език. За неговото значение в това отношение особено показателни са примерите с членна употреба на показателните местоимена. Както се вижда от приведения материал, те са извънредно изобилни в това съчинение на известния преславски книжовник:[1]
послѹшаите не мене глаголюща, нь евангелиста ѡтьцемь симь, УЕ, 43 слово; что хощеть глаголати сказаниѥ се УЕ, 28 слово, 35; не пекѹщи се ѡ житии семь УЕ, 21 слово, 33; ꙗко не вь хитрости нынꙗшниѥ прѣмѹдрости ни свезанниѥмь ѥтинскомь ни платонѥскыими словесы и сложихомь словеса сии УЕ, 32 слово, 33; и на конць гредеть прѣди вашеи любви показати златословесномь симь, что подобаѥть намь смотрити по крщениі, како начетокь... УЕ, 40 слово, 33; чесо ради ѥѹангелисть изпытьно ѡ мѣстѣ семь бесѣдѹѥть глаголѥ. УЕ, 5 слово 32; и мы же нынꙗ зьзищимь гльбинѹ прилежно пространьство ѥвангелиꙗ сего УЕ, 5, слово, 32; нъ паче съподобим се ѡслаблѥномѹ семѹ... УЕ, 4 слово, 32; слышасте ли, възлюблени, вѣрѹ жень сих? видѣсте ли любовь ихь, и не мнещѥмь ѥго бога сѹща нь пророка и чловѣка сѹща? УЕ, 3 слово, 31; скровище бо се ѥсть не злата ни сребра, нь словеса божиꙗ[2] УЕ, 28 слово, 25; въ ньже бо образъ въжделаѥть елень на источьнікы водъ, тако въжделаѥть ѹмалениѥ мое ꙗвѣ вамъ сътворити что съказаѥть бо҃дъхновеныи сь чл҃вкъ УЕ 426; възлюбленыі, благо ѥсть надѣꙗти се на господа, неже надѣꙗти се на кнеза, рече светоѥ писаниѥ. Тѣмьже и азь ѡ господѣ бозѣ надѣѥ се и мольбами прѣподобнааго сего ѡтьца нашего... УЕ, 21 слово, 32; ꙗко мнимоѥ се житиѥ наше л'гко зѣло ѹбрѣменно и тешко ѥст... УЕ, 1 слово, 32; да пода напишѹ скрижали прьстомь симь божиѥмь наставлꙗѥмь Златоѹстьм УЕ, 21 слово, 32; выше бо недоѹмѣниꙗ нашего дѣло се сѹще познахомъ, ꙗкоже запрѣва рѣхомъ, нъ понеже не лѣть ѥсть начьнъше въспѧтити сѧ ѥдиначе дрьжимь сѧ дѹшесъпаснааго сего дѣла УЕ 426[3] и пр.

За да се разберат правилно функциите на показателните местоименни облици в горните примери от Учителното евангелие и тяхното място в рамките на общобългарския езиков развой, трябва да се обърне внимание върху техните най-важни черти.

Преди всичко най-съществен момент в тяхната употреба е обстоятелството, че те не стоят пред съществителното, към което се отнасят (или начело на комплекса, с който са свързани). В това отношение те се отличават от другата група примери, като въ сею заповѣдию все заповѣди висеть. Къ вѣдѹщимь глаголю вь сею заповѣдию се дрьжимь... УЕ, 3 слово, 32 и пр.

Докато последните примери, слабо представени в разглежданото съчинение на Константин Преславски, имат силна показателна служба, останалите комбинират своята задпоставена употреба с функцията на членни облици, при което дейкцията или напълно отсъствува, или се явява успоредно с определеност. Този вид употреби на някогашните показателни местоимения, които в последователната си задпоставеност играят ролята на членове, запазили от някогашните показателни местоимения и тройната противопоставеност на дейктивната функция на съответните старобългарски категории, са най-добре познати от днешните родопски и македонски говори. Обстоятелството, че у Константин Преславски се явява особено широко разпространен тъкмо задпоставеният сь, си, се — член, не означава, че в случая с тази си своя черта той трябва да бъде непосредствено свързан с Родопите, гдето членът *-ос* и до днес е жизнен, тъй като има несъмнени доказателства, че както показателното местоимение сь, така и неговата членна употреба са били в старобългарската епоха широко разпространени и едва в значително по-късно време са ограничили своето териториално разширение.

За свързването на горните примери от Учителното евангелие на Константин Преславски с днешните членни употреби от голямо значение са случаите като бо҃дъхновеныи сь чловѣкъ, преподобнааго сего ѡтьца, мнимоѥ се житиѥ, дѣло се сѹще, дѹшеспаасного сего дѣла и т. н. Най-типична особеност във всички тях е обстоятелството, че показателното местоимение стои последователно не на първо или на последно място в комплекса, а само на второ, т. е. след първия негов самостоятелен елемент, точно така, както в българските съответствия на горните съчетания членът се свързва само с думата, която стои в началото на именните съчетания, напр. *боговдъхновения човек, на преподобния отец, мнимия живот, душеспасното дело* и пр. Това пълно формално съответствие е най-сигурното доказателство за пряката приемственост между старобългарските съчетания от горния тип и новобългарската членна употреба.

Проблемите, които тази връзка между старобългарския материал и съвременната членна употреба поставя, са разгледани от мен другаде и в случая не е необходимо да се връщаме на тях наново — мъчно могат да се намерят сериозни, обосновани възражения срещу късната праславянска поява на членната употреба на показателните местоимения, които по-късно само в български език достигат до стабилна и последователно проведена система от членни форми. В това отношение приведените облици от Учителното евангелие, паметник, възникнал на границата между IX и X в., не би трябвало да изненадват, а в съгласие с всички други данни би трябвало да се приемат като напълно естествено състояние. Това би било наистина така, ако не беше едно друго особено важно обстоятелство от творчеството на Константин Преславски. Касае се за крайно изолираната задпоставена употреба на показателните местоимения в другите съчинения на този български писател, в които примери като скверныѧ сеѧ ереси, Ар 22.5, се откриват рядко.[5] При това положение възниква въпросът, по какъв начин трябва да се обясни това различие, как трябва да се свържат в нашите представи две така противоречиви прояви в езика на един и същ писател?

В същност наблюденията в рамките на старобългарската книжнина отдавна са открили тази полярност по отношение на задпоставената членна употреба.[6] Евангелските преводи, свързани с дейността на Кирил и Методий, се показват крайно пестеливи в използуването й. Това обстятелство при досегашните изследователски методи, ограничаващи се в проучването на старобългарския език по съвсем тесен кръг паметници, довежда до широко разпространеното твърдение, че в старобългарската епоха нашият език не е познавал още членната употреба. Срещу това обаче стоят паметници, възникнали несъмнено по същото време, като Супрасълския сборник, съчиненията на Йоан Екзарх български и пр., в които задпоставената членна форма е съвсем нашироко представена, в някои откъси почти толкова нашироко, както и в съвременния български език. Обяснението на тези различия е лесно. Те не трябва да се свързват толкова с хронологически и диалектно-териториални причини, колкото с (за съжаление редовно забравяния) факта, че имаме работа с прояви на книжовната реч, в която особеностите на живата, говорната реч не винаги намират пряко отражение. Занимавайки се с този въпрос, аз обясних различията в старобългарските паметници по отношение на задпоставената употреба на показателните местоимения, с различните възгледи на съответните автори върху съотношението, което трябва да имат и народните, и чуждоезичните елементи в книжовния език. Докато евангелските преводачи виждат в енклитичната употреба на тези облици употреби, прекалено силно свързани с всекидневната реч и поради това с ниска стилна характеристика, писателите, като Йоан Екзарх български, като преводачите на отделните части на Супрасълския сборник и т. н., обръщат на тях повече внимание и включвайки ги в своите съчинения, правят от тях типична характеристика на книжовния език. Забележително е в това отношение, че езикът на последните автори се отличава от книжовната практика на първите и по още редица особености. Това дава основание да се поддържа, че в тяхната дейност има сериозно замислен стремеж да се ревизира в редица случаи книжовният език, така както той е фиксиран в съчиненията на Кирил и Методий, т. е. че в случая имаме поява на една нова школа на стария български книжовен език, една от основните норми на която е широкото използуване на членната употреба на енклитичните показателни местоимения.[7]

Ако с това обяснение става разбираемо паралелното съществуване на старобългарски паметници с широка членна употреба и съчинения от същата епоха, гдето тя или напълно отсъствува, или е крайно пестеливо използувана, все пак при случая с Учителното евангелие, от една страна, и Словото срещу арианите, от друга, нещата изненадват в първия момент. Касае се в същност за съчинения на един и същ писател и в рамките на предложеното по-горе обяснение, което свързва различията в областта на членна употреба с различни школи на книжовния език, такова противопоставяне се явява най-малко странно. По-близкото запознаване обаче с проблема позволява и в случая да се намери добро и убедително решение.

Не трябва преди всичко да забравяме основните обстоятелства от жизнения път на Константин Преславски, които играят важна роля в неговата съдба като писател, духовник и участник в бурния културен живот на България от тази епоха. Непосредствен ученик на Методий, той очевидно има в очите на своите съвременници славата на близък приемник на неговото дело. От друга страна обаче, той работи дейно в Преслав, участвува ревностно в широко замислените планове на неговите владетели, за да стигне до един от върховете на тогавашната българска църковна и държавна йерархия. Самият факт, че тъкмо на него се спира изборът за митрополит на Преслав, показва,

че в неговата личност българските владетели и строители на държавния и културния живот са виждали сериозна опора.

Проецираме ли тези факти на фона на този отрязък от историческия развой на стария български книжовен език, когато съвсем ясно се долавя полярността между двете най-ранни основни школи, не е мъчно да се долови, че личните успехи на Константин Преславски в обществено-политическата обстановка, характерна за това време в България и нейната столица, без друго ще да се дължат на обстоятелството, че Константин ще да е намерил едно приемливо решение за противоречивите тенденции в областта на книжовния език. На друго място аз се мъча по-обстойно да аргументирам тази мисъл, но в случая е достатъчно да се изтъкне, че и в своята практика като писател той умело съчетава черти, типични за двете школи, като си служи напр., от една страна, със заллога дѣлъма, познат единствено от преславските произведения, но не пренебрегва иради — негов синоним, единствено предпочитан от Кирил и Методий.

Ако най-общият анализ на езика на Константин Преславски ни позволява да констатираме, че в своите произведения той свободно черпи от предпочитаните и от едната, и от другата най-ранни школи на стария книжовен език, то разпределението на примерите със задпоставената, членна употреба на показателните местоимения ни дава възможност да проникнем по-дълбоко в онези принципи, които определят в единия или другия случай неговия избор. Достатъчно е да си припомним, че Учителното евангелие съдържа проповеди, предназначени да се произнасят в църква, т. е. пред слушатели, пред кръг от хора, които в своята цялост не са разполагали с особено богата и задълбочена литературна подготовка. Това обстоятелство е било решително в случая. Опитният проповедник е трябвало така да подбере своя инвентар от езикови средства, че да отмахне по възможност всички затруднения от тази страна, за да може да намери непосредствен отклик у своите слушатели. Тези негови намерения са и изрично подчертани с думите, че за своите проповеди той не се е възползувал нито от витийското изкуство, нито от думите на философите. Този стремеж да се освободи от всичко, което би било необикновено, мъчно за възприемане за неговите преславски слушатели, може да се долови на всяка крачка при езиковия анализ на неговото Учително евангелие. Ето един типичен пример — от евангелския превод и от работата си при своя учител Методий Константин Преславски очевидно е познавал думата съвѣдѣтель с нейните многобройни производни — съвѣдѣтельство, ъвѣдѣтествовати, засъвѣдѣтельствовати и пр. Срещу това обаче в своето Учително евангелие той прибягва към думата послоухъ. Защо прави това, не е мъчно да се разбере — думата е била несъмнено по-позната, по-достъпна за преславската среда, в която той работи, както това личи и от обстоятелството, че тя и нейните производни се появяват все в съчинения, свързани с Преслав, напр. Супрасълския сборник, Савината книга, Беседата на Козма и т. н., а също така в Остромировото евангелие, зависимостта на което от преславски образци стои вън от съмнение. Пак от Учителното евангелие ни е позната и една друга дума — голѣмо, която не се появява в евангелските преводи и в свързаната с тях книжнина, но която също е известна от други паметници на Преслав.

Подобни наблюдения над езика на Учителното евангелие показват достатъчно ясно, че в работата си над него Константин Преславски е трябвало максимално да се приближи до живата реч на тогавашната българска столица, а това вече достатъчно обяснява защо в същото това съчинение бива отделено такова значително място на членната употреба на показателните местоимения. Че тя не е така богато представена не само в Словото срещу арианите, но и в другите произведения на нашия писател, това е също така ясно. Посветени на най-абстрактни богословско-философски теми и предназначени за внимателно четене и размисъл, за изисквана и школувана във византийската литература читателска публика, тези трудове е трябвало да избягват всичко, което би имало прекалено експресивен характер, всичко, което би смутило съзерцателния свят на спекулациите с прекалено всекидневния си тон. Членната употреба на показателните местоимения, макар и стабилизирана в значителна степен, е била все още достатъчно лабилна, за да бъде отстранена, без това да пречи на логичната постройка на изречението.

Така употребата на показателните местоимения като задпоставени членове в Учителното евангелие и нейното почти пълно отсъствие в останалите трудове на Константин Преславски ни изправя пред един нов момент от историята на стария български книжовен език. Ако едно подобно разпределение в трудовете на различни книжовници от старобългарската епоха позволява да се очертае съществуването на различни групи творци, които по различен начин се отнасят към тази особеност на народната говорима реч за целите на изграждания от тях книжовен език, сега успоредното съществуване на тези две прояви в съчиненията на един и същ писател, показва, че на това ранно разпределение е дадено ново значение, т. е., че то получава ново стилно предназначение, като членната употреба е запазена за произведения, които стоят и тематично по-близо до широкия кръг читатели, докато нейното отбягване характеризира все повече съчинения на най-висшата средновековна мъдрост.

БЕЛЕЖКИ

[1] Наблюденията са направени по частите, обнародвани от V. Jagić, Nedjeljna propoviedanja Konstantina prezvitera bulgarskoga po starosrpskom rukopisu XIII vieka. Starine 5, Zagreb, 1893, c. 28—42. Първите цифри се отнасят към съответните неделни проповеди,

[2] А. Горской и К. Новоструев, Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки 2, 2, Москва, 1859 (фототипно издание в Грац, 1964), с. 426-

[3] Пак там.

[4] Ив. Гълъбов, Проблемът за члена в български и румънски език, С., 1962, с. 51 сл.

[5] Ap= A. Vaillant, Discours contre les ariens de Saint Athanase, Sofia, 1954.

[6] Ив. Гълъбов, Проблемът, с. 77 сл.

[7] Ив. Гълъбов, Ранни школи на стария български език, Български език, 18, 1968, с. 141 сл.

UN TRAIT IMPORTANT DE LA LANGUE DE KONSTANTIN DE PRESLAV

Iv. Galabov

Résumé

Dans ses sermons de dimanche Konstantin de Preslav emploie largement des pronoms démonstratifs postposés dans la fonction d'un article défini, tandis que dans ses ouvrages théologiques et philosophiques des exemples paréils sont très rares. Cette différence doit être expliquée par une distribution nouvelle des oppositions dans ce domain, qui caracterisaient les deux premières écoles de la langue bulgare littéraire du X siècle.

EINE WICHTIGE EIGENTÜMLICHKEIT DER SPRACHE KONSTANTIN'S VON PRESLAV

Iv. Galabov

Zusammenfassung

In seinen für die Sonntagsfeiertage bestimmten Belehrungen gibt Konstantin von Preslav dem Gabrauch der als Artikel fungierenden nachgesetzten Demonstrativpronomina ziemlich weiten Platz. Dieselbe Erscheinung tritt in seinen anderen theologisch-philosophischen Schriften sehr sparsam vor. Der Unerschied ist als eine stylistische Verwertung eines Gegensatzes, der für die beiden ältesten Schulen der alten bulgarischen Schriftsprache charakteristisch war, zu erklären.

КРЪСТОКУПОЛНА ЦЪРКВА С ГРОБНИЦА В МЕСТНОСТТА СЕЛИЩЕ В ПРЕСЛАВ

Йор. Чангова

От няколко години в равнинната част на Преслав, наречена Селище, се провеждат разкопки и проучвания на един граждански комплекс, който заема значително пространство. Той се намира на северозапад от Църква № 4 и недалеч от нея. През лятото на 1966 г. започна разкопаване на малката могила, обрасла с дървета, храсти и трева, която се намираше почти в средата на комплекса. Разкопките продължиха и през следващата година. Като резултат бяха разчистени останките на една кръстокуполна църква и свързана с нея гробнична постройка, както и отделни погребения, разположени около тях (обр. 1).

ЦЪРКВАТА

Високата около 1 м могила неведнъж е била ровена. От това място бившите собственици на нивата са вадили варовикови камъни, мраморни плочи и тухли. А и насипът показваше, че тук е ровено. Самият хумус беше примесен с обработени камъни, камени архитектурни детайли, късове тухли и керемиди и разнообразни находки: монети, късове от глинени и стъклени съдове, фрагменти от стъкла за прозорци и други. След вдигането на насипа се откриха основите на църква с три абсиди, два чифта колони и едностаена нартика (обр. 1, 2).

Основите на църквата са изградени от плочест пясъчник, свързан с глина. Те лежат в здрава кафява пръст, под която следва едър чакъл, примесен с пясък. Интересното при основите на външните стени е, че те имат широчината само на един камък — около 0,45 м. От вътрешната страна лицето им е гладко, а от външната — неравно, сиреч те са градени по начина, по който се облицоват мазетата. Изключение правят основите на трите абсиди и на стената между нартиката и наоса, които отвътре и отвън са с гладко лице. Основите са дълбоки 0,60 м. От нивото, където започва суперструкцията, основите са били разширени посредством ред дялани варовикови блокчета, поставени от външната страна, така че основата се разширява до 0,95—1 м (обр. 3). Върху така разширената основа са изградени нагоре стените. От суперструкцията нищо не се е запазило освен един обработен варовиков блок от южната стена (обр. 2). Този факт, както и наличието на многобройни варовикови обработени камъни в насипа ни дават основание да смятаме, че църквата е била изградена от обработен варовик, свързан с хоросан. В наоса бяха разчистени двете стилобатни стени, които отстоят на 1,65 м една от друга. И те са изградени от същия материал, както основите на външните стени на църквата — плочест камък, свързан с глина. Върху северната стилобатна стена in situ беше намерена база на колона от бял мрамор (обр. 2). Върху южната

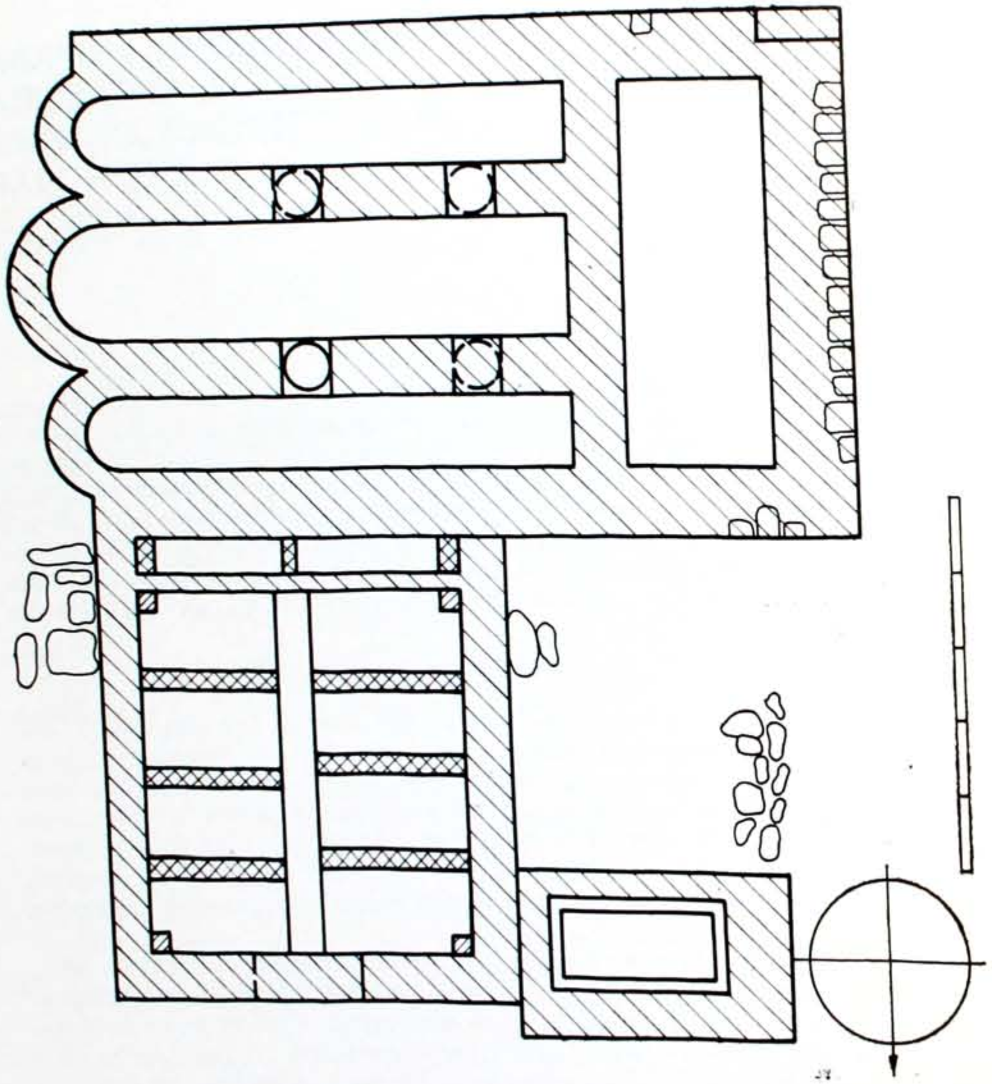

Обр. 1. Кръстокуполна църква с гробница. План

стилобатна стена също in situ бяха запазени само стъпките на другите две колони (обр. 2). В средния кораб, както и в южния върху бял варовиков трошлек с дебелина 0,10 м, който е служел за подложка на подова настилка, имаше късове бели мраморни плочи. В насипа над тази подложка бяха намерени две бронзови корубести монети от времето на Комнините. От този насип излязоха корнизови дялове, украсени с дентикули и триъгълни зъби (обр. 4) или с обикновен увиснал торус, част от йониоски капител от мрамор, украсен с дъбови листа във висок релеф (обр. 5). В южния кораб се намериха и късове стенна мазилка, оцветени с червено с черни линии, а извън южната стена — късове от глинени розети от архитектурната украса на църквата. Корнизови дялове се откриват и в насипа около църквата, главно северно и източно от нея.

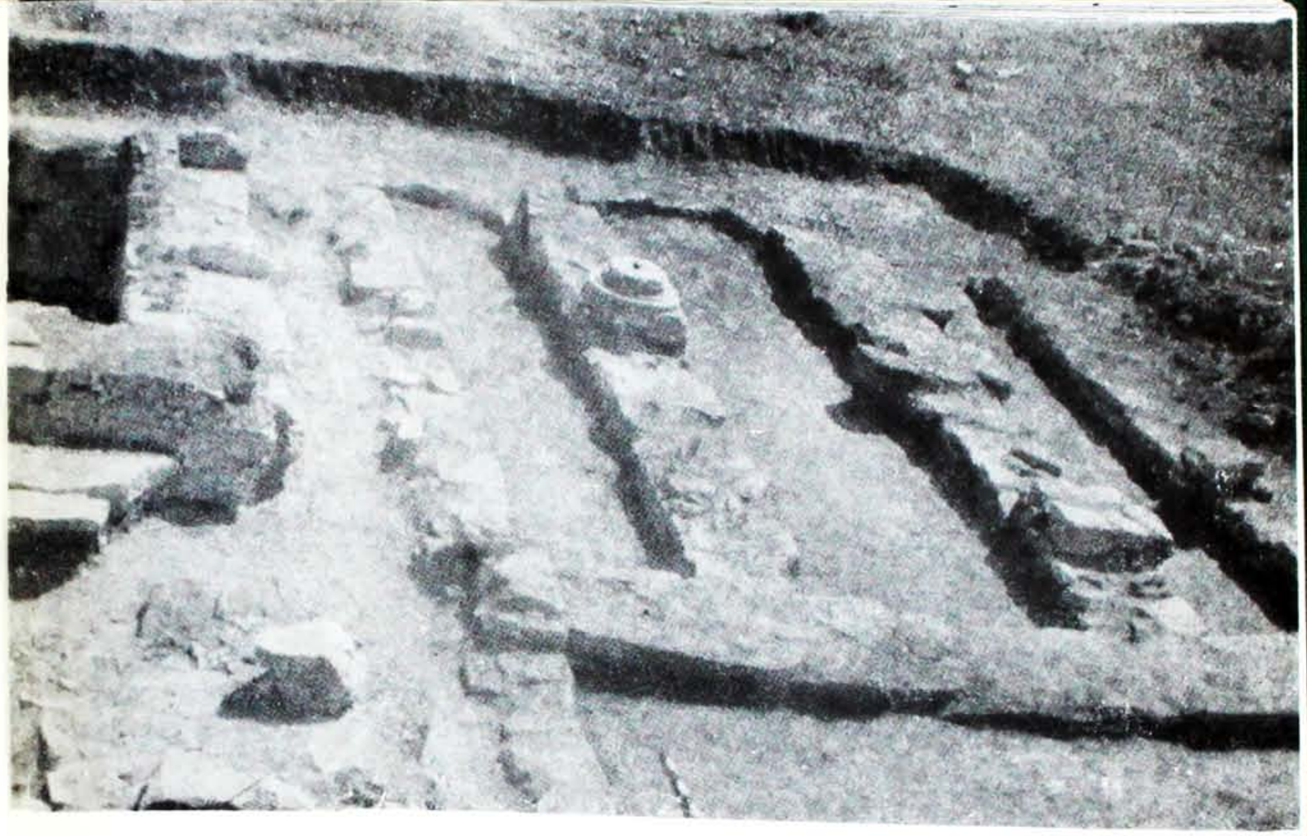

Обр. 2. Общ изглед на църквата

Обр. 3. Основа на западната стена на църквата

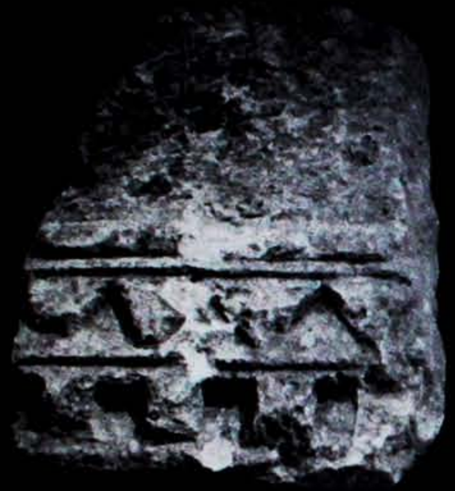

Обр. 4. Дял от подпокривен корниз

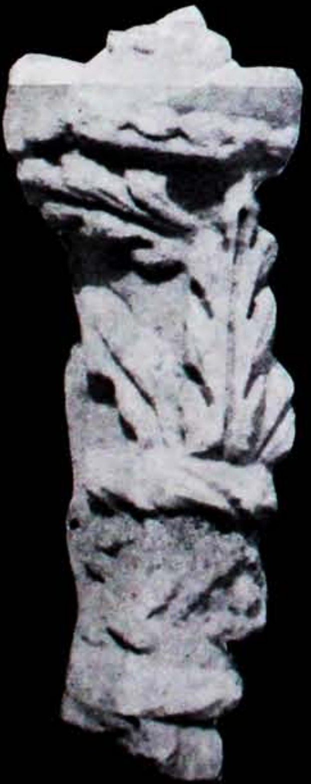

Обр. 5. Част от мраморен капител

Откритите останки са основи на кръстовидна църква с един купол. Централната абсида отвън е многостенна, а страничните са кръгли.[1] Цялата ѝ дължина заедно с абсидите е 11 м при широчина 6 м. Нартиката, която е едноставна, е широка 1,90 м. За съжаление нищо не може да се каже за мястото и броя на входовете, тъй като църквата е запазена в субструкция. Подкуполните подпори на църквата са били колони с диаметър 0,36 м, видно от запазената бяла мраморна база на североизточната колона. Поради лошото състояние, в което е достигнала до нас старината — само в основи, не може да се каже нищо положително за нейното оформление както вътрешното, така и външното. Не остава нищо друго, освен да се сравни с известни вече паметници, които са по-добре запазени, за да се добие една по-точна представа, за типа ѝ.

Като най-близки аналогии в случая могат да се посочат двете църкви чиито останки бяха разчистени още през 1945 и 1946 г. в близката околност на Преслав в местността Аврадака.[2] Техните стени са запазени на значителна височина. И двете църкви са от типа на кръстокуполните от сложния цариградски вариант с предабсидно пространство, което удължава наоса на изток. На запад църквите завършват с по една едноставна нартика, както е и при нашата църква. Подкуполните подпори са също колони. Не се знае обаче дали предабсидните стаички са били свързани с проходи помежду си, както е при църква № 1, или не са се съобщавали, както е при църква № 2. Общите черти в плана на нашата църква с църквите № 1 и № 2 на Аврадака показват, че и тя принадлежи към сложния цариградски тип на кръстокуполните църкви с напълно оформено предабсидно пространство на изток и една едноставна нартика на запад, която е била засводена с напречен на оста на църквата цилиндричен свод. Възможно е църквата да е била живописана ако не изцяло, то поне някои части, тъй като в южния кораб бяха намерени късове оцветена стенна мазилка. Трудно е да се определи дали останките от живопис принадлежат на първия период от съществуването на църквата или на по-късната ѝ преправка. За украса на църквата са употребени профилирани корнизи от варовик, украсени с един ред правоъгълни зъбци — дентикули, или с двойни редове от зъбци, правоъгълни и триъгълни, разположени стъпаловидно (обр. 4), които са съвсем близки до корнизите на църква № 1 на Аврадака.[3] Някои от корнизите са имали за украса само един увиснал торус, който се явява най-старата украса на преславските каменни постройки. Към пластичната украса на църквата ще трябва да се прибавят и мраморните капители, с които са били увенчани подкуполните колони. Капителите от йонийски тип, части от които се намериха, са били използувани тук вторично, но пак като капители. Подът е бил постлан с бели мраморни плочи.

И в нашата църква, подобна на църквите № 1 и № 2 на Аврадака,[4] е изразено в плана силно цариградско влияние, а в каменната рязана украса — чисто местни преславски традиции.

Както по своя план, така и по своята украса разглежданата църква се свързва с паметниците на X в. Двете монети, намерени в насипа от времето на Цимисхи, недвусмислено показват, че при неговото нашествие в Преслав църквата е пострадала и ако не е била разрушена напълно, то поне е претърпяла значителни повреди. По-късно обаче, по времето на Комнините, на това място животът се връща отново. Църквата е била възстановена и е продължила да служи като култова сграда. През втория период на нейното използуване във възстановените стени са били вградени като украса глинени четирилистни розетки, съвсем близки до тези, намерени около църква № 3 в Селище. За използуването на църквата през това време говорят също двете бронзови монети, които се намериха в насипа върху бялата подложка на пода.

ГРОБНИЦАТА

До северните основи на църквата беше разчистена една гробница (обр. 1). Нейните останки са дошли до нас в сравнително по-добро състояние. Тя е запазена до 1,60 м височина, като стените са вкопани на 1 м дълбоко в старото ниво, а над него са запазени на височина до 0,60 м. Гробницата представлява постройка с почти квадратна форма с размери 6/6,10 м. Нейните стени са иззидани от местен ломен камък и хоросан, като фугите отвътре са били добре запазени и загладени. На известни места за подравняване в градежа на стените са използувани късове керемиди. Стените на гробницата са различно широки — от 0,75 до 0,85 м. На северната стена се е намирал входът, който е широк 1,50 м.

Трите сондажа, които направихме — два отвън до източната стена и един пред западната, показаха, че стените ѝ не са градени по един и същ начин. Така например тази част от западната стена, която лежи в терена, е широка, колкото е широка стената над старото ниво, докато източната има дебелината на видимата част от стената само до 0,40 м дълбочина, а надолу до дъното на гробницата камъните са само в един ред. В тази част стената е изградена по същия начин, както основите на църквата — отвън лицето е неравно, а отвътре гладко. Източната стена на гробницата в южния край е била подсилена от един контрафорс, който започва от старото ниво и слиза до нивото на пода (обр. 6). Той представлява зид, небрежно граден, с дължина 1,65 м, широчина 0,75 м и височина 1 м. Направен е по следния начин. Предварително в естествения пласт от чиста кафява пръст е бил направен изкоп с размерите на контрафорса, който е достигал до пласта от чакъл и пясък. На дъното на изкопа са били поставени в един ред необработени камъни. Между тях за попълване са употребени късове керемиди, поставени в различно положение: вертикално, хоризонтално или наклонено, по една, две или повече според мястото, което е трябвало да запълнят. Върху този ред е бил излят хоросан в тънък пласт. След това е бил сложен втори ред по същия начин, после пак хоросан и така са се редували камъни и хоросан, докато е бил изграден контрафорсът до желаната височина.

Североизточният ъгъл на гробницата и преди всичко северната стена на изток от входа е разрушена от късна пещ за вар. Последната имаше кръгла форма. Стените ѝ бяха добре изградени от камък, а от вътрешността ѝ излязоха корнизи от варовик, мраморни архитектурни детайли и обработени варовикови камъни. Няма съмнение, че пещта е погълнала както материала от градежа на църквата, така също и нейната богата украса.

Един зид от камък и хоросан, широк 0,55 м и висок 0,45 м, който започва от средата на севарната стена и стига до южната, разделя гробницата на две части — източна и западна (обр. 7). Във всяка половина има по четири гробни камери. Две камери е имало и върху самия южен зид. Така че в очертанията си на почти квадрат гробницата е имала всичко 10 камери. Стеничките между отделните камери са иззидани от късове керемиди и тънки тухлички, свързани с хоросан. Те са широки около 0,28—0,30 м, а са малко по-ниски от средния разделителен зид на гробницата (0,30—0,35 м). В четирите ъгъла на гробни-

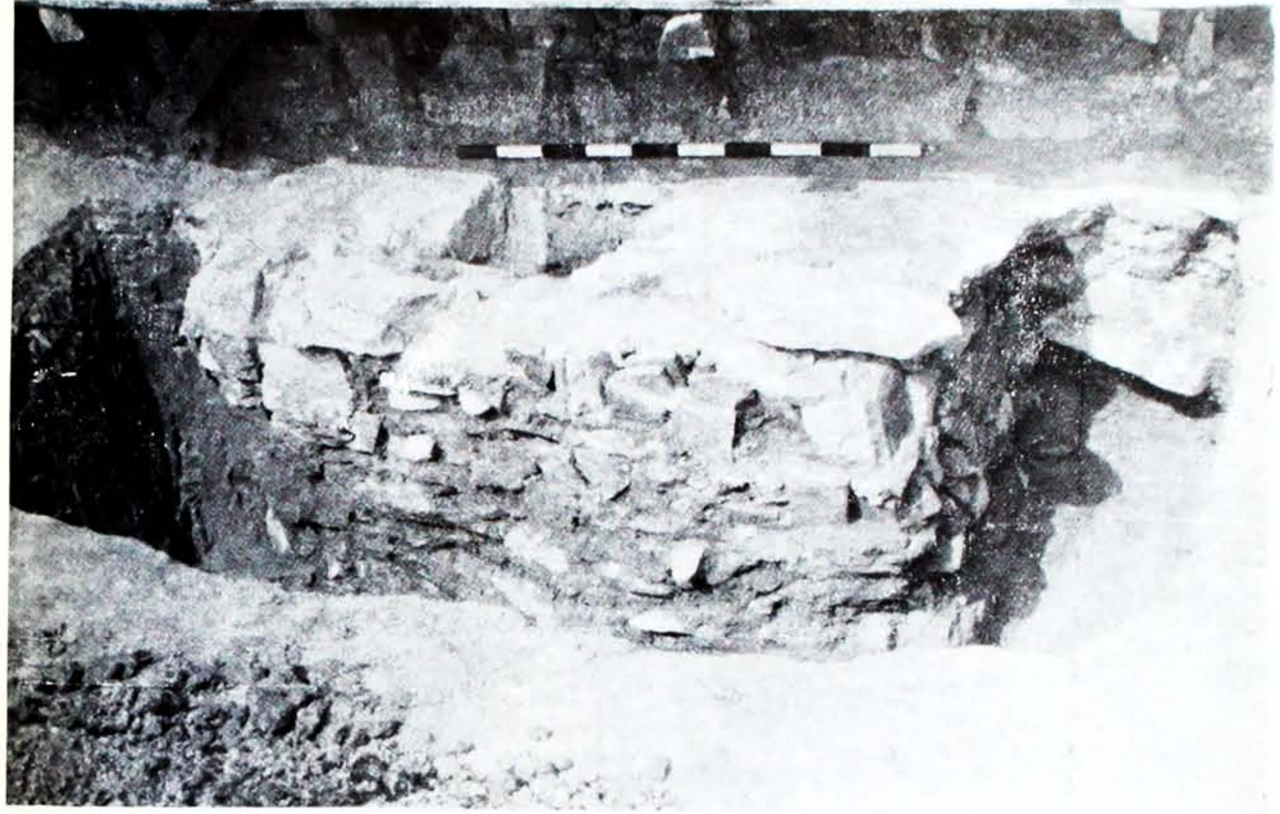

Обр. 6. Контрафарс до източната стена на гробницата

Обр. 7. Гробницата, гледана от север

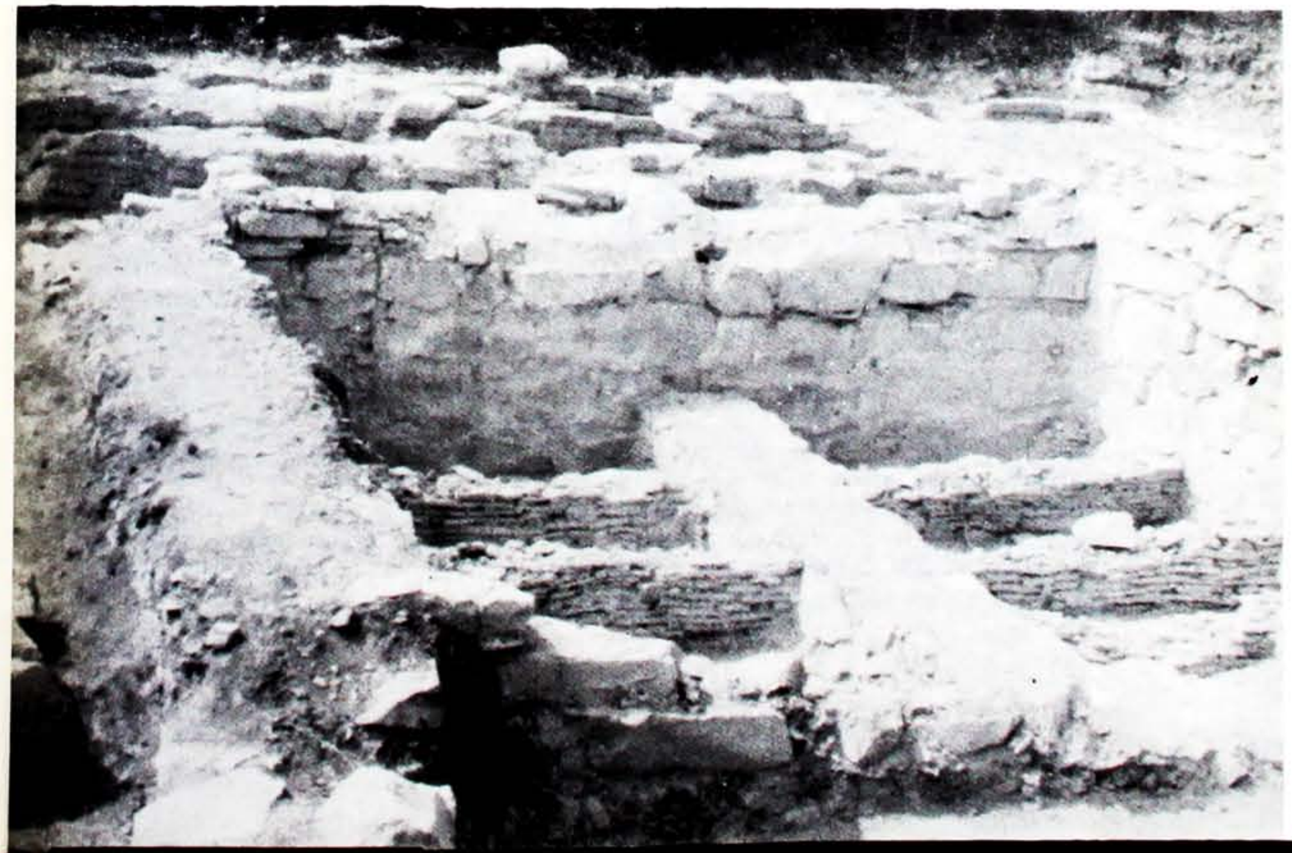

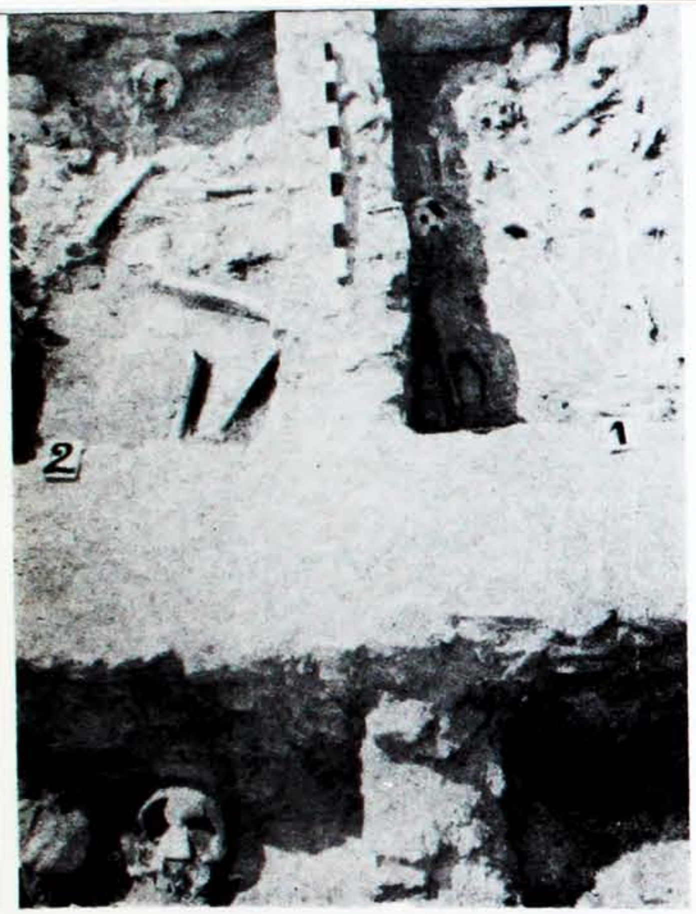

Обр. 8 Гробни камери

Обр. 9. Детайл от гробната камера до западната стена

Обр. 10. Детско погребение със стъклена гривна

Обр. 11. Мраморен съд от насипа на гробната камера

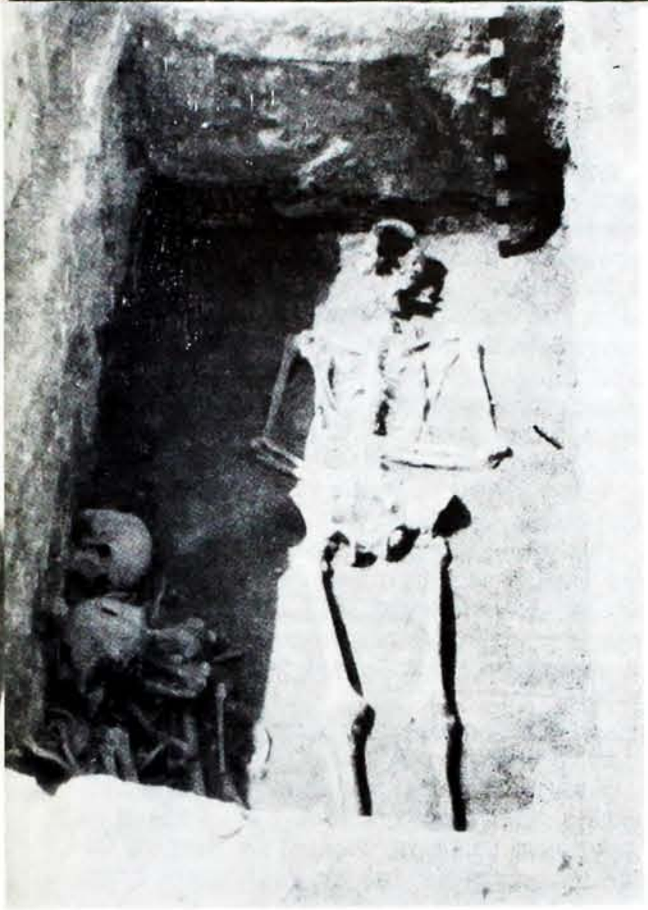

цата има по едно стълбче, изградено по същия начин, както стеничките между отделните камери. Стълбчетата се издигат на височина 0,45 м, т. е. до нивото на разделителния зид. Хоризонталното им сечение е почти квадрат с размери 19/20 см; 17/18 см; 17,5/15,5 см и 18/16 см. Стълбчетата, разделителните стенички и стената с посока север—юг бяха измазани с хоросан. Със същия хоросан бяха измазани и камерите отвътре. Гробните камери от западната редица са дълги по 2 м, а тези от източната половина — по 1,94 м, като широчината им варира от 0,83 до 0,97 м. Изключение правят камерите, разположени върху южната стена на гробницата. Те са малко по-малки по размер — дълги са по 1,90 м, а широки около 0,60 м. И те, както останалите, са измазани с бял хоросан. Във всички камери отгоре се намериха тухли с правоъгълна форма. Едни от тях са широки с размери 50,5/34/5,5 см, други са тесни и имат дължина 50,5 см, широчина 15,5 см и дебелина 6 см. Явно те са от покритието на камерите. В камерите под тухлите пръстта беше сравнително чиста, на цвят жълтеникава. Единствените находки оттук, като изключим човешките скелети, бяха малобройните късове от гърнета от X в., а в камера № 4 — и няколкото железни гвоздея. Последните ще да са от дървената конструкция, с която са били покрити камерите. Изглежда, че тази конструкция е представлявала някаква дървена скара, която е лягала върху стълбчетата, намиращи се в ъглите на гробницата, и разделителната средна стена. Върху тази скара са били подредени тухлите. Над пласта от тухли цялата гробница беше запълнена с камъни от рузрушените стени, архитектурни детайли от варовик и късове хоросан. От този насип излезе една монета от X в.

В камерите имаше различен брой погребения. Тях ще опишем накратко.

Гроб 1. Пет редовни погребения (обр. 8) — 3 на възрастни индивиди, които заемаха северната половина на камерата, и 2 детски едно над друго в южната половина. В североизточния ъгъл бяха вторично погребани два човешки черепа и много кости.

Гроб 2. Три редовни погребения (обр. 8) — два скелета един над друг в южната половина и един в северната половина на камерата със свити в колене те крака.

Гроб 3. Две погребения — едното притиснато към северната стена на камерата, другото заемащо южната ѝ половина с ръце, поставени на коремната област.

Гроб 4. Две погребения — едното долепено до южната стена на камерата с изпънати крака, другото — до северната стена със свити крака.

Гроб 5. Тук имаше много разбъркани кости и само едно редовно погребение покрай северната стена на камерата.

Гроб 6. Само едно погребение — най-добре запазено от всички в гробницата. То заемаше северната половина на камерата. Южната половина беше свободна. Ръцете бяха една върху друга, поставени на корема, а краката изпънати.

Гроб 7. Едно редовно погребение, разположено в северната половина, с ръце на корема и изпънати крака. В югозападния ъгъл имаше 3 черепа и много разбъркани кости.

Гроб 8. По-голямата част от тази камера е заета от късната пещ за вар, която е унищожила и разбъркала погребенията. Някои кости показваха, че освен редовните погребения тук е имало и вторично погребани кости.

Гроб 9 и 10. Разположени на южната стена на гробницата. Камерите бяха разбити и от погребенията бяха останали само части от кости. От насипа в камерата 9 излезе една монета от Цимисхи.

За да приключим с описанието на гробничната постройка, ще трябва накратко да се спрем и на камерата, която беше разчистена до северозападния ѝ ъгъл. Тя е конструктивно свързана със западната стена на гробницата. Следователно тази гробна камера е изградена едновременно с нея. И тя е иззидана от камък и хоросан и има размерите на обикновен гроб. Стените ѝ са широки от 0,40 до 0,75 м. На 0,67 м от дъното нагоре те правят отстъп навън 0,16 м. Така се образува един широк ръб, върху който вероятно е лежала плоча за затваряне на гробницата. Подът на последната беше замазан с бяла хоросанова замазка. В камерата имаше едно редовно погребение, извършено съгласно изискванията на християнския погребален ритуал. В югозападния ъгъл на камерата имаше събрани кости от две погребения (обр. 9). Гробен инвентар липсваше, но в насипа, който запълваше камерата, бяха намерени: детска бронзова вита гривна, бронзова токичка, мраморен съд (обр. 11), железни обковки и малко късове от гърнета от IX—X в.

Видяхме, че по план и украса църквата се свързва с други църкви от Преслав. Гробницата обаче по големина е единствена засега у нас от това време — X в. Гробница с шест камери е открита в Патлейна,[5] специални гробнични помещения има в църквата на Чъргубиля Мостич,[6] както и на Тузлалъка,[7] но те са значително по-малки. Вероятно нашата гробница е фамилна или родова на някой владетел на имение в тази част на Преслав, който ще да е бил собственик и на комплекса, в който се намира тя.

ПОГРЕБЕНИЯ ОКОЛО ЦЪРКВАТА И ГРОБНИЦАТА

На изток от църквата и гробницата бяха разчистени шест християнски погребения. Двете са на по-възрастни индивиди, а четири — на деца, дори едно от тях е на новородено. Детските гробове бяха оградени с камъни или късове керемиди, докато възрастните са били поставени направо в гробната яма. Едно детско погребение беше оградено с плочести камъни. Отгоре беше покрито също с плочи. На дясната ръка на погребаното дете имаше стъклена синя гривна (обр. 10). Друго, също детско погребение беше оградено с късове покривни керемиди, а отгоре беше покрито с керемида, на която имаше рисунка, направена с пръст или тъп предмет върху неизпеченото още тесто. Инвентар нямаше в нито едно погребение с изключение на детското, за което вече споменахме. Не е безинтересно да се отбележи това, че в насипа над погребението на североизток от гробницата беше намерено цяло гърне от X в. Това ни дава основание да смятаме, че тези единични погребения, които разчистихме извън гробницата, не са по-късни от X—XI в. Те са извършени може би след нашествието на византийския император Й. Цимисхи, когато в живота на Селище са настъпили вече известни промени.

БЕЛЕЖКИ

[1] Планът на църквата отразява положението преди пълното ѝ разчистване и затова средната абсида отвън е дадена кръгла, а не многостенна, каквато се оказа.

[2] В. Иванова, Разкопки на Авралака в Преслав, РП, III, 1949, с. 16, обр. 5 и с. 53, обр. 52.

[3] Пак там, с. 25, обр. 17.

[4] Пак там, с. 34.

[5] Ю. Господинов, Разкопки в Патлейна, ИБАД, IV, С., 1915, с. 121, и табл. XXXI.

[6] Ст. Станчев, В. Иванова, М. Балан — П. Боев, Надписът на Чъргубиля Мостич, С., 1955, с. 4, с. 29, обр. 3.

[7] Й. Господинов, Гробнична църква на Тузлалъка в Преслав, РП, III, С., 1949, с. 97.

EGLISE CRUCIFORME VOUTEE ET TOMBE DU LIEU-DIT SELIŠTE A PRESLAV

J. Čangova

Résumé

L'article porte sur une église cruciforme voûtée et une tombe qui y appartient (fig. 1), relevant d'un complexe du lieu-dit Selište à Preslav. C'est un édifice à trois absides, 2 paires de colonnes et un narthexe (fig. 2) sans compartimentage. L'abside centrale était àl 'extérieur polilatérale, et les absides latérales en hémicycle. L'église avec les absides mesure 11 m de longueur et 6 m de largeur. Les fondations ont une profondeur de 0,60 m. Elles sont en pierres plates et en argile. Elles sont élargies à l'extérieur par une rangée de pierres de calcaire qui atteignent une épaisseur de 0,95—1 m (fig. 3). La superstructure était bâtie en pierres de calcaire liées avec du mortier. Les quatres colonnes qui soutenaient la coupole avaient une base en marbre (fig. 2). Le sol était recouvert d'un pavement en marbre posé sur un soubassement spécial. On a utilisé comme décor de l'église des corniches en calcaire (fig. 4) avec des colonnes surmontées de chapiteaux (fig. 5). L'auteur en étudiant le plan et le décor et en le comparant à celui des églises No 1 et 2 découvertes à Avradaka à Preslav est arrivé à la conclusion que cette église appartient aux églises cruciformes à coupole du type compliqué de Constantinopole à espace preabsidial, mais que son ornementation de pierre exprime des traditions strictement locales. Les monnaies découvertes montrent que l'église avait été détruite au Xe s., mais que sous les Comnènes elle avait été restaurée. Pour l'ornementation extérieure de ses murs on avait utilisé des rosaces en argile.

Près des fondations nord de l'église les restes d'un tombeau ont été déblayés (fig. 1). C'est une construction qui mesure 6×6,10 m. Les murs sont en pierre ordinaire et mortier. L'entrée est située sur le mur nord. Le mur de la tombe est consolidé à sa base par un contrefort (fig. 6). Le tombeau comporte 10 pièces mortuaires (fig. 7). A l'intérieur elles étaient enduites d'une couche de mortier blanc. Dans les chambres mortuaires il y avait des sépultures ainsi que des ossements déposés ultérieurement (fig. 8). Les pièces ne contenaient aucun inventaire funéraire. Les fragments de vases et les monnaies du Xe s., montrent que le tombeau avait été détruit en même temps que l'église. La pièce située à l'Ouest du tombeau comporte le même mode de construction que le tombeau (fig. 9). Il y avait à l'intérieur une sépulture initiale et deux autres ensevelissements postérieurs. Dans le talus qui recouvrait le tombeau on a recueilli un vase en marbre (fig. 11). Les dimensions de ce tombeau et les sépultures d'enfants et d'adultes qui s'y trouvaient permettent de supposer qu'il s'agit d'un tombeau de famille ou de la famille du seigneur terrien de ces lieux, et en même temps propriétaire d'édifices civils. A l'Est de l'église et du tombeau on a mis au jour six sépultures chrétiennes. Une seule contient un inventaire funéraire (fig. 10). L'auteur, en se basant sur la céramique découverte, estime que ces sépultures doivent être datées au plus tard du X—XIe s. et sont postérieures à l'invasion des Byzantins.

DIE KREUZKUPPELKIRCHE MIT GRUFT IN DER GEGEND „SELIŠTE“ IN PRESLAW

J. Čangova

Zusammenfassung

Hier behandelt der Verfasser eine Kreuzkuppelkirche und die Gruft, die damit verbunden ist (Abb. 1), deren Reste im Hofe eines Bürgerkomplexes im Orte «Selište» in Preslaw gefunden wurden.

Die Kirche ist in ihrem Fundament erhalten. Sie hatte drei Apsiden, zwei Paar Kolonnen mit eingliedriger Narktik (Abb. 2). Die mittlere Apside von außen ist mit vielen Wänden, die seitlichen sind rund. Die Kirche, zusammen mit den Apsiden, hat 11 m Länge und 6 m Breite. Die Fundamenten sind 0,6 m tief. Sie wurden aus Steinplatten und Ton gebaut. Die Außenseite hat eine Reihe bearbeiteter Kalksteine. Die Fundamenten haben eine Dicke von 0,95—1 m (Abb. 3). Die Superstruktion wurde aus bearbeitetem Kalk gebaut und mit Kalkmörtel gekittet. Die vier Kolonnen, worauf die Kuppel ruhte, hatten Basis aus Marmor. Eine Basis ist gefunden worden (Abb. 2). Der Boden war mit weißen Marmorplatten bedeckt. Die letzten hatten eine besondere Unterlage. Als Schmuck für die Kirche dienten auch die Korniese aus Kalk (Abb. 4). Die Kolonnen hatten ein Kapitell (Abb. 5). Der Verfasser analysiert den Plan und den Kirchenschmuck und vergleicht die Kirche mit der Kirche Nr. 1 und Nr. 2 im Orte Awradaka, in Preslaw gefunden. So kommt er zum Schluß, daß die Kirche zu der komplizierten Konstantinopoler Type gehört. Sie hatte einen gesonderten Apsidenvorraum, aber in ihrem Steinschmuck fanden rein orientalische Traditionen ihren Ausdruck. Die gefundenen Materialien und Münzen zeigen, daß die Kirche im 10. Jahrhundert zerstört wurde. Sie wurde aber zur Zeit der Komnendynastie wiederaufgebaut. Nun wurden zum Wandschmuck von außen töpferne Rosetten benutzt.

Bei den nördlichen Gründen der Kirche sind die Reste einer Gruft freigelegt worden. Das ist ein Bau mit Ausmaßen 6,6/10 m. Seine Mauern sind aus zerstückeltem Stein und Kalkmörtel. Der Eingang ist an der Nordmauer. Die Ostmauer der Gruft ist unten durch eine Contraforce befestigt (Abb. 6). Die Gruft hat 10 Kammern (Abb. 7). Acht davon sind innen und zwei — auf der Südwand. Innen sind sie mit weißem Mörtel getüncht. Oben sind sie durch eine hölzerne Unterlage bedeckt. Darüber sind Backsteine hingelegt. In den Gräbern fanden «richtige» Begräbnisse statt. Es wurden auch Knochen zum zweiten Mal begraben (Abb. 8). Inventar fehlte. Auf Grund der Fragmente von Töpfen aus dem 10. Jahrhundert und Münzen aus dem 10. Jahrhundert, die in der Erde gefunden wurden, kommt der Verfasser zu der Folgerung, daß die Gruft gleichzeitig mit der Kirche zerstört wurde. Mit der Gruft ist konstruktiv verbunden die westlich davon gelegene Kammer. Sie hat dieselbe Bauweise (Abb. 9). Im Inneren war eine «richtige» Beerdigung und zwei zum zweiten Mal (Abb. 11). In der Grabaufschüttung wurde ein Marmorgefäß gefunden.

Die Größe der Gruft und die Beerdigungen von Kindern und Erwachsenen geben uns Grund zu schließen, daß dies eine Familiengruft gewesen ist oder die Gruft eines Herrschers, der ein Landgut im Orte «Selište» besaß. Er war der Besitzer dieses Baus.

Östlich der Kirche und der Gruft sind sechs christliche Beerdigungen freigelegt worden. Inventar hatte nur die Beerdigung eines Kindes (Abb. 18).

Auf Grund der gefundenen Keramik nimmt der Verfasser an, daß die Begräbnisse nicht später als im 10.—11. Jahrhundert stattgefunden hatten und zwar nach dem Einfall der Byzantiner.

ДВУОБРЕДЕН РАННОБЪЛГАРСКИ НЕКРОПОЛ ПРИ ВАРНА

Д. Димитров

В началото на 1967 г. в западната индустриална зона на град Варна започна строителството на нови производствени сгради за завода за манометри „Черно море“. Строителната площадка на новия завод се намира от дясната страна на шосето за София, непосредствено до разклона за с. Владиславово, и отстои от центъра на града на 4,5 км. В изкопите за стъпките на колоните за покривната конструкция работниците попаднали на няколко човешки скелета и на малки четвъртити камерки от квадратни тухли. За тези открития научили директорът на музея на бойната дружба ,,Владислав Варненчик“ Ш. Апостолов и уредничката при същия музей Драга Костуркова, които извършили и първите наблюдения. Те нанесли на план находките и уведомили Археологическия музей във Варна. При предварителните проучвания от сътрудник при Археологическия музей се установи, че на площадката на завода се е намирал раннобългарски двуобреден некропол. Пред вид голямата важност на паметника съгласувано с инвеститорската дирекция на завода и с негови средства през юни и юли 1967 г. бяха извършени спасителни разкопки.

При разкопките се установи, че некрополът е заемал северозападната част на главния корпус на завода. Той е бил разположен на леко наклонена от север към юг тераса покрай десния бряг на рекичката Плана дере, която извира от подножието на Франгенските възвишения и се влива във Варненското езеро на около 1,5 км южно от некропола. На това място теренът има следния профил:

а) Тъмен хумусен пласт с дебелина 0,25—0,30 м.
б) Сивожълт глинест пласт с дебелина 0,30—0,40 м.
в) Пласт от почти чист жълт пясък с дебелина 0,10—0,20 м.
г) Чакълеста твърда почва.

Всички погребения бяха откривани изключително в средните два пласта, като достигаха най-много до твърдата чакълеста почва.

Разкопана беше площ от близо 1000 м^2, което представлява приблизително 2/3 от целия некропол. Поради технически трудности, съпътствуващи винаги провеждането на разкопки на строителна площадка, не можа да бъде проучена останалата по-малка част от паметника. На разкопаното пространство бяха цялостно проучени 55 погребения. Към тях трябва да се прибавят и 7 гроба, маркирани от Апостолов и Костуркова преди започването на разкопките, както и десетина напълно разрушени погребения, неотбелязани в общата номерация. По такъв начин на разкопаната площ е имало приблизително 70—75 погребения. Ако приемем, че на неизследваната площ са се намирали още 20—25 гроба, става ясно, че некрополът е бил сравнително малък — от

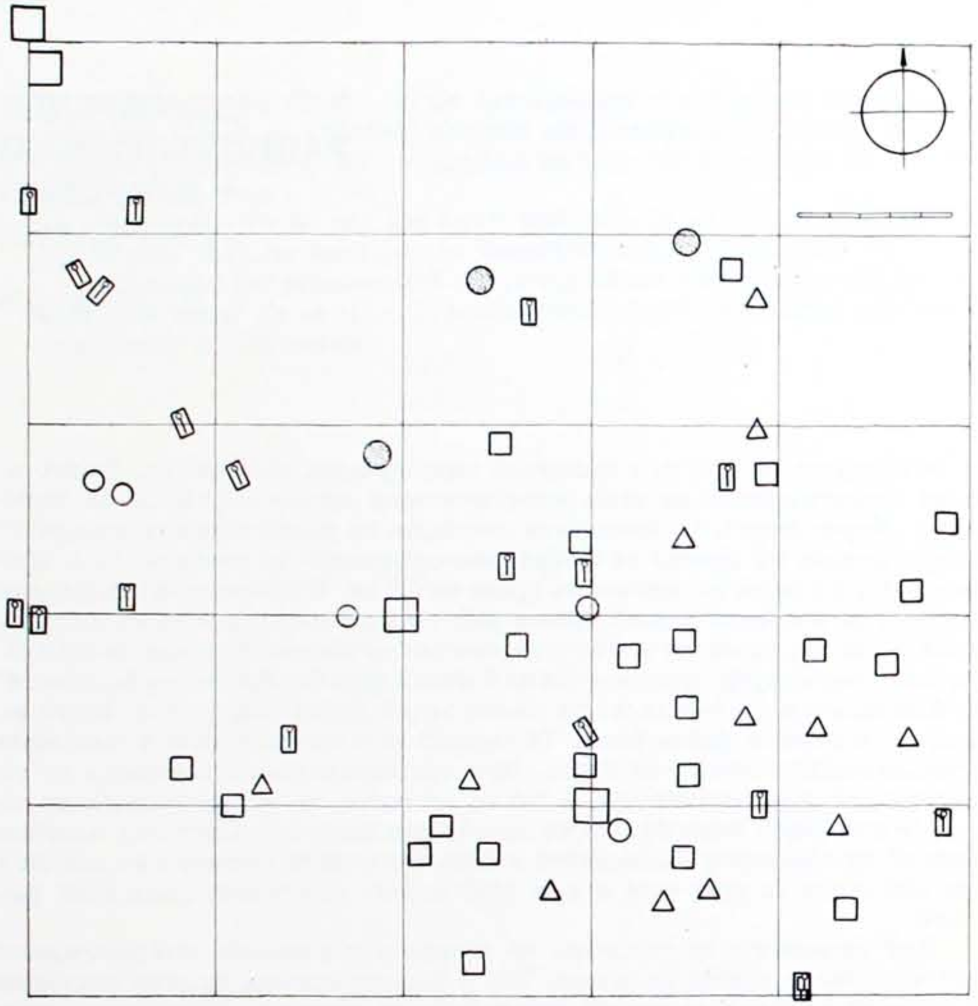

Обр. 1. План на погребенията в некропола

Легенда:

◌	погребение с трупно изгаряне в урни	▯	погребение с трупополагане с изпънат скелет
△	погребение с трупно изгаряне в яма	▯	погребение с трупополагане със свит скелет
□	погребение с трупно изгаряне в тухлена гробница	○	ями, запълнени с въглен и пепел

90 до 100 гроба. Гъстотата на гробовете е по-малка, отколкото при проучените досега във Варненско некрополи при Разделна и Блъсково.

В некропола погребенията са извършени по два основни начина:

А. Чрез трупополагане.

Б. Чрез трупоизгаряне.

А. ПОГРЕБЕНИЯ ЧРЕЗ ТРУПОПОЛАГАНЕ

По време на разкопките бяха открити и проучени 15 погребения чрез трупополагане. Освен това Апостолов и Костуркова са отбелязали още три гроба, като с това общо са фиксирани 18 погребения (обр. 1). Повечето от погребенията чрез трупополагане се намираха в западната част на некропола, ако и няколко от тях да бяха открити в централната му част всред гробовете чрез трупоизгаряне. Не можа да се установи някаква строго определена си-

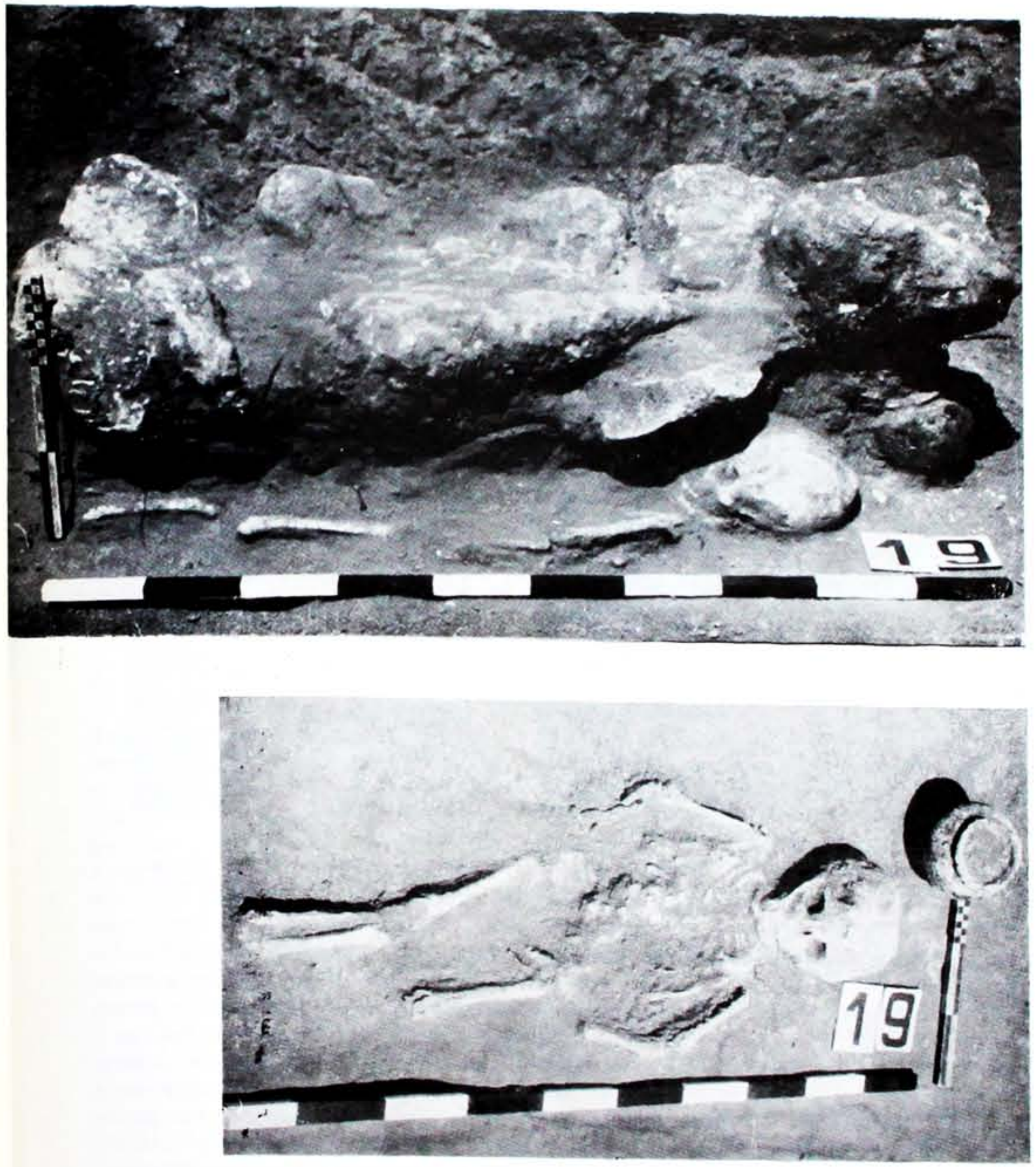

Обр. 2. Погребение с трупополагане (№ 19) а — маркирано с камъни над гробната яма; б — погребение с трупополагане

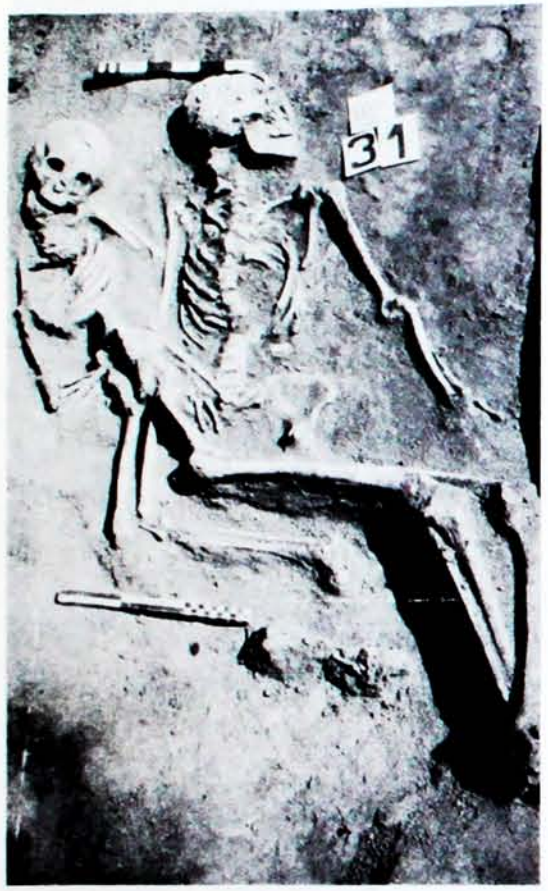

Обр. 3. Двойно погребение с трупополагане (№ 31)

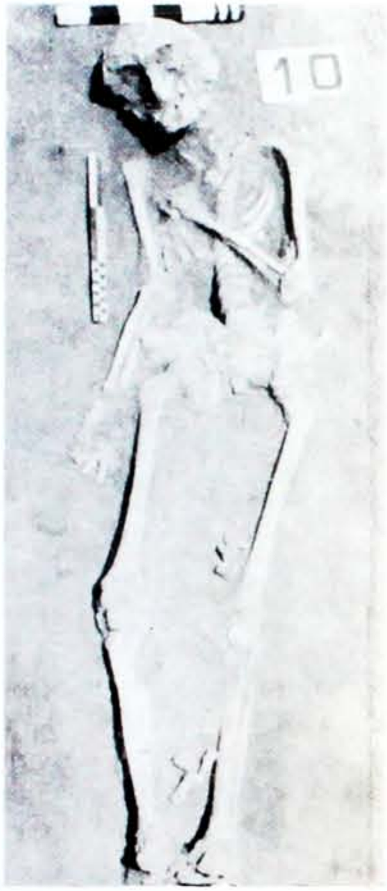

Обр. 4. Погребение с трупополагане с ритуално отрязани ходила

стема в подреждането на гробовете. Все пак в няколко случаи гробовете бяха групирани по няколко на едно място, твърде близо един до друг. Почти винаги гробовете са били издълбавани в пясъчния пласт, като най-често те достигат до твърдия чакълест слой. Поради различната дебелина на горните три пласта в отделните части на некропола дълбочината на гробната яма сега е от 0,90 до 1,20 м от повърхността. Телата са били поставяни направо в земята, без ковчег. Не беше засвидетелствувана трайна маркировка на гробовете над земята. Изключение може би прави едно погребение на дете (№ 19), при което върху гробната яма са били наредени в правоъгълна форма един ред големи необработени камъни (обр. 2). Нормално гробовете бяха ориентирани север—юг, с глава на север. Само при едно погребение имаше точно обратна ориентация — глава на юг, крака на север. В някои случаи се забелязваше известно отклонение в източна или западна посока, което достигаше до 15°. Подобни случаи, дължащи се на липсата на сигурни постоянни ориентири, откриваме дори в християнските некрополи и това не противоречи на общата ориентация на гробовете.

Обикновено телата са били поставени по гръб в изпънато положение, като ръцете са разположени успоредно на тялото. При три погребения едната от ръцете е прегъната и поставена върху гърдите (№ 10 и 14) или върху корема (№ 35). При два от гробовете долните крайници са били свити (№ 31 и 35). Особено характерно е погребение № 31, при което в гробната яма са били поставени един до друг едновременно два индивида със силно сгънати крайници — псевдохокер (обр. 3). В един от гробовете (№ 3) е бил поставен само череп. Една много важна особеност на погребенията чрез трупополагане, констатирана при пет случая (№ 9, 10, 14, 19 и 38), е ритуалното отрязване на ходилата на долните крайници (обр. 4). При все че още не е правено специално антропологично изследване на човешкия костен материал, може да се изтъкне, че преобладават индивидите със среден и нисък ръст. Само в един случай имаме скелет с дължина 1,73 м, останалите са под 1,70 м. Освен това много голям е броят на детските погребения — 8 от всичко 15 погребения.

Характерно за погребенията чрез трупополагане е оскъдността на гробен инвентар. В два гроба (№ 3 и 19) се откри близо до главата по едно съдче с излъскана повърхност и с украса от врязани линии. Украшения — една бронзова обеца и няколко стъклени мъниста, бяха намерени само в един гроб (№ 19 а). В три гроба (№ 14, 31 и 35), са били поставени и по няколко животински кости. В гробната яма на едно погребение (№ 23) близо до краката бяха открити и няколко горели човешки костици — вероятно от разрушено погребение чрез трупоизгаряне.

Б. ПОГРЕБЕНИЯ ЧРЕЗ ТРУПОИЗГАРЯНЕ

По време на разкопките бяха проучени 40 погребения чрез трупоизгаряне. Други 4 погребения са фиксирани преди започването на разкопките. Дълбочината на гробовете варираше между 0,60 и 0,90 м от съвременното ниво, като на времето те са били вкопани от 0,20 до 0,50 м. По-голямата част от гробовете се откриваха в сивожълтия глинест пласт и само няколко — в пясъчния слой. При всички погребения изгарянето на тялото се е извършвало някъде настрани, като в некропола са били погребвани само вече изгорелите кости. В северния край на некропола, на дълбочина 0,30 м, т. е. на тогавашното ниво, се откриха три елипсовидни петна с диам. средно 0,70 на 0,50 м, които съдържаха пласт от въглени с дебелина 0,10—0,12 м. В тях липсваха каквито и да било материали. Погребенията чрез трупоизгаряне заемаха предимно централната и източната част на некропола, като отчасти се смесваха с гробовете чрез трупополагане. И при тях не можа да се установи някаква трайна маркировка по повърхността. Липсваше някаква строга система в подреждането на гробовете, ако и те да бяха групирани по няколко на едно място. Според устройството на гробничното съоръжение, в което са били поставени изгорелите човешки кости, и останалия гробен инвентар различаваме три групи погребения чрез трупоизгаряне:

1. Погребения в съдове — урни.
2. Погребения в тухлени гробници.
3. Погребения в ями.

1. Погребения в съдове—урни. При пет от гробовете чрез трупоизгаряне изгорените човешки кости са били поставени в съдове—урни. Всички погребения от този вид бяха разрушени, което не дава възможност да се установят както големината на гробната яма, така и разположението и видът на самите

Обр. 5. Тухлена гробница с една камера

урни. В четирите гроба се откриха по две силно натрошени урни, а в петия — съд с кости, покрит с фрагмент от друг съд. Всички съдове в гробовете бяха от гърнета без дръжки от двата познати типа раннобългарска керамика — съдовете с врязана линейна украса и тези с излъскана повърхност. Освен съдовете-урни, в погребенията от този вид липсваше какъвто и да е инвентар.

2. Погребения в тухлени гробници. Тухлените гробници са най-разпространеното гробнично съоръжение в некропола — разкопани бяха 23 подобни гроба и бяха отбелязани до разкопките още 4. За строителен материал на гробниците са използувани стандартните римско-византийски тухли с размери 32/32 и 32/16 см, както и фрагменти от подобни тухли. Всички те са взети от разрушени по-стари постройки, за което свидетелствуват следите от червен хоросан по тях. Според начина, по който са изградени, тухлените гробници можем да разделим на три групи. При първата група с тухлите е изградена малка правоъгълна или квадратна камерка. Повечето гробници са покрити с една или две тухли, но в няколко случая липсва капак. Всички тухлени гробнички от тази група обаче имат под от подобни тухли (обр. 5). Едната от гробниците от първата група (№ 43) се състои от две отделения, разделени помежду си с тухла (обр. 6). При тухлените гробнички от тази група изгорелите човешки кости са били поставени направо в гробната камера — при тях винаги липсва погребална урна. Понякога човешки кости се намират и в гробната яма. При двукамерната гробница № 43 човешките кости заемат само едното отделение — северното. При гробовете от втората група понятието гробница е условно — при нея липсват стените, като горелите кости и другият инвентар

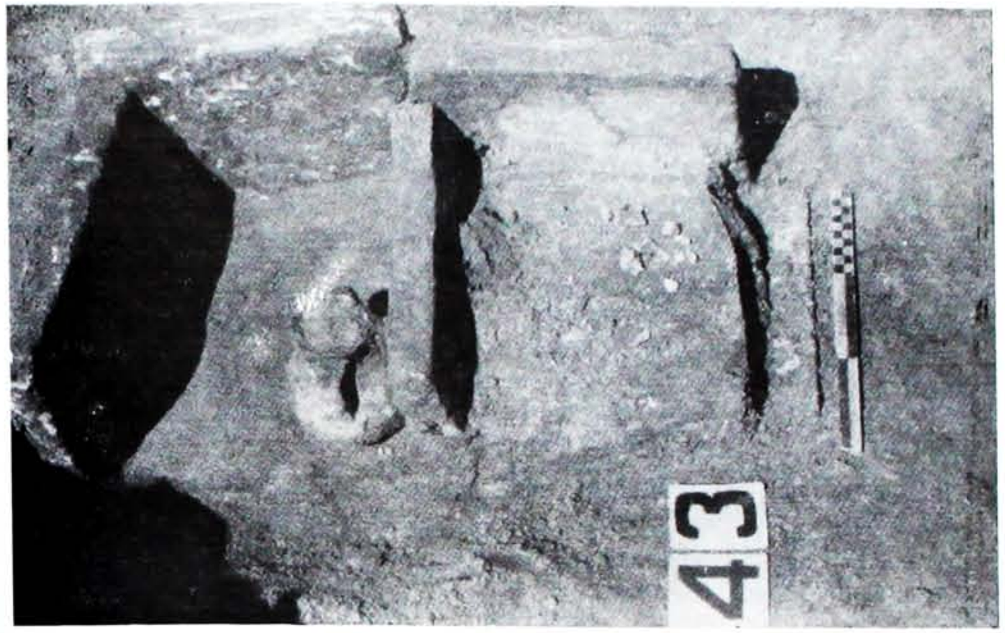

Обр. 6. Тухлена гробница с две камери

Обр. 7. Символична тухлена гробница с тухла — под

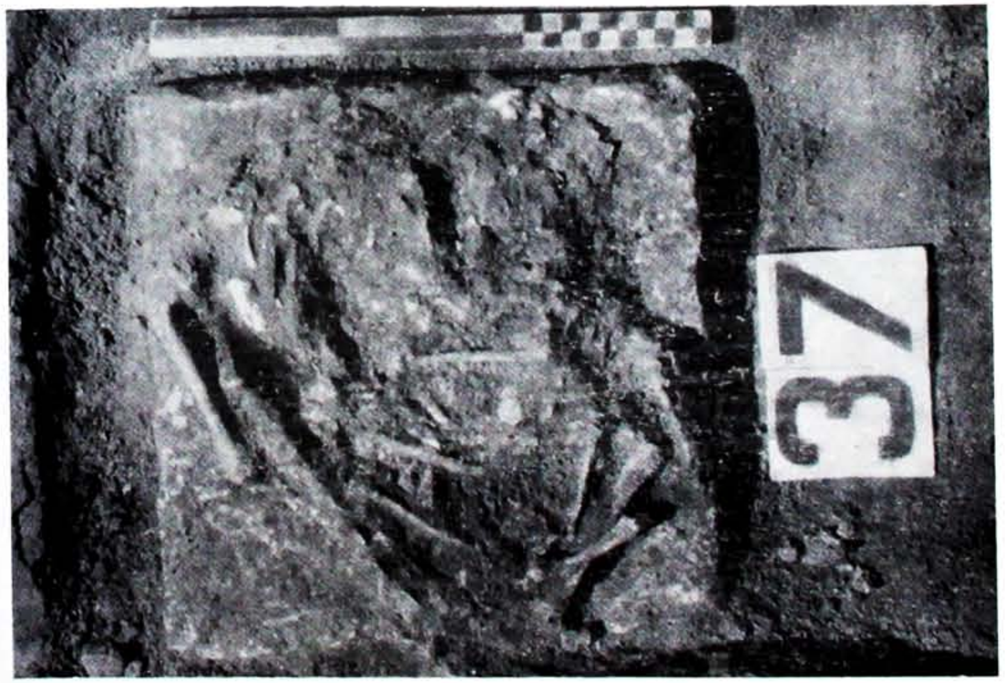

са поставени върху тухла, използувана като под, и са покрити отгоре с друга тухла. При третата група само материалът — една или две тухли, върху които са поставени горелите човешки кости и останалите вещи, напомнят за гробничните съоръжения от този вид (обр. 7).

Както при погребенията чрез трупополагане, и при тухлените гробници гробният инвентар е повече от оскъден. Само в 4 от тях бяха намерени незначителни железни предмети — гвоздеи, ножчета, желязна тока. В две от гробничките (№ 43 и 51) е било поставено по едно съдче—амфорка, а при 10 други — по няколко фрагмента от предварително натрошени съдове. Найчесто срещаният материал в тях са останките от кости на животни, които никога не носят следи от огън. Тези кости са явно остатъци от месна храна, поставена в гробовете. Животинските кости в гробничките са поставяни винаги върху изгорелите човешки кости, а при двукамерната гробничка № 43 те заедно със съдчето-инвентар са положени в южното ѝ отделение (обр. 7).

3. Погребения в ями. При 12 от погребенията чрез трупоизгаряне човешките кости и останалите вещи са били поставени в неголеми изкопани в терена ями. Ямите са с овална форма, с диам. от 0,25 до 0,45 м. Дълбочината им е средно 0,20—0,30 м. Размерът на ямите понякога е толкова малък, че в тях не са могли да се побират изсипаните кости, които са се разпилявали и настрани от ямата. Върху този вид гробове, изглежда, е имало малък насип, за което може да се съди от факта, че разпиляните около ямата кости са напълно запазени.

Погребенията в ями са също така с много беден инвентар. В две от тях се откри по едно съдче (№ 11 и 45), а в други две — по няколко керамични фрагмента. В 4 гроба се откриха и животински кости.

Както вече се изтъкна, характерна особеност и за двата начина на погребение в некропола — трупополагането и трупоизгарянето, е оскъдността на гробния инвентар. Измежду предметите, поставени в гробовете, най-многобройни са глинените изделия. Те са представени от няколкото напълно разрушени погребални урни, от шестте съдчета-инвентар и фрагментите от предварително натрошени съдове.

Погребалните урни са толкова разрушени, че не е възможно да се реставрира изцяло нито една от тях. Все пак по запазените им части може ясно да се види, че това са били широкогърли средно големи гърнета без дръжки с височина между 0.20 и 0,30 м, които принадлежат към двата характерни за раннобългарските обекти в Североизточна България керамични типа — съдовете от песъчлива глина с врязана линейна украса и от пречистена глина с украса от излъскани ивици.

Много по-добра представа имаме за малките съдчета, поставени като гробен инвентар. Открити бяха 4 гърненца и 2 амфорки. Тъй като те са не само много добре запазени, но и с интересна форма, ще се спрем на тях поподробно.

По техника, украса и донякъде по форма гърненцата наподобяват съдовете-урни. Те се отличават от тях по малките си размери — височината им е между 8 и 12 см, и по твърде тромавите си пропорции — широчината на тялото винаги е по-голяма от височината на съда. Първите три съдчета са с твърде издуто яйцевидно или крушовидно тяло (обр. 8) и слабо издадено навън устие със заоблен или вертикално обрязан ръб. Източени са от груба, със значителни примеси от пясък глина, придобила след изпичането неравен сивокафяв или сивочер цвят. Отвън стените са украсени с врязани линии, нанесени с тънък гребен. Основният украсен елемент е хоризонталната линия, която при единия от съдовете (обр. 8) е съчетана с няколко пояса от вълнисти линии. Дъната им са плоски, неравни, със следи от подсипка с пясък. Четвъртото гърненце (обр. 8) е с много издуто сферично тяло, широко, плоско и неравно дъно и устие, подобно на първите три съдчета. Глината е добре пречистена и ронлива, с охристокафяв цвят. Стените отвън са оглаждани с твърд предмет и на места са олющени.

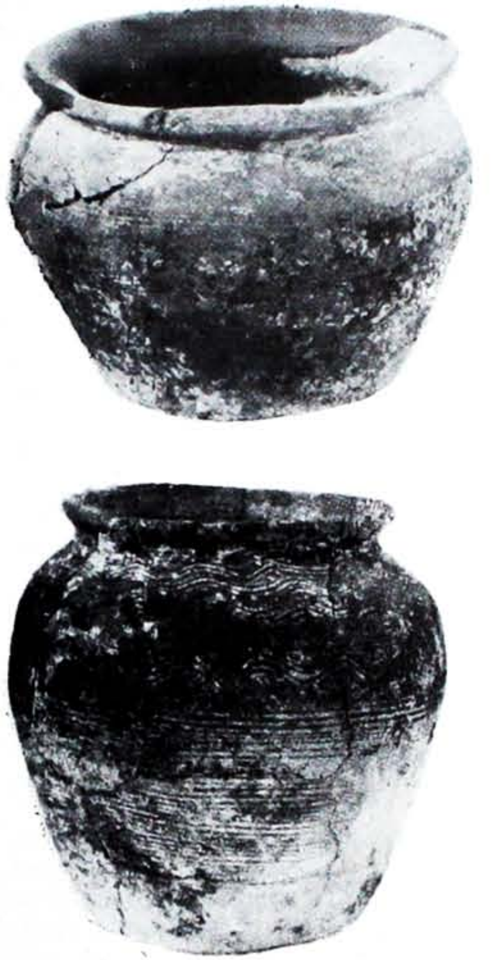

Обр. 8. Гърнета-инвентар от погребенията, а) с врязана линейна украса б) с огладена повърхност

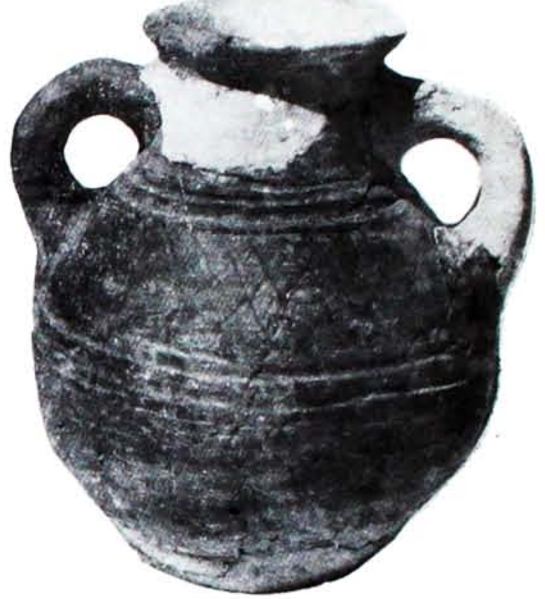

Обр. 9. Амфорка — инвентар от погребенията

По-различни са двете амфорки. Първата се отличава със своите стройни пропорции — височината ѝ е 0,225 м, широчината на тялото — 0,141м.[9] Тялото ѝ е съвсем слабо заоблено и плавно преминава в слабо разширяващо се устие, за средата на което и за плещите са прихванати двете неголеми масивни дръжки. По плоското и неравно дъно е отпечатан релефен грънчарски знак във формата на единичен кръг. Към средата на устието, между двете дръжки, е пробита след изпичането дупчица с диам. 0,01 м. Съдът е източен от добре пречистена ронлива глина с охристокафяв цвят. Стените отвън са огладени с широк твърд инструмент. Втората амфорка е с по-тромави пропорции — височината ѝ е 0,155 м, диам. на тялото — 0,143 м, на дъното — 0,075 м Сферичното ѝ тяло е силно издуто и направо преминава в цилиндрично, слабо разширено в горния си край устие със заоблен ръб. Дъното е плоско, неравно, с подсипка от пясък. Глината е добре пречистена и много ронлива. Повърхността е гладко полирана и има сивочер цвят. Около основата на двете масивни малки дръжки е очертана широка ивица, запълнена с излъскани ивици, които образуват мрежа от ромбове. По тялото са нанесени и няколко дебели хоризонтални врязани линии (обр. 9)

Фрагментите от натрошени съдове, намирани в гробовете чрез трупоизгаряне, принадлежат предимно на съдове-урни от двата споменати типа и съвсем малко — на малки съдчета. Понякога в гробовете се намират фрагменти от няколко различни съда. ,

Останалият гробен инвентар е още по-беден и еднообразен. Предмети се откриха само в 6 гроба. При това в трите от тях се откри само по един железен гвоздей. Вещите в останалите гробове бяха: връх от железен косер или сърп, две железни ножчета, една желязна правоъгълна тока, едно по-голямо и няколко малки стъклени мъниста — явно от гердан, и най-сетне няколко бронзови обеци. Обеците се състоят или от отворен объл тел, или от халка, върху която е нанизано малко мънисто от две кухи полусфери.

Едни от най-интересните и характерни за некропола при Варна находки са животинските кости, откривани в гробовете. Преди всичко прави впечатление твърде големият брой погребения, в които се намериха животински кости — 23. Този материал е характерен главно за погребенията чрез трупоизгаряне — 20 случая при само 3 случая в гробове чрез трупополагане. При това животински кости се срещат предимно в тухлените гробници — в 16 от всичко 23 гробници. В последните тези находки са не само най-чести, но и в най-голямо количество.

Животинският костен материал все още не е проучен от специалист и затова засега ние не сме в състояние да използваме извънредно важните данни, които ще се получат след научната му обработка — да установим точно вида и възрастта на животните и какви части от тях и как са положени в гробовете, сведения, които ще спомогнат много за изучаването на религиозните представи на населението, използвало некропола. Засега могат да се направят само някои съвсем общи изводи. Животинските кости не носят никога следи от изгаряне — свидетелство, че те са били поставяни в гробовете след изгарянето на тялото като месна храна. Всред животинските видове в най-голямо количество се срещат птиците, повечето едри — патици или петли. Твърде чести са и находките от дребни домашни животни. В почти всички случаи не беше открит трупът на цяло животно, а на негови, понякога значителни части.

Преди да пристъпим към тълкуването на резултатите от разкопките на некропола при Варна, ние трябва да си изясним два въпроса. Първият се отнася до относителната хронология на двата вида погребения, а вторият — до общата датировка на паметника.

За разрешаването на първия въпрос вече бяха изтъкнати някои факти. Така, въпреки че в централната част на некропола погребенията чрез трупополагане са размесени с погребенията чрез трупоизгаряне, при изграждането на гробове от единия вид не са засегнати гробове от другия вид. Това показва, че по повърхността по време на използването на некропола е имало знаци, които строго се съблюдавали при изграждането на гробовете. Разрушаването на една значителна част от гробовете, предимно чрез трупоизгаряне, се отнася към ново време и се дължи на обработката на почвата (до започването на строежа на това място се намираше овощна градина). По времето, когато некрополът все още е съществувал, са били унищожени петте погребения чрез трупоизгаряне в урна. Последното, както изглежда, преднамерено действие е било предизвикано от някакви неизвестни нам причини. От всичко посочено дотук става ясно, че в некропола са били прилагани едновременно и двата начина на погребване — трупополагането и трупоизгарянето. Тук трябва още веднъж да се подчертае, че и двата вида погребения са представени от достатъчен брой паметници.

На значителни трудности се натъкваме при датировката на некропола, тъй като и в него, както при почти всички раннобългарски паметници, липсват поддаващи се на точна датировка материали. По тази причина за тази цел ние ще си послужим както с интерпретацията на наличните предмети, така и с тълкуването на някои обстоятелства в ритуала.

От материалите единствено керамиката може да ни даде някои хронологични данни. Всички съдове — и урните, и малките съдчета, са източени на твърде примитивно ръчно грънчарско колело. Твърде архаизиращи са формата и украсата на съдовете, особено на тези с излъскана украса. Много показателен е и фактът, че по дъната на съдовете почти напълно липсват грънчарски знаци — един елемент, който е много характерен за керамиката от втората половина на IX и първата половина на X в. При това единственият релефен знак по едната от амфорките е от най-опростен вид — обикновен единичен кръг. Тези особености, характерни и за керамиката от некропола при Разделна, дават основание да се отнесе и керамиката от некропола при Варна към една сравнително ранна дата — към края на VIII или първата половина на IX в.

Един друг белег, по който бихме могли да си помогнем в датировката на некропола, е устройството на някои от гробните съоръжения. Както вече беше установено при сравняването на редица некрополи чрез трупоизгаряне от времето на Първата българска държава, открити на територията на Североизточна България и Северна Добруджа, във всички тях в различна степен е прокаран първоначалният задължителен принцип да бъдат закрити изгорените човешки останки, за да бъде възпрепятствувано излизането на духа от гроба.[1] Покриването на гроба — при гробниците — с капак, при свободните урни — със съд, тухла или камък, е най-последователно прокарано при некропола, в който и материалите са най-архаични — този при Разделна.[2] При гробниците в некропола при Варна този принцип до голяма степен е разколебан — както с непокриването на част от гробните камери, така и в изграждането на символични гробнички, без стени. От това следва, че въз основа на спазването на гробния ритуал варненският некропол се явява един по-късен паметник от Разделна, който стои някъде по средата между последния и другия подобен паметник — този при Блъсково.

Най-сетне за определянето на датата на некропола с голям резерв можем да използваме и друг един исторически факт — приемането на християнството в 865 г. Съществуването на един подчертано езически некропол в непосредствена близост с Варна, която винаги е била важен център на християнството, едва ли е могло да продължи дълго, след като последното става държавна религия, а и държавата взема мерки за неговото въвеждане.

След всичко казано дотук можем да приемем, че най-вероятната дата на некропола е първата половина или средата на IX в. Не е изключено прекратяването на използуването на некропола да е свързано именно с установяването на християнството в този район.

Двуобредният раннобългарски некропол при Варна е първият засега изцяло проучен паметник от този род в пределите на нашата страна. Най-важната му особеност се състои в това, че в него едновременно и равностойно са приложени два напълно различни езически начина на погребение — трупоизгарянето и трупополагането. За да си обясним този важен факт, ние ще трябва да установим произхода на всеки един от тези погребални обичаи в некропола.

Трупоизгарянето е един широко разпространен през ранното средновековие начин на погребение в Централна, Източна и Южна Европа, който във всичките си разновидности се свързва с погребалните обичаи на славяните.[3] Погребения чрез трупоизгаряне са открити нееднократно и в Североизточна България,[4] и Северна Добруджа[5] — район, съставляващ по това време ядрото на българската държава и населяван предимно от славяни и прабългари. Общо за всички тези погребения е липсата върху тях на могилен насип. По начина на погребване на изгорелите кости обаче ние можем да ги отделим в две групи. При първата група погребения костите са били поставяни в някакво съоръжение — гробница, урна, и тогава полагани в земята, докато при втората група прахът от изгарянето заедно със същия инвентар е поставян направо в земята в малка овална яма. Първата група погребения, която намира многобройни аналогии във всички славянски страни, всички изследвачи приписват на славянското население. Що се отнася до погребенията в яма, някои изследвачи имат по-друго мнение. Така Ст. Станчев счита двете погребения чрез трупоизгаряне в яма в некропола чрез трупополагане при Нови пазар като по-стар етап в погребалния обред, при който трупоизгарянето се заменя от трупополагане.[6] Действително някои тюркски народи са изгаряли телата на умрелите. Между номадските и славянските погребения чрез трупоизгаряне, както показа в своята богато документирана монография С. А. Плетнева,[7] се откриват съществени различия. Така, докато славяните поставяли костите и инвентара в малки кръгли ямки, номадите за целта изкопавали продълговата коритообразна яма, ориентирана запад—изток. При това костите от черепа се поставяли винаги в западния край на ямата, т. е. там, където би стоял той и при погребения чрез трупополагане.[8] Освен това във и до тюркските гробове намираме тайници с оръжие и други вещи.[9] От казаното дотук става ясно, че всички погребения чрез трупоизгаряне, включително и гробовете в малки кръгли ямки в некрополите при Варна и Нови пазар, отразяват погребалните традиции на славянското население в този край.

Значително по-лесно може да се определи етническата принадлежност на населението, което в некропола при Варна погребвало цели телата на умрелите. Главна помощ в това могат да ни укажат изследванията на редица съветски археолози и антрополози, специализирали се в изучаването на номадската култура в Южна Русия и Средна Азия. Те доказаха, че прабългарите в южноруските степи погребвали телата в продълговати прости ями (ямни погребения), ориентирани обикновено запад—изток.[10] Скелетите са обикновено изпънати, но при част от погребенията тялото е поставено на едната страна със свити, вероятно свързани крайници (псевдохокер).[11] Най-близък паралел на погребенията чрез трупополагане от варненския некропол представляват гробовете чрез трупополагане от некропола при Нови пазар. И в двата паметника инвентарът е твърде беден, телата са изпънати по гръб и малка част от тях — в свито положение.[12] Много важна особеност е еднаквата им ориентация — север—юг, различна от ориентацията на южноруските прабългарски некрополи запад—изток.[13] Голяма близост с варненския паметник показват и погребенията чрез трупополагане в двуобредния некропол при Истрия (Северна Добруджа), които изследвачът Влад Зира определено отнася към прабългарите.[14] Един от гробовете в Истрия е маркиран с един ред камъни високо над гробната яма, също както гроб № 19 от Варна.[15] В некропола при Истрия обаче за разлика от некрополите при Варна и Нови пазар не се спазва строго еднаква ориентация на гробовете.[16] След всичко това може с увереност да се твърди, че погребенията чрез трупополагане във варненския некропол принадлежат на население, което е запазило погребалните обичаи на прабългарите.

Цялостната научна обработка на материалите от некропола при Варна още не е приключена — липсват резултатите от изследването на човешкия и животинския костен материал.[17] Въпреки това още на този предварителен етап на проучванията са налице някои много важни данни. На първо място по важност стои фактът, че в него не по-късно от средата на IX в. погребенията се извършват едновременно по два съвсем различни обреда, характерни за славяните (трупоизгарянето) и за прабългарите (трупополагането). Населението, което използувало некропола, въпреки различния си етнически произход е било свързано помежду си с толкова тесни икономически, културни и вече без съмнение родствени връзки, че е превъзмогнало дори религиозната нетърпимост, която не е изживяна и в най-ново време. Тези тесни връзки проличават и в съвсем еднаквия инвентар в гробовете от двата вида и особено керамиката. Всичко това показва, че по това време славяни и прабългари са живели съвместно, творили са една, българска (а не славянска или прабългарска) материална култура и между тях до голяма степен са били заличени етническите различия, които се запазили предимно в религиозния обред. Същият процес в по-голяма или по-малка степен е налице и при некрополите при Истрия и Нови пазар.

Некрополът при Варна заедно с този при Истрия се явява важен извор за установяването и на друг един факт — присъствието на прабългарско население в различни райони на Североизточна България и Добруджа. В допълнение на същото можем да споменем и няколко нови находки, в които личат културните традиции на прабългарите — откритите при с. Блъсково, Варненско, при с. Нова Черна, Силистренско, при с. Кладенци, Толбухинско, юртообразни надземни или слабо вкопани жилища и каменен модел на юрта от Река Девня, Варненско.[18] С това се опровергава мнението на някои историци, че прабългарите били малоброен народ, който живеел на компактни маси само около столицата Плиска.

С това не се изчерпват всички въпроси, за разрешаването на които некрополът при Варна може да даде данни. Все пак дори този предварителен отчет показва, че археологическите паметници от типа на варненския некропол са засега най-перспективните и надеждни извори, чрез които биха могли да се разрешат най-важните проблеми от ранната ни история и преди всичко тези, които засягат етногенеза на българския народ и формирането на старобългарската култура.

БЕЛЕЖКИ

[1] Страхът от връщането на духа на умрелия е бил много голям и затова славяните предприемали редица мерки за неговото изолиране. Една от първите мерки е била да се затвори духът в гроба — обичай, спазван отначало много строго. Срв. Д. Ил. Димитров, Ранносредновековен некропол при с. Блъсково, Варненски окръг, ИНМВ, III (XVIII), 1967, с. 143 сл. Пак за същата цел те дори не изнасяли мъртвия през вратата, а през специален процеп, който затваряли — вж. Л. Нидерле, Славянские древности, М., 1956, с. 208.

[2] Д. Ил. Димитров, Ранносредновековен некропол при гара Разделна, Археология, I, 1959, кн. 3—4, с. 56—57.

[3] Л. Нидерле, Славянские древности, с. 205 и сл.

[4] При Разделна — Д. Ил. Димитров, Ранносредновековен некропол при гара Разделна; при Блъсково — Д. Ил. Димитров, Ранносредновековен некропол при с. Блъсково; в Юпер, Старобългарската култура през VIII—X в., ТВПИКМВТ, I, 1964, с. 33.

[5] Влад Зирра, Двуобрядовый могильник раннефеодальной эпохи в Капул Виилор — Истрия, Dacia, VII, 1963, p. 355—412; в Кастелу до Кюстенджа — A. Rădulescu — N. Hartuchi, Cimitirul feudaltimpuriu de la Castelu, Constanța, 1967; при Сату ноу — Bucur Mitrea, Săpăturile de la Satu nou, MCA, VI, p. 582; MCA, VII, p. 552.

[6] Станчо Станчев и Стефан Иванов, Некрополът до Нови пазар, С., 1958, с. 31.

[7] С. А. Плетнева, От кочевий к городам, МИА № 142, М., 1967, с. 100—101.

[8] С. А. Плетнева, цит, съч., с. 100.

[9] С. А. Плетнева, цит съч., с. 101.

[10] С А. Плетнева, цит, съч., с. 98.

[11] С. А. Плетнева, цит съч., с. 98.

[12] Ст. Станчев, Некрополът при Нови пазар, с. 31—33.

[13] С. А. Плетнева, цит, съч., с. 92 и 99; вж. също В. Ф. Генинг — А. Х. Халиков, Ранные болгары на Волге, М., 1964, с. 8—9.

[14] Влад Зирра, цит, съч., с. 411.

[15] Влад Зирра, цит съч., с. 366.

[16] Влад Зирра, цит, съч., с. 362.

[17] Животинският костен материал се обработва от проф. Стефан Иванов от ВМИ — София, а антропологичният — от д-р Петър Боев от Института по морфология при БАН.

[18] За откритите в Североизточна България юртообразни жилища вж. Д. Ил. Димитров, Принос към изучаването на старобългарското жилище в Североизточна България, ИАИ, т. XXXII (под печат).

NECROPOLE PALEOBULGARE A DEUX RITES PRES DE VARNA

D. Dimitrov

Résumé

En juin—juillet 1967 on a entrepris des fouilles de sauvetage d'une nécropole paléobulgare à deux rites sise dans la zone industrielle de la ville de Varna, non loin du mausolée de Wladislas Varnenczyk. Les recherches ont porté sur 55 sépultures dont 40 incinérations et 15 ensevelissements. Dans les premières sépultures l'incinération se faisait de côté sur les lieux mêmes et les ossements calcinés déposés dans trois sortes de tombes: a) dans des urnes; b) dans de petites fosses; c) dans des tombes en briques.

Les inhumations dans des urnes sont les plus rares — cinq seulement. Il faut relever que ces cinq inhumations avaient été détruites à une époque reculée. Dans les secondes sépultures les ossements étaient déposés dans de petites fosses plates et rondes dont le diamètre était de 0,25 à 0,45 m. On a mis au jour 12 tombes dans des fosses. Les sépultures les plus nombreuses sont celles où l'on déposait les ossements calcinés et l'inventaire funéraire dans de petites tombes en briques carrées romaines remployées une seconde fois. Certaines inhumations ne consistent qu'en une brique sur laquelle on posait les ossements.

Dans les incinérations l'inventaire funéraire est très pauvre. On a découvert 4 tombes ne contenant chacune qu'un petit vase d'argile et 4 autres ne contenaient que quelques clous en fer, une boucle en fer, un petit couteau, des boucles d'oreilles en bronze et quelques perles en verre. Le trait caractéristique de ces sortes de sépultures sont les os non-calcinés d'animaux qui indiquent clairement qu'on avait placé de la viande dans les tombes. Les os de volaille et de petits animaux domestiques sont les plus fréquents.

Dans les ensevelissements les corps étaient déposés dans des fosses oblongues correspondant à la grandeur des corps. Les tombes sont orientées du Nord au Sud, la tête placée au Nord. Dans un seul enterrement l'orientation était dans le sens inverse. En général les corps sont étendus à plat, cependant dans une sépulture on a trouvé deux corps avec les extrémités repliées (des pseudo-hokers). Dans 4 ensevelissements les plantes des pieds sont amputées rituellement. Une des fosses funéraires est bordée d'une rangée de pierre sur tout le pourtour. Dans les ensevelissements aussi l'inventaire funéraire y est très pauvre — 2 petits vases et quelques fragments de fer, et des animaux.

De tous les matériaux recueillis dans les sépultures la céramique est incontestablement la plus intéressante trouvaille. Elle appartient aux deux types connus de vases découverts dans les stations paléobulgares en Bulgarie du Nord-Est — des vases en argile sableuse à décor linéaire incisé et les vases en argile très pure grise à surface lustrée.

Dans cette nécropole les deux modes d'inhumer les morts — l'incinération et l'ensevelissement — ont été pratiqués conjointement. Les objets d'usage domestique trouvés dans les tombes sont aussi identiques. Les recherches portant sur les coutumes funéraires ont montré que l'incinération était une tradition chez les Slaves, tandis que l'ensevelissement était de tradition chez les Protobulgares. Ceci prouve que la nécropole près de Varna remonte au plus tard au milieu du IXe s. et était entourée d'une agglomération à population mixte, dont les deux éléments ethniques entretenaient d'étroites relations économiques, culturelles et probablement aussi familiales. Les monuments comme la nécropole de Varna et son contemporain et semblable d'Histria (Dobroudja du Nord) constituent des témoignages archéologiques qui montrent de quelle manière la culture bulgare est née, ainsi que l'époque de la formation du peuple bulgare. D'autre part la découverte des nécropoles de Varna et d'Histria et des habitations de yourtes près du village Kladenci, Blaskovo (dép. de Varna), Nova Cĕrna (dép. de Silistra) et du specimen de yourte près de Devnja prouvant que, contrairement à l'opinion de certains historiens, les Protobulgares n'étaient pas un peuple peu nombreux, établi en masses compactes seulement autour de la capitale Pliska.

EIN FRÜHBULGARISCHES ZWEIRITUSNEKROPOL BEI WARNA

Dimiter Il. Dimitrov

Zusammenfassung

Im Juni und Juli 1967 wurden in der industriellen Westzone der Stadt Warna und in der Nähe des Mausoleums von Wladislaw Warnetschik rettende Ausgrabungen eines frühbulgarischen Nekropols vorgenommen. Erforscht wurden im ganzen 55 Gräber, 40 davon — mit Verbrennen und 15 — mit Begraben der Leiche. Bei der ersten Gruppe hat die Verbrennung der Leiche etwas abseits stattgefunden. Die Gebeine wurden in drei Arten Gräber begraben: 1) in Urnen, 2) in einer kleinen Grube, 3) in einer Gruft aus Backstein.

Die Urnengräber sind nicht zahlreich — nur 5. Es ist bemerkenswert, daß alle 5 Begräbnisse schon in alter Zeit zerstört wurden.

Bei den Gräbern zweiter Art wurden die Gebeine in einer seichten, runden Grube mit Durchmesser 0,25 bis 0,45 m gelegt. Es wurden 12 Gräber dieser Gruppe gefunden.

Die zahlreichsten — 23 — sind die Begräbnisse, bei denen die verbrannten Gebeine und das übrige Inventar in kleine Grüfte aus viereckigen römischen Backsteinen hingelegt wurden. Die Backsteine sind zum zweiten Mal benutzt worden. Einige der Grüfte bestehen nur aus Backstein und darüber sind die Gebeine gelegt worden.

Das Inventar bei der Verbrennung der Leiche ist arm. In vier Gräbern wurden je ein Tongefäß, in 4 — Nägel aus Eisen, eine Schnalle, ebenfalls aus Eisen, ein kleines Messer, Ohrringe aus Bronze und einige Glasperlen gefunden. Das eigentümliche Material bei den Begräbnissen dieser Art sind die nicht gebrannten Tiergebeine, offenbar von der Fleischnahrung, die in das Grab hingelegt wurde; das sind vorwiegend Knochen von Geflügel und von kleinen Haustieren.

Bei den Begräbnissen mit Bestattung wurde die Leiche in eine längliche Grube hingelegt — die Länge entsprach der Leichenlänge. Die Gräber hatten die Richtung Nord—Süd, der Kopf war nach Norden. Nur bei einem Begräbnis haben wir gerade die entgegengesetzte Richtung. Gewöhnlich sind die Körper gestreckt, aber in einem der Gräber haben wir zwei Personen mit gebogenen Armen und Beinen. Bei vier Begräbnissen sind die Fußsohlen ritual amputiert. Bei einem der Gräber sind darüber eine Reihe Steine — nach der Größe des Grabes gelegt. Auch bei den Begräbnissen mit Bestattung — ist das Inventar sehr arm — zwei kleine Gefäße und einige Eisenfragmente, auch Tierknochen.

Die Keramik ist das interessanteste Material. Sie gehört zu beiden bekannten Gefäßtypen, die in Nordostbulgarien gefunden wurden — Töpfe aus Sandton und mit geritztem linearen Schmuck, auch Gefäße aus gereinigtem grauen Ton und mit polierter Oberfläche.

Diese zwei Begräbnisarten im Nekropol — Verbrennen und Bestattung der Leiche — wurden zu gleicher Zeit benutzt. Gleich sind auch die Gebrauchsgegen-

stände, die in den Gräbern gefunden wurden. Die Erforschungen des Begräbnisrituals zeigen, daß bei den Begräbnissen mit dem Verbrennen der Leiche die slawischen Bräuche vertreten sind, bei der Bestattung — die Bräuche der alten Bulgaren. Das zeigt, daß in der Mitte des 9. Jahrhunderts und nicht später — das ist voraussichtlich die Zeit des Nekropols — eine Ortschaft mit gemischter Bevölkerung um Warna existierte. Diese zwei ethnographische Elemente — Slawen und Bulgaren — lebten in engsten wirtschaftlichen, kulturellen und, wahrscheinlich, in verwandschaftlichen Beziehungen.

Diese Denkmäler, z. B. das Nekropol von Warna und das von der gleichen Zeit stammende und ihm ähnliche Nekropol bei Istria (Norddobrudsha) verschafften uns Beweise, wie die bulgarische Kultur entstand, wie das bulgarische Volk formiert wurde.

Das Nekropol bei Warna, das Nekropol bei Istria, die Wohnungen — Jurten — bei dem Dorf Kladenzi, bei dem Dorf Blaskowo in der Nähe von Warna und ein Jurtenmodell bei Dewnja — sie haben alle die Beweise gebracht — entgegen der Meinung mancher Historiker — daß die alten Bulgaren nicht ein kleines Volk, das in kompakten Massen nur um die Hauptstadt Pliska wohnte, war.

БЪЛГАРСКИ И ВИЗАНТИЙСКИ ПЕЧАТИ ОТ ПРЕСЛАВ

Т. Герасимов

Разкопките на развалините на старата българска столица Преслав през последните години дадоха покрай другите материали, свързани с бита на населението, и множество оловни печати, които са предмет на това проучване. Освен тях за пълнота на този сфрагистичен материал даваме описанието и на няколко печата, открити случайно на територията на града и издадени порано, надписите на които се нуждаят от ревизия и ново тълкуване. Разглежданите печати са две групи. Едната група съставят печатите от времето на Първата българска държава. Те принадлежат на българските царе Симеон и Петър. Към тях се прибавя и най-старият засега печат с надписи на български език от IX в. Втората група образуват печатите на лица с военно звание, свързани с византийската военна и гражданска администрация. Тези печати датират от първата половина на XI в. Те са косвено свидетелство за важността на Велики Преслав като военен център поради неговото стратегическо положение. Ето защо след превземането му от Цимисхи бил превърнат в база за защита на империята от зачестилите нападения на печенезите отсам Дунава. Преслав е бил причислен към тема Паристрион.

Новият сфрагистичен материал добива значение и на извор за историята на самия Преслав през XI в.[1]

I. БЪЛГАРСКИ ОЛОВНИ ПЕЧАТИ

1. Печат на Георги чърнец (монах) и синклер български

Лице: В зрънчест кръг надпис +Г̅Н̅ ПОМОZН ТВОЕМY РОБОY. По средата кръст с профилирани рамена. От долния край на отвесното му рамо излиза встрани по едно клонче.

Опако: В средата на зрънчест кръг надпис в четири реда:

ГЕΩРГІȣ
ϒРЬΝЬЧЮ
НСYΝΚΕΛȣ
БΛЪГАРЬС (КОМȣ).

Диам. 23 мм. Археологически музей в София. I. Таблица обр. 1.

Печатът е намерен при разкопки във вътрешния град през 1953 г. Повърхността му е много добре запазена.[2] Този екземпляр е направен със същата матрица (булотирион), с която е отпечатан и оловният печат, намерен в Македония.[3]

Надписът върху опакото на печата допуща две версии. Едната е, че притежателят му е бил монах (чърнец) и имал сан на синкел, т. е. помощник на игумена, управляващ някой голям монастир в Преслав.

Но прозвището български, прибавено към синкел, дава основание да приемем, че Георги чърнец е заемал по-високо положение в българската църква. Аналогичен пример представя титлата на Иоан Екзарх — Иоан Екзарх български. Той е бил върховен инспектор в българската църква. Не е изключено притежателят на печата да е бил синкел при преславския архиепископ — главата на българската църква, създадена подир официалното приемане на християнството в Първата българска държава. В. Лоран преди десетина години изказа предположение, че Георги чърнец от нашия печат може да е същият архиепископ Георги, който се споменава в едно писмо на папа Иоан VIII от 878 г. до българския княз Борис I, но се съмнява, че печатът датира от втората половина на IX в.[4] Според него личността на българския архиепископ от папското писмо е засвидетелствувана от друг сигилографски извор. Това е печатът, познат в два екземпляра. Единият е намерен в Мадара,[5] а вторият се намира в нумизматичния музей в Атина.[6] Против твърдението на Лоран, че печатите с надпис εοργιω ἀώρχιεπισκόπῳ Βουλγαρίας са на Георги чърнец и синкел български, се явява обстоятелството, че палеографски те датират от XI в., както приема и издателят на единия от тях — Константинопулос.[7] Притежателят им е един от архиепископите на България под византийска власт[8] и няма нищо общо с Георги чърнец и архиепископа със същото име от писмото на папа Иоан VIII до княз Борис I.

При обнародването на първия известен екземпляр от печата на Георги чърнец и синкел български ние обосновахме датата му — втората половина на IX в., въз основа на няколко букви от надписа, които имат характерно за IX в. начертание. Една от тях е и буква В с приписана под долната дъгичка черта.[9] С такава форма я намираме в първобългарските надписи на хан Омуртаг (814—831), на Маламир[10] (831—836) и хан Пресиан (836—852) от Филипи. Същата буква срещаме в надписите по медните монети на византийския император Василий I (867—886)[11] и в един строителен надпис с името му от Месемврия на Черно море.[12] След IX в. буква В със споменатата форма изчезва. Така че няма място за съмнение, че печатът датира от втората половина на IX в. Надписът върху него се явява и най-старият епиграфски паметник, писан на български език.

2. *Оловен печат на цар Симеон*

От развалините на Велики Преслав произхожда един оловен печат на цар Симеон с дребни размери (диам. 20 мм)[13]. Върху него от надписа около бюста на царя се е отпечатало само името на владетеля и горните части на две крайни букви, които сметнахме за окончание на титлата ΒΑΣΙΛΕΥΣ. През време на разкопките в стария град през 1957 г. бе намерен друг оловен печат на цар Симеон (I таблица, обр. 2), приготвен със същата матрица (булотирион), както първият екземпляр, но върху оловено ядро с по-голям диаметър.[14] Това е позволило да се отпечата целият надпис и от двете страни на моливдовула. От новооткрития печат на цар Симеон се вижда, че надписът около бюста освен името и титлата е съдържал и още една или повече думи, които все още остават неизтълкувани. При първото ни проучване на печата ние прочетохме надписа от предната му страна така: +CYMEΩN BACIΛEV ΠΟΛΑVCIT, а този от обратната +ЄΡΙΝΟΠΥΟC BACIΛЄΟC ΠΟΛΑΤ.

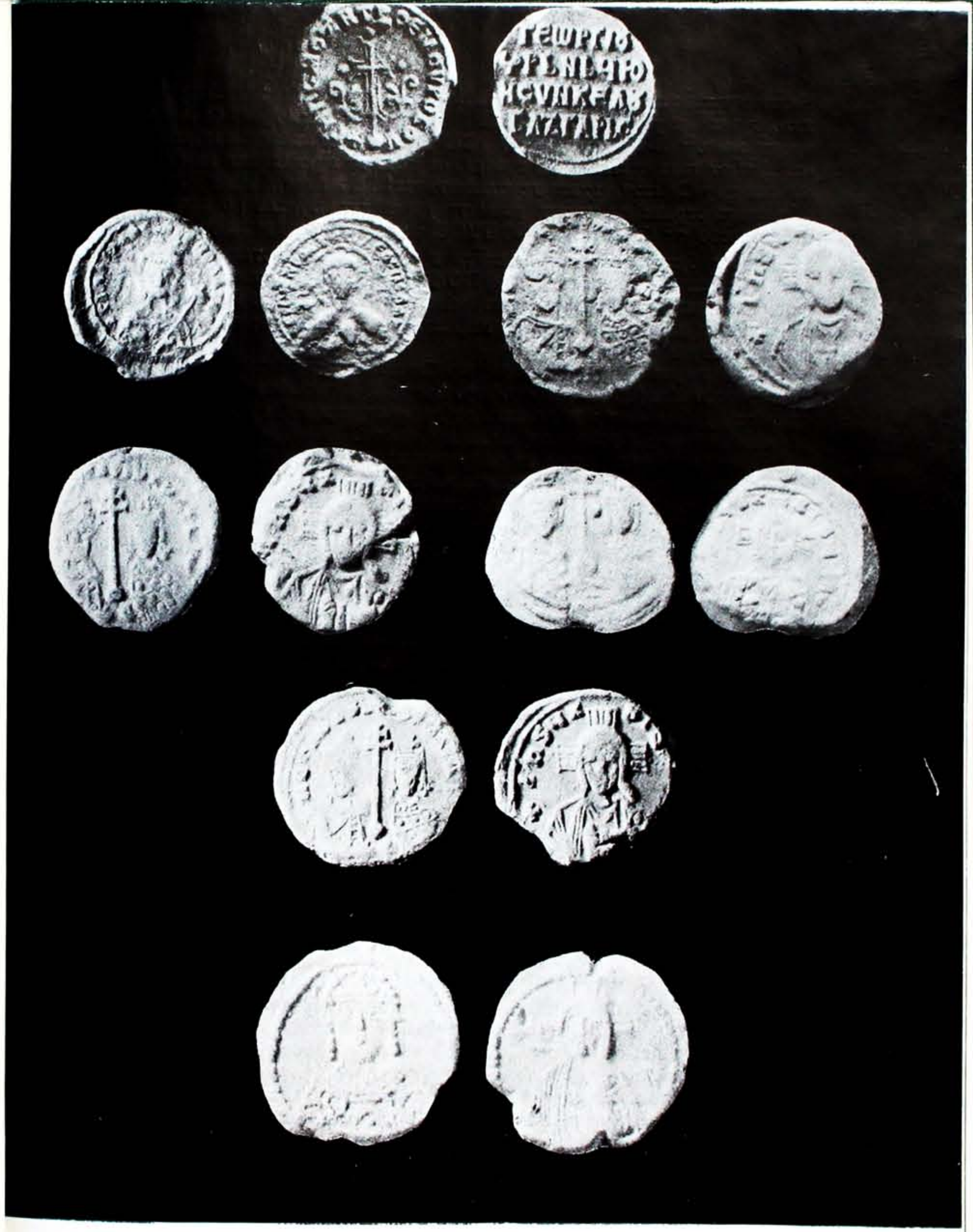

I таблица

Нашето четене на надписите бе използувано от двама германски учени, които изтълкуваха втората половина на надписа от предната страна на печата съвсем произволно.[15] В буквите ΠΟΛΑVCIT двамата виждат името половци (кумани) и от това стигнаха до извода, че печатът принадлежи на някой си кумански цар Симеон, приел християнството! Началото и края на надписа от обратната страна на печата двамата учени изтълкуваха по следния начин: съчетанието от буквите ЄΡΙΝΟΠΥΟϹ според тях съдържа две думи. Първите шест букви съставят турската дума arinip, а останалите — гръцката υἱός. Последните няколко букви ΠΟΛΑΤ в същия надпис същите изследвачи тълкуват като турското име Polat или Bulat. Проф. Г. Моравчик в рецензията си на това изследване на Алтхайм и Щиил нарече тълкуването на двата надписа фантастично.[16]

С надписите върху печата на цар Симеон се занимаха и двамата наши учени проф. Ив. Дуйчев[17] и чл.-кор. проф. В. Бешевлиев[18], които поотделно един от друг виждат в надписите от двете страни на печата благопожелания за многолетие (Polychronion) на цар Симеон.

Посочените тълкувания на въпросните надписи ни подтикнаха да ревизираме първото си четене въз основа на самия печат и увеличена фотография на надписите. Сега виждаме, че в надписа от лицевата страна на печата трябва да се внесат поправки на две места в четенето на отделни букви. Титлата ΒΑϹΙΛЄVϹ не завършва с буквата С, както сме я видели в първото четене, а на предпоследната Υ. В крайната дума предпоследната буква не е I, а буква О, за което свидетелствува овалният контур. Следователно целият надпис трябва да се чете така: +ϹΥΜЄΟΝ ΒΑϹΙΛЄΥ ΠΟΛΑVϹΟΤ.

В надписа от обратната страна на печата първата буква подир знака + не е Е, а буква С, тъй като няма средната хоризонтална чертичка, опряна на извития гръбнак на буквата. Пъпчицата в средата е случайна грапавина. Втората буква на пръв поглед прилича на Р. Но при внимателно разглеждане се вижда четаловидното очертание в горния ѝ край, което не е нищо друго освен двете разклонения в горния край на буквата Υ. Подир нея следват две отвесни хасти. Те могат да принадлежат на буквите **П**, N или М. Тези хасти не са от буква П, тъй като липсва хоризонталното рамо над горните им краища. Остава да приемем, че те принадлежат на буква N или М. Най-вероятно е, че те образуват последния буквен знак, който логически следва подир първите две букви С и Υ, които подсказват началото на името Симеон, подобно на надписа върху предната страна на печата. По-нататък се очертава буквата Є и до нея О. Зад буква О се виждат две хоризонтални хасти, които принадлежат на крайната буква в името N. Между името ϹΥΜΕΟΝ и титлата ΒΑϹΙΛΕΥϹ се очертават ясно три букви — ΥΟϹ. Титлата е предадена в родителен падеж. Ако приемем, че буквите ΥΟϹ образуват гръцката дума υ(ἱ)ός, тогава нея трябва да свържем с титлата, която е в родителен падеж. Последната буква от този надпис е Υ. С нея е съкратена непознатата дума, която намираме в края на надписа от предната страна на печата. Там следват още три букви — СОТ.

Както виждаме, двата надписа имат почти еднакво съдържание. Във втория надпис е вмъкната между името на царя и титлата му думата ΥΟϹ.

Ревизираното четене предлага следния вид на надписите. Този от лицето на печата: +ϹΥΜΕΟΝ ΒΑϹΙΛΕΥ(Ϲ) ΠΟΛΑΥϹΟΤ, а другият: +ϹΥΜΕΟΝ ΥΟϹ ΒΑϹΙΛΕΟϹ ΠΟΛΑΥ:

Интересно е да отбележим, че и в другия тип оловни печати на цар Симеон, в който владетелят е изобразен в цял ръст, продължението на надписа върху опакото на печата създава мъчнотии, тъй като буквите не могат да се разчленят (четени отдясно към ляво и обратно) и да образуват думи и изрази на гръцки език.[19]

3. Оловни печати на цар Петър с Мария

1. *Лице*: ΠΕ..ΟϹ ΜΑΡΕΝ ΧΩ— — —. Бюстове на Петър и Мария, насреща. Двамата държат кръст. Петър е с къса заоблена брада и мустаци.

Опако: IhSЧX/RIS. Бюст на Христа. Около главата му кръстовиден нимб.

Диам. 23 мм. Музея в Преслав. I Таблица, обр. 3

Печатът е намерен през 1957 г. при разкопките на вътрешния град на Преслав. Отпечатан е, както споменахме по-горе, със същия булотирион, от който са произлезли следващите екземпляри.

2. *Лице*: — — — ΜΑΡΕΝΧΩΑΥG. Бюст на Петър и Мария, както в горепосочения екземпляр.

Опако: IhSUX/RI. Бюст на Христа, както в горния печат.

Диам. 22×19 мм, II, сб. Аврамов, София. I. Таблица, Обр. 4.

И този екземпляр е от същия булотирион, с който са отпечатани описаните под № 1 и 3 екземпляри. Описваме го заедно с тях, въпреки че нямаме данни да е намерен в Преслав. В него ясно личат буквите на надписа след името на царя. По този начин той спомага да се прочете със сигурност целият надпис върху лицето на този тип оловни печати на цар Петър.

3. *Лице*: ΠЄΤ . . . . Бюстове на Петър и Мария, насреща, както двата печата, описани по-горе, но от друг булотирион.

Опако: . . . USX/RISTUS. Бюст на Христос, както в горните печати, но от друг булотирион.

Диам. 22 мм. Музея в Преслав. I. Таблица, Обр. 5.

Печатът е намерен при разкопките в Преслав през 1968 г. В него надписът поради отместване на оловното ядро не е излязъл изцяло. В този екземпляр лицето на Петър е по-удължено и с късо остригана брада, така както е изобразен в другия тип оловни печати с надпис:

4. *Лице*: ΠЄΤΡΟϹΜΑ . . . ΧωΑΥЬ. Бюстове на цар Петър и Мария, насреща. Двамата държат заедно кръст с две напречни рамена. Царят е с полусферична корона и наметало. Той е с къса заоблена брада и мустаци. Мария е с корона с два шипа, кръст и висулки. Облечена е в дреха, украсена с едри бисери. Зрънчест кръг.

Опако: +IħSUX/RIS . . . Бюст на Христос с туника и наметало. С лявата ръка държи евангелие, а с дясната благославя. Около главата му кръстовиден нимб. Зрънчест кръг.

Диам. 22 мм. Музея в Преслав.[20] I Таблица, Обр. 6.

Този печат обнародвахме с няколко други печата на същия български владетел.[21] Поради обстоятелството, че дясната половина на надписа около образите е полуизтрита, ние тогава прочетохме и допълнихме целия надпис така: +ΠЄΤΡΟϹ ΒΑ[ϹΙΛΕΥϹ] [ΒΟΥ]ΛΓΑΡ(ωΝ). По аналогия с другите печати на Петър двете букви подир името на владетеля приехме за начало на титлата ВАСІΛЕΥС.

Благодарение на двата други печата, които описваме по-горе, отпечатани със същия булотирион, в които буквите подир името на цар Петър личат по-добре, ние сега сме в състояние да поправим нашето първоначално четене. Надписът трябва да се чете така: ПЕТРОС МАР(ІА) ЕΝ ΧωΑΥЬ. Развързан и допълнен, гласи: ΠΈΤΡΟS (Καὶ) Μαρ (ία) ἐν Χ(ριστ)ῶ αὐ (τοκράτορφες) Β (ουλγαρων).

На български значи: Петър и Мария в Христа самодържци на българите.

Описаната тук група печати на цар Петър се отличава от откритите преди години от нас печати на този български цар по надписа около фигурите. В него е прибавено в съкратен вид името на царица Мария и подир него титлата ЕΝ Χ(ΡΙCΤ) Ω ΑVΤ(ΟΚΡΑΤΟΡΕC) Ь (ΟΥΛΓΑΡΩΝ).

Същата титла ЕΝ ΧΡΙCΤΩ намираме и в оловния печат на цар Симеон.[22] В печатите вместо титлата ВАСІΛЕΥС е употребена ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡ. Интересно е да отбележим, че в оловните печати на византийските императори — съвременници на Симеон и Петър, не се употребява формулата ЕΝ ΧΡΙCΤΩ. Но нея намираме редовно в монетите на Лъв VI (886—912) до Константин VII (945—959), включително в надписа около образа на императора.[23] Титлата ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡ се въвежда в надписите по монетите едва при Константин VII, сечени в 945 г. Но тя не измества другата титла ВАСІΛЕΥС. И двете се употребяват едновременно. Въз основа на горното можем да приемем, че печатите на цар Петър с формулата ЕΝ ΧΩ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕC са въведени в царската канцелария след 945 г.

4. *Анонимни печати на български царе* (?)

1. *Лице*: Бюст на мъж с голобрадо лице, насреща. На главата му има полусферична корона с висулки. Облечен е в мантия с богато украсен маниакион. Зрънчест кръг.

Опако: Бюст на Христос с хитон и наметало, насреща. С лявата ръка държи евангелие, а с дясната благославя. Зад главата му се вижда кръстат нимб. Зрънчест кръг.

Диам. 31 мм. I. Таблица, Обр. 7.

Печатът е намерен в Габровско. Отличава се с много добра запазеност на двете му страни. Той е приготвен със същата матрица, с която са отпечатани други два екземпляра, които обнародвахме на друго място.[24]

Характерно за описания тип оловни печати е, че върху тях няма традиционният обяснителен надпис около образа на владетеля. В първата публикация ние опитахме да свържем тоя анонимен печат с личността на цар Симеон, като се позовахме на приликата между лицето на царя от занимаващия ни печат и това на цар Симеон върху печата му с фигура в цял ръст.[25] За тази идентификация ни подведе очертанието на приплесканите устни, които наподобяват мустаци. Новооткритият печат, който описваме по-горе, показва, че изобразеното лице няма мустаци и късо остригана брада. Ето защо първоначалното идентифициране отпада. Тогава се явява въпросът, кой друг би могъл да бъде изобразен върху този тип печати. Засега е прибързано да се свържат те с определено лице от царския двор в Преслав през Х в.

В известната миниатюра в ръкописа на Иполитовите слова от XII в князът е нарисуван с голобрадо лице. Някои виждат в този образ лик на българския цар Симеон.[26] Ако приемем това мнение, тогава бихме видели в изображението от занимаващите ни тук оловни печати също образ на цар Симеон. Но за съжаление в посочената миниатюра е представен руският национален светец Борис с характерната руска шапка (а не царска корона), малък кръст, атрибут на мъченици, и модела на църква, който намираме в различни други изображения на светеца. Ето защо този образ трябва да отпадне като довод да идентифицираме образа от оловните печати с личността на цар Симеон.

Няма основание да приемем, че тези анонимни печати са на някой византийски владетел от Х в., тъй като, както свидетелстват монетите и печатите на византийските императори — съвременници на българските царе Симеон и Петър, в тях василевсите се представят съгласно установената тогава мода винаги с брада и мустаци. Само в случаите, в които владетелят е представен заедно с малолетния си син като съимператор, последният се изобразява с голобрадо лице. Според нас малко е вероятно да допуснем, че занимаващите ни печати са на някой малолетен принц в Цариград, тъй като строгият церемониален устав във Византия не е допускал да се води самостоятелна кореспонденция с лица в една съседна страна. Намирането на двата печата в Преслав и третия в Габровско е едно обстоятелство в подкрепа на предположението, че те са свързани с личността на български владетел или принц от Х в.

2. *Лице*: Бюст на владетеля с корона, сакос и лор около плещите, насреща. В лявата ръка държи жезъл във вид на кръст с две напречни рамена. Владетелят е с падащи отстрани на лицето кичури коса. Над лакета има знак, подобен на буквата Λ. Върху лявата половина на печата се виждат две букви Τω от друг булотирион. Следи от препечатване има и върху лицето на владетеля. Зрънчест кръг.

Опако: $\widetilde{IC}$ $\widetilde{XC}$. Бюст на Христос с туника и наметало, насреща.

Диам. 22 мм. Музея в Преслав. II. Таблица, Обр. 8.

Идентифицирането на владетеля, представен върху този печат, е също затруднено от отсъствието на надпис около образа му. Тук е представен владетел с характерната прическа (подрязани коси, падащи отстрани на лицето), която намираме както в образите на византийски императори по монети и печати, така и в оловните печати на българския цар Петър. Ето защо засега можем с еднакво основание да го припишем на български царе или византийски император от Х в.

Присъствието на жезъл във вид на т. нар. патриаршески кръст (с две къси хоризонтални рамена) в лявата ръка на владетеля, който намираме единствен път в изображение на византийския император Теофил (829—842)[27] по негови медни монети, би ни дал повод да допуснем, че пред нас имаме анонимен печат на същия византийски император. Разбира се, това формално съпоставяне само на една инсигния за царска власт не е достатъчен довод за идентифициране на образа и печата, които описваме по-горе.

II. ВИЗАНТИЙСКИ ПЕЧАТИ

1. Печат на Леон Саракинопул, царски протоспатарий и стратег на Йоанопол и на Доростол

	...	+ Λεόν
Лице:	+ ΛЄΟΝ	Β(ασιλικός) Πρωτοσπα-
	R'A'CΠAΘ'S	ϑ(άριος) καὶ
	CTPATIΓ',	στρατηγ(ός)
	IΩAN8Π	Ιωαν(ν)ούπ
	OΛ	ολ(εως)
	...	+ καὶ Δορ-
Опако:	+ SΔOP	όστολου
	OCTOΛ8	ὁ Σαρακι-
	O CAPAKI	νοπουλ(os)
	NOΠVΛ'	
	...	

Диам. 25 мм. Музея в Преслав, инв. № 3362. II. Таблица, Обр. 9.

Печатът е с много добре запазена повърхност и четенето и развързването на надписа от двете му страни не представят никаква мъчнотия.[28] Той е служил за скрепяване кореспонденцията на един непознат досега от други извори управител на тема Паристрион. Интересно е да изтъкнем, че Леон Саракинопул тук не се титулува военачалник на Паристрион, а на град Доростол, седалището на първата гранична тема, създадена от Йоан Цимисхи след победата му над Светослав в 971 г. Вестархът Нестор, началник на темата Паристрион, в писмени извори се нарича ту δούξ Παριστρίων, ту κατεπάν Δρίστρας.[29] В намерения в Плиска оловен печат притежателят му се титулува стратег на тема Тракия и на Дръстър, т. е. на тема Паристрион.[30] Посочените примери показват, че не е имало правило темата да се означава само с общото географско наименование, а и посредством името на главния ѝ град. Името на главния град на тема Паристрион се предава в изворите с двете форми: Дръстър (Δρίστρα) и Доростол (Δορόστολον), както е в нашия печат от Преслав. В надписа от лицевата страна на печата Леон Саракинопул се титулува и стратег на Йоанопол.

Двамата византийски писатели Лъв Дякон и Скилица разказват, че император Йоан Цимисхи след превземането на българската столица Велики Преслав нарекъл града на свое име — Йоанопол.[31] Тук за пръв път в един сфрагистичен паметник е употребено даденото от Йоан Цимисхи име на Преслав. Изглежда, че то не е било популярно сред самите византийци и изоставено. Запазило се е старото име на българската столица през цялото време на византийското владичество.

В нашия печат е споменато и името на главния град на Паристрион — Доростол. Тази форма на името представя видоизменение на античното име Дуросторум. Името се явява за пръв път в един византийски извор от първата четвърт на XI в.[32]

Както видяхме, притежателят на печата Леон се титулува стратег едновременно на два укрепени пункта. Единият е главният град на тема Паристрион, а вторият е Велики Преслав, означен с името Йоанопол, който е влизал в обсега на темата. Аналогично съединяване под една администрация намираме означено в оловния печат на Константин, спатарокандидат, асикрит,

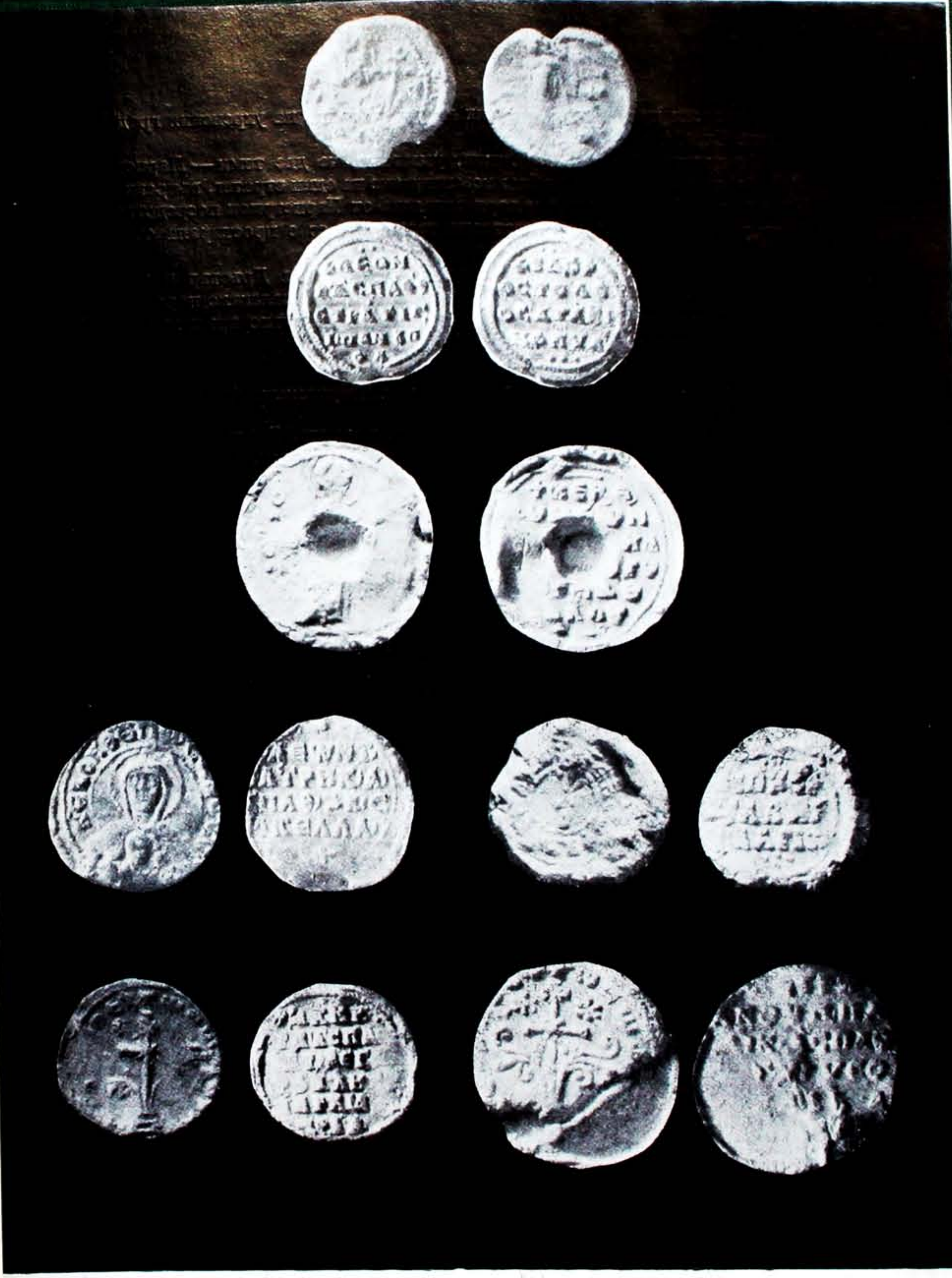

II таблица

императорски протонотар и съдия на териториите на укрепения град Воден, темата Стримон и на Солун.[33]

От печата, намерен в Плиска, узнаваме, че две теми — Паристрион и Тракия, са съединени под общо командуване на един стратег, въпреки че тема Тракия не е била гранична и дори отделена от Паристрион посредством тема Македония, чиято административна територия се е простирала от Егейско до Черно море.[34]

Изглежда, че обединяването на гарнизоните на Дръстър и на Велики Преслав под командата на един военоначалник се е налагало поради някакви тежки обстоятелства за тази гранична област. Вероятно причина за това са били набезите на печенезите през Дунава.

2. Печат на Симеон, вест и катепан на Подунавието (тема Паристрион)

Лице: Св. Никола, прав, насреща. В лявата ръка, протегната встрани, държи евангелие, а с дясната благославя.

Опако: + KЄR, θ,	+ K(ύρι)ε β(οή)ϑ(ει)
CΥMЄωN	Σύμεων
[BЄCTH] SKΛ	[βεGη]s (καὶ) κα-
[TЄΠΛN]ωT8	[τεπὰν]ω τοῦ
[ΠΑ]ΡΑΔ8	[πα]ραδου
[N] AROΥ	[ν]αβοῦ

Диам. 28 мм. Музея в Преслав. II. Таблица, Обр. 10.

В средата на ядрото на печата има широка дупка. При провъртване на дупката са повредени по-голямата част от фигурата на предната страна и два реда от надписа върху опакото.

Образът на св. Никола, стоящ насреща, се отличава от познатите изображения по печатите[35] и други паметници. В нашия печат светецът за разлика от традиционната иконография държи евангелието не пред гърдите си, а встрани.

Печатът е обнародван за пръв път от Н. Мушмов.[36] Поради повредата на по-голяма част от надписа той не е могъл да попълни и прочете текста на четирите реда под името на собственика. Нашият печат изглежда да е отпечатан със същия булотирион, от който е произлязъл друг един екземпляр, обнародван първоначално от Мордтман[37] и преиздаден последователно от Еберсолт[38], Бънеску[39] и В. Златарски[40]. И четиримата не дават снимка от печата.

Бънеску се е опитал да идентифицира притежателя на печата Симеон с познатия от писмените извори — едноименния византийски сановник.

В. Златарски е противопоставил съображения и данни, които не позволяват подобно отъждествяване.

Вестът Симеон от печата е непознат от други извори управител на темата Паристрион (Παραδούναβων), създадена от Йоан Цимисхи след победата му в 971 г.[41]

Обаче формата Παραδούναβων не се явява преди XI в. Нея срещаме в още други два печата на управител на същата гранична тема.[42] Същото име на темата Паристрион намираме и у Ана Комнина.[43]

3. Печат на Леонти, патриций, протоспатарий и императорски сакеларий

Лице: В рамка от два концентрични кръга от бисери има надпис KЄ ROHθЄI Tω Cω ΔOVω. В средата бюст на Богородица с нимб и мафорий. С две ръце държи пред себе си бюст на Христа.

+	+
Опако: ΛєΩNT′	Λεωντ(ίω)
ΠΑΤΡΗΚ′Λ′	πατρηκ(ίω)πρωτο-
CΠΑθ′SR′C	σπαϑ(αρίω)καὶ β(α-
ΑΚЄΛΛΑ′	σιλικῷ)c
	ακελλα(ρήω).

Диам. 25 мм. Музея в Преслав. II. Таблица, Обр. 11.

Печатът е намерен в един каменен гроб в м. Селище на стария Преслав.[44] Повърхността му е добре запазена и надписите от двете страни са четливи. Притежателят му Леонти се е числил към службата за финансите на императорския дворец в Цариград. Един аналогичен печат, в който притежателят му има същите титли и служба, е намерен в Плиска.[45] Познати са и други печати на царски сакеларии.[46]

4. Печат на Списота, вардарий

Лице: В средата на рамка от два концентрични кръга кръст с дълго отвесно рамо. Наоколо в рамката надпис: +K(YPI)Є BOHΘH Tω Cω ΔOY[Λω].

Опако: СПНСО/ТА ВАР/ΔΑΡΙΩ.

Диам. 20 мм. Музея в Преслав. II. Таблица Обр. 12.

Надписът върху опаката страна на печата е разположен в три реда от по пет букви. Няма знаци за съкращение. Той се състои от две думи — СПНСОТАС и ВАРΔАРІОС. Първата дума е лично име, а втората е длъжностна титла. Шлюмберже е обнародвал един оловен печат, който помага да видим в думата ВАРΔАРІОС от нашия печат много рядката длъжност вардарий, а не фамилно име. Това е печатът на някой си Пардос, вардарий на Тесалоник.[47] По-късно Лоран оповести един печат с името на Козма, вардарий и протоспатар на Тесалоник.[48]

От изворите знаем, че император Теофил (829—842) заселил по река Вардар турци от Мала Азия, за да пазят Солун и хинтерланда му от българите, които напирали на юг. Заселниците са били организирани. Начело на тази гранична милиция е имало велик вардариот.[49] От двата печата научаваме и за титлата вардарий от Тесалоник. В описания по-горе печат собственикът му се титулува само вардарий, т. е. началник на организацията на вардариотите. Засега е трудно да се каже нещо положително за тази длъжност от XI век във военната администрация на Византия. Според Лоран вардарият е бил натоварен да представя интересите на Вардарската област в столицата на Македония Тесалоник (Солун).[50]

5. Печат на Панкратий, императорски протоспатарий при Великата хетерия и клисуриарх на M[.]πρια (?)

Лице: В средата на зрънчест кръг има кръст върху подставка от две стъпала. От долния край на отвесното рамо на кръста излизат растителни разклонения. Наоколо надпис +[. .]ΒΟϵΤ(ϵΙ) Τω Cω [Δ]ΟVΛ[Ω]

Опако:	+ ΠΑ΄ΚΡ΄	+ Πα(γ)κρ(ὰ-
	Τ΄R΄Α΄CΠΑθ΄	τ(ιῳ)β(ασιλικῷ) πρω-
	[Є]ΠΙΤ΄ΜЄΓ΄C΄	τοσπαθ(αρηῳ)
	PSKΛΗC	[ἐ]πὶ τ(ῆs)Μεγὰλης
	ΙΑΡΧΜ	[Ἐτ](ε)ρ(ἰαs)(καὶ)
	ΠΡΙΑ	κλησ(ουρ)-
		ἰαρχ(ήs)Μ[.]-
		πρια(s).

Диам. 20 мм. Музея в Преслав. II. Таблица, Обр. 13.

Печатът е с добре запазена повърхност. Много от буквите на надписа вляво и дясно от слабия удар върху булотириона не са отпечатани ясно. Засега не може да се установи точно формата на името на планинското укрепено място. След буква М е следвала една гласна, която може да бъде попълвана различно.

Печати на клисуриарси са известни много малко.[51]

6. Печат на Петър, антипат, патриций, протоспатарий при Хризотриклиния и императорски сакеларий

Лице: + Κ(ύρι)ε [βοή]θει τῷ σῷ δ(σῦλῳ). В средата има кръст с дълго отвесно рамо, от долния край на което излизат растителни разклонения. Горе две шестолъчи звезди.

Опако:	+ ΠЄΤΡω	+ Πέτρῳ
	ΑΝΘΥΠ΄ΠΑ	ἀνθυπ(άτω) πα-
	[Τ]ΡΙΚ΄Α΄CΠΑθ΄	[τ]ρικ(ὶῳ) (πρωτο)σπαθ(αρὶῳ)
	[ΕΠΙ]Τ΄ΧΡΥCΟ	[῾επὶ]τ(οῦ) χρυσο-
	[ΤΡΙΚ]Λ΄S R CΛ	[τρικ]λνιῳ)kαὶ β(ασιλιῳ)σα-
	[ΚЄ]ΛΑΡ΄	[κε]αρ(ὶώ).

Диам. 28×25 мм. Музея в Преслав. II. Таблица, Обр. 14.

Печатът е намерен при разкопките край южната порта на вътрешния град през 1968 г. Повърхността му е добре запазена. Не е отпечатан само един сегмент от надписа върху опакото, но въпреки това съдържанието му се попълва без затруднение.

7. Печат на Теодор, протоспатарий и стратег на К[.]Н(И)Ц?
Δ

Лице: Γ΄ΟΡ. Бюст на св. Тодор стратилат, насреща. С дясната ръка държи копие, опряно на рамо, а в лявата — овален щит.

Опако:	θ ЄΟΔ[Ω]	θεοδ[ῶ]-
	. . .	ρ(ῳ πρωτο)σπ(α)θα-
	Ρ΄ΑCΠ΄θΑ	ρ(ήῳ)καὶ στρα-
	Ρ΄SCΤΡΑ	τηγ(ῷ)τ(οῦ)κ(.)-
	ΤΙΓ΄Τ΄Κ,	ν(.)z.
	Ν΄Ζ	

Диам. 23 мм, III. Таблица, Обр. 15.

Буквите от горния ред на надписа са доста повредени, но името на притежателя на печата може да се прочете със сигурност. От началната буква

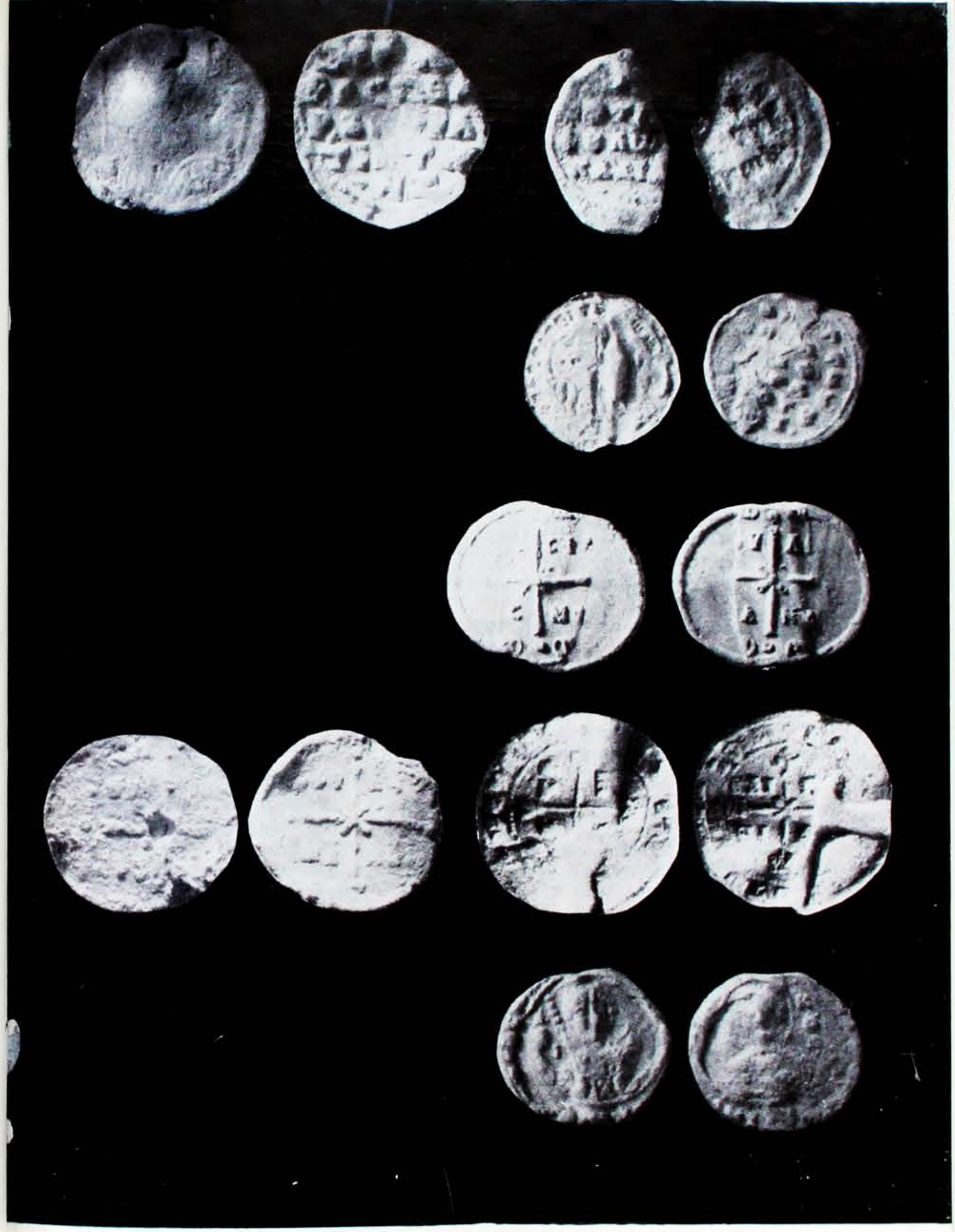

III таблица

която може да бъде само θ, е запазена долната половина. До нея се вижда заобленият гръбнак на Є. Третата повредена буква е О. От следващата буква Δ се вижда краят на хоризонталното рамо. Името на крепостта, на която Теодор е бил стратег, е изписано само с три съгласни и това обстоятелство създава затруднение за прочитането му. Затова засега ние сме възпрепятствувани да локализираме този укрепен пункт в пределите на Византийската империя.

8. Печат на Аркади, императорски протоспатарий и стратег

Лице:	[KЄ BO]	[Κ(ύρι)ε [βο]
	ΙθTω[Cω]	ήϑ(ει) τ[ῷ σῷ]
	Δ8Λω[AP]	δούλῳ ['Αρ-]
	KAΔΙω	καδίῳ
Опако:	[BAC]	[Βασιλικῷ πρωτοσ]-
	[ΠΑ]θAP.	[πα]ϑαρ(ὶ)
	[ωS] CTPA	[ῳ καὶ[στρα-
	[TH] Γω*	[τη]γῳ*

Диам. 23×17 мм. Музея в Преслав. III. Таблица, Обр. 16.

Печатът е намерен през 1968 г. при разкопките на основите на южната порта на крепостта на Преслав. Една трета от оловното ядро на печата е загубена. Но възстановяването на текста на надписа от двете страни е сигурно. За разлика от други подобни печати тук името на крепостта, чийто гарнизон е командувал Аркадий стратег не е означено.

9. Печат на Хераклий, императорски протоспатарий и стратег на [..]ИТ(..)

Лице: + Κ(ύρι)ε βοήϑει τῷ σῷ δουλῳ. Кръст с дълго отвесно рамо върху подставка. Вляво и дясно от основата му излизат растителни разклонения.

Опако:	+ H.A	+ 'Η(ρ)α-
	KΛ'R'A'	κλ(ιώ) β(ασιλικῷ) (πρωτο-)
	CΠAθ'S	σπαϑ(αρὶῳ)καὶ
	CTPAT	στρατ-
	ЄΓOT8	εγῷ τοῦ
	IHT	.!ητ(..)

Диам. 20 мм. Археологически музей в София. III. Таблица, Обр. 17.

Ядрото е пукнато по средата. Повърхността на печата е сравнително добре запазена и текстът на надписа върху опакото се чете без затруднение. Началната буква на последния ред е повредена. От нея се различава едно отвесно рамо, което може да принадлежи на няколко букви. Следващите две букви — Н и Т, не са достатъчни, за да се разбере името на познато селище или крепост.

10. Печат на Юлиан

Лице: В средата на зрънчест кръг има равнораменен кръст. Над хоризонталното му рамо вдясно са поместени буквите СФР, а долу под тях — С/МОС. Буквите в лявата половина на печата не са отпечатани. По смисъл може да се допусне, че на това място са стояли горе буквите ЄМІ, а долу — продължение на СФР—АГІ. Тогава надписът ще да е гласял: 'Εμὶ σφρ[αγι]ς/μός.

Опако: Равнораменен кръст, както върху предната страна на печата. Над хоризонталното рамо на кръста са поместени буквите Y/ΛΙ, а отдолу: ANO. Пред Y са стояли буквите IO.

Диам. 25×21 мм. Музея в Преслав. III. Таблица, Обр. 18.

Надписът, попълнен и развързан, ще гласи така: 'Εμὶ σφραισμός (τοῦ) 'Ιουλιάνου.

11. Печат на Йоан

Лице: В средата на зрънчест кръст има равнораменен кръст. Вдясно от отвесното рамо се различават буквите СФРА (горе) и МОС (отдолу).

Опако: Равнораменен кръст, както върху лицето на печата. Между рамената на кръста се разпознават следните букви: + СФР/АГ[IC]/.ωА/NО..

Диам. 25 мм. Музея в Преслав. III. Таблица, Обр. 19.

Повърхността на лицевата страна на печата е повредена и повечето от буквите в лявата половина не се различават. Втората половина от надписа показва сходство с този от описания по-горе печат на Юлиан. Надписът от обратната страна на печата попълнен гласи: +Σφρ/άγ[ις] (τοῦ) ['Ι]ωάν(ν)οῦ.

12. Двоен печат на Юлий, патриций, и Петър . . .

Лице: KЄ BOH[ΘЄ I] Tω [CωΔOY] Λω в рамка от два концентрични кръга. В средата има равнораменен кръст. Към върховете на рамената са начертани буквите Y, Λ и ω. Над хоризонталното рамо се четат буквите ПАТР . Двете букви вляво под това рамо са нечетливи, тъй като на това място повърхността на печата е повредена. Вдясно е запазено окончанието на титлата в дателен падеж — ω.

Опако: +ΘK B[OHΘЄ I]Tω[CωΔOYΛ]ω в рамка, както върху лицето на печата. В средата има същия равнораменен кръст. Към върховете на четирите му рамена са начертани буквите П, ТР (в лигатура) и ω. Буква Є не се вижда. Над хоризонталното рамо на кръста се виждат буквите KAI/Г, а отдолу — ΘI . . .

Диам. 27 мм. Музея в Преслав. III. Таблица, Обр. 20.

Повърхността на печата е доста повредена и не личат повече от буквите от околовръстния надпис. Надписът от предната страна на печата, допълнен гласи така: +Κ(ύρι)ε βοή(ϑει)τῷ [σῷ δου] λῷ['Ι]ουλιῳ πατρ(ὶ)[κὶῳ]. Другият надпис с името на някой си Петър, развързан, гласи: +Θ(εοτὸκ)ε β[οήϑει τῷ σῷ [δουλ]ῷ Π[έ]τρω καὶ Γ. ϑι. . . Повредата на буквите в надписа отдясно на отвесното рамо не позволява да се прочете титлата или длъжността на притежателя на печата. Засега не може с положителност да се посочи какви длъжности във военната или гражданската администрация са заемали двамата. На всеки случай те са подпечатвали заедно съответната кореспонденция.

Както се вижда, пред нас е един общ печат на двама души. Единият от тях е имал ранг на патриций.

Досега познатите общи печати са обикновено на лица, служещи в една и съща служба, напр. митничари,[52] или с еднакво звание.[53]

13. Анонимен печат

Лице: Образ на архангел с разперени крила, насреща. В дясната ръка държи жезъл, завършващ в горния край с четири топчета, а в лявата — кълбо. Лицето му по средата е повредено от удар с някакъв остър предмет.

. . К
Опако: . . О . Бюст на св. Никола, насреща. Образът е отпечатан
. . Λ
върху друг печат, от надписа на който личат остатъци от отделни букви.

Диам. 20 мм. Музея в Преслав. III. Таблица. Обр. 21.

Този печат е намерен при разкопките на основите на т. нар. южна порта на крепостта на Преслав. Повърхността му е добре запазена. Тук имаме пример на използуване на чужд печат поради липса в момента на готово оловно ядро. Изглежда, че използуването на чужди печати е било обикновена практика.

БЕЛЕЖКИ

[1] Благодаря на колегите В. Мавродинова, Й. Чангова, И. Жандова и Т. Тотев, които ми предоставиха за обнародване открити при разкопките на Велики Преслав български византийски печати.

[2] Т. Герасимов, Нов моливдовул на Георги монах и синкел български, ИАИ, XX, 1955, с. 587, обр. 1.

[3] Т. Герасимов, Три старобългарски моливдовула, 2. Моливдовул от IX в., ИБАИ, VIII, 1934, с. 356, и обр. 196 и 197.

[4] V. Laurent, Byzantinische Zeitschrift, 49 (1956), с. 240.

[5] Кр. Миятев, Новооткрит оловен печат на български архиепископ, ИБАИ, V 1928—1929, 289 сл. Авторът погрешно е прочел името Леонтий вместо Георги. Вж. критиката и изправката на М. Ласкарис в Byzantinoslavica, II, 1930, 423 сл., V. Laurent, Byzantion, VI (1931), 784; Echo d'Orient, 34 (1931), p. 359.

[6] K. Konstantopoulos, Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα (Συλλογή Α. Σταμούλη), Athènes, 1930, с. 15, Nr. 77.

[7] K. Konstantopoulos, цит. съч., 15.

[8] Познати са досега печати на няколко архиепископи от това време. Вж. V. Laurent, Byzantion, V (1929—30), p. 599, Nr. 5 и 6.

[9] Т. Герасимов, Три старобългарски моливдовула, ИБАИ, VIII, 358.

[10] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, С., 1930, 9 сл., № 19, № 2—5, 10 и 11; V. Beševliev, Die Protobulgarische Inschriften, Berlin, 1963: табл. XXXIV, LXIII, LXVII, LXXV и пр.

[11] W. Wroth, цит съч., табл. LI, 4, 5 и 7.

[12] V. Beševliev, Spätgriechische und Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin, 1964, Taf. LIX, 164 и 165.

[13] Т. Герасимов, Оловни печати на българските царе Симеон и Петър, ИБАИ, XII, 1938, с. 354 и обр. 156.

[14] Т. Герасимов, Новооткрит оловен печат на цар Симеон, ИАИ, XXIII, 1960, с. 67 и обр. 1.

[15] F. Altheim — R. Stichl. Byzantinoturcicum, Acta antiqua Acad. Scient. Hungariae, 10 (1962), p. 13—15.

[16] G. Moravčik, Byzant. Zeitschrift, 55 (1962), p. 426.

[17] I. Dujcev, Byzant. Zeitschrift, 54 (1961), 249.

[18] V. Beševliev, Souveränitätsansprüche eines bulgarischen Herschers im 9 Jh., Byz. Zft. 55 (1962), 18.

[19] Проф. В. Бешевлиев предложи едно ново свое развързване и четене на тази част от надписа: V. Beševliev, Die Protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963, S. 330, n 89 a.

[20] Т. Герасимов, цит. съч., стр. 360 сл.

[21] Т. Герасимов, Оловни печати на българските царе Симеон и Петър, ИБАИ, XII, 1938, с. 360, обр. 158.

[22] Т. Герасимов, Три старобългарски моливдовула, ИБАИ, VIII, 1931, с. 351.

[23] W. Wroth, Imperial Byzantine Coins in the Britisch Museum, London, II, 1908, с. 444, I.

[24] Т. Герасимов, Оловни печати на българските царе Симеон и Петър, ИБАИ, XII, 1938, 357.

[25] Т. Герасимов, цит. съч., с. 358—359.

[26] В. Мавродинова, За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа, Сб. Преслав, I, 1968, с. 111.

[27] W. Wroth, цит. съч., табл. XLVIII, 20.

II. ВИЗАНТИЙСКИ ПЕЧАТИ

[28] Т. Тотев, Неизвестен стратег на Йоанопол и Доростол, Археология, 1968, кн. 4, с. 49 сл.

[29] A. A. Aittaleiates, 204, 16; N. Bănescu, Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest, 1946, p. 90.

[30] Ст. Маслев, Византийски оловни печати от Плиска и Преслав, ИАИ, XX, 1955, с. 448.

[31] Аналогичен случай имаме и с името на столицата на тема Паристрион—Дръстър. Лъв Дякон съобщава, че Цимисхи след превземането на града от Светослав на 24 юли 972 г., което станало в деня на св. Тодор Стратилат, нарекъл го Θεοδωρούπολις в чест на светеца, който уж помогнал за тази победа. Това име не се е наложило. То е било скоро изоставено.

[32] Cedr. II, 483, 16: . . . γράμμα τοῦ στρατηγοῦντος ἐν τῷ Δοροστόλῳ Τζιτζίκου.

[33] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantine, Paris, 1884, p. 109.

[34] Ст. Маслев, ИАИ, XX, 1965, 448: Давид протоспатарий и стратег на Тракия и Дръстър.

[35] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantine, Paris, 1884, с. 57, 12; 391, 1; 491, 4; 678, 2, 726, 6, 738 и пр.

[36] Н. Мушмов, Новооткрити средновековни печати от България, ИБАИ, V, 1928—1929, с. 242.

[37] Mordtmann, Μολυβδόβουλλα βυζαντινὰ τῶν ἐπαρχιῶν Εὐρώπης Ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος, XVII, 1883, 144, Nr. 21.

[38] J. Ebersolt. Sceaux byzantines du Musée de Constantinopole, Revue Numismatique, 1914, 225, Nr. 310.

[39] N. Bănescu, Changements politiques dans les Balkans, Bulletin de la section historique, X, 1923, 20.

[40] В. Златарски, Оловен печат на Симеон Вест, катепан на Паристрион, Šišičev Zbornik, Zagreb, 1929, 143 и сл.

[41] Един трети екземпляр от същата матрица е намерени в развалините на Диногеция, Румъния, Срв.: Dinogetia, с. 332.

[42] N. Bănescu, Sceau inedit de Katakalon, katepano de Paradounavon, Echos d'Orient, XXXV, 1936, p. 407; Sceau de Demetrios Katakalon, katepano de Paradounavon, E. d'O. XXXIX, 1940, 157.

[43] Alexias, 11, VIII, 9.

[44] Т. Тотев, Каменен гроб в „Селище“ на Преслав, музеи и паметници на културата, 1966, кн. 2, с. 15 и обр. 3.

[45] Т. Герасимов, Византийски печати от Плиска, ИБАИ, XIV, 1940—1941, 178, № 7.

[46] Б. Панченко, ИРАИК, VIII, 1903, 224, № 62; IX, 1904, 385, № 263; V. Laurent, Document de sigillographie. La collection Orgidan, Paris, 1952, N. 180.

[47] G. Schlumberger, Sceaux byzantines inédites, Revue numismatique, 1905, p. 3.

[48] V. Laurent, Ὁ βαρδαριτῶν ἤτοι τούρκων etc., ИБАД, XVI, 1940, с. 289, № 5.

[49] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantine, Paris, 1884, с. 110.

[50] V. Laurent, цит. съч., стр. 280.

[51] Един намерен в развалините на Плиска, срв. Т. Герасимов, ИБАИ, XIV, 1939—1940, № 2; G. Schlumberger, цит. съч., 329, 341 и 346; V. Laurent, Coll. Orgidan, Nr. 26, 25.

[52] Б. Панченко, Каталог моливдовулов и пр., ИРАИК, XIII, 1908, с. 149, № 495.

[53] Б. Панченко, цит, съч., VIII, 1903, 206, № 8; XII, с. 147, № 495.

SCEAUX BULGARES ET BYZANTINS DE PRESLAV

T. Guérassimov

Résumé

L'auteur étudie 21 sceaux de plomb bulgares et byzantins. La plus grande partie de ces derniers proviennent des fouilles des ruines de l'ancienne capitale bulgare Preslav, effectuées pendant les dernières années. De même l'auteur réédite quelques sceaux déjà connus. Il fait la correction des légendes et propose une nouvelle lecture de celles-ci. I. Sceaux bulgares du IXe—Xe siècle: 1. Sceau de Georgi črnec (moine) et syncelle bulgare (fig. 1). L'auteur le date du IXe siècle d'après la forme caractéristique de la lettre B (avec un trait attaché à la base). Cette lettre on rencontre dans les inscriptions protobulgares du IXe siècle, ainsi que dans les légendes des monnaies en cuivre de l'empereur byzantin Basil I (867—886) et une inscription avec son nom trouvée à Messembrie. Le sceau de Georgi moine et syncelle est le plus ancien monument sphragistique en langue bulgare. 2. Sceau du roi Siméon (fig. 2). Le sceau a été publié. Maintenant l'auteur propose une nouvelle lecture des légendes sur les deux faces du sceau en question: +CYMEON BACIΛEY(C) ΠΟΛΑΥCOT (l'avers) et +CYMEON YOC BACIΛEOC ΠΟΑΑΥ' (revers). 1, 2, 3 et 4. Sceaux du roi Petre et sa femme Marie (fig. 3, 4,5 et 6). Sur les sceaux on lit la légende: ΠΕΤΡΟC ΜΑΡ' ΕΝ XU AVЬ= =Πὲτρος (καὶ) Μαρ (ια) ἐν Χ(ρὶστ)ῷ ἀυ (τοκραὲς) Β (οναγαρῶν) οκρατο. Sceaux anonymes bulgares: 7. Sceau du souverain portant courove et manteau (fig. 7). L'éfigie est sans barbe et moustaches. Faute de légende on ne peut pas identifier la personne représentée avec quelqu'un des rois bulgares du Xe siecle. 8. Sceau d'un souverain tenant un sceptre au deux hastes transnnersales (fig. 8). II. Sceaux byzantins: 1. Sceau de Léon Saracinopoule, protospathaire impériale et stratège de Joannopolis (Preslav le Grand) et de Dorostolon (Dristre) (fig 9). 2. Sceau de Siméon, vestes et catepan du thème Paradounavon (Parhisrion) fig. 10. C'est le second exemplaire du même boulotirion avec lequel est frappé le sceau dans la collection du Musée à Istamboul. 3. Sceau de Léonce, patrice, protospathaire et sacellaire impériale (fig. 11). 4. Sceau de Spisota, bardarios (fig. 12). 5. Sceau de Pancratios, protospathaire de la Grande Heterie et cleisouriarche (fig. 13). 6. Sceau de Pierre, anthypate, patrice, protospathaire de Chrysotricline et sacellaire impériale (fig. 14). 7. Sceau de Théodore, protospathaire et stratège de K/./n/i/z(?). (fig. 15). 8. Sceau de Arcadius, protospathaire et stratège (fig. 16). 9. Sceau de Heraclius, protospataire et stratège de (. .) up (.) (fig. 1). 10. Sceau de Julien (fig. 18). 11. Sceau de Jean (fig. 19). 12. Sceau de Jule, patrice et Pierre (fig. 20). 13. Sceau anonyme (fig. 21). Tous sceaux à l'exception des NoNo 1, 3, 7, 9 et 10 se trouvent dans la collection du Musée de Preslav. Le reste — dans le Musée Archéologique à Sofia.

BULGARISCHE UND BYZANTINISCHE BLEISIEGEL IN PRESLAV

T. Gerassimov

Zusammenfassung

Der Verfasser erforscht 21 bleierne bulgarische und byzantinische Siegel. Der größte Teil davon stammt aus den Ausgrabungen in der alten bulgarischen Hauptstadt Preslav, die in den letzten Jahren gemacht worden sind. Daneben veröffentlicht der Verfasser von neuem einige schon bekannte Siegel. Er korrigiert die Inschriften und schlägt eine neue Lösung vor.

I. Bulgarische Siegel aus dem 9.—10. Jahrhundert: 1. Siegel von Georgi Crnec (Mönch) und bulgarischer Synkel (Abb. 1). Der Verfasser datiert es mit dem 9. Jahrhundert, indem er die besondere Form des Buchstaben B in Betracht zieht (ein Strich ist zu dem Grund hinzugefügt). Dieser Buchstabe kommt in den alten bulgarischen Inschriften aus dem 9. Jahrhundert vor; auch in den Inschriften auf Kupfermünzen des byzantinischen Imperators Basilios I (867—886) und in einer Inschrift mit seinem Namen, die in Messembria gefunden wurde. Das Siegel von Georgi Crnec und bulgarischer Synkel ist das älteste sphagistisches Denkmal in bulgarischer Sprache. 2. Siegel von Zar Simeon (Abb. 2). Das Siegel ist schon veröffentlicht worden. Jetzt schlägt der Verfasser eine neue Lesung der Inschriften auf beiden Seiten vor + CYMEON BACIΛEY(C) ΠΟΛΑΥ COT (Bildseite) und +CYMEOHYOC BЬCIΛEOC ΠΟΛΑΥ' (Rückseite). 3. Siegel von Zar Peter und seiner Frau Maria (Abb. 3, 4, 5 und 6). Darauf liest man die Inschrift: ΠΕΤΡΟC/ΜΑΡ Ε XV AV. 4. Anonyme bulgarische Siegel. 7. Siegel eines Herrschers mit Krone und Mantel (Abb. 7). Das Gesicht ist ohne Bart und Schnurbart. Da keine Inschrift ist, kann das vorliegende Bild mit keinem der bulgarischen Zaren v. 10. Jahrhundert identifiziert werden. (8. Siegel eines Herrschers, der Zepter: mit zwei wagerechten Chasten hält Abb. 8). II. Byzantinische Siegel: 1. Siegel von Lew Sarakinopul kaiserlichem, Protospatorios und Strateg von Joannopolis (Groß-Preslaw) und Dorostolon (Draster) — Abb. 9. 2. Siegel von Simeon, Westes und Katepan von Paradunawon (Palistrion) — Abb. 10. Das ist das zweite Exemplar von demselben Bulotirion. Damit ist das Siegel in der Sammlung vom Museum in Istanbul gedruckt. 3. Siegel von Leontios, Patricios, Protospatarios und kaiserlichem Sakelarius. (Abb. 11). 4. Siegel von Spisota, Vardarius (Abb. 12). 5. Siegel von Pankratios, Protospatarios der Großen Hetaeria und Klisuriarch. (Abb. 13). 6. Siegel von Peter, Antipat, Patricios, Protospatarios von Chrysotriklinon und kaiserlichem Sakelarios. (Abb. 14). 7. Siegel von Theodor, Protospatarios und Strateg von K/N. (Abb. 15). 8. Siegel von Arkadios, Protospatarios und Strateg (Abb. 16). 9. Siegel von Iraklios, Protospatorios und Strateg von . . . (Abb. 17). 10. Siegel von Julian (Abb. 18). 11. Siegel von Joannes (Abb. 19). 12. Siegel von Julios, Patricios und Pater. 13. Ein anonymes Siegel (Abb. 21). Alle diese Siegel, mit Ausnahme von Nr. 1, 3, 7, 9 und 10 befinden sich in den Sammlungen des Museums von Preslaw, während die übrigen — im Archäologischen Museum zu Sofia.

ДВА СВИДЕТЕЛЬСТВА ПОЧИТАНИЯ КУЛЬТА БОРИСА И ГЛЕБА ВНЕ ПРЕДЕЛОВ РОССИИ

А. В. Банк

Во время краткого посещения Преслава в сентябре 1967 г. мое внимание привлекла находящаяся на выставке Музея створка бронзового креста-энколпиона с изображением мужской фигуры в рост, в нижней его оконечности и оплечными изображениями святых на трехлопастных концах вверху и по бокам (обр. 1).[1] Характерная форма креста и распределение на нем изображений указывают на его русское происхождение; наличие головного убора — шапки и храмика — мученического венца (по определению М. Х. Алешковского)[2] в протянутой руке центральной фигуры, не оставляют сомнения в том, что перед нами изображение одного из русских князей (канонизованных в 1072 г.) Бориса или Глеба. В соответствии с наблюдениями того же М. Х. Алешковского, Преславская створка со следами двух петелек вверху и внизу является оборотной стороной энколпиона. Судя по следам букв, здесь изображен Глеб, хотя как доказал М. Х. Алешковский, надпись не всегда соответствует изображенному лицу. Известные для других памятников иконографические особенности (короткие волосы, борода и усы у Бориса; длинные волосы и безбородое лицо у Глеба) в данном случае отчетливо не выявлены. Литые изображения слегка доработаны резцом: подчеркнуты большие глаза, отмечены складки одежды, орнаментация одежды. Общий характер исполнения грубоватый.

Публикуемый экземпляр очевидно моложе тех энколпионов, на которых фигуры Бориса и Глеба воспроизводили не дошедшие до нас живописные образцы. С другой стороны, он предшествует группе энколпионов, на которых святые в медальонах исполнены в черневой технике;[3] тем более его следует датировать более ранним временем, чем период смены мученического типа князей воинским.[4]

К сожалению, обстоятельства находки Преславского креста неясны: как мне сообщил хранитель музея Т. Тотев, он был обнаружен на территории внешнего города в 1930 г., но занесен в инвентарь в 1948 г. По-видимому это случайная находка. Техника и иконографические черты дают основания для датировки энколпиона скорее всего первой половиной XII в.

Как известно, русские энколпионы, производство которых связано с Киевом, имели распространение в основном в пределах политических границ государства XII — начала XIII в.[5] Но в порядке исключения, они попадали не только, в Новгород или другие русские центры, но и в Херсонес,[5] в Богемию, Румынию и др.[6] В музеях Болгарии также имеются отдельные (в свое время неправильно определенные) экземпляры русского производства.[7] По форме и технике некоторые из них примыкают к публикуемой створке, отличаясь от нее по сюжетам. К сожалению, подавляющее большинство этих памятников

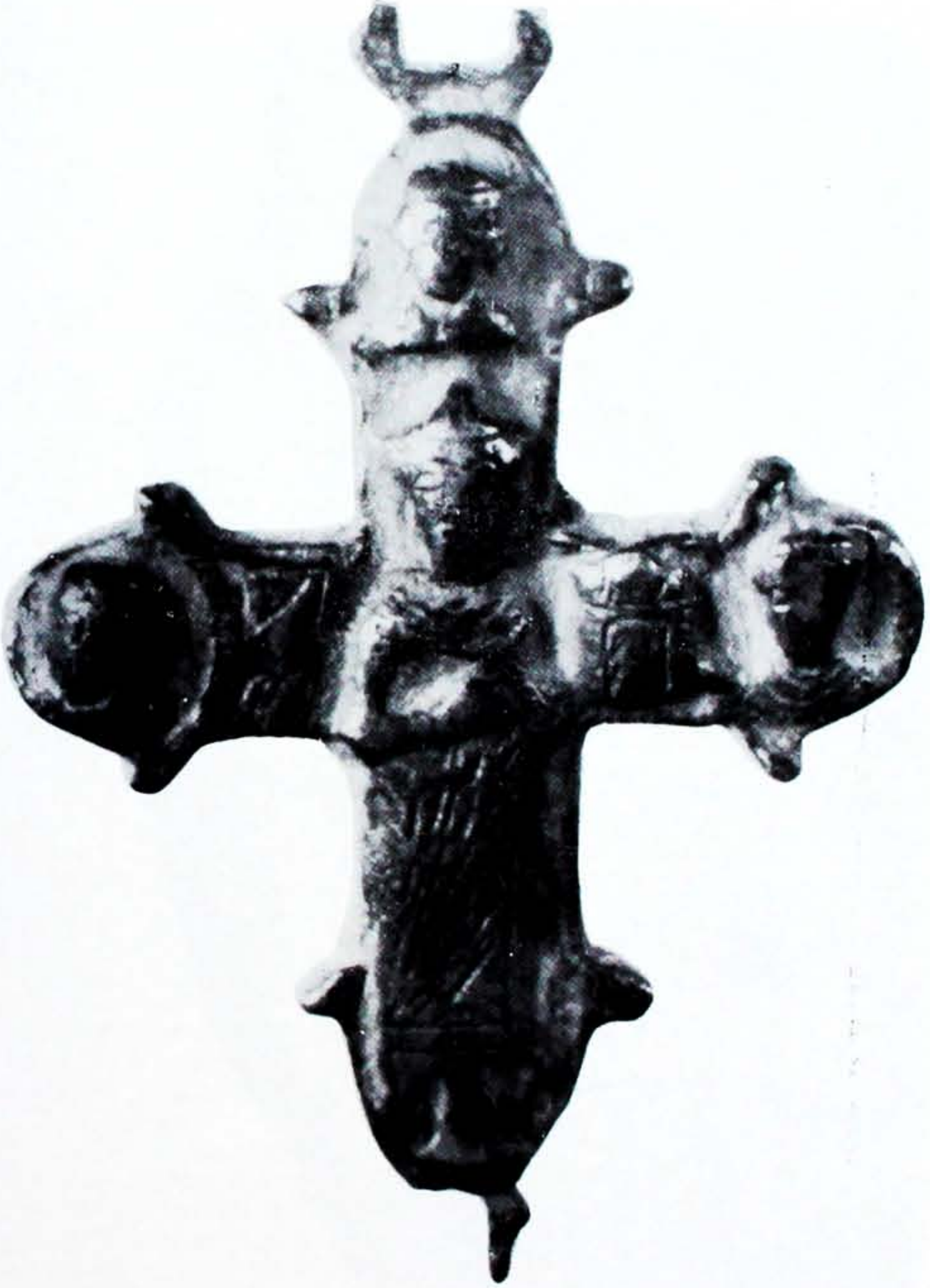

Обр. 1. Створка креста из Преслава

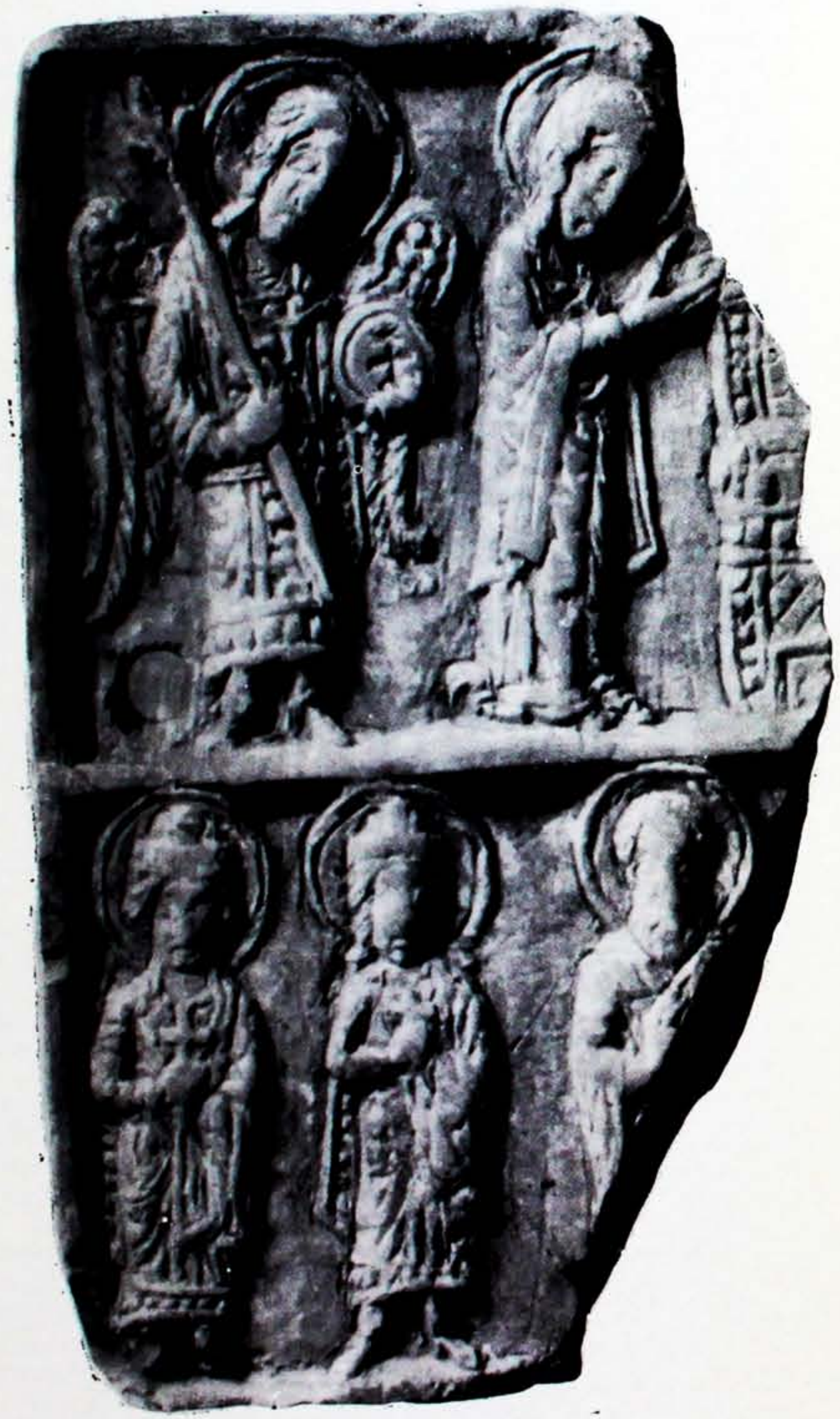

Обр. 2. Каменная иконка из музея искусств в Тбилиси

неизвестного происхождения, — приобретено у частных лиц или поступило из коллекций. Одним из немногих исключений является крест с изображением Распятия, найденный (как указано в подписи под рисунком)[8] в сел. Кованлык (?) в Хасковском округе, вместе с бронзовым образком и монетой Иоанна Цимисхия.

Интерес издаваемого экземпляра заключается и в том, что на нем изображен русский святой: за пределами России мне известен лишь один энколпион, также представляющий Бориса и Глеба: имею в виду крест, находящийся в Эрмитаже (№ Х. 179), найденный в Херсонесе в 1903 г., по-видимому несколько более поздний, чем Преславский.[9]

На второй памятник, представляющий тех же русских святых, мне довелось обратить внимание в связи с учетом византийских каменных (главным образом стеатитовых) изделий. Речь идет о маленькой фрагментированной иконке из светлосерого камня (вероятно стеатита), которая ныне хранится в Музее искусств в Тбилиси (обр. 2).[10] С первого взгляда очевидно, что она изготовлена не в Византии, прежде всего потому, что в византийской, как и в грузинской иконографии не известны святые в шапках, изображенные в нижнем ряду на этой иконке. В верхнем поясе была представлена деисусная композиция: в центре сохранилась лишь часть трона с подушкой, на которой восседал Христос; далее расположены фигуры предстоящих — Богоматерь и архангел, держащий в одной руке диск, на котором вырезан крест, а в другой жезл, завершающийся как бы лилией. В нижнем поясе фигуры в несколько меньших масштабах: слева от зрителя Борис с короткими волосами и, очевидно, едва намеченной бородой; далее Глеб с длинными, спускающимися до плеч волосами. Оба держат по кресту, одеты в украшенные жемчугом нижние одежды и корзна. Справа частично сохранившаяся фигура бородатого святителя, с приподнятой в жесте благословения рукой. Судя по форме бороды, это возможно Григорий чудотворец.

Двух- и трехчастные каменные иконки такого рода, но больших размеров известны по византийским образцам XI—XII вв. Имею в виду великолепную икону XI в. из частного собрания в Париже (обр. 3)[11], в верхнем поясе которой изображены по сторонам „Уготованного престола" архангелы с лабарумами и дисками, с вырезанными на них крестами. Эта последняя иконографическая деталь сближает Парижскую иконку с Тбилисской, также как расположение в нижнем поясе святых Дмитрия, Феодора, Георгия и Прокопия, в типе мучеников; Борис и Глеб как бы встали на место этих святых, также держащих кресты в правой руке, с покрытой левой. Роль их в русской жизни во многом перекликалась с византийскими воинами, первоначально изображавшимися в аналогичном типе.

На другой стеатитовой иконе (из собрания Государственного Эрмитажа)[12] изображения расположены в три ряда (обр. 4): вверху Деисус с херувимами, посередине пять святителей, внизу Дмитрий, Георгий и Феодор в том же мученическом типе и по сторонам от них, Косьма и Дамиан. Мне уже приходилось сопоставлять Парижскую и Ленинградскую иконку[13], отмечая черты их общности и различия. Возможно последняя, менее тонкая по исполнению, несколько моложе. Тбилисский памятник иконографически занимает как бы промежуточное место между ними: фигуры архангелов сближают его с первой, деисусная композиция и фигура святителя со второй. Борис и Глеб, по своим функциям, родственны, с одной стороны, святым воинам, с другой — целителям[14], функции которых они на первых порах

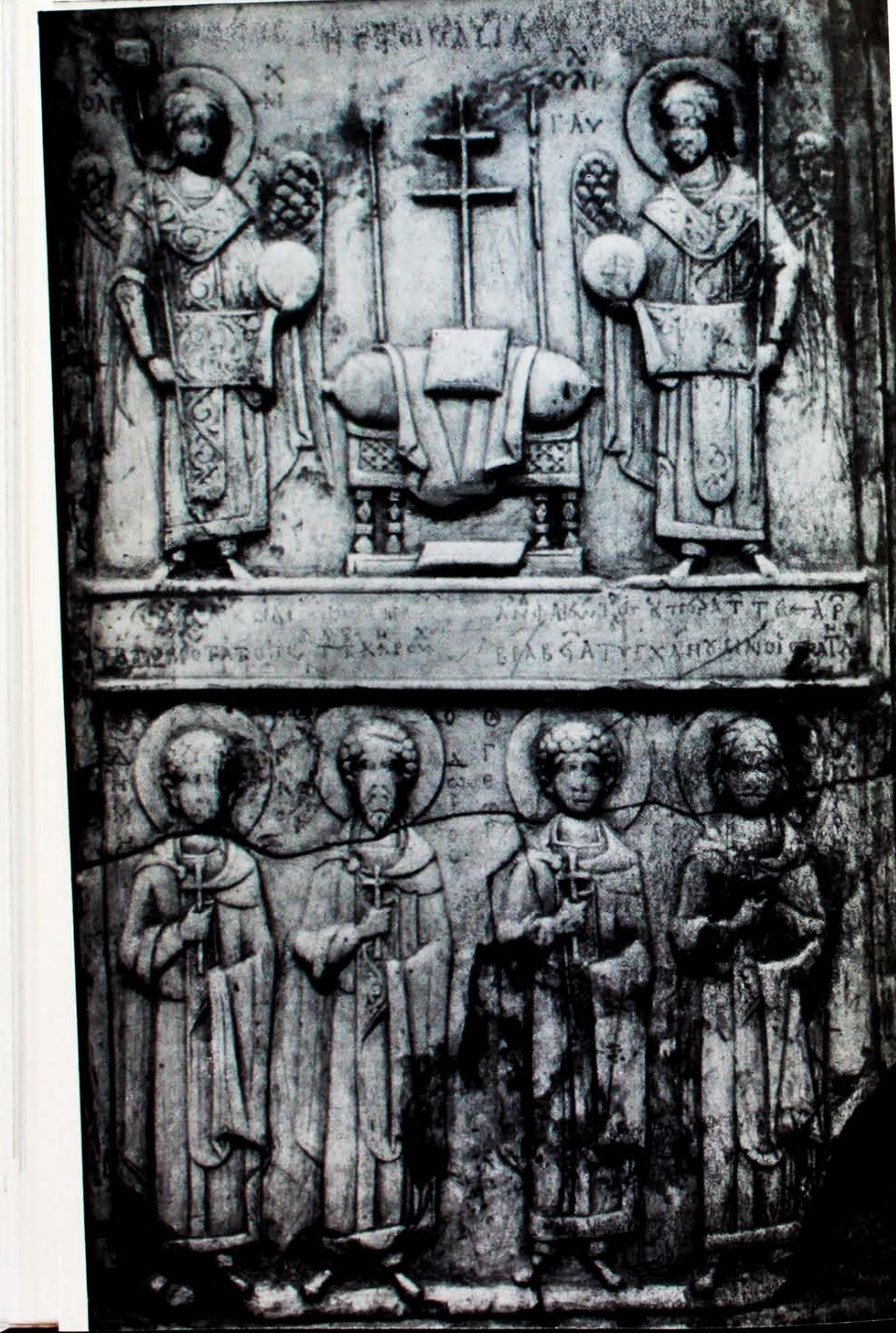

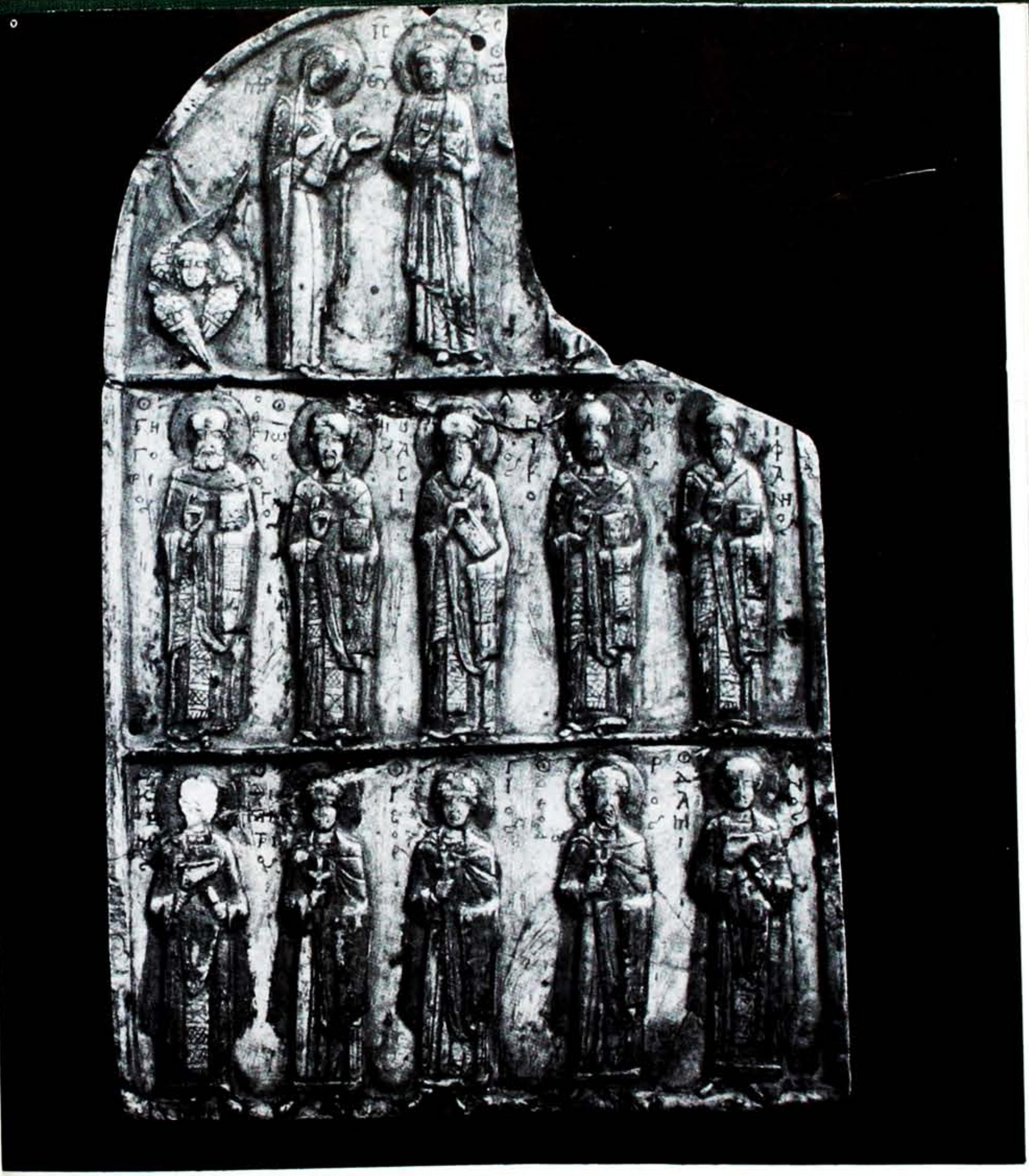

Обр. 4. Стеатитовая иконка из собрания Эрмитажа

Обр. 3. Стеатитовая иконка из частного собрания в Париже осуществляли. Таким образом, Тбилисская иконка как бы воспроизводит в сжатом виде эрмитажную, — хотя и следует оговориться, что мы не можем знать какие фигуры были изображены в утраченной части второй.

Сопоставляя хранящуюся в Тбилиси русскую иконку с византийскими по иконографическим признакам, нельзя не указать на их резкие стилистические различия. В поисках аналогий по этой линии, было бы неправильно, с другой стороны, сравнивать каменную иконку с другими памятниками, исполненными в другом материале и иной технике, как бронзовые энколпионы (иконографически бесспорно близкие по изображениям Бориса и Глеба). Среди немногочисленных ранних образцов русской мелкой пластики имеется довольно известная каменная иконка (найденная в пределах Тмутараканского княжества) с изображением Глеба, которую Б. А. Рыбаков связывает с именем Тмутараканского князя Глеба Святославича и датирует ее XI веком (обр. 5)[15]. Представляется более вероятной осторожная датировка при первоначальном издании этого памятника — XI—XII вв.[16] В частности вызывает сомнение наполовину воинский облик князя (держащего в одной руке крест, а в другой меч), который едва ли мог быть ему придан уже в столь раннее время.[17] Приземистые пропорции, трактовка волос и некоторые другие детали сближают изображение Глеба с публикуемой иконкой. Плоскостность и схематичность в передаче одежд присущи московской еще в большей мере.

Несомненно к более позднему времени относится рязанская иконка с изображением Бориса и Глеба в образе воинов,[18] но с крестами (как Тмутараканская). Отмеченный А. Л. Монгайтом живой поворот Глеба, общее изящество и тенденция к уточненности пропорций заставляют нас примкнуть к Т. В. Николаевой в ее датировке XIII в.[19] Деисусная композиция представлена на другой рязанской иконке, стилистически также отличающейся от издаваемой.[20] В ней чрезвычайно ярко выражена тенденция к линейности, нет той любви к украшательству, которая отмечена тбилисская. Здесь очевидно стоит вопрос не столько о разнице во времени (она датирована XI—XIII вв., что представляется вполне вероятным), сколько о разных художественных направлениях и различном уровне мастерства: публикуемый памятник несомненно слабее.

Известного рода аналогией для сцены Деисуса является и изображение его в резьбе Георгиевского собора в Юрьеве Польском[21] (сходно, в частности, гравированное изображение креста в диске, встречающееся неоднократно при изображении архангелов на рельефах этого памятника), где наблюдается та же любовь к украшению жемчугом.[22] Лабарум архангела, кстати, здесь оформлен на нижнем конце также, как навершие жезла на нашей иконке.

Исходя из рассмотрения самого памятника, а также его сопоставления с некоторыми другими, наиболее вероятным временем его изготовления представляется вторая половина XII в.

Русская пластика, как монументальная, так и мелкая, стала в последнее время привлекать внимание исследователей,[23] однако проблемы датировки и локализации последней пока еще не имеют крепких оснований. В сущности эти вопросы весьма шатки и в более разработанной области византийского прикладного искусства. Специфический интерес публикуемого памятника, при всей его скромности, заключается в возможных условиях его обнаружения. По данным инвентаря Историко-этнографического музея Грузии „фрагментированная каменная икона с пятью рельефными фигурами происходит из Бетанийского монастыря, где она была найдена в земле“. Как известно,

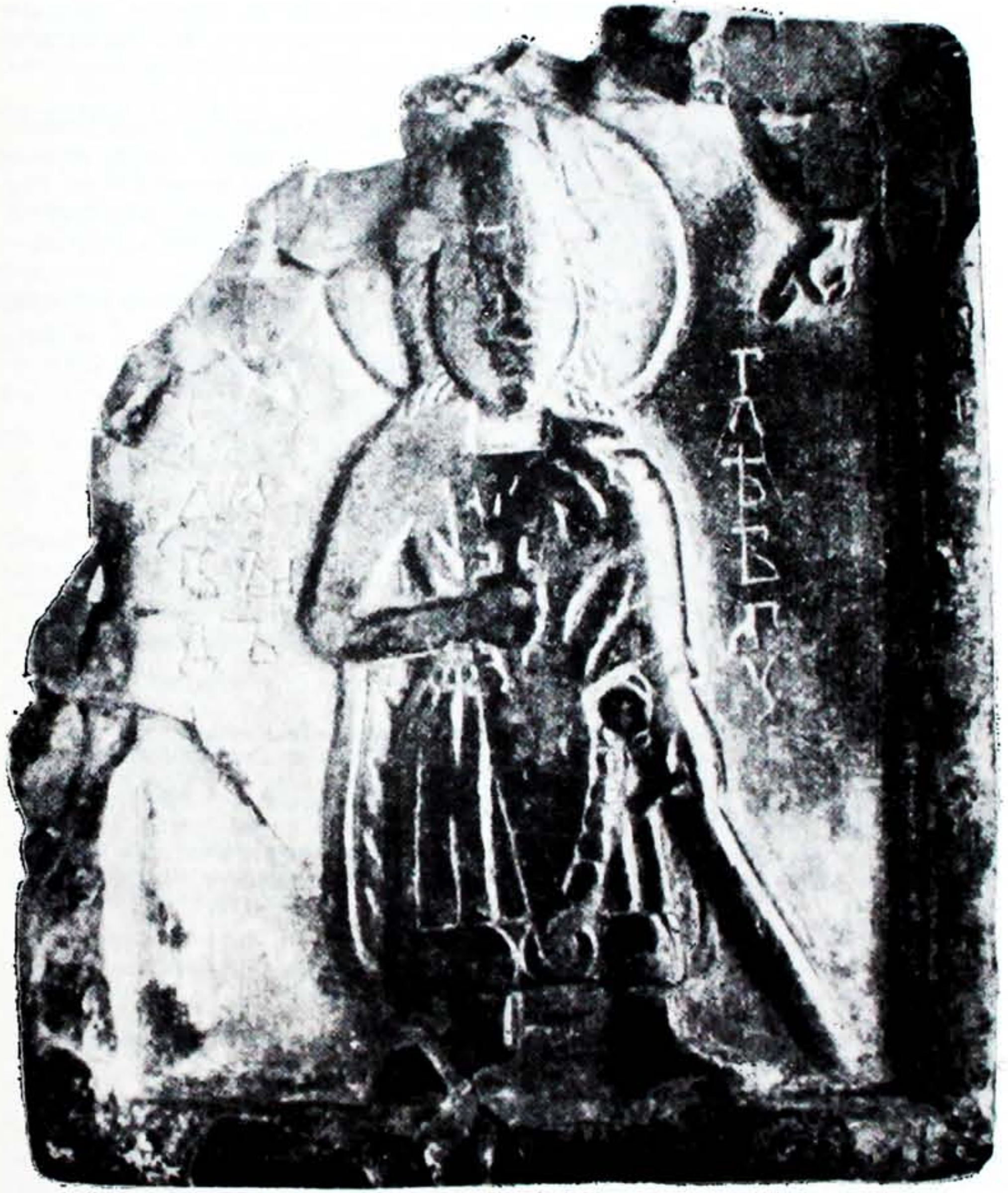

Обр. 5. Каменная иконка из собрания Исторического музея в Москве

монастирь в Бетании был основан в окрестностях Тбилиси (на юго-западе) при царице Тамаре, на рубеже XII и XIII столетий.[24] Столь же известен факт первого брака этой царицы с сыном владимирского великого князя Андрея Боголюбского, Юрием (Георгием) Андреевичем[25] (в 1185 г.). Возникает предположение, не мог ли интересующий нас памятник попасть в Грузию в это время и самым фактом своего обнаружения служить овеществленным свидетельством связей Грузии с древней Русью. Очень общие слова о том, что фрагмент был найден в земле, не позволяют настаивать на том, что его появление относится к периоду возникновения храма. Однако такая возможность представляется вероятной.

В задачи настоящей заметки не входит исчерпывающее исследование двух русских памятников, датируемых скорее всего XII веком. Автор не считает себя достаточно компетентным в вопросах культуры древней Руси. Его целью было лишь привлечь внимание специалистов к двум новым памятникам, отражающим связи Древней Руси, с одной стороны, с Болгарией, с другой— с Грузией.

Изображение на них обоих первых русских святых—князей Бориса и Глеба, привлекавшим, хотя и в негативном плане, интерес Веры Ивановой-Мавродиновой,[26] придало мне смелость посвятить ей настоящую скромную статью.

БЕЛЕЖКИ

[1] Инв. № 2369. Размеры: выс. 5,5 см; шир. 4,4 см.

[2] М. Х. Алешковский. „Повесть временных лет". Из истории создания и редакционной переработки. Автореферат диссертации. Ленинград, 1967, стр. 18. Приношу глубокую благодарность М. Х. Алешковскому за предоставленную мне возможность ознакомиться и использовать рукопись его статьи „Русские глебоборисовские энколпионы 1072—1150 г" (к постановке вопроса), публикуемую в сборнике „Древнерусское искусство. Домонгольский период".

[3] Г. Ф. Корзухина. О памятниках „Корсунского дела" на Руси (по материалам медного литья. Византийский временник, XIV (1958), стр. 133.

[4] Полагаю, что В. И. Лесючевский, считавший воинский тип последним этапом в развитии иконографии святых воинов, был прав в этом вопросе: см. его статью „Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства", „Советская археология", 8 (1946), стр. 224—245. Не чувствуя себя вправе судить о вопросах взаимоотношения текстов и рукописей „Жития Бориса и Глеба", полагаю, что А. В. Поппэ слишком решителен в своих суждениях о вещественных памятниках. См. его статью „О роли иконографических изображений в изучении литературных произведений о Борисе и Глебе". Труды отдела древнерусской литературы, т. XXII, Москва—Ленинград, 1966, стр. 24—45, в частности, по вопросу о времени появления воинских образов на стр. 41—43.

[5] Г. Ф. Корзухина. Ук. соч., стр. 135—137.

[6] Б. А. Рыбаков. Сбыт продукции русских ремесленников в X — XIII вв. Ученые записки Московского государственного университета им. Ломоносова, 93, кн. 1-ая, 1946, стр. 66—112.

[7] Кр. Миятев. Палестински кръстове в България. Годишник на Народния музей в София, 6, София, 1922, стр. 59—89; см. напр. обр. 49, 50, 64.

[8] G. Schlumberger. L'épopée byzantine. II, Paris, 1900, p. 381.

[9] Г. Ф. Корзухина. Ук. соч., табл. II, 4.

[10] Инв. № 1587. Выс. 6,4 см нб. шир. сохранившейся части 3,8 и толщ. 0,7 см. По данным инвентаря она поступила в 1914 г. в Историко-этнографический музей Грузии от некоего Хосро Гогулашвили, в дальнейшем была передана в Музей искусств.

[11] E. Coche de la Ferté. L'antiquité chrétienne au Musée du Louvre. Paris, 1958, n. 60, p. 60, 113.

[12] А. В. Банк. Византийское искусство в собраниях Советского Союза. Ленинград—Москва, 1966, № 152, стр. 303, 357.

[13] A. V. Bank. Quelques problèmes des arts mineurs byzantins au XIe siècle. Proceedings of the XIII th International Congress of Byzantine Studies. London, 1967, p. 237—238, и др.

[14] В. И. Лесючевский. Вышгородский культ, стр. 236, 240.

[15] Б. А. Рыбаков. Русские датированные надписи XI—XIV веков. Москва, 1964, стр. 18; он же, в „Истории русского искусства", т. 1, Москва, 1953, стр. 282 и 292. ГИМ № 38360, размеры: выс. 7,2 см, шир. 5,8 см, толщ. 1,3 см. Ср. с памятником, изданным А. В. Гадло. Новый памятник тмутараканского времени из Приазовья, „Советская археология", 2 (1965), стр. 217—224. См. также Т. В. Николаева. Древнерусская мелкая пластика XI—XVI веков, Москва, 1968, № 1, стр. 9.

[16] Отчет Российского исторического музея за 1883—1908 гг., Москва, 1916, стр. 87.

[17] См. прим. 4. Как мне представляется на основании знакомства с вещественными памятниками, А. В. Поппэ в этом вопросе не опровергает В. И. Лесючевского.

[18] Т. В. Николаева. Произведения мелкой пластики XIII—XVII веков в собрании Загорского музея. Загорск, 1960, стр. 20—21, рис. Ia.

[19] А. Л. Монгайт. Художественные сокровища Старой Рязани. Москва, 1967, стр. 10—11, рис. 9. Автор датирует ее XII в.

[20] А. Л. Монгайт. Ук. соч., стр. 10, рис. 8.

[21] А. А. Бобринский. Резной камень в России, вып. I-й. Соборы Владимиро-Суздальской области. XII—XIII ст. Москва, 1916, табл. 39; Г. К. Вагнер. Скульптура Владимиро-Суздальской Руси, г. Юрьев-Польский. Москва, 1964, табл. IVa.

[22] Г. К. Вагнер. Мастера древнерусской скульптуры. Москва, 1966, табл. 10, 11, 12, 14, 17, 19 и др.

[23] Помимо указанных работ Т. В. Николаевой и Г. К. Вагнера, см. статьи Н. Г. Порфиридова, М. В. Седовой, А. М. Рындиной и др.

[24] Ш. Амиранашвили. История грузинского искусства. Москва, 1963, стр. 223—225; Всеобщая история архитектуры, т. III, Ленинград—Москва, 1966, стр. 360.

[25] Очерки истории СССР. Период феодализма IX—XV в в., ч. I, IX—XIII вв., Москва, 1953, стр. 572—573.

[26] Вера Иванова. Ктиторският образ в Иполитовия сборник на историческия музей в Москва, „Археология", 1959, кн. 3—4, стр. 13—23.

DEUX TEMOIGNAGES DU CULTE DE BORIS ET DE GLEB HORS DES FRONTIERES RUSSES

A. V. Bank

Résumé

L'auteur examine deux monuments probablement d'origine russe, découverts hors des frontières de la Russie qui représentent une croix-encolpion de bronze découvert à Preslav, actuellement au musée de Preslav et une petite icône fragmentée en pierre gris clair probablement de la stéatite, actuellement au musée des Arts à Tbilissi.

L'auteur considère que sur la croix-encolpion de Preslav se trouve la représentation du prince russe Gleb, canonisé en 1072. A juger de sa technique et son iconographie, c'est un ouvrage des ateliers de Kiev de la première moitié du XII s.

Sur le second monument publié on aperçoit les représentations en relief de Boris et de Gleb.

Il pourrait être rapporté à la seconde moitié du XII s. Comparé aux productions de la plastique byzantine il accuse des différences du point de vue du style. Ce monument pourrait être une preuve matérielle des liens de la Géorgie, avec la Russie ancienne au temps de la reine Tamara.

ZWEI ZEUGNISSE VON DEM KULTUS VON BORIS UND GLEB AUSSERHALB RUSSLANDS

A. V. Bank

Zusammenfassung

Hier wurden zwei Denkmäler erörtert. Sie sind wahrscheinlich russischen Ursprungs. Gefunden wurden sie außerhalb Rußlands. Das sind ein Kreuz aus Bronze — Enkolpion, in Preslaw gefunden; auch ein kleines fragmentiertes heiliges Bild aus hellgrauem Stein, wahrscheinlich Steatit. Es befindet sich zur Zeit in dem Museum der Künste in Tbilissi.

Der Verfasser nimmt an, daß auf dem Preslawer Kreuz-Enkolpion der russische Knjas Gleb abgebildet ist. Er wurde im Jahre 1072 kanonisiert. Der Technik und der Ikonographie nach wird die Darstellung als Kiewer Arbeit bestimmt, aus der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts.

Bei dem zweiten Denkmal handelt es sich um die Reliefbildnisse von Boris und Gleb. Es dürfte aus der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts stammen. Mit den Werken der byzantinischen Plastik vergleicht, zeigt das Denkmal Verschiedenheiten im Stil. Dieses Denkmal könnte ein Beweis sein für die Beziehungen von Grusien zu der Zeit von Zarin Tamara und Alt-Rußland.

НЕКОТОРЫЕ ЗАКОНОМЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АРХИТЕКТУРЫ МЕСЕМВРИИ В XIII—XIV ВЕКАХ

А. Л. Якобсон

Выяснение закономерностей исторического, в том числе и историко-художественного процесса—это, в сущности, цель любого исследования. Выявить эти закономерности — значит познать самую суть явления, его истоки и направление развития.

В предлагаемых заметках мы ставим себе конкретную задачу — проследить некоторые черты общности в архитектуре позднесредневековой Болгарии, особенно Месемврии, столь близкой сердцу Веры Йордановны Мавродиновой, России и некоторых стран христианского Востока. Речь идет о самых сокровенных чертах архитектуры Месемврии, которые находят родство с такими же чертами и качествами в архитектуре Византии — с одной стороны, Армении и Грузии — с другой, домонгольской и Московской Руси — с третьей.

Общие черты, присущие архитектуре всех этих стран, появляются на определенном этапе их архитектурно-художественного развития и возникают, складываются в каждой из них совершенно независимо друг от друга: они выступают большей частью в весьма различных формах, что исключает мысль о каком бы то ни было взаимовлиянии, притом в разных странах — в различное время: процесс этот не был синхронным. Общность, о которой идет речь, порождена определенной закономерностью историко-художественного развития, свойственного всем названным странам.

Многочисленные храмы Месемврии XIII—XIV вв. производят неизгладимое впечатление. Только видя их, можно оценить и понять эти замечательные архитектурные произведения. В центре внимания их творцов был наружный декоративно-развитый фасад, сильно расчлененный множеством филенок и ниш вне связи с внутренней структурой. Не менее характерна яркая расцветка фасадов, в которой ясно и остро ощущается влияние народной вышивки, словно накинутой на архитектурную плоскость. Отчетливо выражено стремление к асимметричности, притом двоякое: в распределении архитектурных членений и проемов, а кроме того в различном, притом почти не повторяющемся декоративном заполнении однозначных элементов фасада (симметричное повторение тех или иных декоративных мотивов нарочито избегают). Наконец, сокращен до миниатюрности масштаб, в котором переданы все элементы фасада. Благодаря маленькому масштабу (его иногда называют карликовым), миниатюрности всей композиции фасада — архитектура физически сближается с человеком и становится как бы интимной. Это — архитектура маленького городского квартала, родной храм прихожан, посвященный их патрону — покровителю и заступнику. Вот почему так много этих церквей в крошечной Месемврии, поперек которой всего-то 200 м.

Пожалуй, самая сокровенная черта средневековой архитектуры Месемврии в XIII—XIV вв. — это включение *цвета*, его активная роль, благодаря чему он становится одним из основных выразительных средств в архитектуре. Цвет придает ей новое звучание. Именно цвет больше всего оправдывает обозначение нового архитектурного стиля стилем живописным.

Особенно полно и выразительно переданы черты нового архитектурного стиля в храме Ивана Алитургита (Неосвященного), эффектно расположенного у обрыва к морю. Характерность этого памятника позволяет избрать его отправным пунктом нашего исследования.

Это — сравнительно небольшой четырехколонный и трехапсидный крестовокупольный храм.[1] Здание воспроизводит характерный для столичной византийской архитектуры „сложный вариант" с удвоенной по длине восточной ветвью креста, вследствие чего подкупольное пространство сдвинуто в западную сторону; оно было, судя по аналогиям, завершено ныне не сохранившимся куполом на высоком световом барабане. Восточная ветвь креста перекрыта плоским, не выступающим наружу и скорее декоративным куполом, а боковые пониженные части здания — тремя маленькими (диам. 1,7 м) также плоскими и также декоративными куполами с каждой стороны. Они явно призваны, в подражание царьградской архитектуре того времени,[2] придать интерьеру небольшой постройки черты большого храма, чему служит и применение „сложного варианта" крестовокупольной композиции, и стремление к максимальному объединению внутреннего пространства (ради этого столбы и заменены колоннами). Особенно сильно эта тенденция выразилась в разработке фасадов церкви.

Вне связи с внутренней структурой северный фасад (наиболее богатый) членится пятью глубоко врезанными двухуступчатыми глухими арками с полукруглыми завершениями, а две из них прорезаны входами, ведущими в церковь и в нартекс. Между широкими арками помещены узенькие пониженные филенки (они занимают плоскость лопатки). На южном фасаде, более скромном, шесть арок, но промежуточных филенок нет. На западном фасаде — три арки. Многочастное членение фасадов также имеет целью создать, как и в интерьере, иллюзию обширной и столь же многочастной композиции, притом средствами чисто декоративными — средствами пластической разработки архитектурного фасада.

Все фасады венчаются широким подкарнизным поясом из арочек-машикулей; над карнизом на всех фасадах, кроме восточного, выступают полукруглые фронтоны ветвей креста и фланкирующие их (на северном и южном фасадах) уменьшенные полукруглые фронтоны, но уже только декоративные.

Плоскости граней апсид также обработаны глубокими двухуступчатыми нишами, продолжающими ряд таких же ниш на северном фасаде. Только на средней апсиде они чуть выше; еще сильнее повышена ниша с центральным тройным окном. У боковых апсид — узкие двойные окна. Апсиды завершены двумя поясами арочек-машикулей; из них верхний, довольно сильно нависающий над нижним (рис. 1), продолжает пояс арочек остальных фасадов. Любопытно, что сильно выступающие каменные консоли арочек украшены резьбой: арочки нижнего ряда — преимущественно изобразительной (львы, грифоны в геральдической позе спиной друг к другу, птицы, зубчатый аканф), арочки верхнего ряда (но не все) — зубчатым аканфом и каннелюрами.[3]

Высокий восьмигранный барабан со шлемовидным покрытием был, судя по тем же аналогиям (например, ц. Пантократора в Месемврии), также разработан глубоко профилированными наличниками.

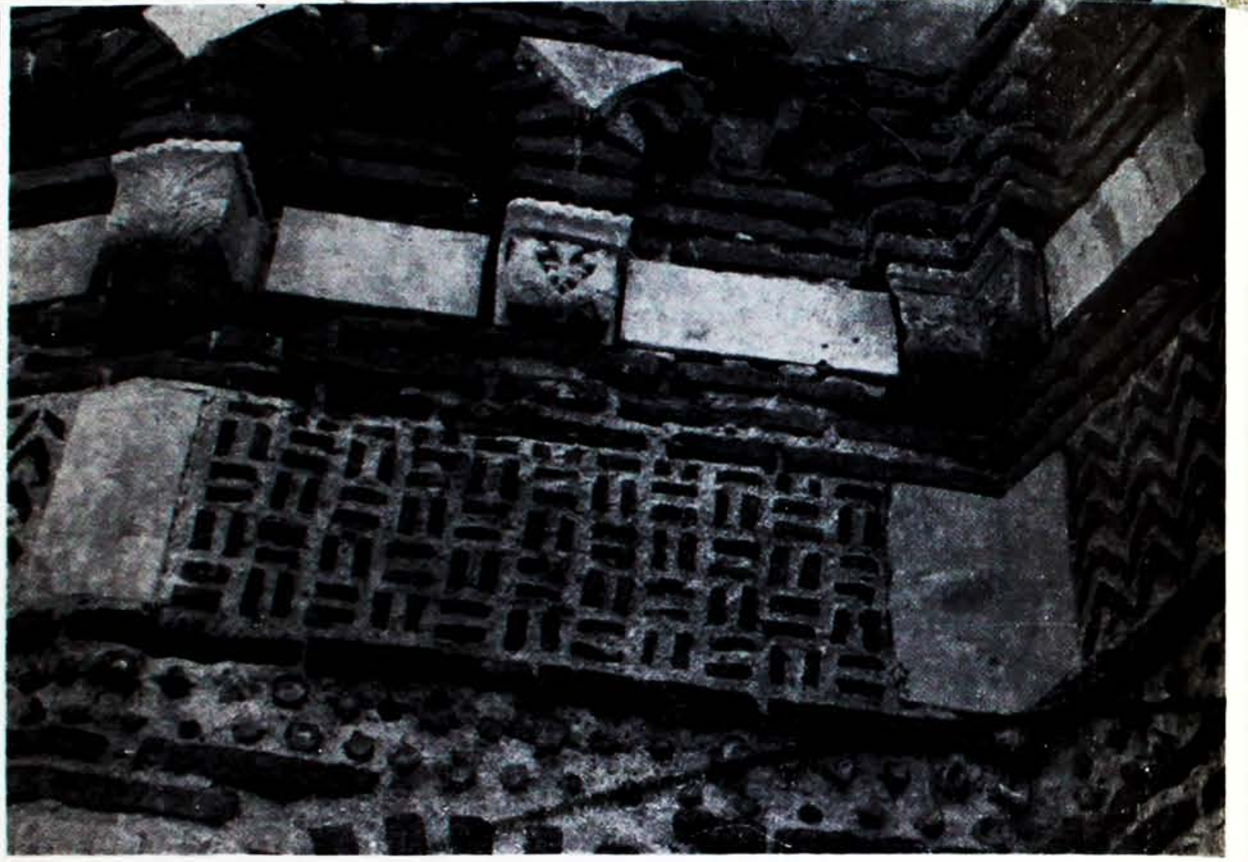

Рис. 1. Ц. Алитургита в Месемврии XIII—XIX вв. Восточный фасад. Пояс арочек-машикулей с рельефами на консолях

Вся церковь Ивана от низа до верха облачена в яркий красочный наряд. Внизу она опоясана тремя зонами кирпичей, чередующихся с рядами небольших тесаных камней (ширина их зоны — 63—70 см); в выступах ветвей креста и на барабане зоны кирпичей чередуются с одним рядом тесаных камней. Тимпаны арок северного фасада заполнены кирпичными орнаментальными выкладками на белом фоне раствора, причем не повторяющимися по рисунку. Радиальная кирпичная выкладка самих арок также носит характер узора (кирпичи чередуются с камнем); как узор воспринимается и выкладка арочек-машикулей, причем в верхнем ряду, судя по восточному фасаду, арочки из кирпича чередуются с арочками из белого камня. На том же восточном фасаде на каждой грани над нишами помещены орнаментальные кирпичные панно-выкладки (их всего 12) с четырьмя чередующимися видами орнамента.

Фасады храма опоясывают три фриза, состоящие из заложенных в кладку глазурованных зеленых чашечек и красных звездчатых вставок, совсем маленьких (6—8 см в диаметре): один фриз окаймляет аркатуру фасадов и переходит на восточный фасад (фриз состоит из трех рядов вставок — двух зеленых, между ними — красные); второй и третий фриз окаймляют арочки-машикули. Таким образом в красочный декор храма введен и зеленый цвет.

Наконец, несколько слов о кладке здания. Нижняя часть церкви построена из бутового камня, чередующегося с рядами плоского кирпича, т. е. следует строительной традиции еще раннего средневековья, вновь вошедшей в моду в XIII—XIV вв.; только снаружи кладка облицована гладко тесаными плитами. Верхняя часть здания целиком сложена из кирпичей.

Таким образом, в художественном облике ц. Ивана ясно выступают несколько основных особенностей. Первая из них — это тенденция создать декоративными средствами иллюзию большой и сложной композиции, хотя здание невелико. Характерен в этом отношении очень небольшой масштаб аркатуры, особенно узких промежуточных ниш (их высота всего 2 м, считая от цоколя). Еще сильнее ощущение этой иллюзорности — на восточном фасаде с его двойными и даже тройными окнами, форме которых совсем не соответствуют их миниатюрные размеры (высота их — всего 1,30 м). Изобразительные и растительные рельефы, введенные в декор восточного фасада, украшающие консоли арочек-машикулей, совсем миниатюрны, но их легко рассмотреть, так как расположены они не высоко.

Вторая особенность — это рельефность декора; она нарушает монументальность и монолитность фасадов и вносит в них игру светотени, пластичность. Третья особенность — это нарушение симметрии, что в той или иной мере сказывается во всей архитектурной композиции здания; вернее сказать — тяготение к асимметричным построениям. Асимметричны северная и южная стороны церкви со сдвинутым куполом на барабане; асимметрична разбивка фасада аркатурой по отношению к куполу; асимметрично расположены проемы на северном и южном фасадах. Ощущение асимметричности усиливает неповторяющийся рисунок кирпичной выкладки в тимпанах арок северного фасада и над апсидами.

Четвертая неотъемлемая особенность церкви Ивана — это красочность всего декора, основанная на сочетании ярко-красной кирпичной орнаментальной выкладки и белого фона раствора; на сочетании кирпичных поясов и чередующихся с ними рядов желтовато-белого камня. Красочные контрасты дополняет инкрустация зеленых чашек и красных розеток.

В целом все эти черты, неразрывно связанные и сплетенные друг с другом, создают определенный архитектурный стиль — стиль живописный. Он объединяет и все другие одновременные церкви Месемврии — ц. Пантократора, особенно близкую к ц. Ивана, и ц. Параскевы, и ц. Михаила-Гавриила.[4] Все они отнюдь не отличаются однообразием, но в стилистическом отношении они едины. Поэтому нам нет надобности их также анализировать, как ц. Ивана.

Стиль этот сложился, конечно, постепенно. Процесс его формирования еще не прослежен, но отдельные звенья его показывают такие памятники, как ц. Богородицы в Асеневой крепости бл. Станимака, XII в.,[5] в верхнем ярусе которой видим и глубокое расчленение фасада аркатурой, также несоответствующей внутренней структуре здания (и призванной создать лишь иллюзию многочастной внутренней композиции), и аналогичное кирпичное узорочье в виде орнаментальных выкладок в пазухах арок (сетки) и в тимпанах их (зигзаги) и в виде чередования кирпичей и камня в самих арках, и в виде декоративных треугольных машикулей на апсиде. Но декор еще скромен и сдержан. Те же черты носит и удлиненная ц. Дмитрия в Тырнове 1185 г.[6] с той же расчлененностью и тем же полихромным декором и с инкрустацией зелеными чашечками.

Основные черты того же архитектурного стиля присущи, как известно, не только Болгарии. Он ясно выступает и в поздневизантийской архитектуре Константинополя эпохи Палеологов. Это убедительно показал Н. И. Брунов своим анализом Текфур-Серая, который он датирует XIV в.[7] Для здания ха-

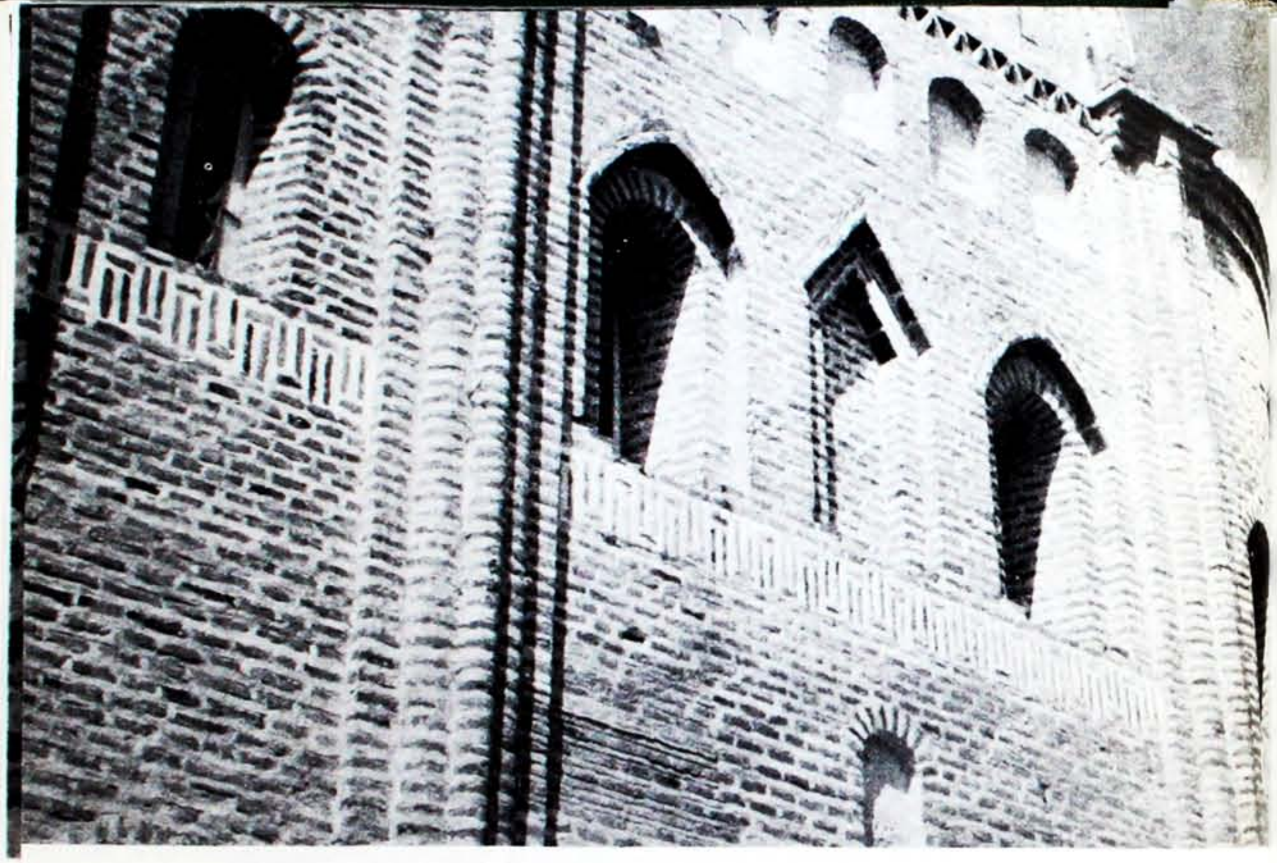

Рис. 2. Ц. Пятницы в Чернигове. Конец XII — начало XIII вв. Деталь западного фасада (фот. П. А. Раппопорта)

рактерно асимметричное построение глубоко расчлененных фасадов с их „свободным равновесием частей“ и с ярким декором в виде узорчатых кирпичных выкладок, короче говоря — пластичность и живописность, „образующие синтетический стиль“.[8]

Но Текфур-Серай — и это также хорошо показал Н. И. Брунов[9] — лишь наиболее зрелое и законченное произведение живописного архитектурного стиля на почве византийской столицы. Его предшественники — южная церковь Фенари-Исса (монастырь Липса, около 1282 г.), Кахрие-джами (монастырь Хора, 1303 г.), южная церковь Фетие-джами (ц. Марии Паммагаристы, около 1315 г.), экзонартекс Молла-Гюрани (Килиссе-джами) (ц. Феодора, XIV в.) — содержат несомненные признаки новой архитектуры: ясно выражена асимметричность композиции, усиливается пластическая разработка фасадов нишами, появляется кирпичная узорчатость (чередование кирпича и камня в кладке стен и в арках проемов приобретает декоративный характер), но еще не столь развитая, как в Текфур-Серае. Эти памятники рисуют картину формирования живописного архитектурного стиля в Царьграде, процесса нарастания его выразительности.

В нашу задачу не входит выяснение того, где раньше сложился этот стиль — в Царьграде или в восточной Болгарии, и каково происхождение полихромного декора в виде кирпичного узорочья как характернейшей черты нового стиля. Так или иначе, но в архитектуре юго-славянских стран и Греции

кирпичное узорочье появляется, и притом в довольно развитом виде, уже в XI в.[10] Но нам важнее тот факт, что стиль этот к XIV веку охватил архитектуру не только Восточной Болгарии и византийской столицы, но и всех других областей и стран Балканского п-ова — Македонии, Сербии и Греции — и получил там всеобщее распространение.

В Македонии и Сербии достаточно назвать такие памятники, как ц. Апостолов в Солуни 1312 г.,[11] ц. Климента в Охриде 1295 г.,[12] нартекс ц. Софии там же, XIV в., ц. Люботин близ Скопии, 1337 г., монастыри Леснов 1340/41 гг. и Марков 1345 г., ц. Крушевац, конца XIV — начала XV в.[13]

В Греции — не менее выразительные примеры: церкви Николая и Кирпотиссе в Вериа (в районе Солуни), церкви в Арте (Феодора, Василия и Ката-Панагия), церковь Мербака в Арголиде.[14]

Живописный архитектурный стиль зарождался и в древней Руси домонгольского периода — в XII—XIII вв., причем, что замечательно, в различных ее областях — и в Киевской земле, в Полоцко-Смоленской, и во Владимиро-Суздальской, и в Новгороде, и в Пскове. Исследования последнего времени ясно показали, что в предмонгольское время во всех этих землях начала складываться общерусская архитектура.[15]

Черты нового архитектурного стиля очень рельефно выражены в ц. Пятницы, конца XII — начала XIII вв., построенной на Торгу в Чернигове.[16] Законченная и выработанная по рисунку стройная пирамидальная композиция храма с ее нарастающим ритмом ступенчато-повышенных закомар и увенчанная куполом на высоком световом барабане; устремленность ввысь этих объемов здания, подчеркнутая развитыми пучковыми тягами — уже одно это создает новый облик храма, в котором наружные формы приобретают основное значение.

Динамичность всей этой композиции, что неоднократно отмечалось исследователями, является, пожалуй, главной ее чертой, чертой новой, незнакомой всей предшествующей древнерусской архитектуре, в основе которой оставался статичный четырехстолбный объем.

Вторая, не менее существенная особенность ц. Пятницы — это стремление наполнить фасады светотенью. Ее порождают сильно выступающие пучки вертикальных тяг, как и ряды ниш на фасадах, воспринимаемые как украшающие храм декоративные пятна, притом пятна красочные, ибо ниши были покрыты росписью.

Стремление к декоративной насыщенности архитектуры еще больше сказалось в многообразном декоре, которым весьма богаты фасады — бровки окон с плетенкой, притом несколько асимметричной; фризы, опоясывающие храм с узорчатой выкладкой из кирпичей — в виде треугольников, порёбриков или напоминающие меандр (рис. 2); кресты из керамических поливных плиток; панно узорчатой кирпичной выкладки в виде сетки на восточном фасаде[17] (вспомним Месемврию). Все это — кирпичная кладка с широкими швами, контрастирующие с ней белые наличники окон, роспись ниш, узорчатая выкладка из кирпичей, поливные плитки — придавало красочность фасадам Черниговской Пятницы, в декоре которой цвет играл, видимо, значительную роль.

Полихромия вообще стала характерной особенностью русского зодчества того времени. Светлые полуколонки из желтого кирпича на фоне красного кирпича стен выделяли вертикальные членения Благовещенской церкви конца XII в. в Чернигове;[18] в архитектуре Старой Рязани белокаменные детали сочетали с кирпичной кладкой; в Гродно — в так наз. Нижней церкви (первая половина XII в.) и в Коложской церкви (конца XII в.) кирпичную кладку украшали вставкой желтых, зеленых и коричневых майоликовых ромбов и крестов, а низ стен — вставкой нарочито бесформенных плит цветного гранита,[19] как и в нижней части стен церкви Василия конца XII в. в Овруче;[20] в Галиче применяли известняк различных оттенков, раскрашивали рельефы. Цвет стал одним из существенных элементов слагавшегося на Руси нового архитектурного стиля.

Наконец, в Пятницкой церкви Чернигова наблюдается еще одна черта, характерная для новой архитектуры — появляется декоративная архитектурная форма, лишь обозначающая конструктивный элемент, в действительности не существующий, а именно верхний ряд закомар, не соответствующий внутренней композиции и призванный лишь усилить архитектурную выразительность храма декоративными средствами.

Композиция Черниговской Пятницы, как теперь известно, представлена в различных областях древней Руси многими памятниками. Среди них выделяется собор Ефросиниева монастыря в Полоцке (около 1161 г.) и церковь Михаила Архангела в Свирской слободе в Смоленске (1191—1194 гг.) с теми же вытянутыми объемами и, вероятно, с трехлопастным завершением, могучими вертикальными членениями и многочисленными нишами; ряды кирпичной кладки, разделенные широкими белыми полосами раствора, скрывающего утопленные кирпичи, также создавали несомненный красочно-декоративный эффект.[21]

Храмы такой башнеобразной композиции с пирамидально-трехлопастным верхом строились в Пскове (первоначальный Троицкий собор конца XII в.), и в Новгороде (церковь Параскевы Пятницы 1207 г.),[22] и во Владимиро-Суздальской земле, где живописный архитектурный стиль получил особенно блестящее претворение.

Характерные черты этого стиля, как показал Н. Н. Воронин,[23] вырабатывались на протяжении XII в., они постепенно нарастали и усиливались, пока не отлились в непревзойденные по богатству формы знаменитого храма Георгия 1230—1234 гг. в Юрьеве-Польском; здание воплотило всё передовое в художественной культуре древней Руси своего времени.

Это совсем небольшой 4-хстолбный одноглавый храм с притворами с трех сторон, придающими зданию крестообразный план. Эти дополнительные объемы, появившиеся в древнерусской архитектуре еще на рубеже XI и XII вв., усложнили планировку храма и как бы умножили грани здания и тем самым породили определенную живописность в его композиции.

Другая характерная черта храма в его первоначальном виде — это повышенные пропорции, башнеобразность, свойственная всей древнерусской монументальной архитектуре второй половины XII и XIII вв., и которую, по ряду признаков, можно предполагать и в ц. Георгия.[24]

Но знаменательней другая черта храма, особенно типичная для нового архитектурного стиля, — это резкое усиление декоративности фасада, основные членения которого уже не соответствуют внутренней композиции и конструкции, и, таким образом, утратили связь с ней. Колончатый пояс, обозначающий двухярусность здания (с хорами), призван здесь лишь трактовать фасад декоративными средствами, ибо ни двух ярусов, ни хор храм не имел; утоньшения стены над поясом также нет. Появляется и асимметрия, выразившаяся в пристройке в северо-восточном углу крошечного Троицкого придела-усыпальницы, поистине архитектурной миниатюры, интимной по формам и по социальному смыслу. Эта миниатюрность сближала архитектуру придела с человеком, как сближали и скромные по масштабу порталы, как и ковровая резьба, начинающаяся с самого низа стен.

Но полнее всего новое понимание архитектуры сказалось в резком усилении белокаменной резьбы, орнаментальной и изобразительной, сплошь покрывавшей, именно как ковер или драгоценная узорчатая ткань, фасады храма. Такого рода резьба также появляется во Владимиро-Суздальской архитектуре еще в XII в., но в Юрьеве Польском она охватила все архитектурные плоскости без остатка, застилая и лопатки с полуколонками и капители.[25] Орнаментальная резьба, правда, плоскостна, но она контрастирует с развитыми вертикальными членениями и с высокорельефным колончатым плясом, заключающим в себе горельефные фигуры и горельефные большие композиции в закомарах. Плоскостность орнаментальной резьбы, таким образом, нисколько не ослабляла игру светотени на фасадах.

Все существенные черты нового живописного архитектурного стиля в Георгиевском соборе Юрьева Польского уже, как видим, имеются. Правда, черты эти здесь выражены еще сдержанно, спокойно (хотя и сильнее, чем в других областях домонгольской Руси), но они уже заявили о себе: они усиливались от памятника к памятнику, предвещая расцвет новой архитектуры. И только монгольское нашествие прервало это развитие.

Оно возродилось лишь спустя три с лишком столетия — в Московской Руси. Но там живописный стиль в архитектуре приобрел совсем иное и не менее своеобразное претворение.

В противоположность зодчеству XV — начала XVI вв., когда еще господствовало единство интерьера и его наружного выражения, к середине XVI столетия в Москве начинает складываться архитектура, в художественном строе которой ведущее значение приобретают внешние формы, оформление наружных объемов; они получают сложную разработку, не отвечающую внутренней композиции и независимую от нее; они становятся средством трактовки архитектурной композиции. Это, как говорилось, одна из наиболее характерных особенностей новой архитектурной концепции, которую мы наблюдаем и в Месемврии, и в Царьграде, ее начали развивать во Владимиро-Суздальской Руси, а теперь — в Москве. Храм Иоанна Предтечи в Дьякове под Москвой (1553—1554 гг.), как и знаменитый собор Василия Блаженного на Красной площади в Москве (1555—1560 гг.), хорошо передают эту особенность нового стиля,[26] хотя и выраженную в совершенно новых, русских национальных формах.[27]

Далее обнаруживается все большее и большее тяготение к асимметрии, которая, однако, нисколько не нарушает равновесия основных объемов здания, его архитектурную целостность. Усложняется декоративная разработка архитектурной плоскости, которую все больше охватывает и подчиняет себе декор. Такова общая тенденция живописного стиля.

Классический пример тому — тот же собор Василия Блаженного, воплотивший в себе все передовые устремления русского зодчества своего времени. Здание состоит из девяти отдельно стоящих столпов, из которых средний увенчан шатром; они были объединены открытой галереей и образуют сложное, но единое целое, притом несколько асимметричное — центральный столп сдвинут к западу. Асимметричность усиливается благодаря различному и неповторяющемуся оформлению отдельных столпов. Храм замечателен не только своим богатым убранством с разнообразной системой кокошников, но и своим красочным декором, эффект которого, как и в Болгарии, был основан на сочетании красного кирпича и белого камня (нынешняя расцветка — конца XVII в.) с широким использованием зеленых изразцов. Изразцы начали применяться и в других церквях середины XVI в. (Духовская ц. 1554 г. в Троице-Сергиевской лавре, собор Бориса и Глеба 1551—1567 гг. в Старице и др.). На фасады выносятся даже глазурованные блюда (храм 1598 г. в с. Хорошове; блюда родосского фаянса украшают тимпаны нижнего ряда кокошников).[28] Цвет, таким образом, становится все более активным компонентом в системе декоративного убранства московской архитектуры.

К концу XVI в. складывается и еще одна особенность архитектуры Московской Руси: внутреннее бесстолбное пространство церквей XVI и XVII вв., замкнутое и очень ограниченное, перекрытое сомкнутым сводом, приобретает как бы интимный характер, характер домашней молельни небольшого прихода городской слободы (таковы ц. Трифона в Напрудной в Москве, ц. Исидора в Ростове, ц. Казанской Божией Матери на Красной площади в Москве). Это явление — того же порядка, что и „интимная“ декоровка болгарских храмов или Текфур-Серая, словно вынесенная из внутренних покоев богатого дома наружу, или столь же скромная по масштабу разработка экзонартекса Килиссе-джами в Царьграде. Монументальность сменяется интимностью.[29]

Зато снаружи московские храмы, заключающие в себе ничтожное пространство, перекрытое сомкнутым сводом с глухим барабаном, выглядят очень торжественно: их венчают вздымающиеся ввысь волны кокошников. Таковы собор Донского монастыря 1593 г. и ц. в Рубцове (Москва) 1619—1626 гг.[30] В XVII в. венчающая храм пирамида кокошников становится особенно популярной. Передача архитектурной композиции средствами декоративных форм получает, таким образом, все большее развитие.

Тенденция к асимметрии и живописности к концу XVI в. явно усиливается. Это проявилось и в выработке композиции двухстолбного храма, отступающей от традиционной центричности и симметрии, и в пристройке приделов к соборам, усложнявших храмовый комплекс (например, в Донском монастыре), как и в усложнении декора.

В XVII в. живописный стиль в архитектуре Московской Руси достиг своей вершины. Все его основные тенденции и основные черты получили небывало яркое и законченное выражение.

Асимметричное построение стало нормой, от которой зодчие старались не отступать: симметрию словно избегали. Это проявлялось как в общей компановке масс, так и в декоре: одно усиливало другое, создавая ощущение динамики. Любой памятник дает пример сказанному, легче указать исключение. Напомним лишь один замечательный памятник — хорошо известную ц. Рождества в Путинках (1649—1652 гг.).

Декор в виде множества полуколонок, лопаток, аркад, широких карнизов сложного профиля и пр. „изображает“ внутреннюю структуру здания, на самом деле крайне простую и ограниченную. Сам декор, бесконечно разнообразный, пышний и, благодаря цвету, яркий — полностью или почти полностью заполняет фасад храма, большей частью не оставляя свободного места, напоминая церкви Месемврии: архитектурная плоскость исчезла, поглощенная декором. Прекрасных образцов такого рода храмов — множество. Назовем ц. Троицы в Никитниках (в Москве, 1628—1653 гг.), менее популярную ц. Вознесения в Великом Устюге (1648 г.) и более позднюю ц. в Останкине (в Москве, 1678 г.).

Зодчие XVII в. насытили этот декор цветом: выкладка поливными изразцами, главным образом зелеными, — чаще в виде фризов, сочетающимися с кирпичной кладкой стен, стала излюбленной. Виртуозности в этом „ценном деле“ достигли ярославские мастера. Напомним выдающийся по декоративному эффекту наличник апсидального окна ц. Иоанна Златоуста в Коровниках (Ярославль, 1649—1654 гг.) в виде целого ковра из изразцов, или ц. Иоанна Предтечи в Толчкове (там же, 1671—1687 гг.). Цвет пронизывает здание снизу до верха. Благодаря декору — кирпичному и изразцовому — храм превращается в своего рода узорчатую шкатулку, усыпанную драгоценными камнями. Именно так воспринимается их изразцовая инкрустация. А в крошечном Крутицком теремке (близ Спасского монастыря в Москве, конец XVII в.) изразцы сплошь покрывают фасад постройки.

При всей парадности и пышности архитектурных форм XVII в. с их цветистым узорочьем, архитектура того времени (даже церковная, не говоря о жилых палатах) не утратила интимности — не только внутри (это сразу бросается в глаза), но и снаружи: весь декор с различными изразцами, рассчитанными на близкое смотрение, балясинками, ширинками (в которые обычно посажены изразцы), наличниками окон и рельефами (например, на вратах ц. Воскресения на Дебре в Костроме, 1650—1652 гг.) начинается с самого низа, он осязаем руками, он физически сближен со зрителем. Это усиливает ощущение интимности.[31]

Конечно, живописный стиль архитектуры Московской Руси выглядит иначе, чем в юго-славянских странах и в Византии эпохи Палеологов, и иначе, чем во Владимиро-Суздальской Руси. В Москве он сформировался значительно позднее (их отделяет более, чем два столетия), он сложнее, богаче и торжественнее. Это понятно: во-первых, то была архитектура могущественной московской державы, во-вторых, московская архитектура XVI—XVII вв. не повторяла пройденного, развитие шло по восходящей спирали. Формы — иные, чем там (в XIV в.), „концентрация“ их, особенно узорочья, сильнее, но суть явления, его художественное содержание — то же.

До сих пор шла речь о славянской архитектуре, отчасти греческой. Создавалось даже впечатление, что живописный стиль архитектуры присущ преимущественно славянскому искусству с его „повышенной выразительностью форм“[32]. Но постараемся показать,что те же, в принципе, явления наблюдаются и в других странах, соседних с Восточной Европой. Имеем в виду Закавказье — Армению и Грузию.

XII—XIII столетия в этих странах также отмечены рождением нового живописного стиля архитектуры, сформировавшегося здесь, однако, раньше, чем в Восточной Европе. Как и там, он связан был преимущественно с городом: в Армении — главным образом в Ани, в Грузии — с такими городами, как Тбилиси, Дманиси.

В Армении, как и в Грузии, мы в полной мере наблюдаем уже знакомые нам явления. Прежде всего, и здесь основное внимание зодчих XII и особенно XIII вв. было сосредоточено на внешней архитектуре здания — на его фасадах. И здесь проблема декоративного убранства становится важнейшей. Проблема эта возникла в Армении еще в предшествующий период, в X—XI вв., но теперь к решению ее было привлечено новое средство, явившееся новым

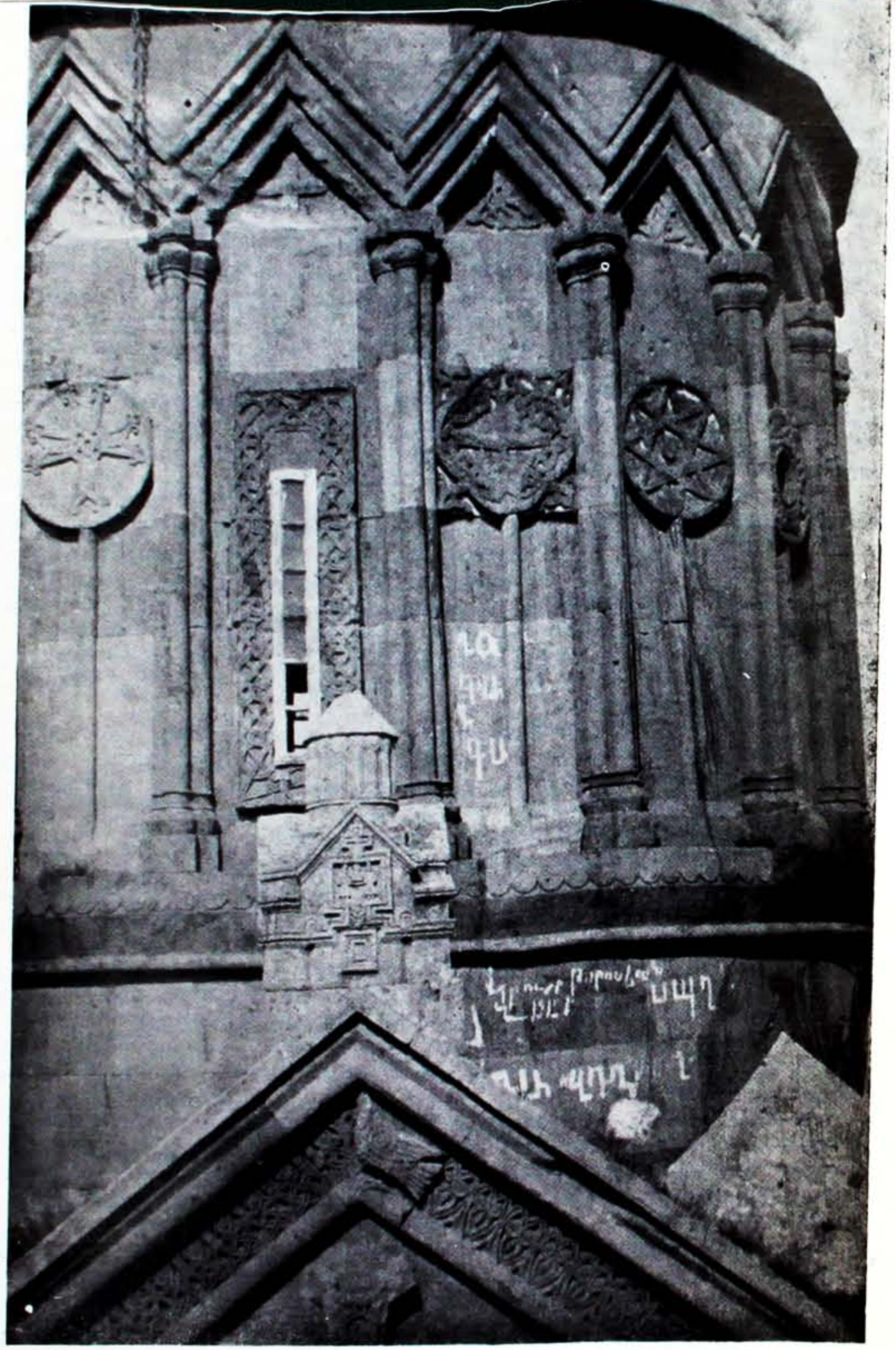

Рис. 3. Ц. в Ариче. 1201 г. (Армения). Барабан с имитацией поливных блюд

художественным принципом, а именно полихромность фасада; она знаменовала появление здесь живописного стиля архитектуры.

Он сказывался всюду — и во дворцах, и в церквах, и в гостиницах-каравансараях, и даже в крепостном строительстве Ани.[33] Очень красноречив главный фасад анийского дворца парона с двухярусным порталом: вверху — шахматная выкладка из розовых и черных каменных плиток; внизу проем входа помещен на фоне сплошной каменной мозаики из розовых резных плиток в виде 8-ми конечных звезд с черными резными крестами в промежутках. Таков же мозаичный портал из каменных плиток, заполненных резьбой, у другого дворца в Ани — так называемого дворца Саргиса (в реконструкции Т. Торамоняна). Эта сплошная резьба, заполняющая наподобие ковра большие плоскости порталов, являлась как бы перенесенной наружу многоцветной узорчатой тканью, покрывавшей внутри стены богатых домов. На фасады здания были вынесены даже такие элементы внутреннего убранства, как поливные блюда, развешанные внутри домов по стенам. Их имитировали большие поливние блюда на барабане ц. в Ариче 1201 г. (рис. 3). Кстати сказать, это не беспримерно: украшение фасадов церкви поливными блюдами известно и в Греции,[34] но в более раннее время (XII в.); позже, в конце XVI в. — в Москве (об этом упоминалось выше).

Еще богаче украшен также двухэтажный портал каравансарая в Ани: проемы обоих этажей заключены в широкие рамы, заполненные сложной плетенкой; в тимпанах стрельчатой арки — мозаика из цветных фигурных каменных плиток.[35] Вообще мозаичные выкладки из цветных каменных плиток были весьма популярны в Армении XIII в.

Цвет нередко вводят и в кладку, чередуя различные по окраске плиты туфа. Прием этот был распространен и на крепостные стены Ани: в облицовку из темно-желтого туфа включали черный и красный камень, которыми выкладывали кресты, шахматный узор и т. д.; использовали и глиняные шары, покрытые голубой поливой, как позднее на шатре Василия Блаженного в Москве. Многоцветность и живописность дворцового фасада охватила, таким образом, важнейшие области строительства.

Надо сказать, что в дальнейшем, но в том же XIII в., мозаичная выкладка претерпела в Армении существенные изменения: мозаика из цветных плиток сменилась имитацией ее путем воспроизведения в различной плоскости: эффект многоцветности передавался, благодаря этому, игрой светотени.[36] Игра светотени, как прием монументального декора, была, следовательно, дальнейшим развитием того же живописного начала в армянском архитектурном стиле XIII в.

Не менее ясное выражение получил в армянском зодчестве еще один аспект живописного стиля — асимметричность. Она сказывается и в разнообразии декоративных мотивов, украшающих одинаковые (однозначные) архитектурные элементы (например, орнаментальная выкладка зеркальных сводов различной формы звездами, зигзагами, розетками и пр., притом выполненная из разноцветного камня), и в различном оформлении столбов гавитов (притворов) и т. д. В этом сказалось стремление к максимальному разнообразию элементов архитектурной композиции, быстрой смене слагаемых ее путем различной декоративной обработки их. Декоративное убранство благодаря этому в известной мере нарушает симметричность архитектурных элементов здания. Вместе с тем и вся внутренняя композиция здания приобретает динамичность, создающую новые источники светотеневых контрастов.

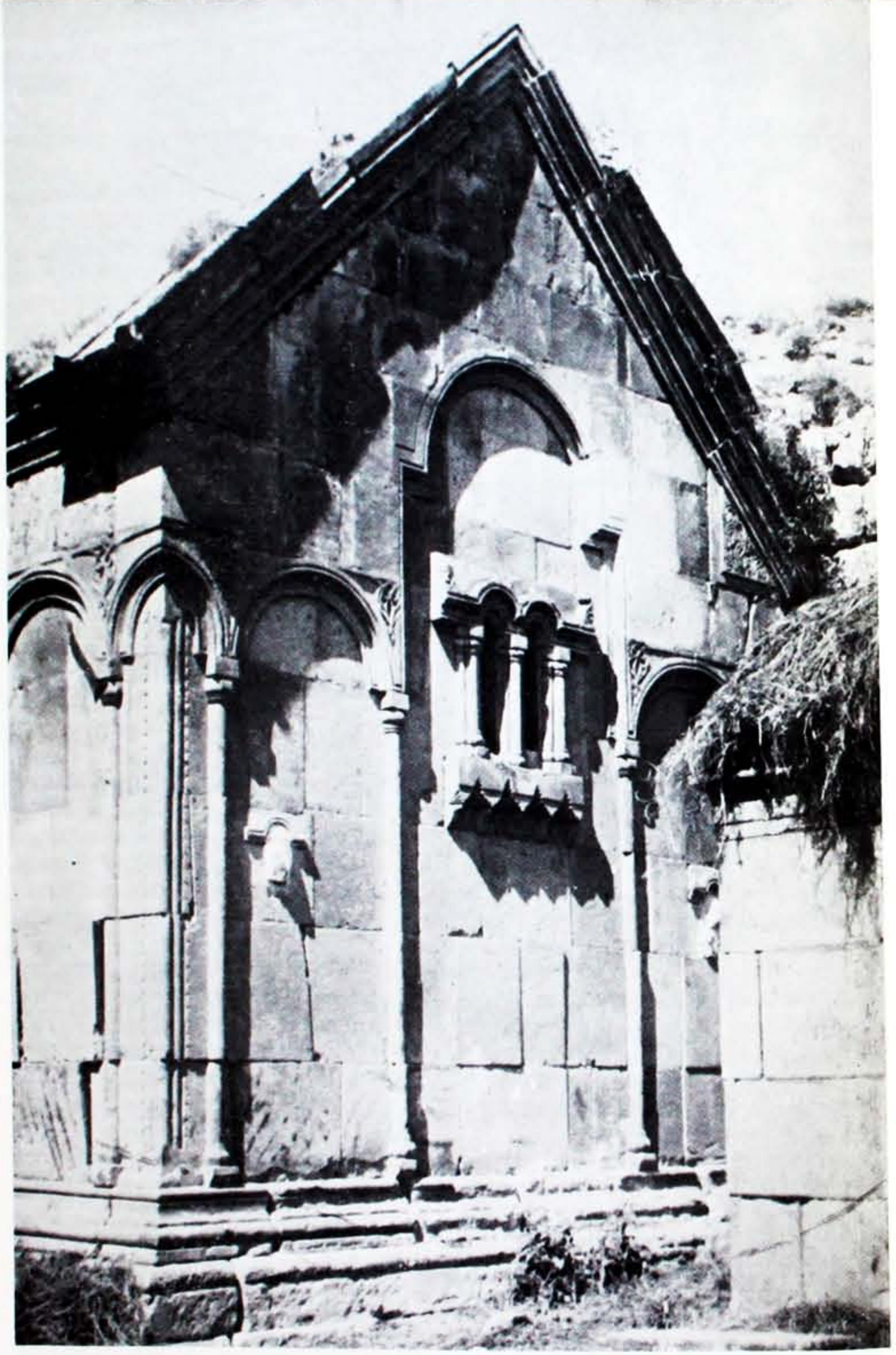

Рис. 4. Ц. в монастыре Нор- Гетик. 1237 г. (Армения). Восточный фасад

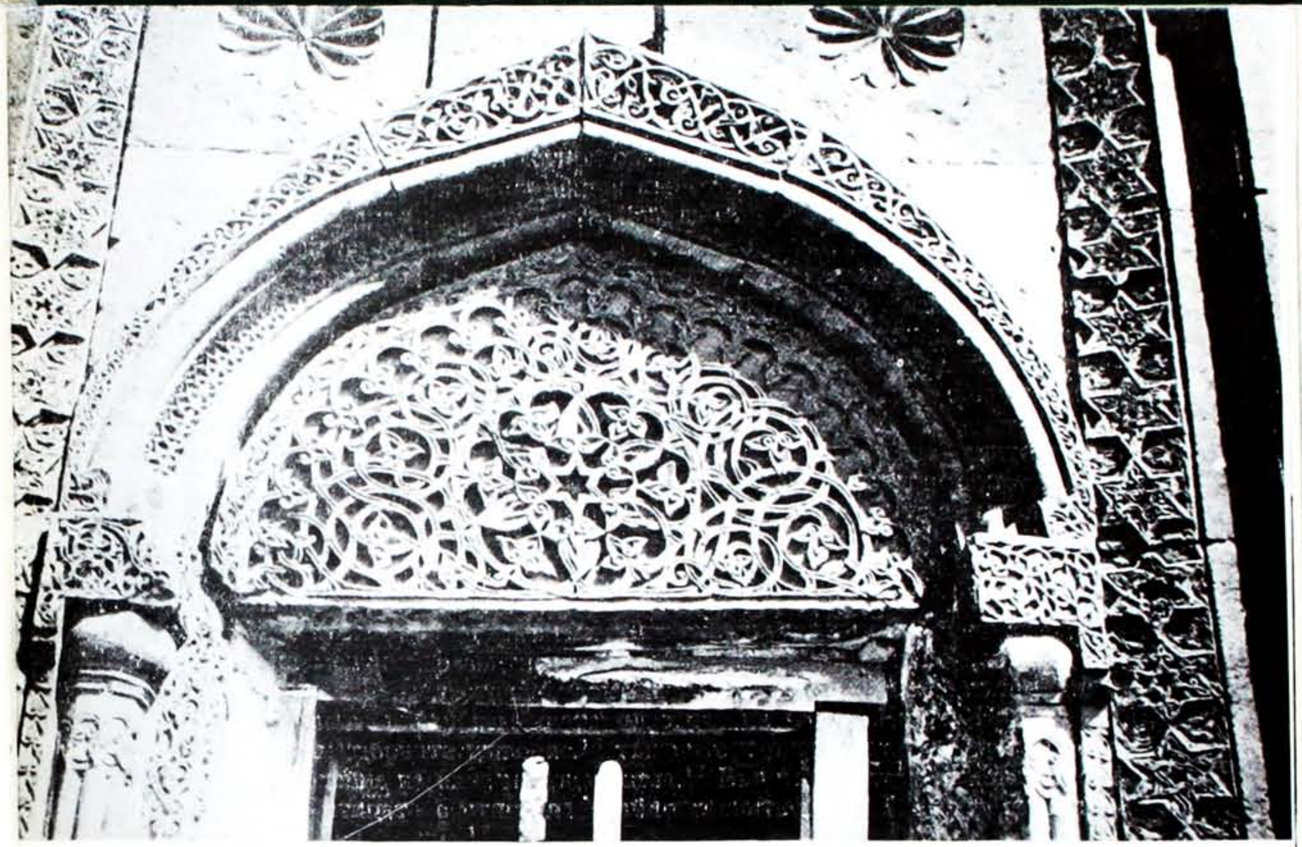

Рис. 5. Ц. в монастыре Нор-Гетик. 1237 г. (Армения). Западный фасад, резьба

Еще больше асимметричность сказывается в общей композиции масс здания (сдвинутый купол, несимметрично перекинутые арки и пр.) и в соответствующем рисунке фасада (например, фасад колокольни монастыря Санаин) и, наконец, в компановке всего монастырского комплекса, слагавшегося из целого ряда разновременных элементов (храмы, притворы, колокольня, трапезная, кельи и т. д.). Но зодчие умели придавать всей этой сложной асимметричной группе зданий равновесие, акцентируя наиболее важные элементы ансамбля и группируя относительно них остальные его элементы. Таковы большие монастырские комплексы Армении — Санаин и Ахпат, окончательно сложившиеся в XIII в., а в Грузии — Гелатский монастырь.[37]

Асимметричность приобрела значение определенного художественного приема, сказывавшегося и в общей композиции ансамбля, и в композиции его отдельных частей-зданий, и в декоративном убранстве их. Вот почему эту асимметричность вернее всего трактовать как одно из проявлений живописного стиля в архитектуре с присущей этому стилю динамичностью. В этом и заключается тайна асимметрии — неотъемлемого свойства армянского зодчества XIII в., как позднее зодчества Болгарии, Византии и Московской Руси.

Далее, для живописного стиля монументальной архитектуры Армении XIII в. очень характерно использование декоративного убранства как средства трактовки архитектурного фасада. В этом отношении многое может сказать совсем небольшая церковь 1237 г. в монастыре Нор-Гетик. Членение фасадов ее декоративной аркатурой, притом ломающейся на углах, совершенно не отвечающей простой внутренней структуре церкви, было призвано, как и в Месемврии, придать зданию черты большой постройки, создать иллюзию ее. Западному фасаду, опять-таки вне связи с композицией церкви, чисто декоративными средствами придали двухэтажность — вероятно, в подражание анийским монументальным порталам (дворца парона и др.). А на восточном фасаде помещено миниатюрное двойное окно, обрамленное целым пучком полуколонок (рис. 4), также дезориентирующих относительно подлинных масштабов церкви, как и ложная аркатура и „двухярусный" западный фасад.[38] Живописность, как архитектурный принцип, поглотила прежнюю монолитность и монументальность. Такова эта миниатюрная, но ювелирно отделанная церковь в Нор-Гетике, замечательная, кроме того, своей тончайшей резьбой портала (рис. 5).

То же стремление создать иллюзию большого трехярусного здания бросается в глаза и в другой замечательной архитектурной миниатюре — так называемой Пастушьей церкви в Ани, которую мы склонны датировать не XI, а именно XII—XIII вв.[39] Эта миниатюрность и здесь порождает ощущение интимности здания, придает ему как бы домашний характер. И эту особенность мы уже встречали.

Такова армянская средневековая архитектура эпохи ее расцвета (XII—XIII вв.) — в аспекте нового архитектурного стиля.

Те же черты носит и архитектура того времени в соседней Грузии, находившейся тогда в политическом союзе и тесной культурной связи с Арменией. Правда, вся монументальная архитектура Грузии XII—XIII вв. была сильнее связана с предшествующим зодчеством, в ней бо́льшее значение имела сила традиции; может быть поэтому живописный стиль там выражен несколько слабее, не так рельефно, но основная тенденция архитектурно-художественного развития и в Грузии прослеживается достаточно отчетливо.

Для грузинской монументальной архитектуры XII—XIII вв. также характерно усиление роли декоративной резьбы, которая наполняет фасады в виде широких резных наличников окон, вплотную примыкающих друг к другу, и резных крестов, занимающих всю верхнюю часть фасада и разделяющих их тяг. Остающаяся гладь стены еще больше выделяет узорочье. Глубина резьбы выпуклых наличников создает игру светотени. В кладке шире, чем раньше, используются плиты разноцветного камня, либо разбросанные по стене, либо уложенные в шахматном порядке. Таким образом, и в грузинском зодчестве XIII в., как и в Армении, глубокая резьба по камню с ее светотеневыми контрастами сочетается с многоцветностью. Таковы, например, ц. в Питарети, начала XIII в., и в Кватахеви, конца XII — начала XIII вв.[40]

Внутри этих храмов восточная пара столбов приближена к апсиде, а в некоторых из них столбы эти сливаются с междуапсидальными стенками (например, ц. Георгия в Гелатском монастыре XIII в.) (вспомним двухстолбные храмы Московской Руси); вследствие этого подкупольное пространство сдвинуто к Востоку, что создает определенную асимметрию, которая отражена и на фасадах. Таковы ц. ц. в Бетания и в Кватахеви. Асимметрию усиливают пристройки, сдвинутые в ту или иную сторону относительно оси здания, как в той же церкви в Бетания или в соборе в Гелати начала XII в.[41]

Использовался грузинскими зодчими и прием трактовки архитектурного фасада декоративной аркатурой. Но этот старый традиционный прием в XIII в. постепенно утрачивает здесь даже видимость архитектурного мотива и превращается в простое украшение (как то видели в ц. Нор-Гетика) или вовсе исчезает.[42]

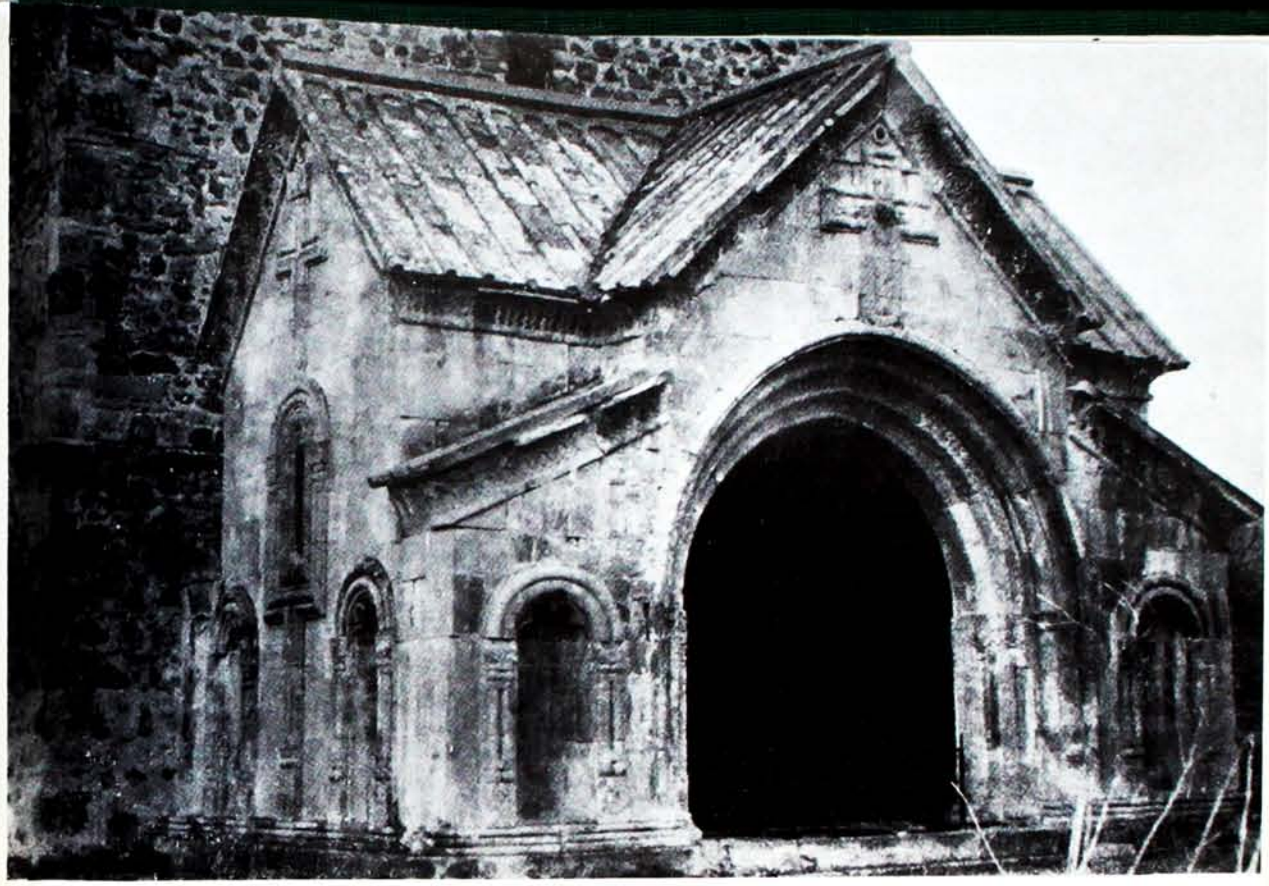

Рис. 6. Притвор начала XIII в. в Дманиси (Грузия). Общий вид с западной стороны

Как и в других странах, посещенных нами в этой статье, грузинские храмы также уменьшаются в размере, в чем сказались новые социальные условия феодального строительства (церковь рассчитана теперь на ограниченный круг молящихся). Благодаря скромным размерам храмы приобретали те черты интимности, о которых мы говорили применительно к архитектуре Армении, Болгарии и России.

Очень интересен в этом отношении притвор начала XIII в., пристроенный к базилике в Дманиси,[43] с широким перспективным входом в виде открытой арки (рис. 6). Внутри притвор перекрыт сферическим сводом, опирающимся на два выступа стен и пару колонн. Но снаружи, вопреки внутренней структуре, притвору придана крестообразная композиция (но без купола) с имитацией ветвей креста под острыми щипцами и даже с боковыми нишами, богато украшенными, но совершенно декоративными. Вся эта затейливая постройка — это такая же архитектурная миниатюра, как армянская ц. в Нор-Гетике или Пастушья ц. в Ани, своего рода модель большого здания, но где все декоративно и иллюзорно. И так же, как в Месемврии, ее украсили миниатюрными рельефами (изображающими встречно идущих барсов и птиц,терзающих зверя), помещенными на капителях парных полуколонок по сторонам ниш на южном фасаде (рис. 7а, б). Рельефы эти еще меньше, чем в Месемврии, и рассчитаны на смотрение совсем вблизи (они находятся на уровне человеческих глаз). Трудно отрешиться от ощущения интимности, которое вызывает эта обаятельная постройка, Притвор базилика в Дманиси с его миниатюрными архитектурными формами — одно из порождений нового архитектурного стиля, который в значительной мере подчинил себе и феодальную архитектуру Грузии.

В нашу задачу отнюдь не входило изучение отдельных архитектурных форм в позднесредневековом зодчестве Восточной Европы и Закавказья с целью выявить совпадение или близость этих форм. Сходство их и даже полное совпадение, тоже, конечно, имело место, ибо существовали связи — торговые, политические и культурные, благодаря которым формы переносили, их усваивали и перерабатывали местные зодчие и таким образом возникало определенное воздействие, не раз служившее предметом исследования.[44] Но это влияние даже в малой степени не определяет сути и направления архитектурно-художественного развития. К тому же, как видели, принципиально общие черты появляются в странах, территориально разобщенных, и притом появляются они в разное время. В каждой из этих стран архитектура приобретала свой специфически национальный облик, подчинявшийся, однако, общим закономерностям развития средневекового зодчества. Именно этим и объясняется одинаковое понимание задач архитектурной выразительности, задач разработки фасада, декора, масштаба, короче — понимание архитектурного стиля. И именно этим определялось родство монументальных архитектур Восточной Европы, Закавказья, да и всего Ближнего Востока (не только христианского, но и мусульманского), проявляющееся на одинаковых этапах исторического развития. Выявление этой закономерности и служило целью наших заметок.

Но дело заключается, конечно, не только в констатации факта наличия общности архитектуры — разных стран и в разные периоды. Возникает и другой вопрос: как возникло архитектурно-художественное родство в эти различные периоды, этапы, или эпохи; какие близкие по своей природе движущие силы действовали на разных исторических этапах в различных странах, порождая, в конечном счете, близкую по существу художественную культуру, в частности — архитектуру? Мы вряд ли сумеем удовлетворительно ответить на этот вопрос, уж очень велик риск впасть в вульгарную социологию. Время для ответа еще не наступило.

Но некоторые общие явления, которые могли породить адекватные тенденции в художественном развитии различных стран — можно и следует указать, ибо это поможет направить поиск исследователя.

На первом месте по значению следует поставить город, являвшийся основным фактором в развитии культуры зрелого средневековья.

XIII и XIV столетия — это время так называемого Второго Болгарского царства, освободившегося от византийской зависимости, ставшего самостоятельным и занимавшего, по крайней мере до середины XIV в., господствующее положение на Балканах. Это время экономического подъема государства. Столица Болгарии — Тырново (которую современники называли Царьградом) и Месемврия приобрели большое экономическое значение. С этими городами было связано и развитие болгарской культуры. Подъем охватил и Сербию: при Стефане Душане (1331—1355) она переживала расцвет.

Хотя Византия после латинского владычества (т. е. после 1261 г.) и была разорена, все же Царьград довольно скоро вернул себе значение важнейшего экономического центра Средиземноморья. В конце XIII и в XIV вв. в столице велось обширное строительство: Палеологи восстанавливали разрушенные участки крепостных стен и возводили новые, строили дворцы и храмы. По

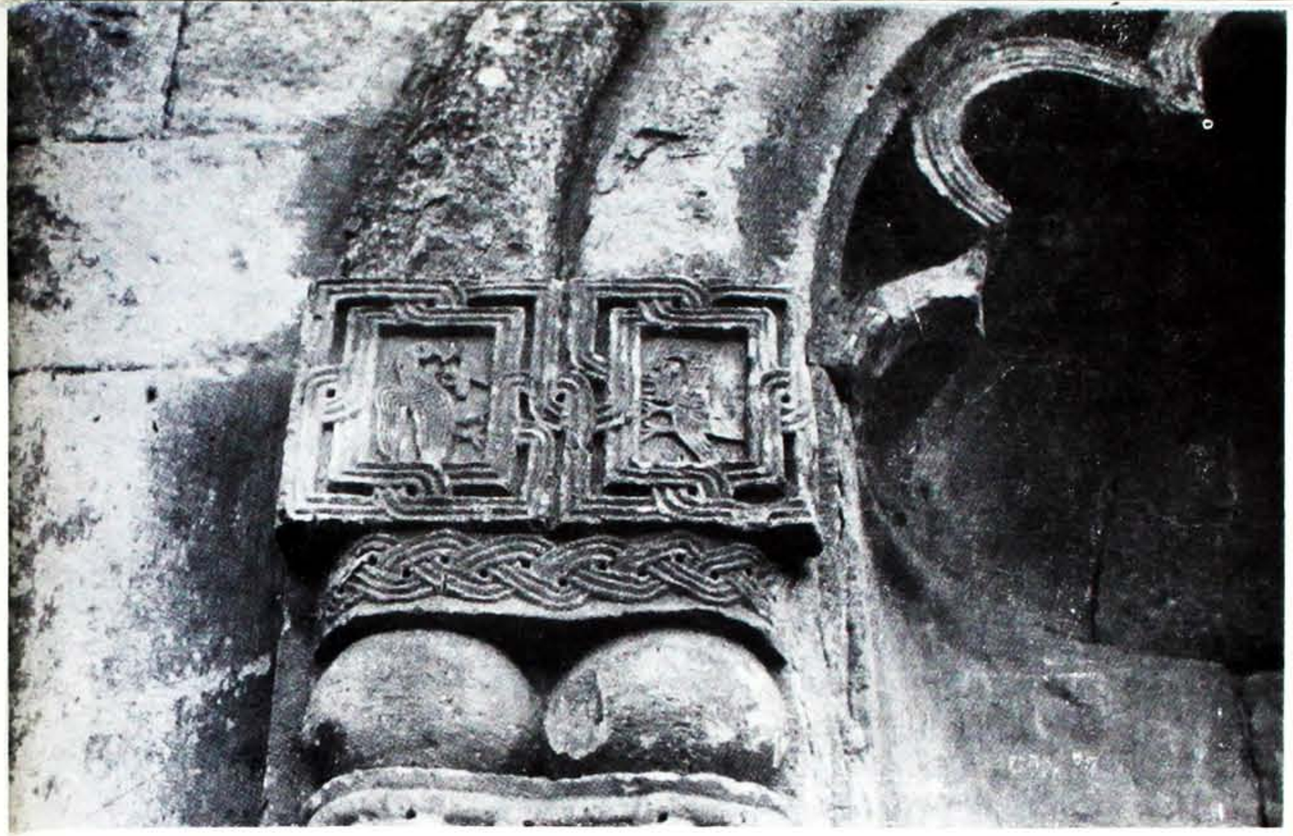

Рис. 7 а, б. Притвор начала XIII в. в Дманиси (Грузия). Рельефы на капителях полуколонок на южном фасаде

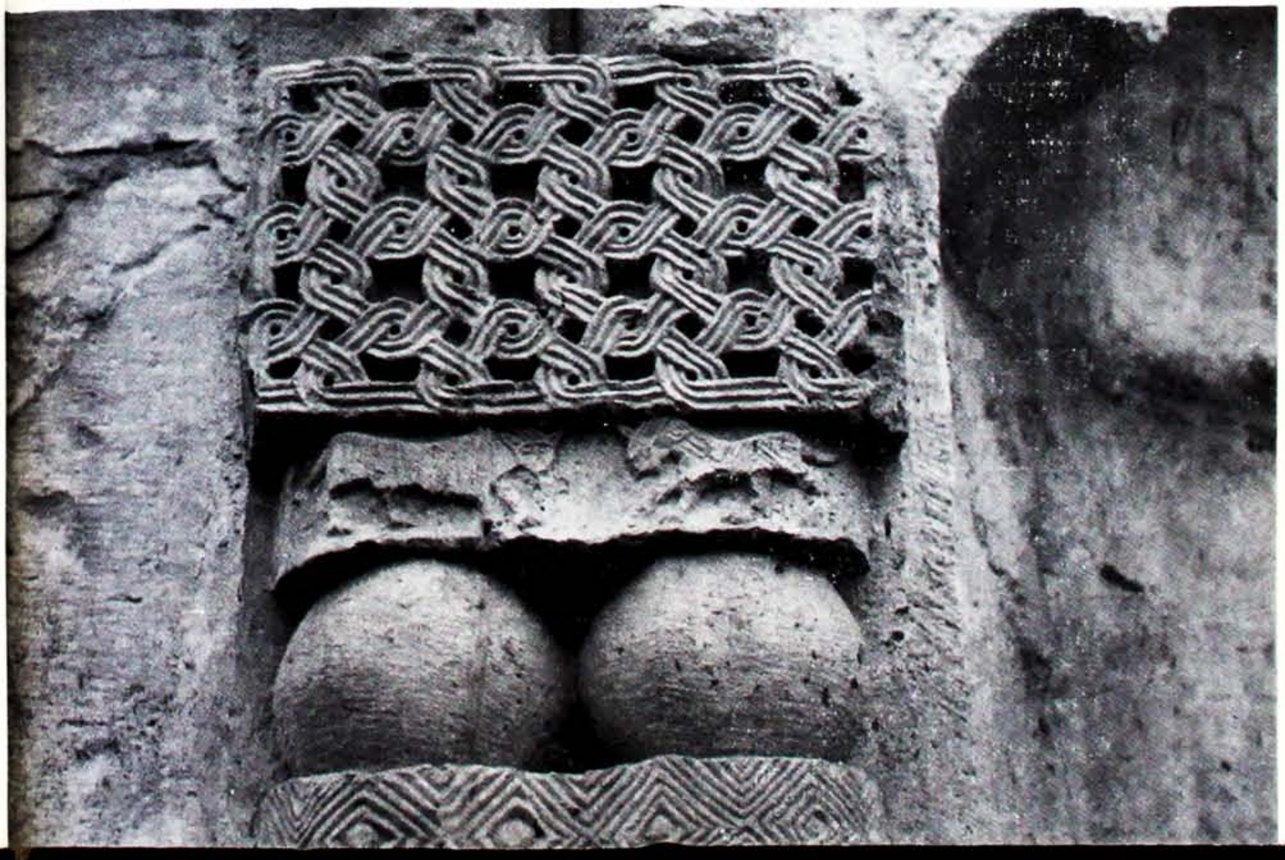

словам Никифора Григоры, Михаил Палеолог (1259—1282) „вернул ему (Царьграду) по возможности прежнюю красоту“. Памятники этого строительства хорошо известны. Достаточно назвать Влахернский дворец (часть его составлял Текфур-Серай) и монастырь Хора (Кахрие-джами). Город оставался большим культурным центром Европы. В Царьграде, хотя и ненадолго, возникла благоприятная обстановка и для интенсивного архитектурного творчества. Но его искусство нельзя отрывать от художественного прогресса в соседних единоверных странах и прежде всего в Болгарии, зодчество которой в ту эпоху было столь близко художественным идеалам византийских строителей.

В древней Руси XII—XIII столетия ознаменовались, как известно, стремительным ростом городов, ставших ремесленными центрами. Исследователи древнерусского зодчества отмечают не только возроставшее значение светского, гражданского начала в искусстве Владимиро-Суздальской Руси, что особенно сказалось в монументальной пластике (Георгиевский собор в Юрьеве Польском), но и „связь общерусского (архитектурного) стиля с развитием города и городской культуры“[45].

XVI—XVII столетия в Московской Руси — это эпоха создания могучего централизованного государства с бурным ростом городов, с которыми преимущественно и было связано формирование русского национального искусства.

XII—XIII столетия в Закавказье — это эпоха расцвета и исключительно быстрого развития городов, ускорявшегося в новых условиях слагавшихся международных связей. Город в большей степени, чем раньше, стал экономическим средоточием Армении и Грузии и приобрел определяющее значение в их культурном строительстве.[46]

Именно в городе сложился новый архитектурный стиль, общие художественные принципы которого оказались близкими в странах Восточной Европы и Закавказья.

С ростом города росло и социальное неравенство, а вместе с тем и социальная дифференциация. В городе возникали контрасты между застройкой бедноты и кварталами знати и купечества; социальные верхи общества, естественно, стремились выделить свои дома, подчеркнуть их богатство. Наиболее доступным и эффектным средством такого „обогашения“ были, конечно, средства декоративные. Но декор в виде всякого рода узорочья был больше всего связан с внутренним убранством, он формировался внутри дома, а затем был перенесен наружу, на фасады домов и, наконец, на фасады храмов. Таково, в частности, происхождение красочных кирпичных выкладок на фасадах церквей Месемврии и Текфур-Серая, столь напоминающие многим исследователям яркие народные вышивки, развешанные по стенам внутри дома. Таково происхождение и полихромии на фасадах — и в Месемврии и Царьграде, и в Армении и Грузии, и в Московской Руси — везде решенной по своему, в зависимости от национальных традиций и наличного строительного материала.

Таково происхождение и изразцового декора, ведущего начало от изразцовой выкладки печи внутри дома, также перенесенной наружу. Очень показателен прием украшения фасада храма поливными блюдами или их имитацией, о чем уже шла речь (мы их видели в Греции, Армении и в России) — они тоже были перенесены наружу, очевидно, из интерьера. Такое перемещение декора имело свою предысторию: еще в начале X в. Мануэл, зодчий армянского царя Гагика Арцруни, перенес убранство пиршественного зала с развешанными там охотничьими трофеями на фасад придворного храма на острове Ахтамар.[47] Но в X в. то было исключительно, в XII—XIII вв. — стало нормой.

Таким образом, живописный стиль в средневековой архитектуре по природе своей генетически связан со светской культурой города. Он порожден городской жизнью с ее социальными контрастами и развивался вместе с ней. В культовом зодчестве этот стиль — явление вторичное, хотя именно в этой сфере он получил особенно богатое развитие.

Таковы некоторые наши соображения относительно генезиса живописного стиля в средневековой архитектуре и его природы. Но это только самые первые соображения. Всестороннее исследование проблемы на возможно более широком материале должно быть продолжено.

БЕЛЕЖКИ

[1] См., например, Ал. Рашенов. Месемврийски църкви. София, 1932, стр. 36 сл., табл. XI слл.; Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България. София, 1965, стр. 159—165; К. Миятев. Архитектура Болгарии. Всеобщая история архитектуры, т. 3 (Архитектура Восточной Европы), Л.—М., 1966, стр. 401—402.

[2] Например, Кахрие-джами, Фетие-джами.

[3] Ал. Рашенов, ук. соч., стр. 55.

[4] Ал. Рашенов, ук. соч., стр. 26 слл.; К. Миятев. Архитектурата на средновековна България, стр. 159.

[5] Кр. Миятев, ук. соч., стр. 171—173.

[6] Кр. Миятев, ук. соч., стр. 198—199; Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство XI—XIII вв., София, 1966, стр. 88—89.

[7] Н. И. Брунов. К вопросу об архитектурном стиле эпохи Палеологов в Константинополе. Известия на Българския археол. институт, V, 1929, стр. 208 сл.

[8] Цитированные слова принадлежат Н. И. Брунову (ук. соч., стр. 212 и 215).

[9] Там же, стр. 210—212, 215—216.

[10] G. Millet. L'école grecque dans l'architecture byzantin, Paris, 1916, стр. 252 сл.

[11] Там же, стр. 261, табл. III.

[12] См., например, Н. П. Кондаков. Македония. СПб., 1909, стр. 121.

[13] G. Millet, ук. соч., стр. (в той последовательности, в какой упомянуты памятники) 127, 231, 188, 187 (и 166), 237.

[14] Там же, стр. (в той же последовательности) 263, 265, 164, 261 (табл. II), 259.

[15] Н. Н. Воронин: 1) Зодчество Северо-западной Руси, II, М., 1962, стр. 104; 2) Владимиро-Суздальская архитектура — Всеобщая история архитектуры, т. 3, М., 1966, стр. 628—639; 3) „Слово о Полку Игореве“ и русское искусство XII—XIII вв. в кн. „Слово о Полку Игореве“ (в серии „Литературные памятники“), М.—Л., 1950, стр. 339; 4) К истории смоленского зодчества XII—XIII вв. В сб.: Смоленск. К 1100-летию первого упоминания города в летописи, Смоленск, 1967, стр. 118—119; П. А. Раппопорт. Археологические исследования памятников русского зодчества X—XIII вв. СА, 1962, 2, стр. 77—78; Ю. С. Асеев. Архитектура южной и западной Руси в XII—XIII вв. Всеобщая история архитектуры, т.3, М., 1966, стр. 584.

[16] П. Д. Барановский. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове. В сб.: Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР, М.—Л., 1948, стр. 13—34.

[17] П. Д. Барановский, ук. соч., стр. 22 и рис. на стр. 23.

[18] Б. О. Рибаков. Благовіщенська церква у Чернігові 1186 року за даними розкопок, в сб.: Архітектурні пам'ятники, Київ, 1950, стр. 61.

[19] Н. Н. Воронин. Древнее Гродно (=МИА, № 41), М., 1954, стр. 90—91, 110, рис. 44, 48, 49, 58, 59.

[20] Там же, стр. 147.

[21] О других памятников такого рода в Киеве, Овруче, Смоленске и др. см.: Ю. С. Асеев, ук. соч., стр. 282—284. О Свирской церкви см.: М. К. Каргер. Зодчество древнего Смоленска. Л., 1964, стр. 83—89 и рис. 36 (реконструкция П. Д. Барановского). Именно этот тип храма стал, по-видимому, общерусской моделью. См.: Г. М. Штендер. Архи-

тектура Новгорода в свете последних исследований. Домонгольский период (XI—XII — начало XIII вв.). Сб. статей: Новгород. К 1100-летию города. М., 1964, стр. 213—214.

[22] Г. М. Штендер, ук. соч., стр. 204 (реконструкция).

[23] Н. Н. Воронин. Зодчество Северо-восточной Руси, II, М., 1962.

[24] Там же, стр. 110—111. Автор допускает возможность применения в церкви ступенчато-повышенных подпружных арок (стр. 111).

[25] Там же, стр. 100, 113, 122.

[26] М. А. Ильин. Шатровое зодчество XVI в. История Русского искусства, III, 1955, стр.438. Относительно храма Василия Блаженного автор отмечает: „Архитектурное значение собора заключается в его внешних формах и его сказочно богатом наружном декоративном убранстве" (там же, стр. 450).

[27] Конечно, возникновение величавой шатровой архитектуры XVI в. — русской национальной формы храма-столпа — не связано с живописным архитектурным стилем, но и каменные шатры были полностью подчинены новому живописному строю архитектуры.

[28] Там же, III, стр. 470. К этой форме декора мы еще вернемся.

[29] Там же, III, стр. 346. Кстати сказать, внутреннее пространство и таких величественных храмов, как в с. Коломенском и Василия Блаженного, крайне невелико.

[30] Там же, III, стр. 364; IV, стр. 131.

[31] Общую характеристику архитектуры Московской Руси XVII в. см.: М. А. Ильин: 1) Каменное зодчество XVII в.; 2) Декоративное убранство XVII в. Ист. Русского Искусства, IV, 1959, стр. 57—69, 121—216, 279—302.

[32] Н. И. Брунов, ук. соч., стр. 222.

[33] К сожалению, имеющиеся работы по истории армянской средневековой архитектуры, как правило, лишены стилистического анализа. Вынужден поэтому сослаться на свою работу: А. Л. Якобсон. Очерк истории зодчества Армении V—XVII вв., М.—Л., 1950, гл. III.

[34] A. H. S. Megaw. Glazed Bowls in byzantine Churches. in: Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς, Ἑταιρείας, περίοδος Δ', τ. Δ', Ἀθῆναι, 1964, стр. 145—162.

[35] А. Л. Якобсон. Очерки..., рис. 80.

[36] И. Орбели. Мусульманские изразцы. Петроград, 1923, стр. 20.

[37] Р. Меписашвили. Архитектурный ансамбль Гелати. Тбилиси, 1966, стр. 166—169.

[38] А. Л. Якобсон. Из истории зодчества средневековой Армении. Ежегодник Института истории искусств АН СССР, 1952, стр. 351—356.

[39] А. Л. Якобсон. Очерки..., стр. 123—124. Ср.: Н. М. Токарский. Архитектура Армении IV—XIV вв., Ереван, 1961, стр. 209—210 (его аргументы в пользу датировки памятника XI в. мы не можем признать убедительными, ибо они учитывают лишь некоторые детали здания).

[40] В. В. Беридзе. Архитектура Грузии. М., 1948, стр. 64—74; он же. Грузинская архитектура с древнейших времен до XX в. Тбилиси, 1967, стр. 56, табл. 119—122. Ниже приводимые памятники грузинской архитектуры см. там же.

[41] Р. Меписашвили. Архитектурный ансамбль Гелати. Тбилиси, 1966, стр. 4, табл. 2, 10, 11, 14, 15.

[42] В. Беридзе. Архитектура Грузии, 1948, стр. 68.

[43] Л. Мусхелишвили. Раскопки в Дманиси. Советская Археология, VI, 1940, стр. 266—267.

[44] Например: D. Talbot Rice. Iranian Elements in byzantine Art. в сб.: III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Доклады. Л., 1939, стр. 203—208.

[45] Н. Н. Воронин. 1) Зодчество Северо-западной Руси, т. II, стр. 97, 102, 104, ср. стр. 109, 111; 2) Владимиро-Суздальская архитектура, в: Всеобщая история архитектуры, т. 3, 1966, стр. 628, 629, 636, 637.

[46] См.: И. А. Орбели. Проблема сельджукского искусства. В сб.: III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Доклады. Ленинград, 1939, стр. 151.

[47] И. А. Орбели. Памятники армянского зодчества на острове Ахтамар. Избранные труды, т. 1, М., 1968, стр. 192—203.

SUR CERTAINS TRAITS PARTICULIERS DE L'ARCHITECTURE DE MESEMBRIA AU XIIIe—XIVe S.

A. L. Jacobson

Résumé

L'auteur étudie certains traits de l'architecture du bas Moyen Age en Bulgarie et plus particulièrement de Mesembria, communs à ceux de l'architecture de la Russie pré-mongole et moscovite, de l'Arménie et de la Géorgie.

Le trait caractéristique de l'architecture de Mesembria au XIIIe—XIVe s. est la couleur qui a donné à son style un aspect pictural. Le modèle représentatif du style de Mesembria, choisi par l'auteur est l'église St. Jean Aliturgetos, dont les traits saillants sont: l'illusion d'une vaste composition complexe à dimensions réduites, un relief du décor, l'asymétrie et le coloris. On retrouve ce style dans les églises de la St Vierge de Pétrie de la forteresse d'Assen et dans l'église St Dimitre de Tarnovo.

Les traits principaux de ce style ne sont pas propres à la Bulgarie. Ils existent aussi à Constantinople à l'époque des Paléologues (Tekfur saraï), ainsi qu'au XIIIe et au début du XIVe s. On trouve la décoration en briques apparentes dans d'autres parties de la Bulgarie et dans d'autres pays des Balkans (Serbie, Grèce).

Le style architectural pictural apparaît au XIIe—XIIIe s. aussi dans différentes régions de Russie: l'église Patnica de Černigor, Blagoveštenie (L'Annonciation) à Černigor, les églises Staraia Riazan, Grodno et autres. Ce style en Russie atteignit son apogée dans l'église St Georges (1230—1234) de Yuriev Polski. Les monuments du XVe—XVIe s. à Moscou, Yaroslav et autres villes permettent de suivre les changements ultérieurs de ce style. On remarque d'une manière générale les mêmes phénomènes dans les monuments d'Arménie et de Géorgie, mais avant leur apparition en Europe orientale. En Arménie il est surtout représenté à Ani, en Géorgie — à Tbilisi et à Djanisi. L'ornementation de façades dont les débuts se situent dès le Xe—XIe s. s'exprima au XIIIe s. par une nouvelle méthode artistique — la polychromie. L'auteur donne à titre d'exemples les façades du palais du paron à Ani, le palais de Sargis à Ani et autres. Quant à l'asymétrie on la remarque surtout dans des monuments tels que le monastère Sanaïn. En Géorgie indépendamment de ses propres traditions architecturales on constate aussi les mêmes tendances dans la décoration architecturale qui mettent l'accent sur la sculpture décorative rehaussée de polychromie. On en trouve des exemples dans l'église Pitareti (début du XIIIe s.) et à Kvatakevi (fin du XIIe — début du XIIIe s.).

D'une manière générale les traits communs dans l'architecture de ces pays éloignés entre eux ne sont pas dus à des influences étrangères mais aux lois de leur développement. On doit les considérer sur la base de manifestations sociopolitiques et économiques de chacun de ces pays.

EINIGE GESETZMÄßIGE EIGENTÜMLICHKEITEN IN DER ARCHITEKTUR VON MESSEMBRIA IM 13.—14. JAHRHUNDERT

A. L. Jakobson

Zusammenfassung

Der wichtigste Zug der Messembria-Architektur von 13. — 14. Jahrhundert ist das Einbeziehen der Farbe, die den Baustil besonders malerisch macht. Dieser Stil ist am Beispiel von der Kirche Hl. Johannes «Neosweteni» (Aleiturgetos) erörtert. Seine Charakterzüge sind: der äußere Schein von großer und komplizierter Komposition bei kleinen Ausmaßen, das Relief der Dekoration, — Asymetrie, das Kolorit. Das Entstehen dieses Stils kann man bei der Kirche Heilige Gottesmutter von Petritsch, in der Festung von Assen, und bei der Kirche Heiliger Dimiter in Tirnowo verfolgen.

Die Hauptzüge dieses Stils sind nicht nur in Bulgarien vertreten. Man kann sie auch in Konstantinopel, in der Zeit der Paläologen (Tekfur-sarai) sehen, aber auch im 13. und Anfang des 14. Jahrhunderts. Die Dekoration aus Backstein sieht man auch in anderen Teilen Bulgariens, auch in anderen Ländern auf der Balkanhalbinsel (Serbien, Griechenland).

Der malerische Baustil entsteht auch in verschiedenen Gebieten von Rußland im 12.—13. Jahrhundert. Als Beispiel wird die Kirche Pjatnitza in Tschernigow (Ende 12. Jahrhundert — Anfang 13. Jahrhundert) erörtert. Bezeichnend ist die Polychromie, auch der Kirche Mariens Verkündigung in Tschernigow, Kirchen in Staraja Rjasan, Grodno u. a. Die höchste Blüte dieses Stils in Rußland zeigt die Kirche Sankt Georg (1230—1234) in Jurew Polsky. Die weiteren Veränderungen des Stils kann man an den Denkmälern aus dem 15.—16. Jahrhundert in Moskau, Jaroslaw u. a. verfolgen.

Grundsätzlich die gleichen Erscheinungen bei diesem Baustil sehen wir auch bei den Baudenkmälern in Armenien und Grusien, früher als in Osteuropa. In Armenien ist er hauptsächlich mit Ani, in Grusien — mit Tbilissi und Dmanissi verbunden. Das Problem der Dekoration bei den Fassaden, das schon in 10.—11. Jahrhundert erschien, bekommt im 13. Jahrhundert seine Lösung in einer neuen Kunstmethode in der Polychromie. Als Beispiel werden die Fassaden des Schloßes des Paron in Ani, des Schloßes von Sargis in Ani u. a. behandelt. Die Asymetrie beobachtet man bei verschiedenen Denkmälern, wie z. B. das Kloster Sanain.

Unabhängig von der Stärke der eigenen Bautraditionen in Grusien, erscheint dort dieselbe Tendenz auch in der Baudekoration gleichzeitig mit dem Stärkerwerden der Rolle der dekorativen Skulptur, in Vereinigung der Mehrfarbigkeit. Beispiele sind die Kirchen in Pitareti (Anfang des 13. Jahrhunderts) und in Kwatakewi (Ende 12. — Anfang 13. Jahrhundert).

Die gleichen Züge der Architektur dieser weit voneinder entfernten Ländern sind das Ergebnis nicht der äußeren Beeinflußungen. Sie entstehen vielmehr aus den gleichen Gesetzmäßigkeiten ihrer Entwicklung.

ЛЕГЕНДАТА ЗА МИХАИЛ КАГАН

Ив. Венедиков

В страх и смущение човечеството очаква първите десетилетия на XI в. По това време изтичат хиляда години от раждането или възкресението на Христос и мнозина очакват обещаното от „Апокалипсиса" или „Откровението", последната книга от Библията, настъпване на второто пришествие. „Блажени са тези, които прочетат и които слушат думите на това пророчество и спазват това, което е написано в него, защото времето е близо." И по-нататък цялото „Откровение" е забулено в символичните образи, които създателят му вижда, в знаменията и чудесата, които господ ще изпрати. Седем звезди са седемте ангели, покровителствуващи седемте християнски църкви. Бедствията, катаклизмите и катастрофите, които ще сполетят земята, са седемте чаши на божията ярост. Тръбните звуци на седем ангели ще оповестят края на света. Царската власт е представена в образа на голям червен змей със седем глави и десет рога. И в своите бълнувания Иван Богослов вижда как ангелът улавя „древната змия, която е дявол и сатана, и я връзва за хиляда години, когато ще дойде второто възкресение".

В поетичните образи на „Откровението", мощни и страховити, се редят чудеса и знамения, видения и призраци като тези, които са показани в гл. 12: „И голямо знамение се яви на небето — жена, облечена в слънцето, и месецът под нозете ѝ, и на главата ѝ венец от дванадесет звезди. И тя бе непразна, и викаше от болки, и се мъчеше да роди. И яви се друго знамение на небето. И ето голям червен змей, който имаше седем глави и десет рога. И на главата му седем корони. И опашката му влачеше третата част от небесните звезди. И ги хвърли на земята. И змеят се спря пред жената, която щеше да роди, за да изяде чедото ѝ, щом роди. И роди мъжко дете, което щеше да управлява всички народи с железен жезъл. И нейното чедо бе грабнато и занесено при бога и при неговия престол. И жената побягна в пустинята". По-нататък подробно се описва слизането на небесното войнство на земята и борбата му със змея или звяра, както още го нарича „Откровението", подчиняването на голямата част от човечеството на звяра и борбата между небето и безверните.

Странните и недоизказани предсказания на „Откровението" хвърлят тревога в душата. Човечеството в това време е настръхнало. То вижда и разпознава тази странна бременна жена, новородения бъдещ цар ту тук, ту там. Въображението търси да открие някои от белезите, по които ще разпознае настъпването на тези страшни времена, когато човешките царства ще загинат и ще дойде божието царство. Понякога то се спира пред неразбираеми изрази като този в глава 14: „Освен това има и седем царе. Петте паднаха и единият стои, а другият още не е дошъл. И когато дойде, малко трябва да постои. И звярът, който беше и го няма, е осмият. И от седемте е. И обхожда в по-

гибел. И десетте рога са десет царе, които още не са приели царствата си, но за един час ще приемат власт като царе заедно със звяра.“ Колко най-различни тълкувания могат да се направят и са се правели, за да се разберат по един или друг начин тези думи. Те са били тълкувани и от официалната църква, и от проповедниците на различни религиозни учения, които не са в унисон с нея, пък и от обикновения човек. В тъмнината, която обхванала българския народ с падането му под византийска власт, тези апокалиптични видения започнали да се явяват и пред вярващите в България. Българите преживели ужасите на една война, която продължила половин век, виждали в рухването на своето царство началото на сгромолясването на човешките царства. Те се занимават ту с обещаната столица на бъдещия християнски свят — с новия Ерусалим, ту с апокалиптичната бременна жена, която ще роди бъдещия цар, ту тълкуват това или онова неясно място в „Откровението“ и в книгите на пророците. Най-различни проповедници в България се спират на тълкуването на един пасаж от „Откровението“, в което е казано (12,7): „И стана бой на небето. Михаил и неговите ангели се биеха против змея. И змеят се би, и неговите ангели, и не победиха. И не се намери вече за тях място на небето.“ Сега на победените остава само земята. И тук този загадъчен Михаил, архангел Михаил, ще се срази с тях. Цяла редица предсказания, вложени ту в устата на пророк Данаил, ту в устата на пророк Исай, се занимават с предстоящото идване на Михаил. Всички те принадлежат на една школа от писатели, като че ли откъснати от православната официална църква, които, без да са богомили или еретици, си позволяват да тълкуват християнските книги понякога по доста своеобразен начин.

Създаването на една школа в областта на София, по Горна Струма и по Брегалница не е изолирано явление.[1] Тук се подвизават след Иван Рилски много други монаси и отшелници, пишат се жития на български светци и всевъзможни други християнски съчинения. Интересно е, че всички те издават връзки по един или друг начин със старата българска държава. Именно на тези писатели от XI в. принадлежат и няколко апокрифи, предсказания за края на света или за второто пришествие, като във всички тях значително място се отделя и за една загадъчна личност от българската история или един предсказан бъдещ цар, който носи името княз Михаил или Михаил каган.

Един от тези апокрифи е „Видението на пророк Исай за последните времена“.[2] Той започва с един разказ за новия Ерусалим, обещан от „Откровението“, който според някои тълкуватели, желаещи да обосноват световното господство на Цариград, е византийската столица. Но в борбите, които предшествуват идването на антихриста и настъпването на второто пришествие, се явява един земен цар, княз Михаил, идеята за който очевидно е взета от апокалиптичния Михаил. Друг много по-ясно свързан с „Откровението“ мотив в апокрифа е страшният змей, който ще се появи при Държеница, при Пернатица и на Овче поле. Големите битки при Дрино поле и при Гигово поле са част от бедствията, които съпровождат настъпването на второто пришествие след царуването на последния цар Михаил. Още по-интересен е друг български апокриф — „Видение на пророк Данаил за царете и последните дни и за края на века“[3]. Тук авторът на апокрифа се опитва да изтълкува кои са седемте глави, т. е. седемте царства, и кои са десетте рога на змея в апокалиптичното видение на Иван Богослов. Разбира се, това е направено без никаква особена конкретност. Описанието започва с Лъв Исавър, но след това царете не са дадени с имената си, а с бележки за тях, които за нас не значат почти нищо.

В списъка има загадъчни царе, но има и български царе. Мотивът за бременната жена тук е разработен по един своеобразен начин, който се отличава с конкретност, и също така преди това се говори и за един загадъчен цар от още по-загадъчен град — Слънчевград. Най-сетне апокрифът завършва с установяването на царството на Михаил, който е наречен и архистратиг, безспорно апокалиптичния Михаил.

Интересно е, че тези апокрифи са известни в преписи в сръбска редакция, правени в XIII или XIV в., когато очевидно всички тези предсказания са все още търсени. Но между тези апокрифи най-интересен, а вероятно и най-стар е „Данаилово тълкуване“[4], който заслужава особено внимание, поради което ние тук го даваме в превод.

ТЪЛКУВАНЕ ДАНАИЛОВО

1. Както се нарече от начало до край, до пришествието на антихриста, така царуваха на земята от начало до край. И така ще се сбъдне. Тази тайна не ще се разкрие на много люде, защото, който не пази това, ще загине зле. Всичко това съобщи на Данаил ангел в облак през нощта. И той го записа при звездите, защото звездата, дохождаща и прелитаща от юг към север, разказваше със слава за царската чест.

2. Седем царе венча бог и каза на кои места са и царствата им. 1. Сенил у асирийците. 2. Аварак в Рим. 3. Навуходоносор във Вавилон. 4. Кир у персите. 5. Александър у гърците. 6. Ромул в Рим. 7. Константин в Цариград. И когато настане лютото начало по целия свят, ще дойде Михаил каган у българите. Не е дадено царство на българите. И по насилие го приеха. Тогава ще възстане брат срещу брат, град срещу град, земя срещу земя. Симеон ще царува 30 години, а след него Петър. И ще дойдат след него 12 царе и ще почнат да викат: „Аз съм“ и други „Аз съм“.

3. И защото те са мъчители, ще се вдигнат войни в средата на земята, в славния град. Името им е „русите бради“. И ще се сразят, и ще пролеят много кръв, и ще бъде велик метеж. И у угрите ще дойде цар от Слънчевград, и ще дойде с тях и ще приеме всички градове. И ще вземат в тях златото, като поставят сановници И ще умре за седем години, и ще лежи до тази година по божие повеление и ще стане от гроба, като че ли е спал, и ще се прероди в юноша. И сляп в окото ще има него като мъртво. На този е дадено да царува 33 години. Неговото име е Михаил. Той ще тръгне от Слънчевград и ще дойде единадесетата година. И ще прати бог един ангел да го събуди и ще му рече: „Стани, на тебе бог дава да царуваш над всички народи, над които слънцето обхожда.“

4. И като вземе кон, ще отиде сам с бича си в Рим. И няма да му се отвори. И ще почнат да приказват: „Той идва като измамник.“ И той ще удари по медна статуя и (тя) ще се строши на прах. И той ще влезе в града, и ще се съберат патриарси, епископи и дяци и съставители на книги. И ще почнат да му оспорват венеца И ще дойде прост дяк и ще ги надспори, и ще почне да говори: „Този е цар“. И като вземе книгата, ще удари и (царят) ще лежи три дена като мъртъв. И като стане, ще иде в църквата на Петър, където скрито в гроб, лежи венец и порфира. И по божие повеление ще се отвори гробът и ще вземе — казва се — „лъжливата“ порфира и царския скиптър на главата си. И като видят римляните неговата велика ярост, ще почнат да сипят злато

и ще трупат торбите до изправения му бич и изправеното му копие. И ще си отиде от Рим с осем мъже и с осем товара.

5. И ще иде към южната страна на Главиница. И ще прогони „русите бради“. И ще се явят двама мъчители от изток. И с първия ще се срещне на Овче поле. Ще избие скопските воини на Киев Студенец. И тогава пак ще се върне. И тук ще дойдат две части измаилтяни и ще поплени цялата българска земя. И като отиде каганът, ще ги срещне на Средец. Тук ще направи две сражения и ще рече: „В Бояна оставете плячката и си идете у дома.“ И ще почнат да говорят измаилтяните: „Да не я даваме, да се бием.“ И тук има кладенец с две врати. И ще стане много проливане на кръв, колкото да потъне тригодишно жребче в кръвта. И тук угрите ще го победят, ще избият воините му, а сам той ще избяга във Велбужд.

6. И тогава пак ще събере сироти и попове, и дякони, и монаси в планината Витоша, където са събрани много светии от всички земи, и ще тръгнат с кръстове срещу измаилтяните. Патриархът[5] ще тръгне пред тях и ще почнат да се бият угрите и ще отнемат пленените. И каганът ще се засели в Солун. И третата им част ще остане на кръщение, понеже господ обича Измаила и му дава сила. И ще излязат солуняните срещу угрите, ще ги избият и ще изгорят оръжието им. И три години ще бъдат добри за този цар, и ще бъде живот, какъвто не е бил никога. И като дойде, ще обнови църквите на светиите, ще направи сребърни олтари и ще се завърнат всички пленници от Струмица и други от Главиница, защото тези земи се наричат майка на всички земи. И от нея ще се разнесат всички народи по цялата земя. И ще има радост както за нищия, така и за властелина, и за властелина, както и за царя, и за царете най-много слава. И в божи образ ще бъде две лета. И бог ще успокои земята. И ако направят да се боят от бога с цялата си вяра, ще се умножат дните им, а ако бъдат зли, „ще съкратя годините им“ — казва господ.

7. И само един от рода ще остане. И тогава ще се умири земята . . .. И при първото сражение жена, която не е празна, ще излезе навън от града да оплаче своя брат. И тук на плачещата ще се роди син, и той ще има да държи царството си 180 години. И неговият баща ще бъде от български род, а майка му — от гръцки. И той ще държи царство в Пела. И ще се поклони три пъти и ще провеси венец и ще рече: „Тебе, господи, предавам царството земно.“ И ще почине в мир.

8. Тогава ще се роди синът на погибелта в Сихоза, ще се възпита във Вицеида, ще се възцари в Капернаум. Тежко ти хоро, т. е. земьо Зиния в Сихуза, защото той се е родил в тебе. Тежко и на тебе, Вицеидо, защото е хранен в тебе. И когато се яви този син на погибелта в Пела, и вземе царството, ще възлезе на Голгота и ще сложи венеца на кръста.Ще се помоли на бога и след това ще почне погибелният син да държи властта. Ще извърши знамения и чудеса. Източниците ще се обърнат в тъмнина. И ще се явят двама мъже — Енох и Илия. И когато дойде антихристът, тогава и те двамата ще дойдат в прости дрехи, боси. Идват не за живот, но за да изобличат лъжеца. И в дните на тяхното пророчество небето ще се затвори. И неудържани, както и по-рано в дните на Илия, реките ще се обърнат в кръв и ще поразят земята с всякакви болести, както пожелаят. И ако някой не ги послуша, ще бъде убит с мъчително слово. И като слушат тяхното пророчество, ще ги намери синът на погибелта и ще ги убие. Ще загинат в Ерусалим, защото там е пострадал техният господ. Тук ще почне да царува антихристът. Той ще владее четири месеца и 53. И като ги убие, ще се възрадват всички народи за тях и ще кажат, че те смущаваха цялата вселена. И телата им ще бъдат погребани три дни и половина. И ще ги видят всички. Но господ ще им даде дух на живот и ще станат на нозете си и ще ги видят враговете им и ще се чуе глас от небето, който им казва: „Елате тук и се възнесете на небето на облак по подобие на бога.“ И страх господен ще бъде за всички, които живеят във вековете. Слава на отца и сина и светия дух и сега, всякога и във вечни времена, Амин.

Съдържанието на „Данаилово тълкуване“ почива върху основни мотиви, взети от „Откровението“, а не от предсказанията на пророк Данаил, които съставителят му се опитва да предаде конкретно. Вечерницата е поставена като изричаща предсказанието, което пророк Данаил е записал. Опитът на автора на апокрифа да говори конкретно и ясно, като даде тълкуване на апокалиптичните видения от своя гледна точка, започва със седемте царе. В „Данаилово тълкуване“ не ни описва апокалиптичното чудовище със седем глави и десет рога, а казва кои са царствата и царете, които бог е венчал. Така като начало на апокрифа ние имаме едно от апокалиптичните видения, обяснено конкретно. Това е в глава първа и втора. В предпоследната глава апокрифът отново се връща към едно от апокалиптичните видения — бременната жена, която ще роди бъдещия цар. Наистина тази жена тук не е облечена в слънцето, няма корона от звезди и не е стъпила върху луната. Бляскавият образ от „Откровението“ тук е станал съвсем земен. Появата на Енох и Илия, идването на антихриста и свършекът на света са мотиви, широко разпространени в много апокрифи, и са един банален завършък на апокрифа, който се явява с извънредно оригинален в цялото си съдържание между уводната и заключителната част от глава втора до глава шеста. Тук съставителят на нашия апокриф е показал завидна самостоятелност, която е рядка в този вид произведения.

Главното действуващо лице в цялата тази част на апокрифа е един цар, който носи името Михаил. Трета глава е посветена на неговото чудесно появяване, глава четвърта — на отиването му в Рим, глава пета на сражението му с неговите врагове, носещи странното име „руси бради“, глава шеста — на странното му изчезване при Велбужд и появата му в Солун. Действителна личност ли е този загадъчен цар, или плод на въображението на един прорицател? Образът на апокалиптичния Михаил ли е даден под това странно име, или зад него се крие един съществувал наистина цар? В миналото ли гледа нашият апокриф, или в бъдещето?

Самият апокриф го е определил съвсем ясно. В края на глава втора се казва, че когато дойде лютото начало, ще дойде Михаил каган у българите, след който се изброяват още двама владетели — Симеон и Петър. Няма съмнение, че в случая се говори за Борис I, назован с християнското си име, което приел след покръстването — Михаил. Колкото се отнася до титлата му „каган“, употребена тук вместо „кан“, приета в официалните надписи на българските езически царе, тя ни е известна и от един хронист. Дуклянският презвитер, който е писал в XI в., обяснява пълната форма от тази титла, и то тъкмо при името на Борис, със следните думи: „Начело на тях (на българите) стоял някой си Борис, който на техен език се наричал „каган“, което на наш език (латински) означава император.“[6] Борис-Михаил е управлявал България в 852—889 г., неговият син Симеон — в 893—927 г. и синът на Симеон — Петър, от 927 до 970 г. Следователно редът, по който са изброени тримата владетели, и обяснението на титлата у дуклянския презвитер не остават никакъв повод за съмнение, че с Михаил каган, другаде княз Михаил, се означава Борис I, който въвежда християнството като официална религия в България.

Както вече казахме по-горе, апокрифът е писан в XI в. и следователно неговият автор тук предсказва факти, които отдавна вече са станали. Те са известни на всички и той е длъжен да предсказва точно. С това той ще постигне поставената си цел, като съедини в едно предсказание събития, които вече са станали, с такива, които тепърва ще станат. Предсказанието за седемте царства и седемте царе, които бог е венчал, в началото на втора глава, също така в това време е широко разпространен символичен мотив, известен на всички. С него се обосновава световното владичество на Цариград над всички народи.

Седемте царе, които са управлявали старите народи, именно Сенил в Асирия, Аварак в Рим, Навуходоносор във Вавилон, Кир в Персия, Александър у гърците, Ромул в Рим и Константин в Цариград, са очевидно нагласени по брой към предсказанието на „Откровението“, където змеят, символизиращ царската власт, има седем глави с корони. Ново и изненадващо е допълването на числото с Аварак, този келтски владетел, който нападнал Рим, който по неизвестни пътища е стигнал до нашия апокриф.[7] Българите естествено не влизат между тези народи. Затова те са създали царството си с насилие. Но в нашия апокриф тъкмо тук има нещо много странно и своеобразно. Независимо от отрицателното си отношение към българската държава както византийските хронисти, така и българските писатели непрекъснато възхваляват Борис за приемането на християнството. В нашия апокриф обаче няма нито дума по този въпрос. Вместо това апокрифът се ограничава да каже: „И когато дойде лютото начало по целия свят, ще дойде Михаил каган у българите. Не е дадено царство на българите и по насилие го приеха. Тогава ще въстане брат срещу брат, град срещу град, земя срещу земя.“ Очевидно е, че тук авторът на нашия апокриф има пред вид опита да се отхвърли християнството и да се свали Борис — единствения случай на стълкновение вътре в България, на междуособица от времето на царуването на Кардам.[8] Съставителят на апокрифа разчита на сведения за събитията в 866 г., които не черпи от византийски извори. Без съмнение и по този въпрос авторът на нашия апокриф стои на византийски позиции и гледа от християнска гледна точка. Идването на лютото начало е появата на езичниците в VI—VII в., които разрушават спокойния живот на християнския свят. Борис след една голяма вътрешна борба е наложил християнството.

Свършват ли тук станалите събития и по-нататък вече предсказват ли се неща, които още не са станали? Според нашия апокриф след Петър ще дойдат дванадесет царе, от които всеки ще вика „аз съм цар“. В действителност след Петър България се управлява от Комитопулите — четиримата братя Давид, Мойсей, Арон и Самуил, като между тях настъпват жестоки борби, които продължават и при наследниците им — Гавраил Радомир и Иван Владислав. Именно тези борби са представени картинно с тези дванадесет царе, които спорели за царската власт. Авторът на апокрифа в отрицателното си отношение към Комитопулите дори отива по-далеч. Той ги нарича направо „мъчители“. Това е в началото на глава трета. Виждаме следователно, че апокрифът продължава да предава станали събития, като достига до епохата на Комитопулите, които управляват между 970 и 1018 г. Тогава последните остатъци от българската държава падат под властта на Византия след една петдесетгодишна война. Естествено е в такъв случай да чуем и за следващото най-важно събитие по това време — падането на българската държава. Но ще продължи ли нашият гадател на бъдещето да предава и тук действителни и станали факти, или оттук ще почне истинското предсказание на бъдещето?

И наистина третата глава започва с по-нататъшните събития. Според автора на апокрифа, понеже тези дванадесет царе са „мъчители“, ще дойдат „русите бради“ от „славния град в средата на земята“. Че славният град в средата на земята е Цариград, едва ли можем да се съмняваме. Безспорно тук се има пред вид неговото своеобразно положение в средата на Византийската империя, между две морета и два континента, между Изтока и Запада, между Европа и Азия. Съставителят на апокрифа го нарича „славен“, следвайки пак византийския начин на гледане. Но защо византийските завоеватели, които идват след тези дванадесет царе и донасят „велик метеж“ и големи кръвопролития, са наречени „руси бради“? Подобен начин на именуване ни е известен и от един друг документ, който има подобен произход — Именика на българските владетели,[9] прибавен в няколко преписа на Библията като завършък на книгата на царете. В него се казва, че Исперих държал княжество на другия бряг на Дунав с „остриганите глави“. Именуването на една етническа група с някой типичен неин външен белег е било без съмнение нещо обикновено в старобългарски по това време. Но византийската войска навсякъде е била набирана от съответните области. При това ние нямаме основание да мислим, че от войската, която са давали някои теми, е могло да има преобладаващо повече или по-малко русо население, което при това да носи и бради. Следователно тук се говори за войска, която се състои от чужди елементи и се намира във византийската столица или под неин пряк надзор. За разлика от българското население, което е бръснело брадите си и всред което, както и днес, русите не са били болшинство, тези войници са носели бради, като при това са били руси. Ясно е, че тук може да се говори само за гвардията на византийските императори, защото точно по това време, когато България пада под византийска власт, тази наемна войска е съставена изключително от чужденци, и то главно варяги.[10] Те идват от Северна Европа и имат типичните за расата си руси коси и бради. Ние знаем, че дори и много от техните висши офицери изхождали от средата на тези скандинавци. Дори в 1040 г. при потушаване въстанието на Петър Делян, когато императорът не смеел да изпрати друга войска, за да не би да се разбунтува и тя, той поверил действията срещу българите на Хералд Хардар, шведски крал в изгнание, който под чуждо име служил на византийския император. Ето защо ние мислим, че името „руси бради“ нашите апокрифи дават на византийската императорска гвардия. В такъв случай и идването на „русите бради“, за което говори нашият апокриф, не е нищо друго, а завладяването на България от византийската армия.

Всичко казано дотук ни позволява да заключим, че с идването на русите бради авторът на апокрифа предсказва също едно събитие, което вече е станало. При това той продължава да следва хронологическия ред на събитията такъв, какъвто ни е познат на нас, пък както е бил известен и на всичките му съвременници.

В третата глава обаче събитията почват да вземат характер на чудеса. Един цар от един загадъчен град — Слънчевград, е умрял. Той е лежал в гроба си по божие повеление седем години. Но той ще стане от гроба, прероден в юноша. И ето и друго чудо — странното е, че той е слепец. На единадесетата година пред него ще се яви ангел, който ще му каже: „Стани. На тебе е дадено да царуваш над всички народи, които слънцето обхожда.“ Името на възкръсналия цар е Михаил. Както се вижда по-нататък от изложението в глава шеста, неговата титла е каган. Така в нашия апокриф Борис I, или Михаил каган, възкръсва. Средновековният човек е приемал като възможно извършването на подобни чудеса. Ние знаем, че по това време светците се явявали по зъберите на крепостните стени, както ни разказва Теофилакт Охридски за древния Тивериопол. Димитрий Солунски подпомагал винаги защитниците на града във всички критични моменти, както разказват чудесата му, а чудотворните икони сами напущали местата си и отивали в други градове. Следователно чудесното възкресение на Михаил каган не може още да означава, че зад него не се крие една действителна личност. Ето защо пред нас отново се явява въпросът, продължава ли апокрифът след това отстъпление от естествения ход на нещата да разказва за събития, които са станали, или той вече преминава към такива събития, които той предрича, че ще станат.

Една част от събитията, които ще извърши възкръсналият Михаил каган, изглеждат обаче съвсем възможни събития. Така царят от Слънчевград отива при унгарците. Той се връща с тях и завзема градове, от които събира златото и назначава управници. С други думи, Михаил каган с помощта на унгарците освобождава част от територията на България. Тези бъдещи факти не съдържат нищо невероятно. Те са изложени в третата глава. Наистина цялата четвърта глава — отиването на Михаил каган в Рим — е низ от магически действия и чудеса, които очевидно имат за цел да поразят читателя. Но всички те са извършени по съвсем ясни и реални причини. Михаил каган се нуждае от признаване на царската му власт и от пари. И след като удря медна статуя и тя става на прах, след като се явява в един църковен събор, където по приказен начин са признати правата му, след като по чудотворен начин получава царските си знаци от гроба в църквата на Петър и след като римляните затрупват със злато копието и бича му, той се връща в България признат цар и снабден със злато. Всичко, което прави по-нататък в глава пета, има съвсем реален характер. Той води сражения при Главиница, откъдето прогонва „руските бради“, бие се с тях при Овче поле, побеждава скопските войни при Киев, Студенец, води също така сражения при Средец и при Бояна, при някакъв кладенец с два отвора. Изгонен от угрите, които се обръщат срещу него, той бяга във Велбужд и накрая, все изоставен от угрите, които нападат Солун, той изчезва някъде в Солун.

Цялата тази част от предсказанието, написана в бъдеще време, предрича в същност едно сблъкновение между възкръсналия Михаил каган и Византия, предадено с много и най-реалистични подробности, като споменаване дори на местностите, при които ще станат сраженията. Ясно е в такъв случай, че в „Данаилово тълкуване“ се предсказва едно въстание на българите под водачеството на призрака на Борис I, излезлия от гроба Михаил каган. При това има един извънредно интересен факт. По отношение на всички факти от българската история, които авторът на нашия апокриф привежда, той стои на чисто византийски позиции. Той направо приема, че господ е дал властвуването на Цариград над света. Цариградските императори единствени са запазили дадената им от бога царска власт. Българските царе Михаил каган, Симеон и Петър са взели царството си с насилие, дванадесетте царе след тях са мъчители, „руските бради“ едва ли не са освободили България. И изведнъж апокрифът прави един рязък завой — на възкръсналия Михаил каган сам господ му е предопределил да царува над всички народи, които слънцето обхожда. На него е призната царската власт от Рим. Той е умрял и възкръснал по божие повеление. Не е ли това един своеобразен позив за въстание и за борба срещу византийската власт в името на всичките принципи, които издига византийската църква?

Естествено първият въпрос, който трябва да разрешим, е за станало въстание ли се говори в апокрифа или за въстание, което тепърва ще стане. Реален водач на въстанието ли е Михаил каган, или това е наистина един въображаем водач — призракът на Борис, на каган Михаил, или, както още той се нарича, на княз Михаил. За да отговорим на тези въпроси, ние трябва да се откъснем за известно време от апокрифните предсказания и да преминем към такива източници, които говорят само за събития, които вече са станали.

За един действителен княз Михаил говори едно от двете жития на Гавраил Лесновски, един светец, живял по същото почти време и в същата област, от която произхожда и нашият апокриф.[11] Гавраил Лесновски е живял в първата половина на XI в. Не може да се каже обаче кога точно са написани житията му. Едното от тях, по-краткото, е известно от препис от XIV в., докато другото, по-късното, ни е познато от съвсем късен препис от XIX в. При това данните на по-старото са съвсем бедни. Гавраил бил син на богато семейство. Той бил стоден, макар че имал влечение към отшелничество и аскетизъм. Хубавата девойка, за която той щял да се жени, се разболяла и умряла. Светецът се оттеглил в монастир и по-късно умрял като отшелник. Митрополитът на Средец, подбуден от един руснак, жител на този град, издирил тялото и погребал мощите на Гавраил. Късният вариант на житието повтаря в първата си част същите данни, но по-обширно и с повече подробности. Вероятно и двете жития са използували едно по-старо, което едното съкратило, а другото разширило. Едно от тези различия е споменаването в по-късното житие, че годеницата на Гавраил била от царски род. Ако приемем, че това идва от общия извор на двете жития, веднага би трябвало да отнесем дейността на Гавраил Лесновски в последните години от съществуването на българската държава, когато в тази област е могло да има лица от царски род.

Към основните данни за живота на отшелника, предадени еднакво и в двете жития, обаче има в по-късното прибавени и данни за чудесата, които извършил той след смъртта си. Едно от тези чудеса става с Михаил Велики, княз български. Този княз бил устроил добре държавата си, но той бил нападнат от своя съсед, Мавроган, мъж елинин. Поради това Михаил се опитал да завладее Злетово, където живеел Мавроган, но разбит, се оттеглил в Ратковица. Тук той се обърнал към Гавраил Лесновски с молитва, като поискал прошка от светеца, задето го е пренебрегвал и не му отдавал онази почит, която му отдавали неговите родители. Трогнат, светецът се явил пред Михаил, извършил чудо и дал възможност на Михаил само с двама войници да убие Мавроган. Михаил влязъл в Злетово.

Така, както е разказано това чудо, то издава явно един автор, който смята, че говори за Борис Михаил, поради което е вмъкнал епитета Велики и другите обяснения. Това обаче явно е невъзможно, защото Гавраил Лесновски е живял поне един век след Борис. От друга страна, родителите на Борис не са могли да отдават никаква почит на светеца не само защото са живели много по-рано, но и защото не са били християни. Като отстраним чудотворния елемент от житието и оставим само историческите факти, ние ще видим, че въпросният княз Михаил е живял след Гавраил Лесновски и че той е водил тук значителни военни действия при Злетово, недалеч от Овче поле, дето се сражавал каган Михаил, или княз Михаил. При това този съществувал княз Михаил по неизвестни причини е смесен с Борис I.

Както вече казахме, житията на Гавраил Лесновски изглеждат произведения на същата школа, която е създала и апокрифите-предсказания. Споменаването в тях на каган Михаил, или княз Михаил, като действително лице показва безспорно, че в местната традиция от това време има едно лице, живяло след Гавраил Лесновски, което се е смесвало с Борис Михаил и което има името на Борис — княз Михаил. Не става дума следователно в нашите апокрифи за един очакван, въображаем княз Михаил, но за един наистина дошъл владетел с това име, когото при това както апокрифите, така и житието познават в борба с гръцката власт. В такъв случай пред нас се явява въпросът, защо този Михаил, титулуван с двете титли, с които е известен и Борис—Михаил, каган или княз, е известен само на писателите от тази школа и защо ние не го срещаме в сведенията на византийските хронисти.

Както в най-ново време, така и в средновековието, нещо съвсем обикновено трябва да се смята прикриването на водачите на въстанията под лъжливи имена. Поради това няма нищо чудно в обстоятелството, че водачът на едно въстание може да бъде известен с едно име всред въстаниците, с друго да влезе в историята. Ясно е, че неспоменаването на Михаил каган в историческите извори се дължи на обстоятелството, че те го наричат с друго име. Едно въстание, което се простира от Средец, т. е. София, чак до Главиница, т. е. Кефалония на Адриатическо море в Южна Албания, едва ли е било възможно да остане неизвестно на византийските хронисти. Ето защо нека да видим кога е станало въстанието най-напред. Подредени в хронологически ред до идването на Михаил каган, събитията, предадени в нашия апокриф, са следните: царуването на Михаил каган, Симеон и Петър, на дванадесетте царе, т. е. на Комитопулите, идването на „русите бради“, т. е. завладяването на България от Византия. Първото следващо събитие вече е идването на Михаил каган с угрите — въстанието на Михаил каган. В действителност първото голямо събитие през византийското робство в България е голямото въстание през 1040 г.[12] Възможно ли е под сблъскването на михаилкагановите угри с „русите бради“ да е описано това въстание?

Първото нещо, което се хвърля в очи по сведенията на апокрифа за въстанието, е участието на угрите, т. е. на унгарците, в него. Трябва да кажем, че то противоречи напълно на сведенията на хронистите, които представят движението като чисто българско дело. Също така е важно да отбележим, че модерните изследвачи приемат напълно сведенията на византийските хронисти като абсолютна истина. Ние обаче не трябва да забравяме, че у автора на нашия апокриф не трябва да търсим нито хронист, нито историк. Той пише за едно събитие не по документи и сигурни сведения, а по това, което се разказва за събитието всред народа. Ето защо за нас е важно да видим дали има някакви истински причини, поради които въстанието на Делян да може да се свърже с Унгария и унгарците.

Византийските хронисти ни поднасят два факта, които в никакъв случай не трябва да се пренебрегват дори и ако нашият апокриф не съществуваше. Първият от тези факти е, че въстанието е избухнало в един град на устието на Морава, на Дунава — Моравск, и че въстаниците, тръгвайки от него, заели друг град на Дунав — днешната столица на Югославия Белград. В това време Дунав е граница между Унгария, която е по левия му бряг, и Византия, която владее десния. Фактически значи въстанието е започнало от унгаро-византийската граница. При това за Унгария едва ли е било безразлично дали ще граничи с мощната византийска империя, или с отделилото се от нея българско царство, което ще играе ролята на буфер между двете. Поради това ние естествено би трябвало да очакваме добро разположение от страна на Унгария към въстанието във Византия.

Втората причина, поради която интересът към въстанието е бил повишен в Унгария, е самата личност на водача му. Петър Делян е син на Гавраил Радомир (1014—1015 г.) от първия му брак с една унгарска принцеса, дъщеря на един от унгарските владетели. Тя може да е дъщеря на Токсум, роден в 931 г. и умрял в 972 г., или на сина му Геза, царувал от 972 до 997 г.[13] Някои изследвачи мислят, че унгарската принцеса, която била изоставена от Радомир бременна, била дъщеря на крал Стефан. Това е почти изключено, тъй като крал Стефан е роден в 969 г. Женитбата обаче е станала около 997 г., а по това време унгарският крал не е могъл да има дъщеря, която да може да се ожени. Във всеки случай, чиято и дъщеря да е унгарската принцеса, тя е била близка роднина с крал Петър, който управлява Унгария по време на въстанието. Той царува между 1038 и 1041 г.

Не бива да се забравя, че този крал Петър, син на Отон Орсолански, дож на Венеция (1009—1027 г.), и на една от сестрите на крал Стефан (997—1038 г.), е поставен на унгарския престол[14] под натиск на немския император. Идването на това немско протеже не е било гледано с добро око от Византия, тъй като тя е била преди това в много добри отношения с предшественика му — крал Стефан.

Всичко казано дотук показва, че не само интересите на Унгария, но и тези на унгарския царски дом не може да не са били свързани с българското въстание. Унгария в 1000 г. изоставя езичеството и приема християнството от Рим, като по този начин се присъединява към католическата църква. Дали Унгария въпреки трудностите, които крал Петър срещал при старанието си да закрепи властта си, е могла да окаже някаква реална помощ на въстаниците, не се знае. Все пак едно указание за връзките на Делян с крал Петър може да ни бъде обстоятелството, че въстанието е било потушено в същата година, в която и самият крал Петър загубва властта си в 1041 г.

Още по-интересен е въпросът с връзките на Делян с Рим. Наистина ние нямаме никакви данни за действителното съществуване на подобни връзки. Налице е обаче един факт — Унгария е католическа страна и ако Делян е израснал наистина в Унгария и дори е роден там, самият той ще е бил също католик. Но дори да е израснал в България и по-късно да е отишъл в Унгария, връзките му с тази страна и с нейния двор са му осигурявали връзки с германския император и с влиятелни лица във Венеция. При това съвсем ясно е, че признаването на царските му права върху българския трон е могло да дойде само от Запад. От Цариград той се заел да си я извоюва с оръжие в ръка. Появяването между България и Византия на един владетел, близък роднина на унгарския крал, съвсем не е било нещо, към което унгарците и западният свят са били индиферентни. Един успех на въстанието не би оставил България под властта на източната църква.

Ние не можем да кажем в какво се е изразявала унгарската помощ за Делян, защото нямаме никакви други сведения, но ние можем със сигурност да твърдим, че слуховете за такава помощ са се носели нашироко из България, че с тях се е агитирало още преди избухването на въстанието и че тези слухове са преминали и през манастирските стени или пустинята на отшелническата килия, за да стигнат до автора на нашия апокриф. Мълвата за унгарската помощ се е движела из България, последвана от слуха за изоставянето на Делян от унгарците, и съставителят на нашия апокриф се е опитал да ни я обясни конкретно. За унгарците той употребява две имена — угри или измаилти, т. е. езичници. Докато в първата част на апокрифа унгарците са съюзници на Михаил каган и авторът на апокрифа твърди, че бог обича Измаил и му дава сила, във втората част на апокрифа угрите се отделят отМихаил каган, т. е. сътрудничеството се прекъсва.

Впрочем въпросът за ролята на унгарците и на Рим във въстанието е свързан с един друг въпрос — за признаването на Михаил каган царска власт. И ако ние можем да кажем, че между въстанието, описано в апокрифа, под водачеството на Михаил каган и това на Петър Делян наистина има прилика в това, че и двете са свързани с Унгария и естествено оттам и с католическия свят, ние можем да потърсим тази прилика и по-далеч.

Главната грижа на съставителя на апокрифа е да ни убеди с всички средства, че новият цар не е като по-старите. Бог засвидетелствува по всякакъв начин своето благоволение към него. Той го възкресява, казва му, че той е определен да царува над всички народи, разтваря гроба на Петър в Рим, за да получи знаци на царско достойнство, поставя го пред един църковен събор в Рим, който му признава властта. Но защо са всички тези грижи? Очевидно, защото Михаил каган е посрещнат навсякъде с недоверие, защото царските му права се нуждаят от защита.

Какво е положението на Петър Делян? Неговият съвременник и виден византийски първенец Михаил Псел и по-късните — Скилица и Зонара, се чудят какви хулни думи да намерят за Делян.[15] Според тях той е избягал роб, самозванец, който си приписва царски произход от рода на Самуил или на Арон, незаконороден син от наложница, най-долен човек. Във хода на въстанието на Делян той има съперник — Тихомир от Драч. Едно събрание трябва да реши кого от двамата водачи да следват въстаниците. Пред събранието говори Делян. Коя е основната мисъл, която византийските хронисти влагат в устата му? — Ако вярвате, че аз съм наистина потомък на Самуил, изберете мене, ако не, изоставете ме и вървете с Тихомир.[16] Държането на Делян, както го описват хронистите, е държане на човек, на когото не вярват, че е от царски произход, и който постоянно се стреми да докаже това.

В същност и апокрифът, и хронистите ни описват водач, който се стреми да обоснове правата си върху водаческото място, върху царския трон. Византийските хронисти не крият произхода на Делян от рода на Комитопулите. Макар да се стремят да създадат съмнение върху него, те дават сведения по този въпрос. Това, което обаче у тях е грижливо скрито, е въпросът за майката на Делян. Едва в добавките на Михаил Деволски[17] към историята на Скилица ние научаваме, че Делян е син на Радомир, и то от първия му брак с унгарската принцеса, който е грижливо премълчан и у тримата официални хронисти. Само благодарение на тези добавки, направени от ръката на един неофициален историк, ние научаваме, че този, на когото непрекъснато се оспорват правата върху трона, е от царски род не само по баща, но и по майка.

Къде е бил Михаил каган до отиването си при угрите, никой не може да каже. Авторът на нашия апокриф го е турил в гроба. Но къде е бил и Делян до избухването на въстанието, също никой не знае.

Но откъде идва тази неизвестност? След падането на българската държава под византийска власт всички членове на царския род, принцове и принцеси, са отведени в Цариград. На потомците на Иван Владислав се дават важни служби. Потомците на Г. Радомир — пет сина и две дъщери, изчезват. Всички ги смятат умрели. Единствено византийското правителство, което очаква от доста време избухването на въстанието, знае къде се намира всеки от дванадесетте синове и дъщери на Владислав и живи ли са и къде са седемте синове и дъщери на Радомир. То е сигурно, че никой от тях не може да застане начело на въстанието. Но въстанието въпреки това избухва и начело на съзаклятието се оказва потомък на Самуил, син на Радомир. Естествената реакция на Цариград е недоверието. Управниците в Цариград знаят, че никой от потомците на двата враждуващи клона на рода на Комитопулите не е избягал при въстаниците. От друга страна обаче, единственото политическо средство, което остава на правителството в Цариград за борба с въстанието, е оспорването на царския произход на Делян. Впрочем, както се вижда от това, което пише М. Псел, и Алусиан сам е оспорвал произхода на Делян.

Така ние виждаме и Михаил каган, и Делян между многото си грижи за хода на въстанието да имат и грижата да доказват оспорвания си царски произход. Случайно съвпадение ли е всичко това?

Но да минем по-нататък. От момента, от който Самуил се обявява за цар, вероятно в 997 г., резиденцията на българските царе е Охрид. Тук е живеел владетелят през епохата на Комитопулите. Охрид е резиденцията и на Гавраил Радомир, и на Ив. Владислав. Възкръсналият Михаил каган обаче според апокрифа е цар от Слънчевград. Но кой е в същност този загадъчен град, наречен с едно явно условно име, което съществува само в апокрифите. Ние видяхме вече, че в разглеждания от нас апокриф столицата на Византия носи едно подобно име — „славният град по средата на земята“. Ясно е, че подобни алегорични имена в апокрифите са запазени за такива всеизвестни градове и че, с други думи, и Слънчевград е такъв град, при който името е съвсем ясна характеристика на града. Пък щом Михаил каган произхожда оттам, очевидно това е градът на царете, към рода на които принадлежи и самият Михаил каган. С други думи, това е столицата на българските царе. Сега да припомним, че Охрид носи името Лихнидос или Лихнис (гр. Λυχνίς), което означава на български „светилник“. Който е виждал този приказен град, огрян в слънце, ще разбере и гръцкото му име, пък и името, което му дава апокрифът. Ето защо ние мислим, че и Михаил каган, и Петър Делян принадлежат на династията на охридските царе, на Комитопулите. Естествено авторът на нашия апокриф, който има вкус към подобни изкуствено замъглени начини на изказване, в случая просто казва Слънчевград, защото знае, че всеки ще се сети веднага за Охрид.

Но да видим по-нататък как се развиват събитията. В нашия апокриф се говори за едно сражение,станало към южната страна на Главиница. То се пада в Южна Албания, при днешната Кефалония, където били разбити „русите бради“. При въстанието на Петър Делян също има сражение в Северен Епир, т. е. точно в същата област.[18] Златарски споменава за още едно сражение при Овче поле, което той взема от апокрифната българска летопис.[19] За сражение на Овче поле говори и нашият апокриф. Знае се за едно сражение при Средец (София), което споменава нашият апокриф. Но за сражение при Средец се говори и във въстанието на Петър Делян.[20] Във връзка с него се споменава и едно сражение при Бояна, до Средец, според стратегикона на Кекавмен.[21] В този бой храбрите защитници на Бояна, след като направили излез и се били вън от крепостните стени, не могли да се изтеглят своевременно в града и да затворят портите, поради което дали възможност на византийците да влязат в Бояна и да я превземат. Очевидно, че този бой е бил свързан с подобни епизоди, за които се е говорело много, защото тъкмо за този бой и авторът на апокрифа разказва друг епизод, който завършва пак с падането на града. Според него обаче Михаил каган наредил на угрите да оставят плячката и да се приберат у дома. Обаче угрите решили да не я дават, а да се бият, обърнали се срещу Михаил каган и го разбили, поради което той избягал във Велбужд. В апокрифа тази битка е поставена преди сражението за Солун.

Всички тези случаи не могат да бъдат само съвпадения. Очевидно е, че апокрифът описва събитията от 1040 г. Но те продължават и по-нататък. Във въстанието се промъква Алусиан. Той идва предрешен и под чуждо име. Българските въстаници са надвиснали от дълго време над Солун,[22] но Делян не смее да нападне добре укрепения и снабден със силен гарнизон град. Но Алусиан действува. Той се открива на един от старите сподвижници на рода си и постепенно привлича към себе си други от ръководителите на въстанието. Двуначалието отново се появява във въстанието. Делян е принуден да дели властта си с Алусиан, който залага всичко на една карта — битката при Солун. Алусиан взема в ръцете си голямата част от армията, напада града и претърпява пълно поражение. Той се връща назад, използува един момент, напива Делян и го ослепява и след несполуките на още едно сражение се връща във Византия. Но ако апокрифът описва наистина въстанието от 1040 г., може ли този трагичен момент да не се отбележи в него. Бил ли е известен той на съставителя на апокрифа. Очевидно е, че нашият тълкувател на Данаил подозира нещо. Угрите, които са се обърнали след битката при Бояна срещу Михаил каган, нападат Солун, когато каганът се е заселил в Солун. Ясно е, че слуховете за това, което става, достигат все по-смътно до автора на апокрифа, но и тук през манастирската ограда е доловена най-важната черта на събитията — Михаил каган е загубил контрола си над войската. Тя сега се намира под друга ръка.

Нещастието обаче никога не идва само. Загубването на контрола над войската от Петър Делян се смята като измяна на угрите, с които той е дошъл. Но защо е това смесване. Защото очевидно по времето, когато се развивали тези събития около Солун, е дошло другото нещастие за Делян — превратът в Унгария, който смъкнал и прогонил от Унгария крал Петър и поставил на трона едно съвсем чуждо на Делян лице — Аба. Тази промяна в Унгария е отнемала и последната възможност на Делян да получи поддръжка от родината на майка си и надеждата на съзаклятниците да намерят убежище в чужбина в случай на неуспех. С това и позициите на Делян пред съзаклятниците във въстанието отслабнали и така трябва да си обясним и търпеливото понасяне от страна на водача на въстанието на присъствието на Алусиан и разделянето на властта с него.

Няма нищо по естествено от това, че при избухването на въстанието са се носели слухове, че то ще бъде поддържано от унгарците и че Делян ще дойде с унгарци, че те участвуват в сраженията и че на тяхното участие се дължат победите срещу византийската войска. Също така е ясно, че при превратът в Унгария е започнало да се говори за отмятането на унгарците, и вероятно по този начин авторът на нашия апокриф, пишещ някъде надалеч от местата, в които се разиграват боевете, обяснява политическата поддръжка, която е получавал Делян, като конкретна военна помощ, с която разполага Михаил каган. Пръстът на унгарците във въстанието от 1040 г. очевидно е бил един крайно неприятен факт за императорите в Цариград. Нито един от византийските хронисти не ни разказва какво е в същност положението в Унгария по време на въстанието. Те всички избягват да говорят въобще за унгарците. Докато за произхода на Делян по бащина линия те все пак казват по нещо, например, че Делян се изкарвал потомък на Самуил или на Арон, произходът му по майчина линия е прикрит най-старателно. Очевидно е, че Цариград е имал много сериозни причини да прикрие политическата роля на унгарския крал в организирането на въстанието от Делян. Така в същност ние виждаме, че имаме основание да предполагаме известна благосклонност от унгарска страна към Делян за известно време и че същевременно тя е отразена в апокрифа при описанието на военните действия на Михаил каган.

След извършването на гибелното си дело — сражението при Солун и ослепяването на Делян, Алусиан избягва. Ослепеният Делян взема в ръцете си войската. Тук е моментът, в който нашият апокриф се отделя вече напълно от историческата истина. Нашият прорицател предрича цялото щастие, което ще настъпи. Ще се върнат всички пленници както от Струмица, така и от Главиница, от двата гранични пункта на някогашната българска държава. Новият цар ще направи в църквите сребърни олтари. Ще настъпи радост и щастие както за нищия, така и за властелина и най-много слава за царете. И така ще бъде две години. При това, ако хората живеят съгласно божите повели, бог ще задържи това положение задълго. С други думи, тук нашият предсказвател предрича щастлив край на въстанието, като че ли не знае за драматичните събития, които са се развили в главния щаб на въстаниците.

В действителност той знае или поне до него е стигнало нещо от това, което се извършва между водачите на въстанието. С появата на Алусиан в българското движение за свобода се вмъква язвата на двуначалието, призракът на борбата за царска власт между Комитопулите. Авторът на апокрифа не разбира големината на поражението при Солун. След като ни е описал поражението на угрите при Солун, в което Михаил каган не участвува, в началото на седма глава изведнъж той се провиква: „И само един от рода ще остане.“ Очевидно за него това е най-важното, за да се закрепи окончателно делото на въстанието, и той го отбелязва. И веднага след това той ни обяснява кой е този един от рода, като изважда отново едно апокалиптично знамение — бременната жена, която е родила царя на всички народи: „И при първата битка жена, която не е празна, ще излезе извън града да оплаче своя брат. И на плачещата ще се роди син. И той ще има да държи царството си 180 години.“

Очевидно тук авторът на апокрифа се връща в онова далечно време, когато българите воюват с Византия. Първата битка е вероятно онзи момент, когато започват неуспехите на Самуил, когато византийци и унгарци нападнали България, към 997 г., когато, изглежда, бил скъсан бракът между Радомир и унгарската принцеса. Отстранена от столица, вероятно завърнала се в Унгария, когато умрял унгарският владетел Геза, тя родила син вън от страната. От 997 г. започва в същност царуването на крал Стефан, който извлича всичката полза от войната между България и Василий II, като заграбва постепенно всички български земи на север от Дунав, които още влизат в България. Че това е наистина така, се вижда от друг апокриф, писан по-късно, който предава по-накратко в почти същия ред част от тези събития — „Видението на пророк Исай за царете, за последните дни и за края на века“. Ето как е предаден там мотивът за апокалиптичната бременна жена: „И (бременната жена), като види брата си, който е от същата майка, и като бие гърдите си, ще роди младенец. И измаилитите на границата ще отнемат сина ѝ за много време на острова на Дунав, и ще направят плен . . . “. В апокрифа унгарците непрекъснато се наричат измаилити, макар че още в 1002 г. са приели християнството. По времето обаче, за което ни говори апокрифът, преди 1002 г. те са били наистина още езичници. Намесването на Дунава и на остров в него не ни оставя съмнение, че тук става дума за унгарците, които очевидно са турили ръка на сина на бременната царица. Ясно е, че в цялата тази част от предсказанието се прави опит да се тълкува апокалиптичната жена, която ще роди бъдещия цар на всички народи.

Между събитията, в които е заплетен Михаил каган и въстанието на Петър Делян, има много еднакви елементи и пред нас стои открит въпросът, защо апокрифът нарича Делян с име, различно от това, което му дават хронистите. В същност авторът на апокрифа живее далеч от събитията на деня, които той е описал. Както се вижда от предречения щастлив край на въстанието, самият апокриф е писан преди окончателния разгром, т. е. през 1041 г. Ние не можем да искаме от съставителя на апокрифа да ни представи положението точно такова, каквото го познават историците. Но знаели ли са авторът на апокрифа и неговите осведомители мълвата всред народа, истината и около произхода, и около личността на Делян. Ние имаме всичкото основание да смятаме, че той не е знаел всички сложни събития, които са съпровождали раждането и са определили съдбата на Делян. Това се вижда от израза, който следва веднага след предсказанието за апокалиптичната жена, отъждествена с майката на Делян: „И тук (вън от града) на плачещата ще се роди син, и той ще има да държи царство 180 години. И неговият баща ще бъде от български род, а майка му от гръцки.“ Между това майката на Делян не е втората жена на Радомир — гъркинята Ирина, а първата му жена — унгарката. Израснал вероятно далеч от семейството на охридските царе при майка си в Унгария, Делян не е бил познат в България. Вестта, че начело на въстанието стои първородният син на Радомир, е била възприета от народа, като той си е представил този от Радомировите синове начело на движението, който му е родила Ирина. Ние знаем, че той е бил ослепен още по времето на Ив. Владислав, в 1015 г. И поради тази грешка царят от Слънчевград се явява сляп, когато възкръсва. Към този първороден син на Ирина е била отнесена и историята на първородния син на унгарката, че той е роден вън от града, че измаилитите са го взели или че той е отишъл при тях. И понеже народът е знаел, че първородният син на Ирина е умрял, естествено единственият начин той да се появи отново е бил да възкръсне по чуден начин. За съжаление ние не знаем името на този син на Радомир и Ирина. Ако той се е наричал обаче Михаил, всичко би се изяснило по един прост начин.

Така тези грешки са напълно понятни и обясними. Всички тези предсказания имат характера на народните приказки. Макар в тях да има елементи на лично творчество, те почиват върху предсказания на Данаил или Исай, които не са почерпани от книгите на тези пророци, а от „Откровението“. Оттук те са прехвърлени от хора, които не са познавали добре Библията, в устни проповеди на отделни пророци, които са почнали да записват. Така се е стигнало до най-различни тълкувания на неща, които няма у пророците, в устата на които се влагат предсказанията. Така са предадени в тях и историческите факти не такива, каквито са били, а такива, каквито са се разказвали.

Очевидно е обаче, че грешката с името на Делян има и друга подложка. В България са съществували много и най-различни приказки и разкази за старите български царе. От тях различни византийски писатели са вземали елементи за различни свои съчинения. От такива приказни източници произхождат известията за Теофан и Никифор[22], за дележа на българската държава при Кубрат между четирите му сина. Апокрифната българска летопис ни предава други приказни сведения за Исперих, който бил носен в кошница като дете три години, за легендарния цар Слав и за други български царе.[23] Подобни са и сведенията, записани в лексикона „Свидас“ за Тервел, където се описват приказните му богатства, или пак там записаните сведения за законодателството на Крум, които не намираме в никакви други исторически извори.[24] Все същия характер имат и сведенията, в които се разказва за чашата, която направил Крум от черепа на Никифор.[25] Все по този начин в Библията е бил вмъкнат „Именникът на българските владетели, който също така независимо от точните си данни съдържа и приказни елементи за родоначалника на династията Авитохол, който управлявал 300 години.[26] От подобни източници произхождат и сведенията на Теофилакт Охридски за предшествениците на Борис I, които не са известни от никой византийски хронист.[27]

Очевидно такива разкази е имало и за Михаил каган, т. е. за Борис I. Създател на една нова епоха в живота на своя народ с приемането на християнството, Борис под името княз Михаил или Михаил каган е бил свързан с тази вътрешна война, която според нашия апокриф изправила брат срещу брат, град срещу град, земя срещу земя.[28] В самото царуване на Борис има нещо така странно. Единствен от българските царе той изоставя царската власт много преди да умре. Това му дава възможност да се набърква в работите, когато вече има други царе, и да действува като някаква свръхестествена сила. Когато неговият син Владимир се опитва да се откаже от християнството, той излиза от манастирските стени, зад които е погребан, за да смъкне от власт първородния си син и да постави на негово място младия още Симеон.[29] Когато в началото на царуването на Симеон унгарците нападнали България, Борис отново излязъл от манастирските стени да спасява държавата.[30] Смъртта на Борис в 907 г., когато вече били управлявали двамата му синове доста години след отказването на Борис от трона, останала естествено незабелязана и неизвестна. Хората дълго след смъртта му са мислели, че той е жив и ще се върне. Нещо подобно е станало с Крали Марко, а подобни случаи ни са известни и с други владетели. Крал Артур в Англия, изчезнал тайнствено, бил очакван от англичаните, които вярвали, че един ден ще се върне. Подобни приказки се носели и за удавилия се в Италия Фридрих Барбароса, за испанския Карл V, за Ричард Лъвското сърце и за най-различни други владетели. Съвсем естествено такива легенди се създали и за Михаил, т. е. за Борис I, и те били подхранвани от предсказания апокалиптичен Михаил. Поради това и в нашия апокриф при описанието на делата на каган Михаил са взети някои елементи, които могат да произхождат само от разкази за Борис I. Тук не се касае само до борбите при приемането на християнството. Ние знаем, че притиснат от военните си неуспехи, Борис приел християнството, като изкусно лавирал между Цариград и Рим. Той участвувал чрез свои пратеници в различни религиозни съвещания и събори в двата центъра на християнския свят — Цариград и Рим. И още преди да приеме християнството, той е чукал по техните порти и не му се е отваряло.[31] За кого в такъв случай се отнасят думите в нашия апокриф в началото на глава четвърта: „И като вземе кон, ще иде сам с бича си в Рим. И няма да му се отвори, и ще почнат да приказват: „Той идва като измамник.“ И той ще удари в медно капище и то ще се строши на прах. И той ще влезе в града. . . “ Очевидно за каган Михаил, т. е. за Борис. Това е един символичен образ на човек, който се е отдал на проповядване на християнството всред езичниците, както го намира в житието на св. Георги Агиоорит, грузинец, който според житописеца му с чук разбил каменния идол на славяните езичници в едно село при Халкидика в Южна Македония през XI в.[32] Впрочем този мотив трябва да е бил широко разпространен в това време, тъй като го намираме и в апокрифа „Видение на пророк Данаил за царете и последните дни и за края на века“. Там изглежда пак се отнася до Михаил каган и гласи: „И ще отиде на място, където има скрит съд. И като удари с бича си в медно капище, в него е сам скритият съд по повеление божие той ще се открие.“[33] Капище, което означава светилище, статуя, идол, тук, изглежда, има значение на статуя. Цялата формула с разбиването на статуята очевидно идва от символичния език на християнските проповедници от това време.

Вероятно и следващият епизод — представянето на Михаил каган пред един църковен събор в Рим, където той трябва да докаже царските си права, има в основата си единствения действителен случай на контакт между българския владетел и Рим — изпращането на българската делегация в Рим с въпросите до папа Николай.[34] Както със счупването на статуята се означава приемане на християнството, така и с представянето пред събора се означава официалното искане на признаване на права.

Още по-интересен е следващият епизод. Михаил каган отива в църквата на Петър. Тук има гроб. Той се отваря сам и от него каганът взема и пренася тържествено над главата си багреница. В същност този мотив има две страни — историческа и фолклорна. При фолклорната ние се сблъскваме с едно вярване в магическата сила на тези знаци на царското достойнство. Авторът на апокрифа тук майсторски се е справил с преплетени сложно мотиви. Преди всичко той стои до известна степен на богомилски позиции, наричайки порфирата „лъжовна“. Пред нас тогава стои въпросът, защо той вмъква и този мотив в апокрифа. Очевидно, защото иска да го предаде така, както си го разказва народът. Имаме ли ние изрични сведения, че в X—XI в. всред българския народ е съществувала вярата, че венецът и дрехата на владетеля имат чудодейна сила? В старобългарските разкази, които обнародва Йордан Иванов,[35] има една приказка, в която се разказва за архангел Михаил и дявола. Представил се за обикновен човек, дяволът се сприятелил с началника на небесното войнство и ходел навсякъде с него. Веднъж те отишли заедно край едно езеро и решили да се окъпят. Съблекли си дрехите. Когато влезли в езерото, дяволът издебнал един момент, изскочил на брега и грабнал дрехата и венеца на архангела, с което придобил и царската му власт. Този мотив, дошъл до нас от X в., е широко разпространен в нашите песни за самодиви, дето обикновено нещо е, докато самодивите се къпят, скритият на брега овчар да грабне дрехата и венеца им и по този начин да ги лиши от онази магическа власт, която те имат да владеят над смъртните.[36] Съставителят на нашия апокриф би лишил от живот, от богатство, от близост с народната фантазия апокрифа си, от вяра в сбъдването му, предсказанието си, ако беше изоставил този мотив.

Но това не е всичко. Знаците на царското достойнство са само един външен, формален белег на царската власт. Актът на признаването обаче е тяхното получаване. Очевидно господ е, който отваря гроба на Петър, в който се намират инсигниите на царското достойнство. С други думи, Петър по божие усмотрение му дава венеца, скиптъра и порфирата. Но съставителят на апокрифа знае ли кой е този Петър? Дали е апостол Петър, най-популярният светец на Запад в Рим и в католическата църква, или това е цар Петър — най-популярният светец в България. Отговорът на този въпрос се съдържа в един друг подобен разказ, апокрифната българска летопис вероятно от края на XI в. и вероятно пак произведение на същата школа, която е създала и нашите предсказания. „И праведният мъж цар Петър български остави царството си и избяга в Рим, и там свърши своя живот.“[37] През XI в. толкова нашироко се е ширело убеждението за тесните връзки на цар Петър с Рим и за смъртта му в центъра на католицизма, че той е намерил място не само в неофициални съчинения, каквито са нашите апокрифи, но и в най-официални документи. Вероятно на тези сведения се позовава и Калоян. В официалната преписка между него и папа Инокентий III няколко пъти и папата, и Калоян говорят по този въпрос. Ето какво пише Калоян на папата:[38] „Тъй като беше угодно на господа наш Исус Христос да ме въздигне в господар и император на цяла България и Влахия, издирих в писанията и книгите за нашите предци и в законите на блаженопочившите царе, наши предшественици, отде са получили българското царство и царско утвърждение, корона за главите си и патриаршеско благословение. И като изследвахме грижливо, намерихме в писанията за тях, че тези блаженопочивши царе на българите и власите и наши предшественици Симеон, Петър и Самуил са получили корона за своето царство и патриаршеско благословение от пресветата божия римска църква и от апостолическия престол, от княза на апостолите — Петър.“ Без съмнение при липсата на официални книги Калоян е използувал, за да поддържа тези си твърдения, апокрифната литература, която нашироко се е занимавала с живота на християнските български царе. Тук съставителят на нашия апокриф е навлязъл в легендите, разказвани за цар Петър. Елементи от тези легенди са били използувани и в житието на Ив. Рилски,[39] в което се разказва за дарове, които поднесъл цар Петър на отшелника за срещата и разговора между тях, за начина, по който с помощта на ловни кучета цар Петър открил трупа на Иван Рилски, и много други.

Съставителят на нашия апокриф се колебае между две идеи, които еднакво силно го увличат. Едната са неговите религиозни разбирания, които се състоят в отричане на висшето духовенство. Поради това в църковния събор в Рим един прост писар решава въпроса за признаването на царските права на Михаил каган, който е посрещнат като измамник. Все поради тези разбирания той не може да се въздържи да не нарече „лъжовна“ царската порфира. Това са ясно богомилски разбирания. От друга страна, у него е събудено чувството за национална гордост, което не му дава възможност да остане верен на тези си схващания. Този нов и загадъчен цар, който идва от Слънчевград и се радва на божието благоволение, възкресен от гроба, за да спаси човечеството, ще получи от църквата на Петър в Рим инсигниите на българската царска власт. Без съмнение за него този Петър е цар Петър български, който е избягал в Рим и там е умрял.

Ограничава ли се обаче съставителят на нашия апокриф само с това, което се разказва за християнските царе, или той е надникнал в миналото и по-назад, преди покръстването? Следващият епизод в същата трета глава ни дава представа за проникването на нашия апокриф в един цял свят, който е забулен за нас. Михаил каган вече е получил знаците на царското си достойнство от гроба на Петър. Римляните са уплашени от мощта му и силата му. Той забива копието си и поставя изправен бича си. Римляните почват да носят злато и да го трупат, докато образуват по един куп, висок, колкото копието и бича му. Това е очевидно един фолклорен мотив в нашия апокриф и той ни е много добре познат от един друг извор от същото време, пак от XI в. — сведенията на лексикона Свидас за Тервел.[40] „При Юстиниан Ринотмет — се казва в едно известие в него — особено разбогатял владетелят на българите Тервел, а именно той турял възнак щита си, който носел на война, и бича си, който употребявал по време на езда, и трупал богатства, докато и единият, и другият се покривали. А пак като забивал копието си в земята, по височината му и до края му го затрупвал с копринени дрехи. Също така напълнял сандъчета със злато и сребро и раздавал на войните си с дясната ръка злато, с лявата — сребро. „Самият факт, че в XI в. са могли да бъдат записани подобни предания за Тервел, който е управлявал от 701 до 718 г., т. е. четири века по-рано, показва колко много предания за старите царе са били разказвани в това време, когато вече българската държава не е съществувала. Безспорно това е един също така стар фолклорен мотив, с който нашите прадеди са си представяли богатството и изобилието. И интересното в случая е, че този фолклорен мотив ни е широко известен и от други страни от това време. В същност това е един вариант на обичая на затюлване, широко разпространен у всички славянски народи. За да се пожелае изобилие и богатство, човек или предмет се закрива от куп дарове или от един голям дар и ако той не ги скрива, прави се пожелание през следващата година да бъде още по-голям, за да може да ги закрие. Този обичай ни е добре известен например от XII в. от сведенията във връзка с посещението на датския епископ на Лунд Абсалом в 1168 г. в езическото светилище на рутенците на о-в Рюкен. На празника на бог Свентевит, идолът на който се намирал в светилището, между другото рутенците изпълнявали и следния обред:[41] жрецът получавал в дар една голяма пита, приготвена с медовина, която имала кръгла форма и изправена, била висока, колкото човек. Изправяйки я между себе си и вярващите, според обичая той запитвал рутенците дали го виждат. След това той изказвал пожелание до година да не могат да го видят. Това пожелание не се отнасяло до него и до народа му, а до плодородието. Той пожелавал просто на следващата година питата да е толкова голяма, че той да може да се скрие зад нея.

У много славянски народи, както това добре е показано от Кацаров,[42] този обичай е продължил да се пази до ново време. При правене на оброци и принасяне на жертви по празниците селяните в България се събирали по оброчищата. Попът изпълнявал молитва, прекадявал и вземал по един къс от всички пити и други дарове, които селяните носели. Всичко това той натрупвал накуп между селяните и себе си и питал: „Видите ли ме?“ Селяните отговаряли: „Видим те.“ Тогава той отправял пожелание: „Догодина да не ме видите.“ Кацаров е привел случаи от разни български празници, при които се изпълнява този обичай: на Коледа от коледарите, на Бабин ден от жените, които даряват „бабата“, и в други дни. Към тях можем да прибавим още един празник[43] — Трифунов ден, когато нещо подобно се изпълнява при подкастряне на лозята. „Къде си Трифуне?“ — пита един от участниците в подкастрянето. „Не се виждам от грозде“ — му отговаря друг от името на свети Трифун. „Догодина хич да не се видиш“ — му отговаря първият. Директорът на музея в Бургас М. Лазаров ми разказа подобен обичай, изпълняван в родното село на баща му на Гергьовден, когато всяко семейство коли агне. Кожата се носи в църква като дар на свещеника. Когато всички кожи се натрупат накуп, свещеникът се скрива зад тях и пита: „Виждам ли се?“ Селяните отговарят: „Виждаш се“, на което свещеникът отговаря: „Догодина да не ме видите.“ Обичаят е бил наблюдаван в селата в Горнооряховско.

Подобни обичаи са засвидетелствувани и у сърбите, и у русите,[44] което показва, че този обичай е бил разпространен у всички славяни. Неговите най-стари прояви, при които купът се трупа около копието или бича на един човек, са в същност най-старите му варианти. Съставителят на нашия апокриф е вмъкнал, както виждаме, и някои нехристиянски мотиви в своето предсказание, какъвто безспорно е мотивът с това символично затулване, защото е разработвал самият апокриф по-самостоятелно. Той е разбирал необходимостта да представи Михаил каган в една българска атмосфера, която най-лесно би сближила водача на въстанието с душата на българския народ. Впрочем подобни скокове в българския фолклор той прави и на други места. Така например при описанието на боя при Бояна в глава шеста е вмъкнато едно съвсем небиблейско сравнение: „И ще стане много проливане на кръв, колкото да потъне в кръвта тригодишно жребче.“ Подобни сравнения, „кърви до колене“ или „кърви до рамене“, и днес се срещат в българските народни песни, както и епитети като „тригодишен“ и очевидно са взети от старобългарския фолклор.

* * *

Преди да приключим с разглеждането на нашия апокриф, ние трябва да обърнем внимание върху някои по-стари тълкувания на неговите предсказания. С апокрифа се е занимавал преди всичко Иречек, който смята, че под Михаил каган трябва да се разбира византийският император Михаил VIII Пафлагон, в който се бил преродил Михаил—Борис.[45] Излишно е да се изтъква, че подобно тълкуване е по начало невъзможно. Титлата каган никога не е била давана на византийски владетели от български апокрифи. Тя е строго запазена само за българските царе. От друга страна, сражаването на Михаил каган с „руските бради“, както и да тълкуваме това название, е явно невъзможно, защото за тях се казва изрично, че са дошли от славния град в средата на земята, т. е. от Цариград. Най-сетне със Слънчевград не се означава Цариград, откъдето би могъл да дойде император Михаил, тъй като в апокрифите той обикновено се нарича Константинград.

Затова и за нас по-близо до вярното тълкуване на нещата стои тълкуването на Дринов, който смята, че в апокрифа се предсказва едно нашествие на печенезите, измаилити, а че каган Михаил[46] е някой местен български княз. Събитието, предсказано в апокрифа, Дринов отнася към 1048—1051 г. Последен с тълкуването на този интересен и своеобразен паметник се е занимавал Златарски,[47] който се опитва да се нагоди ту към мнението на Иречек, ту към това на Дринов. Той ги предава, без да внесе някакъв особен нов елемент в тълкуването. Мнението на Дринов е също така неприемливо, защото в нашия апокриф угри и измаилити е равнозначащо понятие и за печенези в него не се говори.

Съставителят на нашия апокриф живее в място, откъснато от светския живот. Той няма пряк контакт нито с византийската администрация и войска, нито с останките от аристокрацията на Комитопулите, която повдига въстанието в 1040 г. Той не знае историята на кратко царувалия Радомир, не знае много нещо и за браковете му, нито за останалите факти от българската история. Той е осведемен само за това, което разказва народът около него, т. е. само от местната традиция. Християнските му идеи са оформени също само от местните тълкуватели на християнството. Затова те са замесени с богомилско тесто. Той вижда в навечерието на настъпването на второто пришествие бъдещия свят на доброто, в който ще дойде последният цар, за да предаде властта си на бога. В бляновете за тази религиозна утопия, подхранвана от разни предсказания, той дава едно чисто домашно тълкуване на събитията, които се развиват около него. Той няма представа за големината на света, в който той живее. Всичко е затворено в един малък кръг около него — в България. Той вижда вече гибелта на „русите бради“, края на властта на тези, които ги изпращат. Пред народите стои един нов живот. И той бърза да сподели това тълкуване със сънародниците си.

Тайнственият Михаил, който идва, не е архангел Михаил, към който се обръщат очите на вярващите. Това е българският каган Михаил. Той, за да въведе християнството, обърна брат срещу брат и град срещу град. Сега той ще се яви като един от потомците на царете от Слънчевград, който е умрял скоро. За него предсказва „Откровението“. Бременната жена, която ще роди обещания цар на всички народи, жената без мъж, добре се схожда с майката на Делян, особено ако детето ѝ е било отнето. Той е поразен от това съвпадение и ни разказва всички факти около въстанието на Делян, но така, че всеки негов читател да ги разпознае. До него достигат най-различни слухове за най-различни събития. На тях той дава литературна форма, облича ги в художествени образи, но образи, които са близки на народа и отговарят на неговите представи за един бъдещ повелител на света.

Съставителят на „Данаилово тълкуване“ ни пренася в цялата тревожна атмосфера на въстанието, забулена от облака на религиозния му мистицизъм. В борбата между религиозното му чувство и родолюбието му, в сблъскването на донесените от Изток християнски символични видения с призраците от българските исторически предания се раждат големите образи и представи на старобългарския фолклор, които ще живеят вечно. Благодарение на разглеждания апокриф ние за пръв път можем да надникнем в този стар български фолклор, който цъфти в епохата на нашето първо царство. В него се примесват християнски с езически мотиви, някои от които, като вярата в магическата сила на венеца и порфирата, затулването зад куп от дарове, са продължили да живеят в нашия нов фолклор от XIX и XX в. Но това не са единствените мотиви, които ни е оставило „Данаилово тълкуване.“

Цялото предсказание е разказано от ангел на пророк Данаил в облак, при светлината на звездата, която прихожда от север към юг и от юг към север и която разказва за царската чест. Това е Вечерницата. Но точно тази роля на посредник с бога, на събеседник с царете дава на Вечерницата, Зорницата, Деницата или Йутреницата и нашият народен епос. Крали Марко кипи от сили и мощ. Той търси с кого да се бори и не може да намери равен на себе си. В песента „Крали Марко загубва силата си“[48] той се обръща към Вечерницата и я пита дали няма някъде юнак или лошотия, с които да се пребори. Когато вижда, че няма вече никой по-силен от него, той богохулствува — иска да се бори със самия бог. И нали тогава Вечерницата е, която проронва сълзи за хулните думи на своя юнак. В друга песен той се обръща към Утреницата, за да му покаже по-голям юнак, с който да се пребори. И Утреницата му показва дете Дукадинче.[49] Дали този мотив идва от богомилството, в което Деницата или Луцифер играе важна роля, или този образ на Вечерницата е взет отдругаде някъде? По този въпрос могат да се правят само догадки, но ние трябва да припомним думите на Теофилакт Охридски, взети от житието на тивериуполските мъченици в глава 28: „Но след като се махнал този народ, дошъл друг най-беззаконен и най-свиреп народ, наречен българи, нахлул в страната на Скития, като минал през така наречената река Истър, и се явил като тежък бич, изпратен от бога на западните страни. Те не знаели Христовото име. Служели си със скитското безумие и принасяли жертва както на слънцето, така и на месечината и звездите.“ И по-нататък Теофилакт описва разговора на езичника кан Омуртаг с пленения християнин Кинам, като в глава 30 между другото влага и следните думи: „И ако ми изтъкваш слънцето и луната и ме караш да се чудя на великолепието им, чуй ме — и аз се чудя, но ги смятам за творения, за слуги и подвластни не само на бога, но и на нас — човеците. . . Няма прочее да се поклоня на тях.“ Ако наистина българите, които Исперих превел през Дунава, са вярвали в небесните светила, не е чудно този мотив, в който Вечерницата говори за царската чест, да е преминал с тях от степите от Азия.

От „Апокалипсиса“ са прескочили в нашия фолклор още две видения, образите на които са нарисувани за пръв път в „Данаилово тълкуване.“ Единият е нетленният образ на изоставената майка, първата жена на Радомир, която ще роди бъдещия цар на всички народи, отъждествена с апокалиптичната бременна жена. Другият е самият неин син — най-трагичната фигура в българската история — ослепеният Петър Делян, в който се е природил загадъчният Борис I, известен под името Михаил каган. Тези два образа, гледани преди повече от едно хилядолетие от нашия народ с боязлива надежда и трепетна любов, образуват една двойка, която е преживяла през вековете заедно с вярата в един по-добър свят.

Една народна песен,[51] записана в Софийско, ни разказва за един епизод от живота на някой си крал Димитрия. Той умира и оставя жена си вдовица с девет сина, които по-късно майка им оженва в един ден. На връщане от сватбата Курун кеседжия ги среща, избива ги и взема жените им робини. Нещата тук се развиват, както и в други народни песни.[52] Необикновеното идва след това:

А що беше нихна стара майка,
Каде оди, дребни сълзи рони,
Сълзи рони и богу се моли.
На господ се мило пожалило,
та допрати господ един ангел,
та ѝ дихна ангел със устата,
та майка им останала трудна.
Та родила едно мило чедо.
Кръстила го Змея Миаила.
Та го чува майка до два дена,
До два дена, до пладнина.
Та стъпило на юнашки нозе,
Качило се на високи чардак,
Та си виде девет остри саби.

По-нататък заченатото и родено по този чудесен начин дете станало пак по чудо на третия ден от раждането си юнак, убило Курун кеседжия, освободило деветте си снахи и ги завело отмяна на майка си. И след това с него става ново чудо:

Па излезе Змея Миаила,
Па излезе на двори широки.
Па допрати господ до два ангела,
Та дрънпале Змея Миаила,
Извеле го у синьото небо.
От ангел бе при ангел отиде,
От господ бе при господ отиде,
От гявол бе при гявол отиде.

Тези стихове представят последната метаморфоза на майката на Петър Делян тайнствената апокалиптична жена, която ще роди царя-отмъстител. А колкото се отнася до самия бъдещ цар, наистина той в нашата песен не възкръсва, а се ражда по чудо. Но той е същият, на когото някога ангел бе казал: „Стани, на тебе господ дава да царуваш над всичките народи, над които слънцето обхожда.“ Той е запазил дори и същото име, Михаил, но той вече не е каган, а змей. Ние можем да го разпознаем обаче и в този образ, причислен към добрите демони, към змейовете, по неговите апокалиптични родители. Той се явява след смъртта на баща си от апокалиптичната бременна жена. Но той идва на живот само с една цел — да отмъсти за потъпканата правда.

В същност всичко казано дотук ни навежда на мисълта, че една голяма част от образите, които срещаме в българския народен епос, изградени понякога така художествено, крият много по-стари образи, които са създадени още през X или XI в. Новите юнаци и крале представят само по-нататъшни метаморфози на старите български царе, около които се е развивала в IX и X в. една част от нашия фолклор. „Данаилово тълкуване“ в същност е един от важните извори за проучване на стария български фолклор и тъкмо затова и ние отделихме толкова много внимание върху него.

БЕЛЕЖКИ

[1] Йор. Иванов, Богомилски книги и легенди, С., 1925, с. 163; Йор. Иванов, Северна Македония, С., 1906, с. 83 и сл.

[2] Видение на пророк Исай за последните времена, СпСКА, V, Белград, 1890, с. 15—16.

[3] Видение на пророк Данаил за царете, последните дни и свършването на века, СпСКА, V, 1890, с. 11—12.

[4] Тълкуване Данаилово, СпСКА, V, 1890, с. 12—13.

[5] Единственият момент, когато в София е имало патриарх, е веднага след падането на Преслав в 970 г., когато българският патриарх избягал от Силистра в Средец. Срв. В. Н. Златарски, История на българската държава, I, 2, С.

[6] Шишич, Летопис попа Дукльанина, Белгрод, 1928, с. 227; Praerat eis quidam nomine Boris, quem lingua sua „cagan“ appellabant, quod in lingua nostra „imperator“ resonat.

[7] Златарски, I, 2, с. 632-и 639.

[8] Златарски, ц. с., I, 2, с. 639; Д. Дечев, Отговорите на папа Николай на въпросите на българите, С., 1922.

[9] V. Besevliev, Die Protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963, с. 306, № 79.

[10] Златарски, ц. с., II, с. 72, 78—81, 481.

[11] Йор. Иванов, Български старини от Македония, С., 1931, с. 394.

[12] Златарски, ц. с., II, с. 41 и сл.

[13] За женитбата на Радомир, Златарски, ц. с., II, с. 47, заб. 1, приема, че е станала след покръстването на унгарците в 1000 г. най-рано, когато Гавраил Радомир сключил първия си брак. Като имаме пред вид обаче, че през пролетта на 1015 г. Радомир е убит и че по това време е ослепен и първият от синовете му от втория му брак с гъркинята Ирина, невероятно изглежда да се приеме, че Иван Владислав е ослепил едно дете на 13 години, колкото би имал този син, ако бракът с Ирина е сключен например в 1001 г. За да му дадем необходимите 17—18 години, при които той би могъл да представлява все пак известна опасност за Ив. Владислав, трябва да приемем, че вторият брак на Радомир е сключен поне в 998 г., а първият преди него — най-късно в 997 г. Сведенията за женитбата на Радомир с унгарската принцеса дължим на Михаил Деволски в неговите добавки към текста на Скилица — B. Prokic, Die Zusätze in der Handschrift des J. Skylitzes, München, 1906, с. 31 и 24.

[14] S. de Keza, Gesta Hungarorum, Scriprates rerum Hungarorom, Будапеща, 1973, с. 173, глава 46; Г. Фехер, Влиянието на българската църква в Маджарско, Сборник в чест на В. Н. Златарски, С., 1925, с. 485.

[15] Специално за произхода на Делян вж. Златарски, ц. с., II, с. 47. Нито един от византийските хронисти не дава сигурни доказателства, че Делян е наистина от рода на Комитопулите. Срв. M. Psellos, Chronographia, Const. Sathas, London, 1899, с. 64_{15}—65; J. Skylitzes, Historia, Bonnae, 1839, с. 527_{6-11}; J. Zonaras, Epitome historiarim, L. Dindorf, IV, Лайпциг, 1871, с. 145_{4-21}.

[16] Златарски, ц. с., II, с. 53; Zonaras, 145_{12}—146_{4}; Skyl., 528_{3-13}.

[17] Prokic, ц. с., с. 31, № 24.

[18] За пренасянето на въстанието в Южна Албания с център Главиница, т. е. на юг от драчката тема, вж. Златарски, ц. с., II, с. 57.

[19] Златарски, II, 77, заб. 1.

[20] Златарски, II, 78.

[21] Златарски, II, 78.

[22] Златарски, II, 65.

[23] Златарски, I, 1, 97—121; Theophanes, Chronographia, Bekkeras, 1838, с. 357_{17-19}; Nicephori Patriarche Opuscula historica, C de Boor, 1870, с. 34_{5-11}.

[24] За Тервел вж. Златарски, I, 1, с. 169; за Крум, пак там, 282 и 421; Suidas s. v. Bc.

[25] В. Бешевлиев,

[26] V. Beševliev, Die protobulg — Inschriften, 306 и 79.

[27] Златарски, I, 1, с. 336 и сл. и с. 447. Сведенията на Теофилакт Охридски са дадени в житието на тивериуполските мъченици, 126, кол. 151—222, глава 31—33.

[28] Златарски, I, 2, с. 43.

[29] Златарски, I, 2, с. 254.

[30] Златарски, I, 2, с. 298, заб. 3.

[31] За подобни събори, на които са присъствували пратеници на българския цар Борис I, т. е. на Михаил каган — на събора в Цариград в 869 г. Вж. Ив. Венедиков, Преслав, преди да стане столица на България, Преслав, Сборник, I, С., 1968, с. 41 и 42. Пратеникът на Борис е същият, който е ходил в Рим и се е подписал в приписката на Чивидалското евангелие.

[32] Т. Герасимов, Сведения за един мраморен идол в Солунско. Езиковедски и етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, С., 1960, стр. 557.

[33] СпСКА, V, стр. 11.

[34] Ив. Венедиков, ц. с., с. 41 и сл.; Златарски, I, 2 с. 170.

[35] Йор. Иванов, Старобългарски разкази, С.

[36] Ив. Венедиков, Самодивите, Известия на Етнографския институт и музей, VI, С., 1963, с. 271 и сл.

[37] Йор. Иванов, Богомилски книги и легенди, с. 284—285 в края на глава VIII. Сравни още от същия автор: Български старини от Македония, С., 1931, с. 106, в един старопечатен требник от 1570 г., и на с. 620 в преписа на Манасиевата хроника в добавките на старобългарски. Самият препис датира от 1550 г.

[38] Извори за българската история XII, С., 1965, с. 334, писмо 16, срв. също с. 309, писмо № 2, с. 312, писмо № 3, с. 338, писмо № 19, с. 353, писмо № 29 от папа Инокентий до унгарския крал. За несъществуването на царски регистри вж. Е. Голубинский, Краткий очерк истории православных церквей бугарской, сарбской и румынской или молдовлашкой, Москва, 1871, с. 276—278; Ив. Дуйчев, Преписка на папа Инокентий III с българите, ГСУИФ, XXXVIII, 1942, с. 83—84.

[39] Вж. Житие на св. Иван Рилски у Йор. Иванов, Български старини в Македония, 369 стр.

[40] Suidas s. v. Βούλγαροι.

[41] Г. И. Кацаров, Бележки върху един славянски символичен обред, Сборник в чест на А. Теодоров-Балан по случай 95-годишнината му, С., 1955, с. 287—292.

[42] Кацаров, ц. с., с. 282.

[43] М. Арнаудов, Български народни празници, С., 1943, с. 55. Обичаят е засвидетелствуван в Източна Тракия.

[44] Кацаров, ц. с., с. 282.

[45] C. Jireček, Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur des Balkanländer, SBWA, 136, c. 92.

[46] М. Дринов, Медно гумно, меден ток, Сборниче М. Дринов, С., 1901, с. 110; Йор. Иванов, Северна Македония, С., 1906, с. 42, бел. 1.

[47] Златарски, II, с. 92, заб. 1.

[48] Хр. Вакарелски и Т. Атанасов, Трем на българската народна песен, С., 1943.

[49] Народни умотворения в МСб, VII, С., 1900, 204.

[50] Migne, Patrologia graeca, 126 col., 151—222, глава 28 и 30.

[51] МСб., XVII, 1910, с. 117, Същият мотив за раждане на змей без баща от вдовицата Влаинка в друга песен, в която змеят се оженва за дъщерята на крал Калретан Деница. След женитбата отлитат на небето и стават звездите Юнак и Деница, МСб, IX, с. 20. Дете, зачената с духване на св. Петър, отмъщава за шестте си братя, МСб, XI, 1901, с. 30, и много други.

MIHAIL KAGAN OU LA RESURRECTION D'UN TSAR DE PRESLAV

Iv. Vénédikov

Résumé

L'Apocryphe vieux bulgare du XIe siècle connu sous le nom l'Interprétation de Daniel est une prophétie de l'approche du Jugement dernier et de l'anéantissement des royaumes terrestres. Son rédacteur s'est efforcé d'établir son récit sur une base historique en prédisant l'existence de l'Etat Bulgare et le règne de Boris-Mihaïl, Siméon, Pètre et ensuite des Comitoupoles. Selon ce texte douze rois se disputaient le trône. Dans les armées byzantines qui avaient conquis la Bulgarie la garde impériale a joué un rôle de premier plan. Celle-ci, formée de mercenaires, comptait à cette époque dans ses rangs des scandinaves blondes nommés dans l'Apocryphe «des barbes blondes». Mais cet ouvrage donne une attention particulière à un épisode, selon lequel le roi bulgare ressuscité — Mihaïl kagan de la ville du Soleil (Ohrid), sortira du Tombeau par la grâce de Dieu, se rendra chez les Hongrois et accompagné par eux va rentrer en Bulgarie, va défaire des barbes blondes, va ramasser l'or et va installer ses gouverneurs dans les villes. En se rendant à Rome pour y demander que ses droits souverains lui soient reconnus, l'entrée de la ville lui sera refusée. Il démolira alors un idole en cuivre qui représente la rupture symbolique avec le paganisme — le plus grand événement du règne de Boris-Mihaïl. Il obtiendra alors l'autorisation de pénétrer dans la ville. A Rome, après la reconnaissance de ses droits il se rendra à «l'église de Pierre». Ainsi l'auteur confond l'apôtre Pierre et le roi bulgare de même nom, les deux s'appelant des saints. Il reçoit la couronne, le sceptre et la pourpre royale du tombeau, ouvert par miracle. Il enfonce ensuite sa lance, redresse son fouet et les Romains les recouvrent avec beaucoup d'or. Certains des motifs qui apparaissent dans ces actions magiques sont communs à toute la chrétienté, alors que d'autres se retrouvent dans les récits bulgares sur nos anciens rois, ou bien sont puisés dans le folklore de l'époque qui continue d'exister dans le folklore bulgare de nos jours encore, comme c'est le cas avec la lance enfoncée ou la foi dans le pouvoir miraculeux de la couronne. L'Apocryphe raconte ensuite que Mihaïl kagan, rentré en Bulgarie, lutta contre les armées byzantines à Boïana, Sredetz, Ovtche polé et près de Skopié et Glavinitza ayant à ses côtés les Ougres; il combattit ensuite près de Salonique où il disparut après la trahison des Hongrois. Ces donnés correspondent à peu de chose près à celles dont nous disposons sur le soulèvement de Pètre Deljan en 1040, soulèvement qui éclata à la frontière hongroise, en Moravie et à Belgrade. A la tête de cette révolte se trouvait Pètre Deljan, proche parent du roi Pètre qui occupait alors le trône de Hongrie. Ceci montre que le personnage ressuscité, Boris I ou Mihaïl kagan, avait été identifié par l'auteur apocryphe avec Pètre Deljan. On trouve cette même confusion dans d'autres vies apocryphes du XIe et XIIe siècle. Il se pourrait bien que l'histoire de la naissance de Deljan ait aussi contribué à cette identification. La mère de ce dernier, une princesse hongroise, épouse de Georges

Radomir avait divorcé de son mari et l'avait quitté lorsqu'elle était enceinte. Deljan naquit hors du pays, probablement en Hongrie. Comme dans l'Apocalypse le règne du dernier roi y est annoncé sans que l'on mentionne en aucune manière le père de ce dernier il avait été assez facile de créer une relation entre ce roi attendu et le chef de ce soulèvement. D'autre part dans les prophéties obscures de l'Apocalypse on trouve le nom de Mihaïl qui est interprété généralement comme celui de l'archange Mihaïl, grand chef des armées célestes. C'est ce qui a maintenu en Bulgarie la croyance dans la résurrection de Boris-Mihaïl. L'apocryphe relate également les faits qui se sont produits après que Deljan eût été aveuglé, qu'Alusian se fût mis à la tête du soulèvement et pris ensuite la fuite. Les Hongrois ont trahi Deljan sous les murs de Salonique et l'ont abandonné. L'ouvrage s'arrête sur la conduite unique du soulèvement et le retour de Deljan aveugle. Aussi peut-on considérer que le texte fut rédigé avant la fin lamentable de la révolte qui dans la prédiction se termine par un succès.

Dans l'ouvrage apocryphe on prête aux Hongrois une grande participation à la révolte, alors que les chroniqueurs byzantins ne mentionnent même pas l'origine hongroise de Deljan. Il est probable que l'Apocryphe a été écrit d'après des renseignements provenant de récits et non sur des faits historiques vérifiés. Il est intéressant comme reflet de la rumeur qui circulait sur ce soulèvement et ne saurait en aucune façon être considéré comme une source historique. D'autre part pour l'adapter aux goûts des lecteurs de cette époque il est bourré de motifs folkloriques, don quelques-uns pris dans la Bible alors que d'autres sont typiquement bulgares.

Deux figures se dégagent de cet ouvrage apocryphe: l'une — celle de l'homme sorti du tombeau et ressuscité, le kagan Mihaïl — Pètre Deljan, l'autre — celle de la mère solitaire qui va donner le jour au sauveur ou au vengeur. Ces deux figures apparaissent très souvent dans les chansons bulgares, surtout dans les chants épiques. Mais dans l'une d'entre elles ces deux figures d'Apocalypse sont proches de notre Apocryphe. La Mère a de nombreux fils tués et elle est fécondée par l'esprit de l'enfant ange-vengeur, nommé le Dragon Mihaïl dans la chanson. C'est la dernière réincarnation de Boris-Mihaïl qui, tout comme le roi Arthur en Angleterr- ou Frédéric Barberousse en Allemagne était attendu et devait revenir sur cette terre

MICHAIL KAGAN ODER DIE AUFERSTEHEUNG EINES PRESLAWER ZAR

I. Venedikov

Zusammenfassung

Das altbulgarische Apokryph aus dem 11. Jahrhundert «Die Danails Deutung» ist eine Prophezeiung für das Jüngste Gericht und die Vernichtung der irdischen Reiche. Der Verfasser des Apokryphs macht den Versuch den historischen Weg zu gehen und prophezeit das Bestehen des bulgarischen Reiches, auch die Regierung von Boris Michail, Simeon, Pater und dann der Komitopulen. Nach unserem Text sind dies 12 Könige, die um Thron streiten. Die Eroberung Bulgariens geschah durch byzantinische Truppen. Die Hauptrolle dabei spielten die Söldner von der Imperatorgarde. Das waren blonde Skandinavier. Diese Eroberung wurde in dem Apokryph als Kommen «der blonden Bärte» bezeichnet. Das Apokryph hält sich bei einer Episode besonders lang auf. Er, bulgarischer König, nämlich Michail Kogan, wird nach Gottes Befehl aus dem Grabe auferstehen, zu den Ungarn gehen, mit ihnen nach Bulgarien zurückkommen, die blonden Bärte schlagen, viel Geld sammeln und seine Vertreter mit der Regierung der Städte betrauen. Dann wird er sich nach Rom begeben, damit man ihm dort die königliche Rechte anerkennt. Er wurde aber in die Stadt nicht eingelassen. Dann wird ein kupfernes Idol zerschlagen, das ein Symbol des Abbrechens mit dem Heidentum ist. Das letzte ist das größte Ereignis bei der Regierung von Boris-Michail. Dann wird er in Rom zugelassen. Seine Rechte wurden ihm anerkannt. Dann geht er in die Peterskirche ein. Hier wurde im Apokryph der Apostel Peter mit dem bulgarischen König Peter verwechselt, weil beide Heilige sind. Er bekommt den Kranz, das Szepter und den königlichen Purpurmantel — und zwar aus dem Grabe, das sich im Wunder öffnet. Dann schlägt er die Lanze ein, richtet seine Peitsche auf und die Römer häufen Gold auf. Einige Motive dieser Wundertaten sind allgemein-christlich, andere sind aus der bulgarischen Geschichte für die alten bulgarischen Könige entnommen, oder aber aus der damaligen Folklore. Dieses Motiv besteht auch weiter in der bulgarischen Folklore bis zu der neuesten Zeit, wie z. B. das Anhäufen um die Lanze und die Peitsche, oder der Glauben an der Wunderkraft des Kranzes. Im Apokryph weiter wird Michail Kagan nach Bulgarien zurückkehren und führt Schlachten mit den byzantinischen Truppen bei Sredez, Bojana, Owtsche-pole und bei Skopie und Glawinitza, an seiner Seite die Ungarn, dann bei Solun, wo er nach dem Verrat der Ungarn verschwindet. Die Daten entsprechen ungefähr den Daten des Aufstandes von Peter Deljan im Jahre 1040. Dieser Aufstand bricht an der Grenze mit Ungarn im Morawagebiet und Belgrad aus. An der Spitze steht Deljan, der mit dem damaligen ungarischen König Peter eng verwandt war. Dies zeigt, daß der auferstandene Boris I oder Michail Kagan mit Peter Deljan indifiziert wird. Eine solche Verwechselung kommt auch in anderen Apokryphen und Biographien der Heiligen vor. Wahrscheinlich hat auch die Geschichte von der Geburt Deljans eine Rolle gespielt. Die ungarische Prinzessin, seine Mutter, ließ

sich scheiden und verließ den Vater G. Radomir; damals war sie schwander. Deshalb wurde Deljan außerhalb des Landes geboren, wahrscheinlich in Ungarn. In der Offenbarung wird das Erscheinen eines letzten Königs prophezeit. Der Vater wird nicht erwähnt. Der Zusammenhang zwischen dem erwarteten König und dem Leiter des Aufstandes ist klar. Dabei werden in der Offenbarung auch unklare Prophezeiungen vom Kommen Michails gemacht. Dies wird gewöhnlich als das Kommen des Oberhauptes des Himmelheeres gedeutet — Erzengel Michail. Das verstärkte in Bulgarien den Glauben an der Auferstehung von Boris-Michail. Deljan wurde erblindet. An die Spitze des Aufstandes kam Alussian, der später entfloh. Dies alles findet auch seinen Platz im Apokryph. Die Ungarn haben Deljan von den Toren Soluns verraten und ihn in Stich gelassen. Das Apokryph endet mit dem Zurückkehren des erblindeten Deljans. So wird die Einheit wiedergestellt. Deshalb muß man annehmen, daß das Apokryph vor dem unglücklichen Ende des Aufstandes geschrieben wurde. Das Apokryph spricht von Erfolg des Aufstandes.

Das Apokryph spricht von einer großen Teilnahme der Ungarn an dem Aufstand. Die byzantinischen Chronisten erwähnen nichts davon, nichts von dem ungarischen Ursprung Deljans. Dies wahrscheinlich, weil das Apokryph nach den Erzählungen und nicht nach sicheren historischen Quällen geschrieben wurde. Es ist aber interessant als eine Wiedergabe der Gerüchte von dem Aufstand, und nicht als eine historische Quelle. Dabei richtet sich das Apokryph nach dem Geschmack und der Stimmung der Leser und ist voll folklorer Motive. Einige davon sind aus der Bibel, andere sind typisch bulgarisch.

In dem Apokryph sind eingentlich zwei Gestalten geschaffen — eine des auferstandenen und wiedergeborenen Peter Deljan — Michail Kagan, die zweite — die Gestalt der alleinstehenden Mutter, die den Retter oder den Rächer gebären wird. Diese zwei Gestalten kommen sehr oft in den Volksliedern vor, vorwiegend in den epischen Liedern. In einem Volkslied stehen diese zwei Gestalten sehr nach unserem Apokryph. Die Mutter hat viele Söhne, die getötet wurden. Dann wurde die Mutter von dem Hauch des Engels schwanger und gebärt ein Kind — den Rächer, der in dem Lied Zmej-Michail genannt wird. Das ist die letzte Verkörperung des erwarteten Boris-Michail, der zurückkehren soll — wie der König Arthur in England und Friedrich Barbarossa in Deutschland.

КАНЕЛЮРАТА В ПРЕСЛАВСКАТА ДЕКОРАЦИЯ

М. Ваклинова

Орнаменталният репертоар на декоративната каменна пластика на втората българска столица — Преслав, изобилствува с много и различни мотиви в постоянни и променящи се комбинации. Мотивите и техниките определят характерните белези на богатата декоративна система на Преслав, представяща най-пълно облика на ранносредновековната българска каменна декорация.

В декоративните изкуства на епохата значително място заемат класическите мотиви — копие на старите оригинали или късни реминисценции. Към тези мотиви принадлежи и канелюрата.

В класическата архитектура канелюрата разчленява вертикално ствола на колоната. Това е началната ѝ и основна декоративна функция. Известни са много и различни примери от континентална Гърция, Мала Азия,[1] Анадола и Източна Фригия.[2]

През римската епоха този така любим на елинизма мотив преминава върху капитела и фриза, за да се задържи и широко разпространи в каменната украса и през следващите векове. Знаем примери и от XI в.[3]

Още преди години К. Шкорпил,[4] а след него и Кр. Миятев[5] обръщат внимание на присъствието ѝ в декоративното изкуство на средновековна България. Материалът, с който разполагаме днес, дава възможност да се очертаят характерните особености и промени, станали с този класически мотив, включен в украсата на IX—X в.

Канелюрата е била мотив, много често употребяван от преславските майстори художници-декоратори в украсата на капители и корнизи. Формите на украсяваните с нея архитектурни детайли и изключителното разнообразие на вариантите при употребата ѝ я правят един от най-интересните мотиви от репертоара на преславското изкуство.

Най-оригинална е употребата на канелюри в украсата на преславските капители.

По всяка вероятност от Кръглата църква произхожда голям капител (обр. 1) с височина 41 см и диаметри 68 и 45 см.[6] Кр. Миятев счита, че той е донесен тук от късноантична постройка. Техниката на изработката му обаче, непропорционалността на отделните части, плоските овули, сходни с тези в други преславски паметници, както и типът на канелюрите в украсата му говорят за това, че той е дело на средновековен преславски майстор. Още повече, че той не е единственият капител от този вид, свързан с Кръглата църква. От наоса на сградата произхожда долна част на мраморен капител. От основите на канелюрите, с които е украсен, излиза очертано издължено езиче, познато ни и от други каменни декоративни елементи на архитектурни паметници в Преслав.[7]

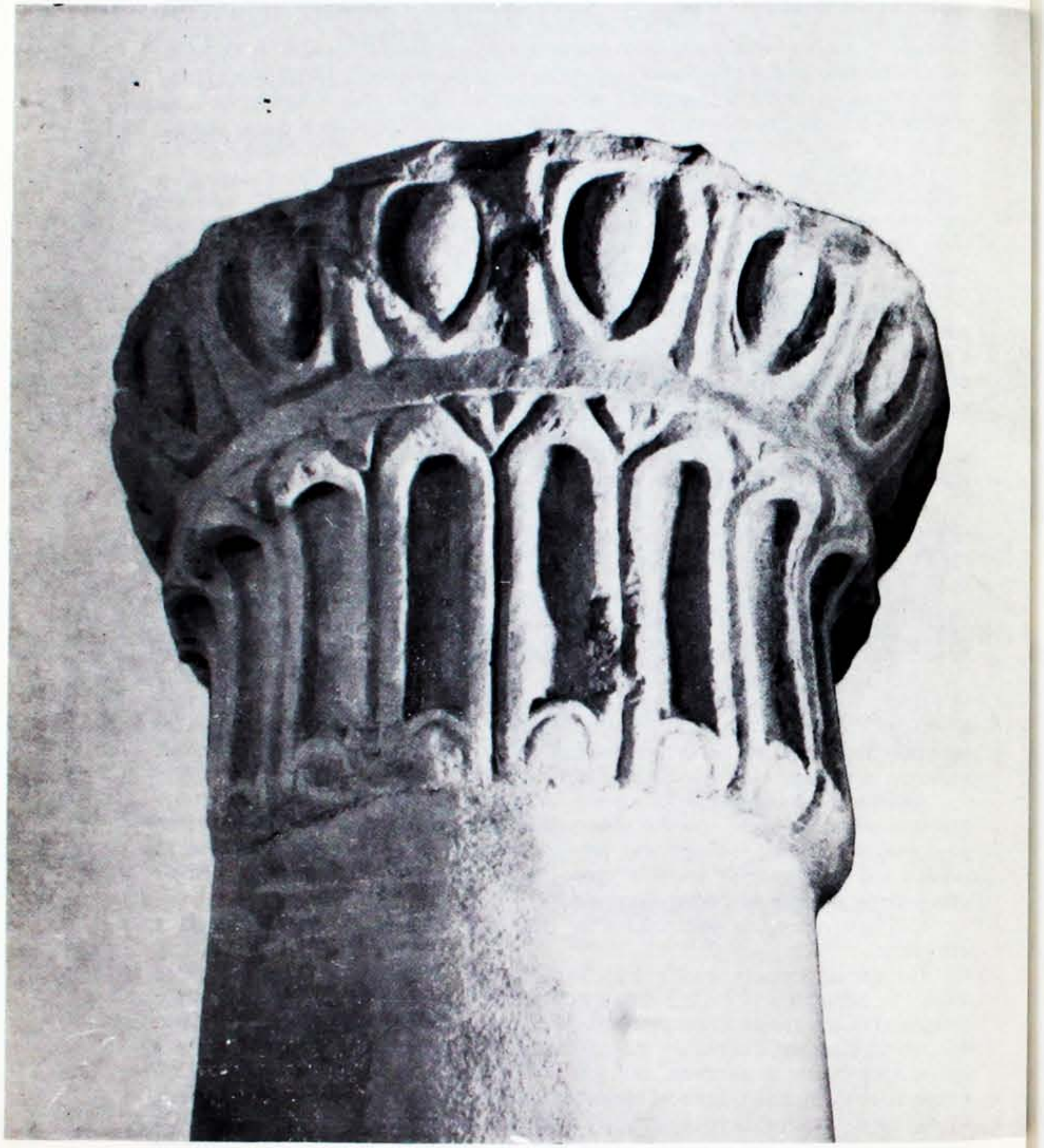

Обр. 1. Капител, намерен при чешмата Радула в Преслав

Още през 1897 г. в Археологическия музей в София е постъпил от Преслав мраморен капител с трапецовидни стени, висок 31 см, с горна основа 37,5×23,5 см, а долна — 27,5×14 см (инв. № 386). Стените му са украсени по описания вече начин — с отвесни канелюри с издължено езиче от основата към вътрешността. Езичето достига почти 1/3 от височината на канелюрата и е очертано от релефен контур, образуван от двойна релефна лента (обр. 2).

В насипа на църква № 4 в м. Селище в Преслав през 1905 г. бил открит още един капител от този вид (инв. № 3344 — Археологически музей в Преслав). Той е с по-малки размери — височина 19 см, горна основа 33,5×24 см и долна основа 27×19 см (обр. 3).

Тези два капитела са увенчавали стълбове с форма като тази на основите им. В средата на горните им основи са пробити недълбоки отвърстия: при първия — правоъгълно с размери 7×5 см, а при втория — кръгло с диаметър 5 см. И двата са изработени от бял мрамор с леко жълтеникав оттенък. Повърхността им е грижливо обработена.[8]

Към тази група принадлежи и капител, сега в експозицията на музея в Преслав, с неизвестно местонахождение от територията на стария град (обр. 4). Той е по-малък, по-стегнат и по-изтòчен във височина — 24 см. Интересното при него е, че там ясно се вижда техническият подход на майстора при изработването на този вид капители. Самият капител изглежда недовършен — сигурно доказателство, че е бил работен на място, в самия Преслав, за някоя от неговите постройки. По повърхността му се виждат поставените с остър предмет разчертавания за канелюрите и останалия неизпълнен абак. Майсторът е разпределял графично плоскостта, преди да пристъпи към изработката на самата украса. В този капител езичето в основата на канелюрата е плътно.

По време на разкопките през 1971 г. в насипа над южната част на западния сектор на дворците се намери фрагмент от също такъв капител с подобна украса (обр. 5).

Засега примери на капители от този вид не са ни известни в украсата на средновековни постройки в балканското и източносредиземноморското обкръжение на средновековна България. При това състояние на проучванията този вид капители могат да бъдат приети като собствено преславска проява както по отношение на формата, така и в стила, мотива и техниката на украсата.

Какво е било предназначението на тези интересни по форма капители в конструкцията на сградата? Най-вероятно изглежда те да са стояли отгоре на стълбчета и да са поддържали архитрав. При църквите може би са били част от олтарни прегради от типа, известен ни от византийските църкви в тази епоха. Има данни за съществуването на такава преграда в Кръглата църква. На две колонки със същото сечение капителчетата са прехвърляли архитрава към двата правоъгълни зидани стълба от двете страни на апсидата.

Голям варовиков пиластров капител от Сакалова могила (сега в музея в Преслав) с размери на горната основа 64×30 см и височина 32 см има лице, украсено със същите канелюри. Под тях минава ред от друг мотив — овули. Тази комбинация е известна от първия посочен тук пример (обр. 1). По ъглите на капитела над палмети се завиват волути. Върху канелюрите отпред ляга грозд.[9] Капителът е работен в Преслав от варовика, от който са работени всички детайли в украсата на преславските сгради, които не са от мрамор (обр. 6).

Вариант на преславската канелюра, но с друга (ажурна) техника се вижда

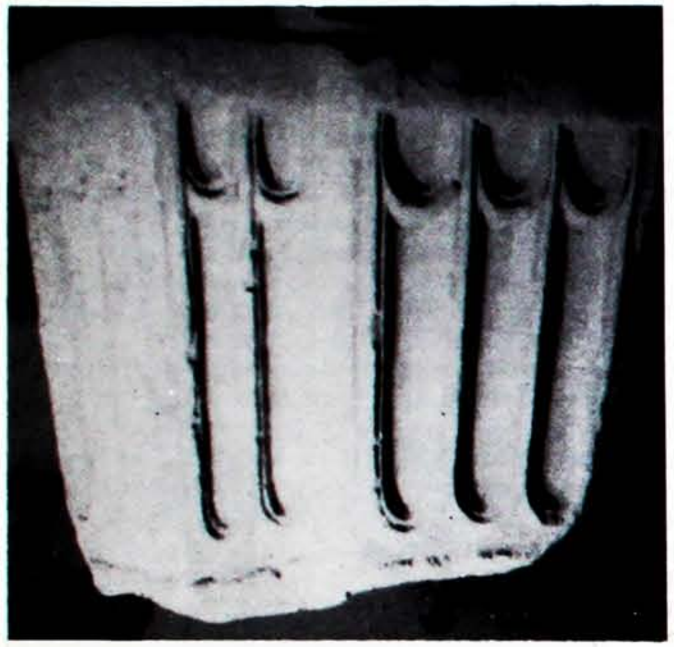

Обр. 2. Капител в Националния археологически музей — София, инв. № 386

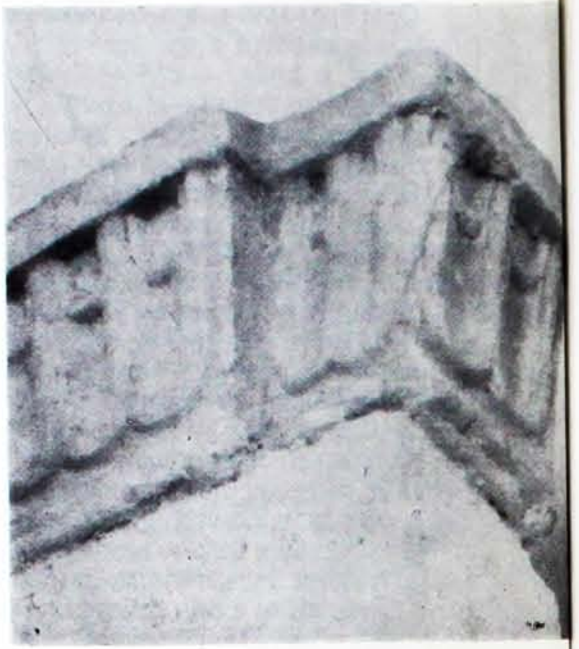

Обр. 3. Капител от църква № 4

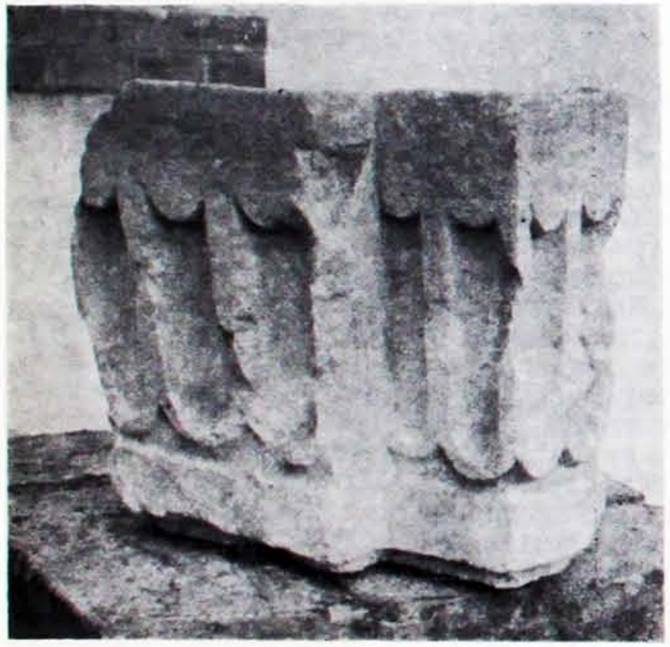

Обр. 4. Капител в музея в Преслав

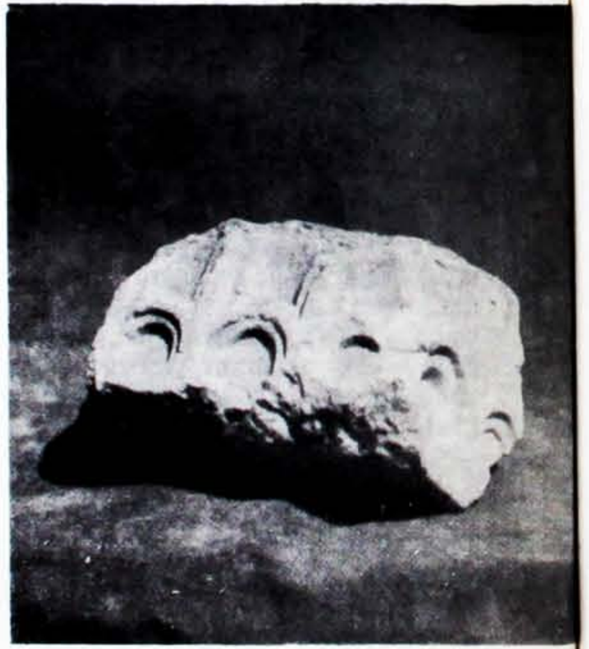

Обр. 5. Фрагмент, намерен в развалините на двореца в Преслав

в украсата на мраморен блок (кемпфер), намерен през 1952 г. в м. Селище, източно от църквата на Мостич. Това е пресеченопирамидална масивна плинта с дебелина 12,5 см и размери 99×68 см. Украсени са трите страни и част от четвъртата, която вероятно частично е била свързана с корниз. Краищата на листелите по наклонените страни се съединяват и образуват арки или дълги редици канелюри, много близки до примери от Близкия Изток (обр. 7).

Често с канелюри са били украсявани и корнизите в преславските сгради.

В зида, който затваря северния вход на атрия в Кръглата църква, е намерен варовиков корниз (три фрагмента) с височина на всеки дял между 13 и 15 см и дълбочина 26, 30 и 31 см. Украсен е с канелюри с езиче[10] (обр. 8, 9). При този корниз за пръв път в Преслав е забелязано инкрустирането на хоросан с примес от счукана тухла в определени части от декоративните полета на каменната украса. Този факт се констатира и в части от каменната украса на църква № 1 в м. Аврадака. И там се вижда във фрагмент от корниз, украсен с канелюри.[11] Датиран е заедно с целия паметник към средата на X в. Същият мотив е бил използуван и в дъгообразен варовиков корниз от църква № 5 в м. Селище в Преслав.[12]

Докато капителите с украса от канелюри са работени почти всички от мрамор, то корнизите с тази декорация засега по известните екземпляри не са били работени от друг материал освен варовик.

Канелюрата се среща също и всред мотивите на преславската рисувана керамика, но вече със съвсем други изразни средства и от друг материал. Там с помощта на багри са изразени отделните разновидности и типове, известни от пластиката. Канелюрата е станала многоцветна арка[13] (обр. 10). Мотивът на арката, пак пластично изразен, но от глина се среща и в украсата на преславската битова глазирана керамика, в стомните от IX—X в.[14] Тези примери от употреба на този декоративен мотив върху произведения на керамиката в Преслав показват, че там той не е случайно явление.

Откъде преславският майстор е могъл да приеме непосредствено този декоративен мотив, за да го включи така сполучливо и успешно в орнаменталния си репертоар?

Ако обърнем поглед към близкото съседство на византийското изкуство от времената, непосредствено предшествуващи или синхронни на преславските произведения, ще установим, че този мотив е бил широко използуван, но в своя класически вид преди всичко в каменната декорация на ранните византийски паметници. Византийската колона не е канелирана. Във византийското изкуство, както и в Преслав, канелюрата е заела място върху корниза и капитела. Кемпферовите капители и корнизите имат плоскости, които приемат добре канелюрата като декоративен мотив, който придава стройност, височина и изисканост на архитектурния детайл. Затова в ранновизантийското изкуство той се среща често по тези видове архитектурни части.[15] В основите на канелюрите във византийската пластика се оформят малки, къси, плътни езичета, такива, каквито например се виждат по корниза над първия етаж на църквата „Сергий и Вакх" в Цариград.[16] Такъв вид те имат и в някои от преславските примери. У нас примери от ранновизантийската епоха в използуване на класически тип канелюри имаме върху чисто византийски архитектурноконструктивни елементи, като напр. кемпфери или кемпферови капители. В украсата на Голямата базилика в Плиска са били включени кемпфери с канелюри по стените.

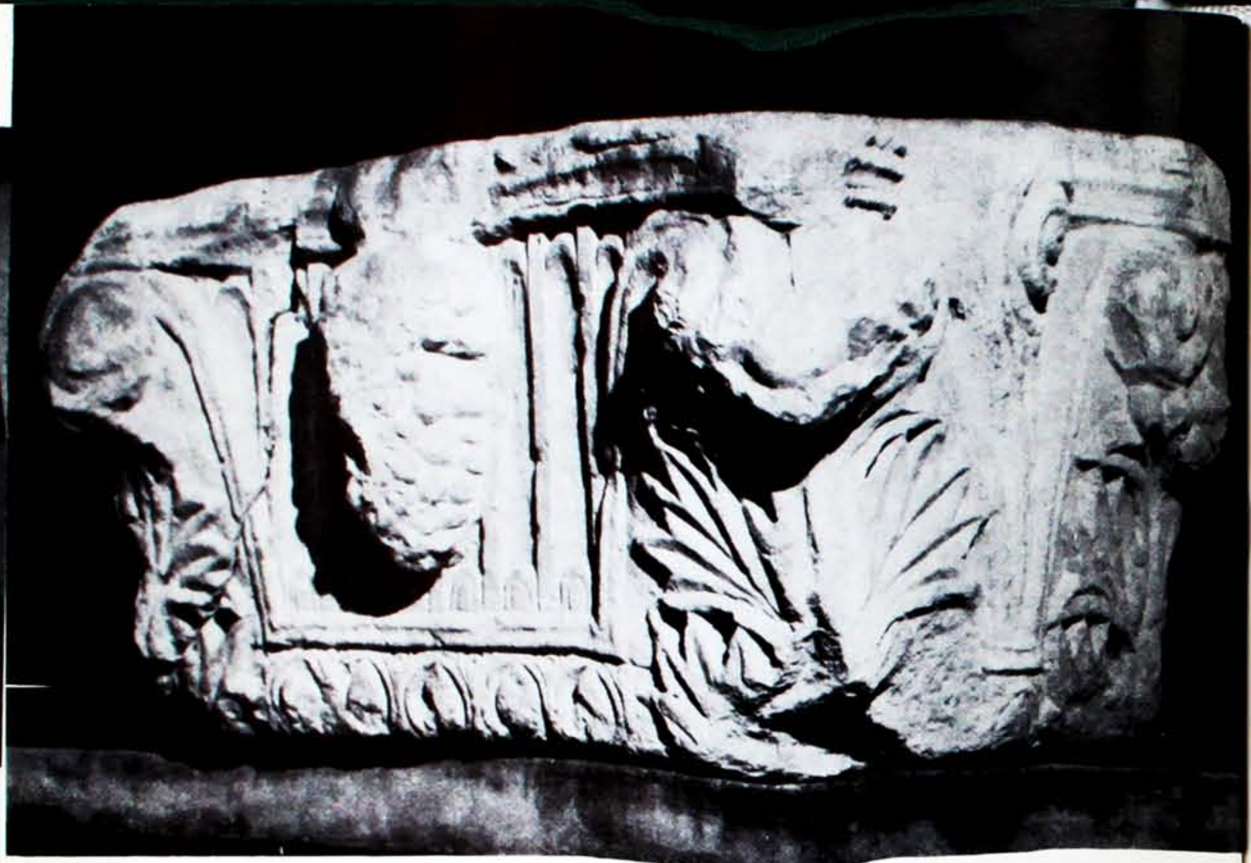

Обр. 6. Капител — Сакалова могила в Преслав

Обр. 7. Ажурно украсен кемпфер

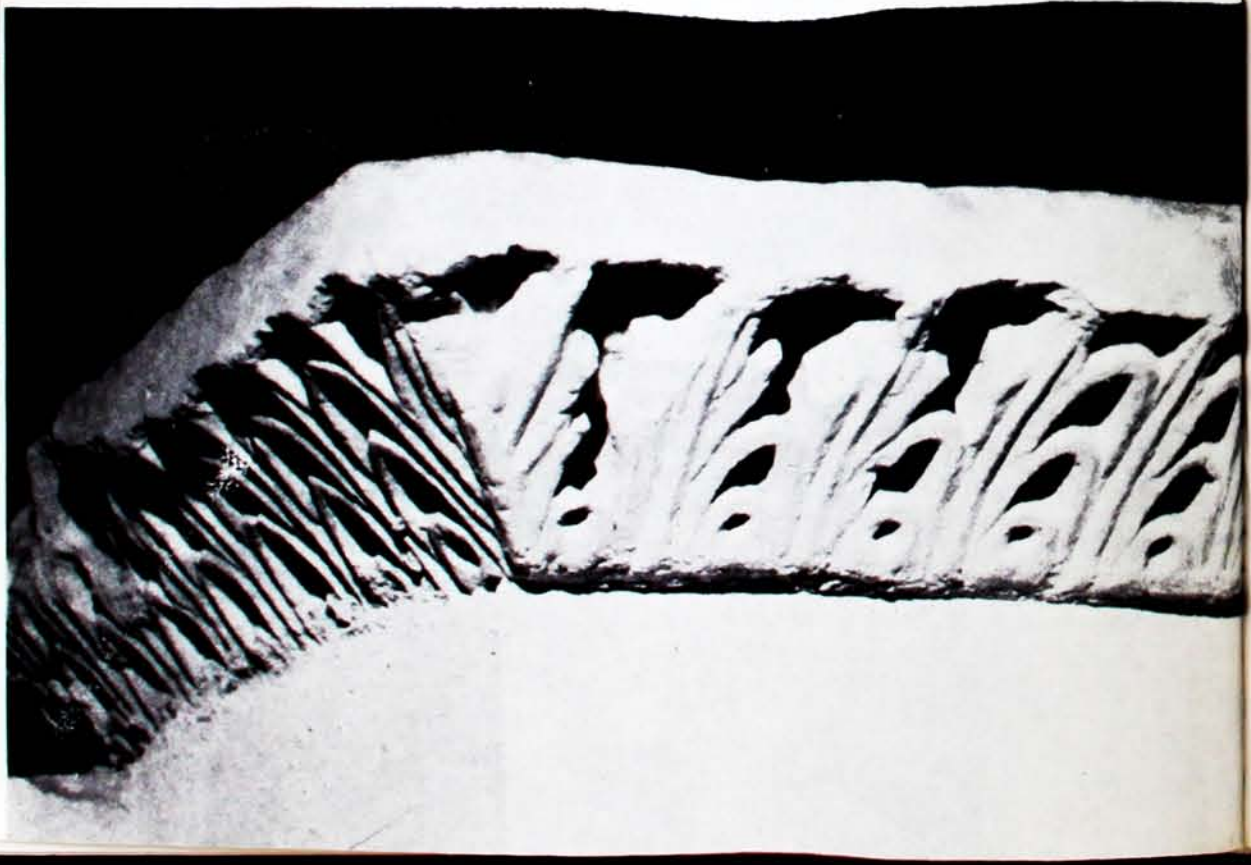

Цели редове класически тип канелюри са запазени в пластичната украса на църквата „Йоан Студит" в Константинопол.[17]

В посочените примери от Преслав се констатира оригиналността на най-често срещания в преславската декорация вариант на канелюрата. Той е с плътно или контурно очертано езиче, което излиза от горната или долната основа и заема значителна част от дължината на канелюрата, понякога до половината на вътрешното й поле.

Този своеобразен тип се среща твърде рядко в паметниците, предшестващи каменната пластика и рисуваната керамика на Преслав. Къде бихме могли да търсим неговия произход? Може би един от най-ранните известни ни примери от този вид може да се види по корниза на порта в Персеполис от епохата на Дарий I Хистасп (края на VI в. пр. н. е.). На този корниз като в пчелна пита са наредени по три канелюри една над друга с дълги ажурни езичета.[18] Канелюри с плътни езичета в основата и разделителни стрелички между тях се виждат на базата на колона с надпис на Артаксеркс III (405—362 г. пр. н. е.) от Суза, сега в Лувър. От същата епоха е и една каменна порта на вила в Рувейха (Северна Сирия), чиято рамка е канелирана и от горния край на канелюрите към вътрешността излизат дълги езичета.[19] Подобни канелюри има и в украсата на къща в Ел Хит.[20] Примери има и от Източна Фригия.

По-късно, в ранновизантийската епоха вече, която за нас представлява непосредствен интерес по отношение на разглеждания мотив, той се среща в кръг от паметници, за които трудно бихме могли да предположим, че са могли да окажат влияние и да бъдат пример за българските майстори от IX—X в. Става дума за равенската каменна пластика, в която една от характерните черти на орнаменталния репертоар са канелираните пиластри по саркофази и амвони. От основите им излизат плътни релефни езичета, достигащи до средата на канелюрата, а отгоре — по-къси, само релефно оконтурени. По саркофазите на визиготските князе на Галия, датиращи към 500 г., се вижда същият мотив.[21]

В епохата, която предхожда разцвета на Преслав, когато се създават най-представителните му паметници, има друг вид образци, които са могли и сигурно са били използувани от творците на каменната декорация и художествената керамика в Преслав. Това са произведенията на персийската сасанидска металопластика. Те се разпространяват и са били, изглежда, на мода в дворците на тогавашните европейски феодални владетели. Нищо чудно. Всред тях има изключителни произведения на торевтиката. В тези произведения канелюрите или арките са мотив, който в използуването си не стои на последно място. Дълго езиче излиза от основите на наредените в дълги редици отделени със стрелички канелюри, гравирани обикновено по бордюра на съдовете. Така изглеждат те и в рисуваната преславска керамика, предназначена за архитектурна декорация, и в някои от примерите на каменната пластика.

Това може да ни накара с основание да мислим, че този мотив и неговата поява в преславската декорация са били инспирирани може би от широко разпространените паметници на сасанидската торевтика, които за преславските майстори са източник на мотиви и образци. И това не е странно явление за епоха, в която и в България, и в съседна Византия проникват масово в бита и културата, в паметниците на изкуството много и различни ирански по дух елементи. У нас за това говорят ред паметници на старобългарското изкуство. Такъв е и случаят с появата на полихромни елементи (рисувана глазирана керамика, многоцветни инкрустации) в архитектурната декорация. Полихромни

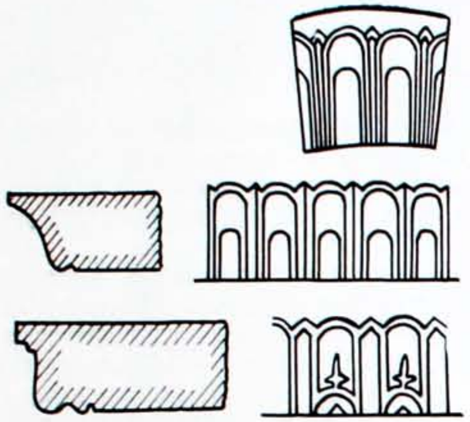

Обр. 8. Варовикови корнизи: от Кръглата църква и обр. 9 — от църква № 5 в Селище

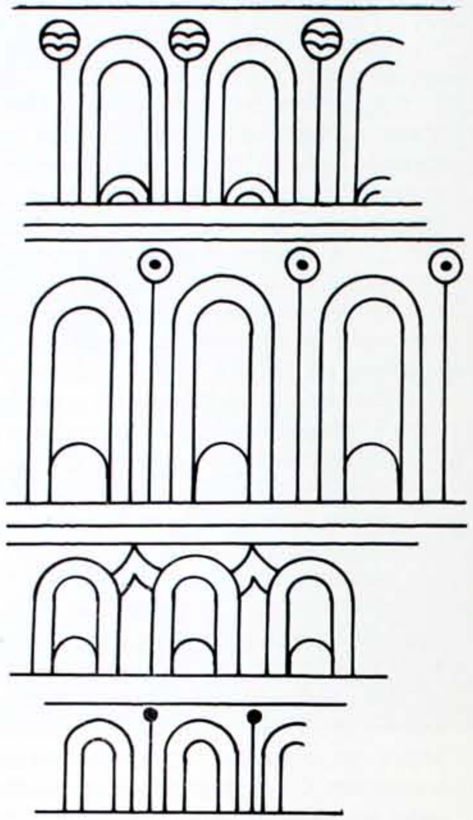

Обр. 10. Рисувана преславска керамика

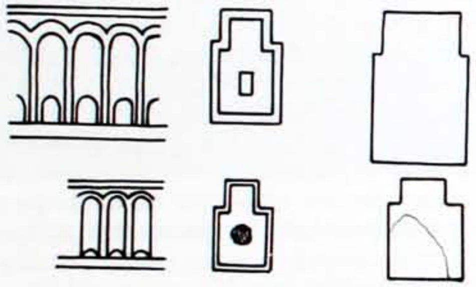

Обр. 11. Капители на обр. 2 и 3 — графични разрези и изгледи

търсения се проявяват дори в белите каменни плоскости. В някои случаи обичайният контраст между светлина и сянка в резбата по камък се замества от запълнени с цветна маса (при нас хоросан с примес на счукана тухла) засенчени плоскости.

Тази разновидност на канелюрата, изглежда, не е получила разпространение във византийските декоративни изкуства. От сравнително близка епоха и от съседен район в архитектурната декорация само на Неа Мони на о-в Хиос могат да се видят подобни мотиви. В този паметник общата декорация и схемата ѝ имат много общо с тази на преславските паметници.[22] В корниза под купола и този в католикона канелюрата с плътно дълго езиче е заместила другите мотиви и е заела цялата видима плоскост. Примерите от о-в Хиос поради своята изолираност подчертават още повече значението на преславските образци. При това известните примери от Преслав по време са по-ранни от тези във византийското изкуство.

Следователно бихме могли с основание да смятаме, че любимият в целия античен свят мотив на канелюрата, преминал през различни варианти и модификации в центровете на средиземноморския свят и Близкия Изток, намерил своя втора родина в България, развил се и разработил много и разнообразни варианти и станал присъщ на декоративното изкуство във втората българска столица.

БЕЛЕЖКИ

[1] J. Strzygowski, Kleinasien, Leipzig, 1903, с. 171.

[2] W. Calder, Monuments from Eastern Phrygeia. Monumenta Asiae Minoris Antiqua VII, Manchester, 1956, с. 8, табл. 3, № 44.

[3] O. Wulff, Die Coimesiskirche in Nikäia und ihre Mosaiken, Strassburg, 1903, с. 166 сл., обр. 30в.

[4] К. Шкорпил, Паметници от столица Преслав, Сборник 1000 години България, С., 1930, с. 216.

[5] Кр. Миятев, Кръглата църква в Преслав, С., 1932, с. 72, 60, 61, обр. 83_1, 108, 109.

[6] К. Шкорпил, Паметници от столица Преслав, табл. XXIV_4; Кр. Миятев, Кръглата църква в Преслав, с. 61.

[7] К. Шкорпил, Паметници от столица Преслав, табл. $XXIII_{1(2)}$; Кр. Миятев, Кръглата църква, с. 60, обр. 65_3.

[8] К. Шкорпил, Паметници от столица Преслав, с. 216, табл. XIX_3; Т. Тотев, Археологически музей Преслав, С., 1969, № 28.

[9] К. Шкорпил, цит. съч., табл. XXIV_2.

[10] Кр. Миятев, Кръглата църква, с. 72, обр. 108, 109, № 92.

[11] В. Иванова, Разкопки на Аврадака в Преслав, РП, III, 1949, обр. 19, с. 27, инв. № 3390, в Археологическия музей — София.

[12] К. Шкорпил, цит. съч., с. 217, табл. XXXVIII_8 б.

[13] Кр. Миятев, Преславската керамика, С., 1936, с. 30, 35, обр. 30—33.

[14] Т. Тотев, цит. съч., № 73.

[15] R. Demangel et E. Mamboury, Le Quartier des Manganes et la Prémière région de Constantinople, Paris, 1939, обр. 126.

[16] J. Ebersolt, A. Thiers, Les Eglises de Constantinople. Monuments de l'art byzantin, III, Paris, 1913, Album, табл. VIII, обр. 11, с. 47.

[17] J. Ebersolt, A. Thiers, цит. съч., табл. IV_1, обр. 4.

[18] A. Godar, Umetnost Irana, Beograd, 1965, репр. 65.

[19] R. Dussand, P. Deschamps, H. Seyrig, La Syrie antique et médiévale illustré, Paris, 1931, табл. 80.

[20] Н. П. Кондаков, Археологическое путешествие по Сирии и Палестине, СПб, 1904, табл. X.

[21] H. Peierce et R. Tyler, L'Art byzantin, Paris, 1932, I, № 105; Paris, 1934, II, № 17a, b, с. 65.

[22] J. Strzygowski, Nea Moni auf Chios, BZ V, 1896, с. 142—148, табл. I_2, III_2.

[23] A. Orlandos, Monuments byzantins de Chios II, Planches, Athènes, 1930, табл. 13, 16

LA CANNELLURE DANS LA DECORATION DE PRESLAV

M. Vaklinova

Résumé

La décoration plastique à Preslav — deuxième capitale bulgare — est extrêmement riche et variée avec des motifs de provenance classique. Une particularité qui est propre pour lui c'est l'application de la cannellure dans la sculpture décorative ainsi que dans la céramique peinte. Donc la cannellure est un exemple qui prouve l'interpénétration de mêmes éléments dans différents arts décoratifs.

A Preslav la cannellure a monté de la colonne sur les chapiteaux et les corniches où elle est présentée par nombre de variantes. Vraiment intéressents par leur forme et leur décoration sont les petits chapiteaux trapézoïdales dont les faces sont ornées par des cannellures. L'auteur suppose qu'ils ont fait partie de chancelles dans les églises. A présent ils sont connus par un nombre de variantes qui proviennent de différents monuments ce qui donne l'idée qu'ils ont été en vogue à l'époque (fin 9e s. — première moitié 10e s.) et qu'ils ont été crées par leurs maîtres en série.

Une particularité propre à la cannellure de Preslav ce sont leurs contours en relief et aussi les languettes plates qui poussent de leurs bases. Ce type de la cannellure est connu pendant l'antiquité classique en Syrie, Phrygie Orientale, Perse. Plus tard on le trouve sur les bords des calices sassanides. Dans la décoration plastique à Byzance c'est un élément rare et plus tardif que les exemples de Preslav. La parallèle la plus proche en est à Néa Moni à Chios.

L'auteur tient à souligner le grand nombre de variantes de la cannellure (l'arc) dans la céramique peinte à Preslav.

DIE KANNELÜRE IN DER ARCHITEKTONISCHEN DEKORATION VON PRESLAV

M. Vaklinova

Zusammenfassung

Die dekorative Plastik der zweiten bulgarischen Hauptstadt — Preslav, ist bemerkenswert reichhaltig an verschiedenartigen Motiven, besonders solchen klassischen Ursprungs.

Eine ihrer Eigentümlichkeiten besteht in der Verwendung von Kannelüren in der Bildhauerkunst, sowie in der bemalten Keramik. Bei der Verwendung dieses Motivs ist das Ineinandergreifen ein und derselben Elemente bei den verschiedenen Dekorationskünsten ersichtlich.

Die Kannelüre von Preslav geht von der Säule auf die Kapitell und Gesimse über und kommt in verschiedenen Varianten vor. Besonders interessant in der Form und Ausschmückung mit Kannelüren sind die kleinen trapezförmigen Kapitell, wahrscheinlich Elemente alter Altarscheidewände. Die Tatsache, daß dieselben in mehreren Varianten ausgefertigt sind und daß sie aus mehreren bisher bekannten Denkmälern stammen, spricht von einer Mode in ihrer Anwendung während ein und derselben Epoche, sowie von Meistern, die auftragsweise Details für verschiedene Gebäude, jedoch von ein un demselben Serientyp verfertigt haben.

Eine interessante Besonderheit der Preslaver Varianten der Kannelüre sind die mit Relief-Konturen versehenen oder massiven, verlängerten Zungen, die in der Basis verwurzelt sind. Während des Altertums sind dieselben bei den Denkmälern in Syrien, Ostphrygien und Iran anzutreffen, später auf den Bordüren sassanidischer Silberschüsseln. In der byzantinischen Plastik ist disser Typ eine Seltenheit, wobei zu bemerken, ist, daß die betreffenden Beispiele jungeren Datums sind als diejenigen der Preslaver Dekoration (Nea Moni von Chios).

Es muß noch hervorgehoben werden, daß dieser Typ in vielen bemalten Varianten und sehr oft bei Erzeugnissen aus Weißtonkeramik des Preslaver Typs vorhanden ist.

СРЕДНОВЕКОВНИ НЕКРОПОЛИ ОТ ТЪРГОВИЩКО

Д. Овчаров

Една от главните задачи пред Окръжния музей в Търговище през последните години бе издирването и проучването на паметниците на българското средновековие. Това се дължи преди всичко на факта, че районът, който обхваща сегашния Търговишки окръг, е тясно свързан исторически и културно със съдбата на Преслав през цялото време на неговото съществуване като столица на средновековна България и по-късно, когато по тези земи са минавали важни пътища от новата столица Търново към старата и обратно.

Средновековните археологически паметници в Търговишки окръг са все още слабо изучени. В настоящата работа ние публикуваме резултатите от проучванията на три средновековни некропола — първите два чрез краткотрайни сондажни разкопки, а третия — при редовни разкопки на средновековната крепост Крумово кале до Търговище.

СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ И ОСТАНКИ ОТ ЦЪРКВА В М. ЦЪРКВИЩЕ ДО С. ДОЛНА РОСИЦА

През 1960 и 1961 г. бе направено проучване на землището на с. Долна Росица, Търговищко, в района на бъдещата чаша на строящия се голям язовир. Малкото време, с което разполагахме, ни позволи да разкопаем две надгробни могили от тракийско време и да направим малък сондаж в близост с тях.[1] Разкопана беше площ от 250 м² на 200 м северно от могила № 1. Установи се наличието на два културни слоя — средновековен (дебел 0,40 м) и античен (до 1 м).

В античния пласт бе разкрита полуразрушена правоъгълна сграда, ориентирана по посоките на света (обр. 1). Запазените в южната част зидове са изградени от добре обработени камъни, споени с бял хоросан, твърде дебели за размерите на сградата — около 0,90 м, при това укрепени с по една подпора от изток и юг. Тази постройка е била разрушена и покривът, вероятно дървен с керемиди (тегули и имбрици), е паднал във вътрешността и южно, като е образувал пласт, дебел 0,30—0,40 м. Под този пласт се открива културен слой с жълт цвят и много въглени, сравнително богат на находки. Преобладават останките от керамика, която може да се обедини в две големи групи. Първата се състои предимно от малки съдчета, изработени от добре пречистена глина, която след изпичането е добила жълт и червеникав цвят. Често повърхността на тези съдове е бивала покривана с кафява ангоба. Втората група ни представя съдове от т. нар. сива и сивочерна тракийска керамика.

Измежду останалите находки се срещат железни предмети — ножове, гвоздеи, панти, бронзови ключове-пръстени, глинени тежести за стан, няколко фрагмента от капители от сив пясъчник и др. Бяха намерени две бронзови монети от Филип-баща (244—249) и от жената на Каракала Плавтила.

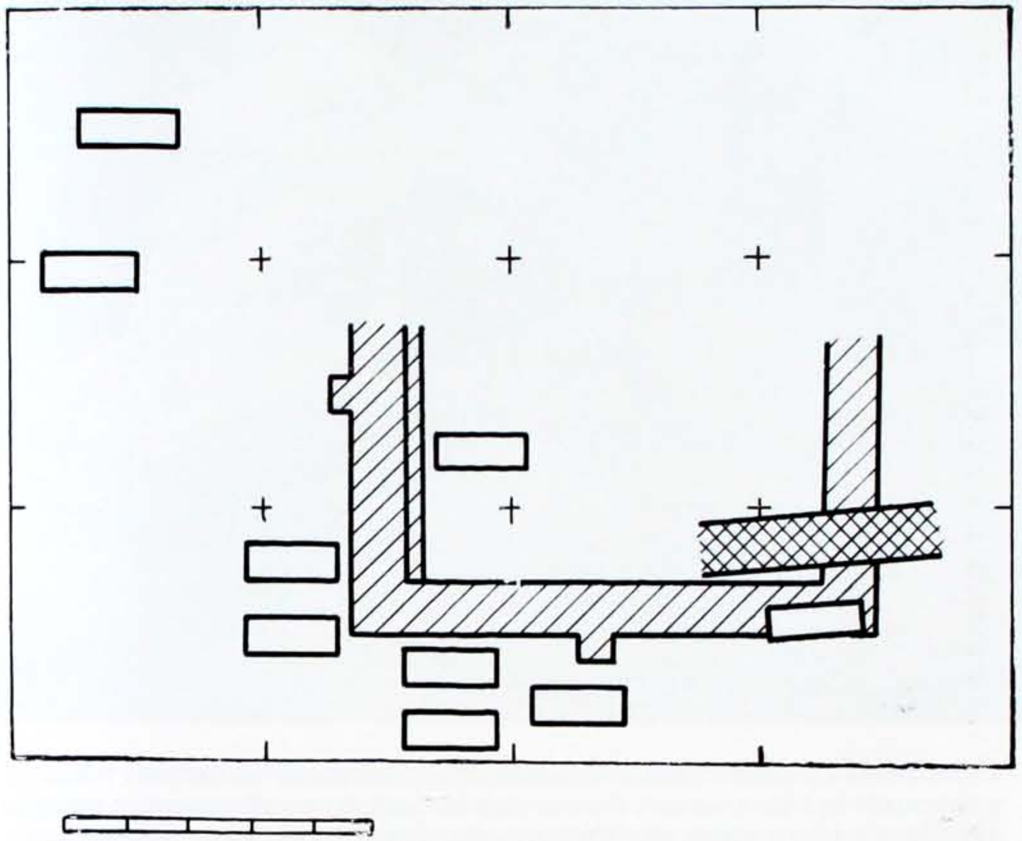

Обр. 1. План на разкопките при с. Долна Росица

Като изхождаме от керамиката и намерените монети, можем да заключим, че сградата, част от която беше разкопана, е била обитавана в края на II и през III в. и нейното разрушаване може да се отнесе към края на III в.

Средновековният пласт лежи върху рушевините на античната сграда, чието предназначение остава неясно. В квадрати B_4—B_5 върху античния зид се издига доста дебел (до 1 м) зид от едри неоформени камъни на кална спойка. Той е много разрушен и е запазен само в един ред камъни в продължение на около 3,5 м в посока изток—запад (обр. 2). От северната страна на този зид има доста дебел пласт от мазилка, състояща се от вар, примесена с пясък и сламки. Върху по-едрите фрагменти личат останки от стенописи, за които е употребена червена, жълта (бежова), кафява и черна боя. Най-често на червен фон са били нанасяни рисунки с черни и жълти линии, но поради малките размери не могат да се доловят по-определени очертания. Културният пласт не съдържа почти никакви находки, като изключим няколко бронзови апликации и фрагменти от бронзови кръстове.

На различни места и дълбочина (от 0,30 до 0,90 м) в направения сондаж бяха разкопани девет гроба, които се отнасят също към средновековната

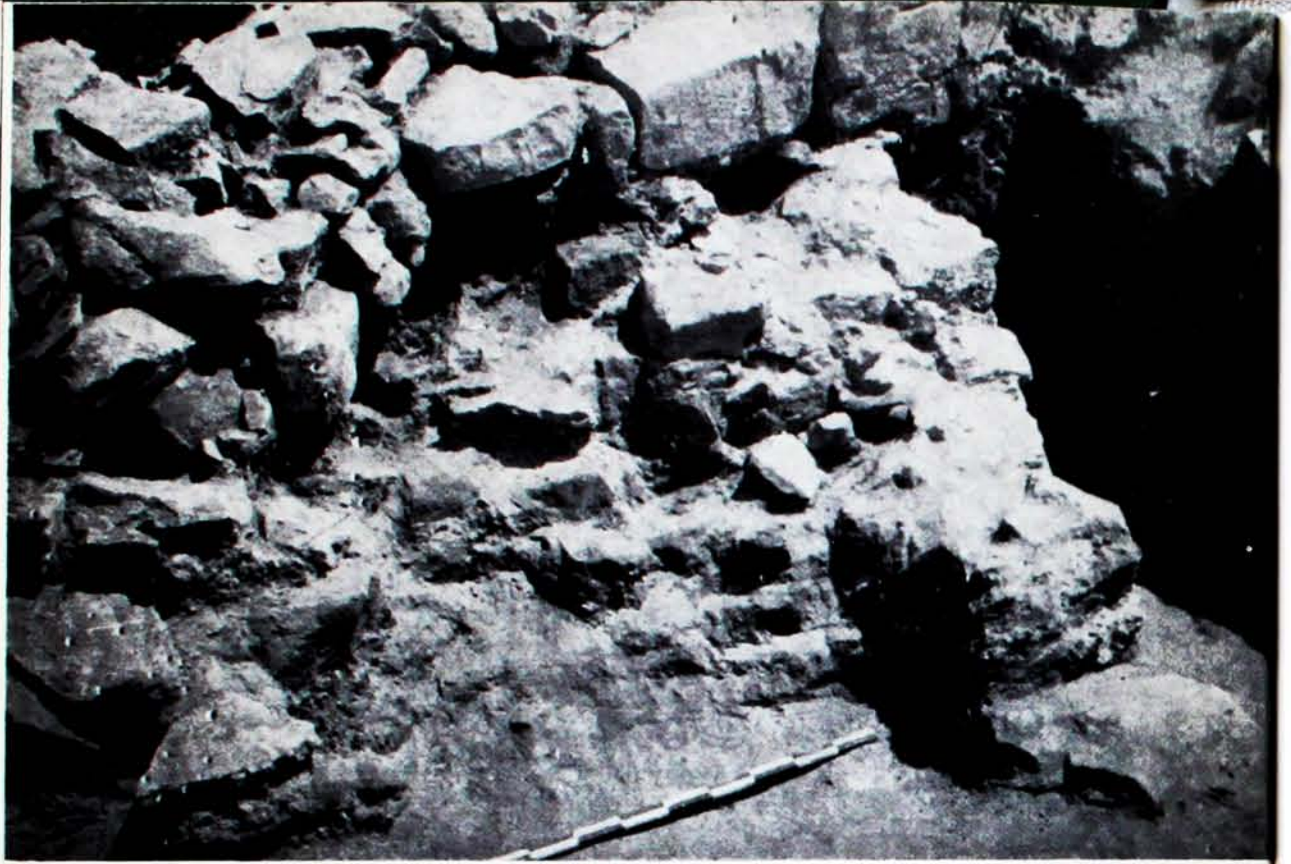

Обр. 2. Средновековен зид върху антична сграда при с. Долна Росица

епоха. Всички погребения са извършени чрез трупополагане направо в земята и ориентирани запад—изток. В разполагането им не се наблюдаваше никакъв ред. По всичко изглежда, че 4 от тях са извършени по двойки и едновременно (№ 1—2 и № 5—6). На по-голяма част от погребаните ръцете са били положени на гърдите. Костите са полуизгнили и смачкани от насипа. Повечето гробове попадат извън античната сграда, само № 8 (кв. $В_3$) се намира в нейните очертания на дълб. 0,80 м, а № 9 (кв. $А_6$) е вкопан в основите на югоизточния ъгъл на античната постройка. Гробният инвентар е извънредно беден: само в гроб № 2 се намери обеца от тънък меден тел до черепа и в гроб № 7— обеца, която представлява сферично кухо топче, украсено с редове пъпки, нанизано на бронзов тел.

Към описаните гробове трябва да прибавим и разкопаните през 1960 г. пет погребения в могилния насип на могила № 2.[2] При тях наблюдаваме абсолютно същия погребален обред и почти пълно отсъствие на погребален инвентар с изключение на едно бронзово кухо сферично копче, намерено при вратните прешлени на един от скелетите.

Както се вижда, върху останките на античната сграда е била издигната друга постройка. Всички данни говорят, че това е било християнска църква. В близост с нея е бил разположен некропол, в който е погребвано сравнително бедно население.

Липсата на инвентар в погребенията, оскъдните находки в средновековния пласт и особено липсата на керамика затрудняват до голяма степен датировката. Двете обеци можем с голяма положителност да отнесем към епохата на ранното българско средновековие — IX—XI в., по аналогии с такива от

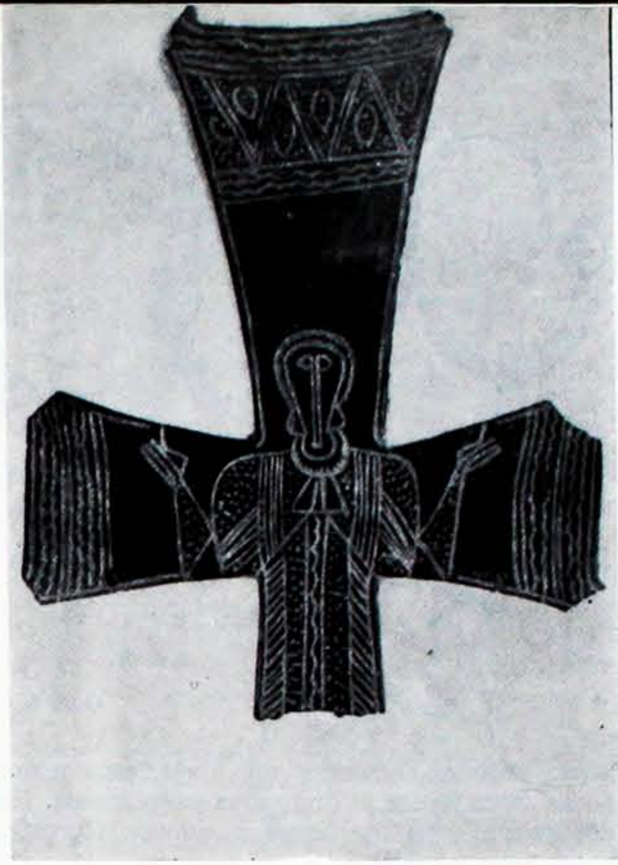

Обр. 3. Бронзов кръст от с. Долна Росица

Мадара,[3] Църквище (Клисекьой), Пирдопско,[4] Ловеч,[5] Виница, Преславско[6] и други находища. За по-сигурна датировка много помага един от намерените бронзови кръстове (обр. 3). Върху него чрез врязани линии и точки е представена Богородица Оранта, силно схематизирана. Краищата на раменете са украсени с прави и зигзагообразни линии и точки. Иконографските особености на това изображение го поставят определено в средата или края на X в.[7] За една такава датировка говорят подобни находки от различни краища на Балканския полуостров.[8] Най-близка аналогия на представения образ върху кръста от Долна Росица намираме върху един кръст, произхождащ от Преслав, който също може със сигурност да се отнесе към IX—X в.[9]

Въпреки че не можем с точност да определим хронологическите граници, когато са съществували църквата и некрополът, може да се предполага, че те са били използвани през IX—X в. и вероятно са били разрушенч и изоставени през XI в.

СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ В М. ЦЪРКВИЩЕ ПРИ С. ЛИЛЯК

По време на изкопни работи за напоителен канал в м. Църквище на около 3 км югоизточно от с. Лиляк, Търговищко, през 1965 г. бе установено местоположението на още един средновековен некропол. Осемте гроба, които разчистихме, бяха разположени на терен със значителен наклон. Останки от селище наоколо не можахме да установим.

Погребенията бяха извършени по традиционния християнски обичай на дълбочина 0,50—0,80 м. Мъртвите са били полагани на гръб, ориентирани

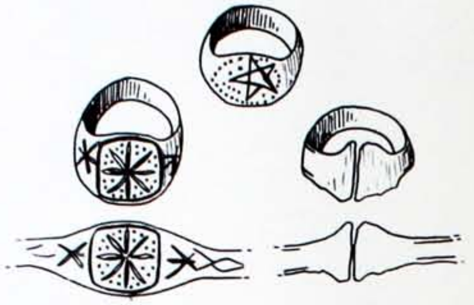

Обр. 5. Пръстени от некропола при с. Лиляк

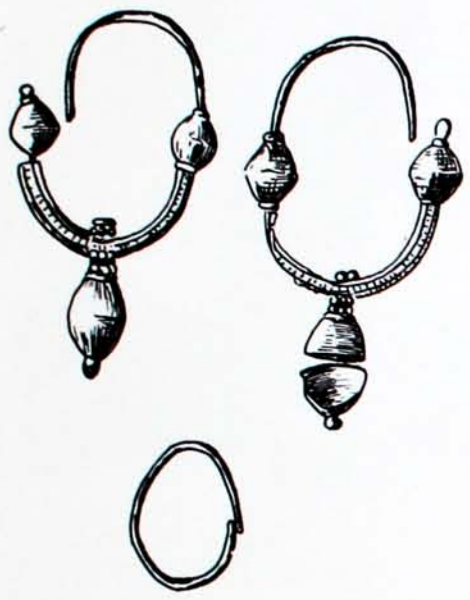

Обр. 4. Обеци от некропола при с. Лиляк

запад—изток, с опънати долни крайници и ръце, поставени на гърдите. Нямаше никакви следи от гробни съоръжения. Два от скелетите бяха детски, а останалите — на възрастни индивиди. Погребален инвентар липсваше само в детските гробове.

Гроб № 1. До черепа бяха намерени две бронзови обеци, представляващи сърповидно завит тел, на който бяха нанизани две овални кухи топчета. Трето, по-голямо, е прикрепено от долната страна на тела и е украсено с гранули. Обща вис. 5,6 см (обр. 4). Между ребрата на скелета бяха пръснати 16 мъниста от стъклена паста с цилиндрична форма. Четири от тях имат жълт цвят, останалите са сини.

Гроб № 2. До дясната ръка имаше два бронзови пръстена с диаметър на халката 0,02 м. Единият има квадратна плочка, украсена с врязани пресечени линии и точки. Вторият също е имал плочка, която липсваше (обр. 5).

Гроб № 4. При вратните прешлени бе намерено сферично копче от полупрозрачно синьо стъкло с диам. 1,2 см. В горната си част то има израстъче, което образува ухо за пришиване.

Гроб № 6. Намери се копче като това от гроб № 4, направено от полупрозрачно зеленикаво стъкло.

Гроб № 7. Обеца от тънък меден тел, която образува незатворена халка 1,7/2,2 см (обр. 4).

Гроб № 8. До дясната ръка бронзов пръстен с диам. 2 см. Върху елипсовидна плочка (1,1 на 1,4 см) е врязана пентаграма, заобиколена от два реда изчукани точки. До черепа бяха събрани фрагменти от глинен съд, изработен на колело от не особено прецизно пречистена глина с червен цвят, с кръгло, нерязано и грапаво дъно (диам. 7,3 см). Съдът е запазен на височина 12 см и стените му са силно опушени отвън и отвътре.

Успоредици на находките от некропола при с. Лиляк можем да открием в голяма част от известните некрополи в България, които изследвачите отнасят обикновено към IX—XII в. Така например обеците, които описахме,

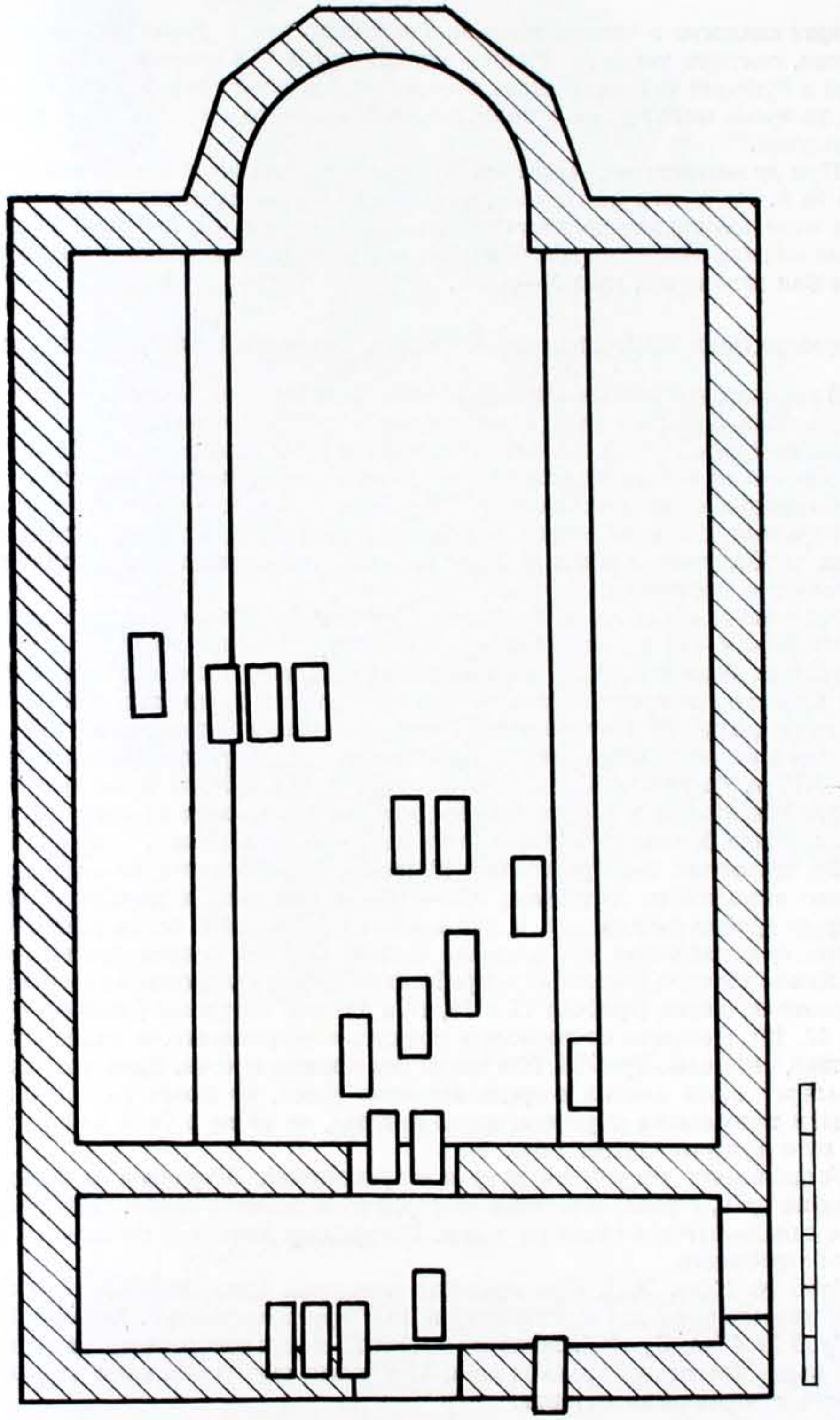

Обр. 6. План на погребенията в крепостта „Крумово кале“

намират аналогия в находките от м. Градището при с. Якимово, Михайловградско, които са точно датирани с монети от X в.[10] В некропола Пятра Фрекъцей в Румъния такива обеци се отнасят със сигурност към X—XII в.[11] Към същото време могат да се отнесат и останалите находки — мъниста, копчета и пръстени.[12]

При датирането на некропола от особено значение е намереният съд в гроб № 8. По състав на глината, форма и начин на изработка той по нищо не се отличава от характерната за Преслав керамика от X—XI в. Така въз основа на направените паралели трябва да приемем, че некрополът при с. Лиляк е бил използуван през X—XII в.

СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ В КРЕПОСТТА КРУМОВО КАЛЕ ДО ТЪРГОВИЩЕ

В продължение на няколко години бяха проведени археологически разкопки на крепостта Крумово кале, намираща се в западната част на Преславския балкан, на 7 км от град Търговище. Нейните останки се издигат на висок хълм, който почти от всички страни има стръмни склонове и само на изток тесен език го свързва с планинската верига. Местоположението на крепостта е много благоприятно, тъй като от нея се открива широк обзор на север и са налице всички необходими условия да бъде успешно отбранявана с малки сили от многочислен противник.

Разкопките показаха, че крепостта е възникнала през епохата на късната античност — V—VI в., като част от цялостната система на отбрана на Византийската империя срещу варварските нашествия. По-късно крепостта е била използувана през епохата на Първото българско царство — IX—X в., след един хиатус от няколко века. Трети, при това най-значителен културен слой показва интензивен живот през късното българско средновековие — XIII—XIV в. Резултатите от цялостното проучване ще бъдат публикувани отделно, а в настоящата работа разглеждаме само останките от един късен некропол, който бе открит в очертанията на крепостната стена.

От некропола бяха разкопани 19 гроба. Погребенията са извършвани направо в земята на дълбочина 0,20—0,60 м, вероятно в дървени сандъци без други гробни съоръжения. И тук, както в некрополите, които разгледахме по-горе, не се забелязва да е спазвано някакво особено подреждане на гробовете. Явно е обаче, че няколко от погребенията са били извършени едновременно и групово по двама (гробове 15 и 16, 17 и 18) или по трима (гробове 4, 5, 6 и 11, 12, 13). Повечето от гробовете попадат в очертанията на късноантична базилика, като само гроб № 19 е извън нея в южна посока. Една част от тях се намират доста плитко в средновековния пласт, но повечето са вкопани в пода и зидовете на църквата, което показва, че тя не е била използувана вече като култова сграда (обр. 6).

Установеният погребален ритуал е християнски. Мъртвите са били полагани на гръб, с ръце, скръстени на гърдите, и опънати крака. Ориентировката е запад—изток с глава на запад. Погребален инвентар бе намерен при 12 от погребаните.

Гроб № 2 (кв. $Ж_4$). При вратните прешлени едно бронзово сферично копче, направено от две припоени една към друга половинки. Диам. 1,2 см.

Гроб № 4 (кв. $Б_3$—$В_3$). Запазени няколко безформени парчета от сърмена тъкан върху костите на гръдния кош. Материята има тъмен цвят, сърмата е златиста с червеникав оттенък.

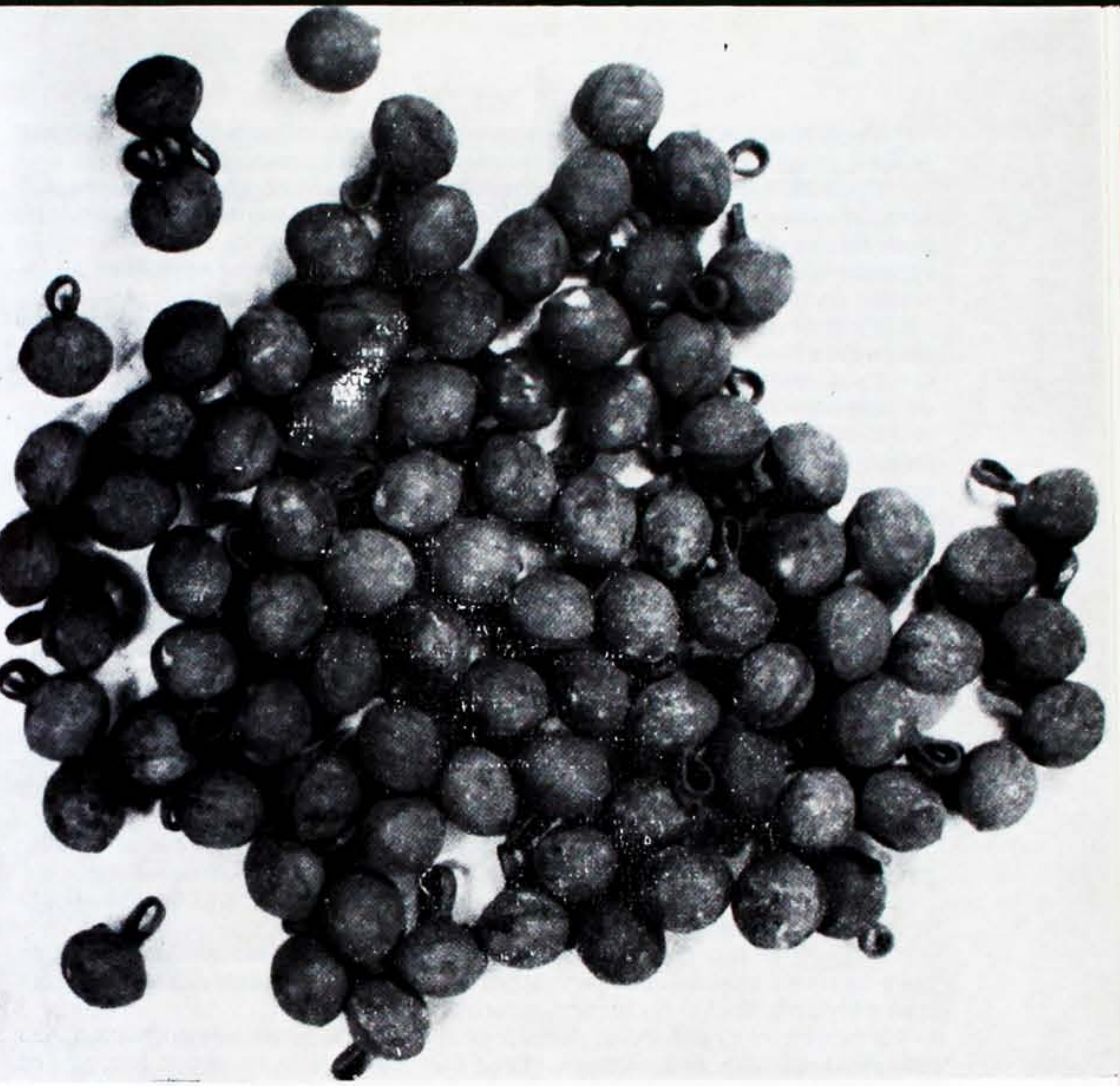

Обр. 7. Копчета от гроб № 7 — „Крумово кале“

Обр. 8. Сърмена тъкан от гроб № 13 — „Крумово кале“

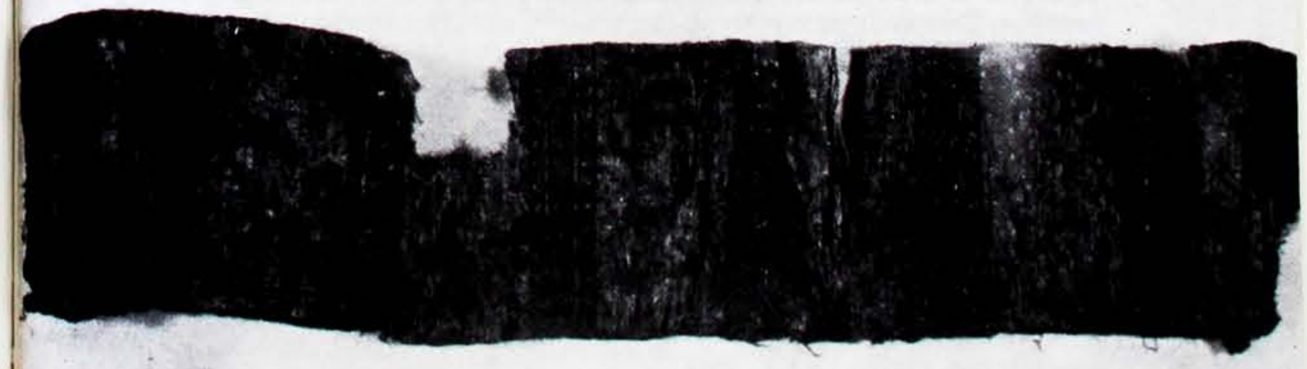

Гроб № 6 (кв. $Б_3$—$В_3$). Измежду ребрата бяха събрани безразборно разпилени 21 сферични посребрени бронзови копчета с диам. 0,9 см.

Гроб № 7 (кв. $Д_3$). Намерени бяха 85 сферични посребрени бронзови копчета, напълно идентични с тези от другите гробове. Около китките на двете ръце имаше по 10 копчета, а останалите бяха разположени върху костите на гръдния кош в две редици надлъжно на тялото от вратните прешлени до тазовите кости (обр. 7)

Гроб № 10 (кв. $Е_3$). Между ребрата в горната половина на гръдния кош сферично смачкано бронзово копче със следи от позлата. Диам. 1 см.

Гроб № 12 (кв. $З_2$—$И_2$). Върху темето на черепа следи от сърмена тъкан, от която са запазени само няколко сърмени нишки.

Гроб № 13 (кв. $З_2$—$И_2$). На челото на черепа се намери парче сърмотъкан плат с дължина 26,5 см и ширина 12 см, прегънат по дължината, за да образува лента (ширит), широк 6 см. Изтъкан е на редуващи се тъмни и светли ивици: светлите — златна сърма, а тъмните — обагрена в червена боя памучна тъкан. Платът е прогнил на места, но все пак сравнително добре запазен (обр. 8).

Върху плата беше забодена сребърна позлатена карфица от тънък тел (дълж. 4 см), която в единия край имаше нанизано кухо сферично топче. Чрез тази карфица сърменият ширит е бил прикрепен към косите на погребаната жена.

Гроб № 14 (кв. $Б_4$—$Б_5$). В поясната част на скелета се намери тока от дебел железен тел, лъковидно извита. Размери 5,3 на 5 см.

Гроб № 15 (кв. $Г_4$). На правилно отчупеното дъно на глинен съд до черепа бе поставен кръст, направен от две тесни медени пластинки, всяка от които има по четири дупчици.

Гроб № 16 (кв. $Г_4$). Между ребрата на скелета се намери бронзово сферично топче от обеца с изчукани по него два реда пъпки. Диам. 1,3 см.

Гроб № 17 (кв. $Ж_3$). При вратните прешлени фрагмент от сферично бронзово позлатено копче.

Гроб № 19 (кв. $О_{14}$—$О_{15}$). До черепа се намериха две обеци. Едната от тях е халка от тънък меден тел. Другата е направена от три нанизани на тел кухи сферични бронзови топчета с диам. 1,1 см.

Намерените в гробовете предмети позволяват да дадем сравнително точна датировка на некропола. Сферичните бронзови копчета са добре познати от проучването на много средновековни некрополи и се отнасят към епохата на късното българско средновековие — XIII—XIV в. С монети от Иван Александър са сигурно датирани погребенията при с. Радювене, Врачанско, където са намерени по 10 до 15 копчета около китките на ръцете.[13] Голямо количество копчета (54 броя) са намерени върху гърдите на погребания в гроб 79 от некропола в Ловеч, който се датира към XII—XIV в.[14] В едно погребение от Ловешката крепост, отнасящо се към XIII—XIV в., са намерени 53 копчета — по 14 в долната част на ръкавите в два реда по 7, а останалите — върху гърдите.[15] Различно количество копчета са намерени в гробове от некропола на с. Негованевци, Видинско, датирани много точно с монети от втората половина на XIV в.[16] Бронзови сферични копчета притежаваме от погребения в Мадара,[17] от проучванията в Родопите напоследък[18] и в други места.

Както се вижда, по-голямата част от погребаните в некропола в крепостта Крумово кале нямат гробен инвентар или той се състои от едно копче, с което несъмнено е била закопчавана дрехата (вероятно риза) високо под брадичката. В гробове № 6 и 7 големият брой копчета свидетелствува за наличието на значително по-тежка дреха. Това особено важи за гроб № 7, в който броят на намерените копчета е най-голям в сравнение с известните досега (85). Вероятно погребаният в него мъртвец е бил облечен с дълга дреха, която се е закопчавала отпред с два реда гъсто поставени копчета, имала е дълги ръкави, украсени при китките с по един ред копчета. Приблизително такова е разположението на копчетата върху дрехата на ктиторите в стенописите на Земенската църква и други църкви в Западна България, върху което беше вече обърнато внимание от някои изследвачи.[19] Този обичай се запазва и по-късно. В стенописите на църквата „Св. Богородица Петричка", датирани сигурно от 1643 г., ктиторите са изобразени със старинни болярски облекла, които се закопчават на гърдите и при ръкавите с редове от по десетина копчета.[20] Етнографските данни показват, че този обичай се запазва в народното облекло до неотдавна. Това е, защото копчетата са имали не само практическата задача да закопчават дрехата, но с изработката си, материала и подреждането върху дрехата са играели роля на украса.

За определяне датата на некропола допринасят намерените в няколко гроба части от сърмена тъкан. Подобни находки са известни на много места в България — Църквище (Клисекьой), Кърджали, Враца, Неговановци и други.[21] Но най-много са намерени в средновековната столица Търново — на Трапезица и Царевец, в Асенова махала (църквата „Св. Димитър") и в района на гара Трапезица.[22] Най-общо тези находки се отнасят към епохата на Второто българско царство. Особено близка аналогия на тъканта от Крумово кале намираме в добре запазените сърмени късове от търновския некропол, които в по-голямата си част са служили за украса на главата и се отнасят с положителност към XIII—XIV в. Аналогиите със средновековните стенописи, които и в този случай можем да направим (особено образа на болярката Доя от Земенския манастир)[23], както и останалите материали от некропола — обеци, мъниста, желязна тока, керамика, подкрепят една такава датировка.[24]

Въз основа на приведените аналогии, а също така и при съпоставянето с материалите от най-късния културен пласт (предимно керамика и монети от Иван Александър) ние със сигурност можем да твърдим, че некрополът от „Крумово кале" се отнася към втората половина на XIV в. и трябва да се свърже с българското население, което е обитавало крепостта по това време.

Откриването на късен некропол върху останките на по-стара църква не е нещо необикновено. Такива са некрополите при Църквище (Клисекьой), Ловеч, Търново, некрополът върху Еленската църква при Пирдоп и други. В случая интерес представлява фактът, че нашият некропол се намира в пределите на крепостта на няколко метра от крепостната стена. Като се прибави към това обстоятелството, че начинът на погребване носи белези на известна прибързаност,[25] че много от гробовете се намират между останките от зидове на средновековни сгради и голяма част са съвсем плитко — 0,20 м, от повърхността, ще трябва да предположим, че погребенията са извършени в момент, когато живите не са разполагали с достатъчно време за това, нито са имали възможност да направят това в редовен некропол, какъвто трябва да търсим извън очертанията на крепостната стена. Такъв един напрегнат момент може да бъде продължителна и изтощителна обсада на крепостта, свързана с измирането на хора от глад, болести и вражески атаки. Твърде вероятно е това да е станало по време на турските нашествия и постепенното завладяване на българските земи, още повече, че цялостният живот на крепостта прекъсва рязко в края на XIV в. Засега обаче ние нямаме убедителни аргументи, чрез които да превърнем нашата догадка в исторически факт. Без съмнение по-нататъшните проучвания на крепостта ще потвърдят или ще коригират нашите предположения относно характера на некропола и съдбата на българското население там в края на XIV в.

БЕЛЕЖКИ

[1] За резултатите от разкопаването на надгробните могили вж. Д. Овчаров, Могилни погребения при с. Долна Росица, Търговищко, Археология, III, 1961, кн. 4, с. 61сл.

[2] Пак там, с. 65.

[3] В. Миков, Гробни находки, сб. Мадара, I, 1934, с. 147, обр. 134, 135.

[4] П. Мутафчиев, Кръстовидната църква в с. Клисекьой, ИБАД, V, 1915, с. 95 сл.

[5] С. Георгиева, Р. Пешева, Средновековен български некропол край гр. Ловеч, ИАИ, XX, 1955, с. 541, обр. 39.

[6] Т. Тотев, Старобългарски некропол в чашата на язовир „Виница", ИНМ — Шумен, IV, 1967, с. 40, обр. 7.

[7] К. Миятев, Палестински кръстове в България, ГНМ, 1921, обр. 61, 70, 73; O. Wulff, Altchristliche und mittelalterliche Bildwerke, I, Berlin, 1909, табл. X, № 927, 929, 930.

[8] П. Мутафчиев, Еленската църква при Пирдоп, ИБАД, V, 1915. с. 73, обр. 47_5; Соня Георгиева, Кръстове енколпиони от средновековен Преслав, Сб. Д. Дечев, 1958, с. 608; B. Aleksova, Prosek—Demir. Kopija. Slovenska nekropola i slovenske nekropole u Makedoniyi, т. I, Skopje—Beograd, 1966, т. XXI, 279.

[9] С. Георгиева, цит, съч., с. 608, обр. 3_1.

[10] А. Милчев, Ранносредновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България, Археология, V, 1963, с. 24, обр. 2.

[11] Петре Аурелиан, Предварительные сведения в связи с хронологией могильника в Пьятра Фрекэцей, Dacia NS, VI, 1962, с. 232, 14.

[12] Вж. А. Милчев, цит, съч., с. 26—27, обр. 4—5, с. 31, обр. 10; П. Аурелиан, цит, съч., с. 232; Т. Тотев, цит съч., с. 40, обр. 7; Е. Манова, Археологически проучвания в района на Златоград, Археология, VI, 1964, кн. 4, с. 21—22, обр. 4, 5, 6; С. Георгиева, Средновековни некрополи в Родопите, Родопски сборник, 1, 1965, с. 132—133.

[13] К. Миятев, Български могилни погребения от XIV в. при с. Радювене, Врачанско, ИАИ, V, 1929, с. 341 сл.

[14] С. Георгиева, цит. съч., ИАИ, XX, 1955, с. 548, обр. 43_1.

[15] Й. Чангова, Разкопки на Ловешката крепост, Археология, VIII, 1966, кн. 2, с. 32 сл.

[16] Д. М. Митова—Джонова, Археологически данни за селската носия в Северозападна България през XIV в., ИЕИМ, кн. III, 1958, 39 сл.

[17] В. Миков, цит, съч., обр. 133.

[18] Е. Манова, Църквата в Кърджали, Родопски сборник, 1, 1965, с. 209.

[19] Д. М. Митова—Джонова, цит. съч.

[20] Й. Иванов, Асеновата крепост на Станимака и Бачковския манастир, ИБАД, II 1911, с. 224, обр. 14.

[21] Вж. ИБАД, V, 1915, с. 95 сл.; Родопски сборник, 1, 1965; ИАИ, XXII, 1959, с. 351; ИЕИМ, III, 1958.

[22] И. Йорданов, Археологически находки на Трапезица, Училищен преглед, XXV, 1926, с. 2004; Н. Ангелов, Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г., Археология, IV, 1962, кн. 4, с. 22; М. Москов, Разкопките в черквите „Св. Димитър" и „Св. 40 мъченици" в Търново, Търново, 1912, с. 12; Н. Ангелов, Средновековен некропол в Търново, ИОМ — Търново, I, 1962, с. 23 сл.

[23] Й. Иванов, Старински църкви в Югозападна България, ИБАД, III, 1912, с. 63—64, обр. 56.

[24] Така напр. пълна аналогия на сребърната игла, с която е прикрепена сърмената лента от гроб № 13, намираме в некропола при Ловеч. Вж. С. Георгиева, цит. съч., с. 546, обр. 43_3.

[25] Подобно нещо е наблюдавала Е. Манова при някои погребения в некропола при Кърджали. Вж. Е. Манова, цит съч., с. 209.

NECROPOLES DU MOYEN AGE DE TARGOVIŠTE

D. Ovčarov

Résumé

Dans cet article l'auteur donne les résultats des fouilles effectuées dans trois nécropoles du Moyen Age dans le district de Târgovište au cours de ces dernières années. Ce sont les premières études systématiques de la culture médiévale dans ce district.

La première d'entre elles fut découverte dans le territoire du village Dolna Rositza lors des fouilles pratiquées dans le bassin du barrage en cours d'édification. On y a déblayé les restes d'une église médiévale, dont les fondations furent posées sur un édifice antique. Les 14 ensevelissements, mis au jour, comprennent un inventaire pauvre remontant au IX—Xe s. On suppose que l'église avait été détruite vers le XIe s. lorsque la nécropole cessa de servir aussi.

La seconde nécropole fut découverte d'une manière fortuite près du village Liljak en 1965. On y a mis au jour 8 tombes avec un inventaire caractéristique. Cette nécropole doit être rattachée à d'autres nécropoles attribuées au X—XIIIe s. La troisième nécropole se trouve dans la forteresse de «Kroumovo Kale» à 7 km de Târgovište. On y a déblayé 19 ensevelissements. La plupart des tombes ont un inventaire composé surtout de parures. Les plus caractéristiques sont des boutons sphériques de bronze. Le plus souvent on trouve une seule pièce par tombe, mais dans certaines d'entre elles il y en a en grande quantité; enfin la tombe No. 7 en contient 85. C'est le plus grand nombre découvert jusqu'ici en Bulgarie. Dans quelques tombes on a trouvé conservées des morceaux d'étoffes tissées d'or. A partir d'analogies avec d'autres lieux et de l'inventaire restant cette nécropole doit être datée de la seconde moitié du XIVe s.

L'auteur relève comme particulièrement intéressant que cette nécropole se trouvait dans les limites de la forteresse, non loin du mur d'enceinte sur les vestiges d'une basilique des premiers temps de l'Empire Byzantin. Ces ensevelissements y furent effectués probablement à une époque critique de la forteresse, lorsque la population ne pouvait enterrer ses morts dans une vraie nécropole hors de la forteresse. C'est, selon l'auteur, la seule explication correcte que l'on pourrait en fournir. Il se pourrait bien que ce moment critique fût un siège prolongé, probablement à l'époque de l'invasion des Turcs, ce qui d'ailleurs est confirmé aussi par les autres matériaux archéologiques livrés par les fouilles. Ils permettent de constater que la vie dans cette forteresse avait brusquement cessé d'exister à la fin du XIVe s.

L'étude partielle des stations médiévales et la détermination des lieux de la région de Târgovište, et tout particulièrement le nombre des nécropoles, montrent que ces terres étaient intimement liées historiquement et sur le plan culturel au sort de Preslav pendant toutes les années où elle fut la capitale de la Bulgarie, et plus tard aussi comme nœud des grandes voies de communication avec la nouvelle capitale Tirnovo.

MITTELALTERLICHE NEKROPOLS BEI TARGOWISTE

D. Ovčarov

Zusammenfassung

In dem Artikel wurden die Ergebnisse aus den Ausgrabungen dreier mittelalterlichen Nekropols im Gebiet von Targowiste gegeben. Das sind die ersten systematischen Ergebnisse der mittelalterlichen Kultur in diesem Gebiet.

Das erste Nekropol ist in der Nähe des Dorfes Dolna-Rossiza bei den archäologischen Erforschungen an der Staunbeckenbaustelle gefunden. Freigelegt wurden die Reste einer mittelalterlichen Kirche, deren Fundamente auf einem alten Gebäude gelegt wurden. Die freigelegten, insgesamt 14 Begräbnisse haben armes Inventar und gehören zu dem 9.—10. Jahrhundert. Voraussichtlich wurde die Kirche im 11. Jahrhundert zerstört. Dann benutzte man auch das danebenliegende Nekropol nicht mehr.

Das zweite Nekropol wurde zufällig beim Dorf Liljak im Jahre 1965 freigelegt. Ausgegraben wurden nur 8 Gräber, die aber wichtigen Inventar enthielten. Dies Nekropol ist mit anderen Nekropols verbunden, die zu den 10.—12. Jahrhundert gehören.

Das dritte Nekropol befindet sich in der Festung «Krumowo kale», 7 km von Targoviste entfernt. Gefördert ans Tageslicht wurden 19 regelrechte Begräbnisse. In den meisten Gräbern ist Inventar, vorwiegend Schmuck — gefunden. Der wichtigste Fund sind die sphäreförmigen Knöpfe aus Bronze. Sie sind je ein Knopf in jedem Begräbnis, aber in einigen Gräbern sind die Knöpfe in großer Zahl vorhanden. Im Grab Nr. 7 sogar 85. Das ist die größte Zahl, die in Bulgarien bisher bekannt und freigelegt wurde. In einigen Gräbern wurden auch gut erhaltenen Stücke goldgewebten Tuches gefunden. Auf Grund der Analogien mit den anderen Ortschaften und den übrigen Inventar aus den Ausgrabungen in der Festung wird das Nekropol mit der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts datiert.

Von besonderem Interesse ist die Tatsache, daß das obenerwähnte Nekropol sich im Umkreis der Festung befand, nicht weit von der Festungsmauer, auf den Ruinen einer Basilika aus frühbysantinischen Epoche. Die einzig richtige Erklärung dieser Tatsache ist, daß die Begräbnisse in einem für die Bevölkerung kritischen Moment stattgefunden haben. Da bestand keine Möglichkeit die Begräbnisse in einem richtigen Nekropol außerhalb der Festung zu machen. Ein solches kritisches Moment war voraussichtlich eine langdauernde und erschöpfende Belagerung. Aller Wahrscheinlichkeit nach war dies der Einfall der Türken. Dafür zeugt auch das übrige Komplexmaterial aus den Ausgrabungen. Man versteht, daß das Leben in der Festung auf einmal ein Ende hatte — das war im 14. Jahrhundert. Ihre beträchtliche Zahl zeigt, daß dieses Gebiet historisch und kulturell mit dem Schicksal von Preslaw eng verbunden war. Und zwar in der ganzen Zeit, als Preslaw die Hauptstadt von Bulgarien war — auch später, da hier wichtige Straßen von der alten Hauptstadt Preslaw nach der neuen Hauptstadt Tirnowo führten.

ПИСМА НА ЙОРДАН С. ГОСПОДИНОВ ДО ПРОФ. ВАСИЛ Н. ЗЛАТАРСКИ

П. Петров

На българската научна и културна общественост са известни големите заслуги на видния преславски гражданин Йордан С. Господинов за проучването на стария Велики Преслав, за разкопаването на Симеоновия дворец, Кръглата църква и манастира в Патлейна, за построяването на музей и опазването на намерените предмети, а така също и за популяризирането на Преслав. Не случайно се говори, че без Йордан Господинов много от преславските старини не биха били достояние на науката и до ден днешен.

Нова светлина върху тази богата, разностранна и народополезна дейност хвърлят писмата на Йордан Господинов до проф. Васил Н. Златарски, съхранявани във фонда на последния в Архива на Българската академия на науките.

Запазени са всичко 31 писма. Първите четири са от 1909 г. След едно десетгодишно прекъсване кореспонденцията продължава и се усилва успоредно с усилване темповете на разкопаване и проучване на стария Преслав. Последните писма са от 1930 г.

Първите писма от 1909 г. са много показателни за дейността на Йордан Господинов като бъдещ изследвач на Преслав. Те издават неуверения, недостатъчно осведомения, но изпълнен с желание да узнае всичко за стария Преслав изследовател. Заедно с поставените въпроси, на които иска да получи отговор, той иска и литература — да прочете всичко писано за втората столица на Първата българска държава. Нещо повече. Той замисля да събере цялата литература за Преслав към библиотеката на археологическото дружество „Тича", мечтае за бъдещи разкопки, а скоро изказва и първите си предположения — дали разкопаваната постройка в Патлейна не е манастирът на княз Борис?

Обръщането на Йордан Господинов към проф. Васил Златарски не е случайно. Още в края на XIX в. В. Н. Златарски прави първите разкопки на Симеоновия дворец в Преслав. Освен това положението на В. Н. Златарски като ръководител на катедрата по българска история в университета и авторитетът му като учен са били повече от нужни, за да се заеме човек с проучването на Преслав. Защото в началото на XX в. вече се бе утвърдило убеждението, наложено от големи авторитети, като Ф. Успенски и К. Шкорпил, че проучването на Преслав е безнадеждно и че е малко обещаващо в научно отношение. Затова Йордан Господинов се захванал с една работа, за която се искало голям кураж и голяма вяра. А когато получил насърчението и моралната подкрепа от В. Н. Златарски, всичко вече било налице.

Преслав намерил в лицето на Йордан Господинов своя бъдещ изследовател и съхранител на откритите материали.

Кореспонденцията след 1919 г. разкрива една изумителна по обем и богата по съдържание дейност.

Преди всичко от всяко писмо лъха непоколебимата вяра, че в Преслав ще се намерят интересни материали. А когато тези материали действително биват открити, от всяко писмо лъха загрижеността за тяхното съхранение и опазване.

Голяма част от съдържанието на писмата се отнася до чисто административни и организационни въпроси. Днес това може да изглежда странно, но действително Йордан Господинов е трябвало да преодолява неимоверно големи трудности, да осигурява вагонетки и декoвилен материал, да осигурява трудоваци за работа, да отчуждава места за бъдещия музей, години наред да настоява за построяването на музей-паметник, за солидна сграда, в която да се съхранят намерените материали. Много енергия трябвало да се похаби и във връзка със строежа на жп. линия Цар Крум—Преслав.

С изключителна настойчивост Йордан Господинов се бори, щото чествуванията на годишнината от смъртта на княз Борис да стават в Преслав, а не в Плиска. Особено много е направил той във връзка с организирането и провеждането на тържествата по случай 1000-годишнината от смъртта на цар Симеон, допринесли много за прославата на преславските старини.

Най-ярко обаче в цялата тази дейност се откроява самото проучване на Преслав.

Още през 1922 г., когато описва първите материали на рисуваната керамика, Йордан Господинов изказва твърдата си увереност, че тази керамика е работена в Преслав — една мисъл, която е безспорно вярна, но която се наложи едва след няколко години.

В няколко писма Йордан Господинов дава сведения за разкопките на манастира в Патлейна (№ 3, 4, 6 и 22). И с каква любов само говори за грижите по опазване на намерените материали: костите в гробниците, материалите в музея, дори наел пазач за през зимата! А с каква гордост и колко лаконично съобщава: „В Патлейна има вече вода.“

Особено внимание отделя Йордан Господинов и на Симеоновия дворец. Той не пропуска случай най-подробно да уведомява В. Н. Златарски за намерените материали (№ 17, 19, 21).

На Йордан Господинов най-сетне принадлежи заслугата за разкопаването на Кръглата църква. Още през 1928 г. той оцени огромното значение на този бисер на средновековната българска архитектура — „за филолози, историци, археолози, художници и архитекти тая знаменита църква даде изобилни материали; особено планът на църквата е чудесен“.

И на фона на цялата тази изключително богата, патриотична и безкористна дейност като тъмни петна се открояват бездушието на чиновници, немарата на бюрократи, завистта на някои археолози, които не само дойдоха наготово и си присвоиха резултатите от чужд труд, но и го отстраниха от разкопките — нещо, което беше станало съдържание на неговия живот.

Писмата най-сетне разкриват и големите заслуги на проф. В. Н. Златарски за проучването и популяризирането на Преслав. През цялото това време той насърчава Йордан Господинов, насочва го научно, използува целия си авторитет на учен и общественик за отстраняване на възникналите трудности. Без В. Н. Златарски много от онова, което е направил Йордан Господинов, не би видяло бял свят.

1

5. IV. 1909 г., гр. Преслав

Задава редица въпроси от историята на Първата българска държава и по-специално във връзка със споменаваните в изворите аули и лагери.

Гр. Преслав, 5. IV. 909 г.

Многоуважаемий, г. В. Златарски,

Настоятелно Ви моля да бъдете добър и ми отговорите на долните въпроси, които много бих желал да зная като българин и учител:

1. В търнов[ския] надпис на Омуртага се казва в началото: „Гиом Омуртаг, като останал в старийт дом, построил (втори) прекрасен дом на Дунава и по средата на двата (третий) дом, най-величествен“ . . . и пр. Не разбирам: I. Кой е старият му дом, в който останал, II. Кой е вторият му дом на Дунава и III. Кой е третият му дом найвеличествен?

2. Не се ли разбира *по този* Омортагов надпис старият дом *да е бил Преслав,* понеже по средата е Плиска, най-величественият дом?

3. Не има ли противоречие в туй отношение с Крумов[ския] надпис, в който се казва, че държал в Плиска своя лагер, а основал в Тича аула?

4. Какво разбирате под термините: лагер (в Плиска) и аула (αὐλην) (в Тича)? [Гледайте Иречекова[та] „Ист[ория] на бълг[арите]“ — за I надпис и „Матер. для бол. древ.“ и пр. — за II надпис на страниците 183 — за първия и 546 — за втория].

5. Кой цар зацарувал пръв в Преслав?

6. Къде се приема Борис да е прекарал последните си години, след абдикацията си от престола?

7. Къде е прието християнството?

8. Имало ли е в Плиска пространство (град), населено с жители, както това е в Преслав — „външния град“ (по предание) — пространство обширно и населено, за което свидетелствуват оралата на земеделците?

9. *Къде мога намери писано за Преслав и въобще за събития, отнасящи се до него, макар и в чужди литератури*?

С най-отлично уважение към Вас:

Йор. С. Господинов, учител

(№ 1185)

2

26. IV. 1909 г., гр. Преслав

Благодари за получените отговори. Интересува се от историята на Преслав като българска столица. Иска да събере цялата литература за Преслав и да бъдат започнати систематични разкопки.

Преслав, 26. IV. 1909 г.

Многоуважаемий, г-не В. Н. Златарски,

Твърде горещо Ви благодаря за отговорите, що ми давате на зададените ми въпроси. Тези Ваши отговори ме отърваха от едни мъчителни съмнения, изключая, разбира се, ония, за които отечествената история няма никакви данни.

Пък за да Ви задам тези въпроси, главно ми послужи обстоятелството, че някои шуменски учители в екскурзията си до Преслав заедно с генерала и др[уги] военни побързали да изкарат Преслав „проста резиденция“ и „легендарна столица“! . . .

Та по този случай аз започнах да напиша няколко реда за значението на Преслав като столица и по същия случай се отнесох с въпросните запитвания до Вас и г-на Шкорпила.

Като гражданин на Преслав не ще съмнение някак по-близко ми е до сърцето туй желание — да зная за миналото величие на родния си град. Туй ми желание и ме кара, макар с много слабите си сили, да събера, доколкото ми е възможно, всичко онова, що се касае до историята на Преслав.

Разбирам, че трудно ще ми се удаде това, понеже трябват доста пари, с каквито един основен учител не разполага, но във всеки случай ще гледам по възможности да преодолея.

Ето следователно кое ме накара да Ви запитам и за литература, отнасяща се до Преслав. А всичко писано за Преслав е хубаво според мене да се събере и вложи в архивата на преславското археол[огическо] друж[ест]во „Тича“, което прояви скромното си съществувание от две години.

Аз имам под ръка двете капитални съчинения [на] Иречека, онова на Успенский и др[уги] за Плиска, брош[урата] на К. и Х. Шк[орпилови] „Първата бълг[арска] ст[олица]“ и пр., Вашия учен и много интересен особено за мен труд „Кой е бил Тудор черноризец Доксов“, пом[естен] в „Бълг[арски] пр[еглед]“, г. IV, и още някои статии в същото списание. Мъчно обаче бих имал „сборниците“, които са тв[ърде] скъпи за мен. За посочената Ви „История на Лев Дякона“ запитах в София, да ми я изпишат от Русия.

Накрай, уважаемий г-не В. Н. Златарски, аз твърде радостно приемам готовността Ви да ме осветлявате относно някои въпроси, в които бих се съмнявал. Действително, че „наш дълг“ е „да възкресим“ миналото на нашите прадеди, да оясним тъмните страници от народната ни история, която има немалко тъмноти във великите събития, касящи се до Преслав и ставали в него.

А до това безспорно ще се домогнем, ако надлежната власт стори потребното за обстойните и систематични разкопки на стария Преслав . . .

Като Ви предавам още един път моите искрени и сърдечни благодарности за вниманието на зададен[ите] ми въпроси, Ви моля, г-не Златарски, да приемете отличните ми уважения и почитания към Вас.

Йор. С. Господинов

P. S. Относно постр[оения] храм (позлатен) от Симеон при устието на Тича съмнявам се да е друг, а не оня при Крумово. По това ще Ви пиша друг път.

Същий

(№ 1190)

3

22. V. 1909 г., гр. Преслав

Съобщава за откриването на постройка в Патлейна и изказва предположение дали това не е княз Борисовият манастир.

Преслав, 22. V. 1909 г.

Многоуважаеми, г-не В. Н. Златарски,

На ю.и. от Преслав, отвън р. Камчия — Тича, на разстояние около 6 км се намира местността „Патлейна“, в гората, около реката. Тук именно местното

археол[огическо] др[ужество] откри една голяма и интересна постройка, при разкопаване на която са намерени вече някои интересни късове мрамор, от които един с буквите ѧє . . .

Дали това не е манастирът на св. цар Бориса? Понеже се говори, че като се отрича от престола, „жезль царствія оста́вилъ есѝ, и в пустиню Тѝческую вселѝлся“.

[Отстрани]: Една осмоъгълна колона, дълга 1,50 м.

С отлични уважения

Йор. С. Господинов

(№ 1191)

4

10. VII. 1909 г., гр. Преслав, местност „Патлейна“

Съобщава за открития храм в „Патлейна“ с мраморни плочи и мозайки и чудесна архитектура.

За г-на В. Н. Златарски,
професор [в] университета
София

Преслав, местност „Патлейна“, 10. VII. 1909 г.

Уважаемий г-не В. Н. Златарски,

От 25 дни правя разкопки на югоизток от стария Преслав, отвъд р. Тича, в гореказаната местност. Открих храм (сигурно манастира на св. цар Бориса), на когото олтарът е постлан с мраморни плочи и мозайки. Архитектура антична и чудесна! . . . Заслужава Вашето (и на др[уги] учени) внимание. Ето защо е необходимо дохождането Ви и вземане надлежните мерки [за] запазването на тази светиня.

Като дойдете, ще узнаете подробностите по разкопките.

С отлично почитание

Йор. С. Господинов
основ[ен] учител

(№ 1196)

5

18. II. 1919 г., гр. Преслав

Поздравлява го с излизането на неговата „История на българската държава през средните векове“, т. I, ч. 1. Изказва увереност, че бъдещите разкопки в Преслав ще дадат интересни материали.

Преслав, 18. II. 1919 г.

Многоуважаеми г-не професор В. Н. Златарски,

С голяма радост прочетох из вестниците, че сте изкарали на бял свят първия том от българската история. Дай бог да довършите колосалната Ви работа! Това отдавна се налагаше на българските историци, каквито за жалост тъй малко имаме. Материал отдавна се бе вече натрупал за преработването на Иречековата история. И аз съм горд да чуя и чета в пресата, че след Венелина и Иречека най-сетне българин—историк пише българската история. Това бе наш недостатък пред съседите ни: гърци, сърби и румъни.

Прочее от сърце желая излизането и на останалите части.

С отлични почитания

Йор. С. Господинов

Р. S. Макар преславските старини да са планомерно и най-варварски унищожавани от множество народи, че и от българите, но при бъдещи систематични разкопки могат да дадат някои интересни материали.

Същий

(№ 1565)

6

6. IX. 1922 г., гр. Шумен

Отговаря на поставените въпроси относно знаците (белезите) по керамиката. Уверен е, че керамиката е работена в Преслав и че манастирът в Патлейна е бил първото българско училище. Възмущава се от игнорирането на българската история в чужбина.

Шумен, 6. IX. 1922 г.

Многоуважаеми г-н проф. В. Н. Златарски,

Вчера получих писмото Ви и бързам да Ви отговоря. За да бъда по-прегледен в отговорите си по подигнатите Ви въпроси, ще сторя това по следния ред:

1. Белезите (вероятно числени) са писани по кривите керамики на опакото веднага след изваждането им от пещ[т]а; не е изключена възможността да са писани и преди да бъдат вложени в пещ[т]а, понеже те са добре попити от керамиката, макар и да не са вгълбнати от последната.

2. По плоската керамика белезите са писани по-художествено, отколкото първите, които все пак не са прости драсканици, а грижливо написани. Надписите по този вид керамика са писани, изглежда, към образи, какъвто е този на св. Тодора (разбира се, от разни величини), и те са с глазура върху си и слагани втори път в пещ[т]а вероятно за затвърдяване както на самите тях — надписите, така и на глазурата.

3. Буквите или откъслеци от надписите по плоските керамични фрагменти се намират в статията ми на втория ред, първите 6, а всички останали в горния ред и долните два — са по опакото на кривата керамика.

4. По много признаци може да се твърди смело, че керамиката е работена тук, където са слагани и самите белези и надписи, едни от които са безспорно старобългарски, а иглаголически, какъвто е, струва ми се, първият.

Позволете ми да изкажа радостта си, че с историята на този бележит манастир се завземате именно Вие.

Дължа да кажа и това, че ни на йота не се съмнявам, какво, че килиите на този манастир са били и първото българско училище, където вероятно св. Климент се е подвизавал през няколкогодишното си стоене в Преслав, кога е бил изгонен заедно с другарите си из Моравия.

Планомерните и систематични разкопки в Преслав ще ни натъкнат на ред интересни данни по нашето минало, макар и с право да се вярва, че той твърде грижливо да е разрушаван и ограбван. По тия въпроси не само че не ми причинявате безпокойство, но аз съм готов всякоги с най-голямо удоволствие да Ви услужвам според скромните си сили.

Приемете, моля, най-отличните ми почитания и сърдечни поздрави.

Ваш Йор. С. Господинов

Р. S. Вторият том от историята Ви излезе ли?

Възмутих се, като прочетох в 5 и 6 кн[ижка] на „Учил[ищен] пр[еглед]“ т. г. съобщението на проф. Йорга, който, говорейки в Париж за произхода на румънското изкуство, игнорира многочислените български паметници, които говорят тъкмо обратното на неговите доводи. Дълг е на нашите специалисти да му отговорят със специален труд. Същото било със сръбския представител. Едно време и руските учени проявяваха подобно поведение досежно нашето културно влияние върху тия народи, включвайки, разбира се, и руския.

(№ 1673)

7

16. VI. 1924 г., с. Цар Крум, Преславско

Изразява недоумението си от честването на смъртта на княз Борис в Плиска, а не в Преслав. Счита за необходимо засилването на разкопките. Моли за отпечатъци от статията му за Патлейна.

Гара Крумово, Преслав[ско] 16. VI. 1924 г.

Многоуважаеми господин В. Н. Златарски,

Тия дни бях по ревизии из Гериловската котловина и вчера прекарах в Преслав. Навсякъде общественото мнение е учудено от празнуването [на] 15 май в Плиска, а не в Преслав . . . Навсякъде съм говорил за Вашето мнение и научния Ви труд в „Известията“на Археологическия институт досежно Патлейна и епохата [на] св. цар Бориса и Симеона.

И прави са хората да се чудят и вълнуват, имайки пред вид сложеното начало, щото тази дата 15 май (2 май ст. ст.) да се празнува в Преслав, както това бе през 1907 г. по случай хилядогодишнината от смъртта на Бориса, дето бе дошъл целият шуменски гарнизон, маса народ, ученици със знамена и трикольорни ленти и пр.

И защо стават тия бързи промени у нас, тия игри с народните традиции, тия прибързани нови решения?! Не [е] ли време да се създадат трайни традиции за този народ?

Мисля, че по-уместен и по-целесъобразен всенароден събор в памет [на] основаване [на] българската държава в 679 г. би трябвало да става ежегодно *през октомври или първите числа на м. ноември.*

Тъй или инак, но обстоятелствата като че ли налагат следното:

1. Да се засилят разкопките в Преслав и пунктове, които са в свръзка с народното ни минало и

2. Историческото дружество да се занимае с подобно на горните спорни исторически дати и въпроси, които са от високо народностно и културно значение за племето ни.

Напълно поддържам, разбира се, всекигодишното празнуване в Плиска, дето българинът, покланяйки се на великолепните паметници, ще почерпи поука и висок дух на смелост и твърда вяра в щастливото бъдеще на измъчения ни народ.

Статията Ви за Патлейна прочетох с голямо внимание. В Преслав Ваши почитатели силно желаят също да я прочетат, която аз не мога да им дам, понеже част от книгите ми са в Шумен заедно с последния том от „Известията“.

Его защо моля, ако Ви е възможно, изпратете на мой адрес в Шум[енска]та учил[ищна] инспекция няколко от отпечатъците **Ви** за Патлейна, за да дам на някои приятели, които особено много се интересуват от горепоменатите въпроси.

Приемете, моля, уверение в отличните ми към Вас почитания.

Йор. С. Господинов

(№ 1707)

8

15. III. 1925 г., гр. Шумен

Изразява задоволство от факта, че група учени ще посетят Плиска, Мадара и Преслав. Застъпва мнението, щото в Преслав да се чествува смъртта на княз Борис, а в Плиска — образуването на българската държава. Изказва увереност, че скоро ще бъдат уточнени датите на покръстването и на смъртта на цар Симеон.

Гр. Шумен, 15. III. 1925 г.

Многоуважаеми г-не В. Н. Златарски,

Днес имах честта и радостта да прочета официалното **Ви** писмо под № 14 от 6 т. м.

Отдавна бях в намерение да пиша лично Вам досежно нашия край — още от тържеството в Плиска на 15. V. 1924 г., от събранието на комитета „Българска старина" във Варна през м. октомври с. г., но все отлагах за по-свободно време.

Днешното Ваше писмо ме много зарадва, че много наши историци ще напуснат учените си кабинети, ще посетят българските светини в Плиска, Мадара и Преслав и ще си дадат заключенията относително много зеещи въпроси от народната ни история. А това се налагаше много, много отдавна, понеже по твърде важни наши исторически събития ние нямаме фиксирани точни дати и места. Според мене например погрешно се е избрала датата 15 май за ежегодно всенародно тържество в Плиска, когато на такова се бе турило щастливото начало на 2 май 1907 г. ст. ст. — 1000-годишнината от смъртта на Бориса, в който ден се бе събрало множество хора из целия окръг и целия шуменски гарнизон в Преслав, дето най-тържествено се отпразнува този ден.

По моето тв[ърде] скромно разбиране би трябвало да се избере за всенароден празник в Плиска ден и дата, в който е признато юридическото основаване и съществуване на България от Византия през 679 г. — ден най-велик и най-тържествен за българското племе.

Друга една историческа дата, която подлежи да определят историците ни в предстоящата си конференция, е денят, когато е умрял Симеон Велики в 927 г., чиято хилядогодишнина от смъртта му, както **Ви** е известно, ще се отпразнува в 1927 г. в Преслав по решението на комитета „Бъл[гарска] старина" във Варна м. г.

Смея да вярвам също, че почитаемото „Историческо дружество" ще установи в близко бъдеще най-величествената дата в българската история — деня на покръщането на българския народ.

Сиреч предстоящата научно-педагогическа конференция на казаното дружество несъмнено ще даде полезотворните си резултати, а още повече, когато в известни случаи научните изследвания се придружават и от разкопки.

Съдържанието на писмото **Ви** ще предам в Преслав на надлежните власти за вземане съответните мерки.

Приемете, моля, отличните ми почитания и поздрави Вам и членовете на „Историческото дружество".

Уважаващият Ви

Йор. С. Господинов

(№ 2794)

9

17. IX. 1925 г., гр. Шумен

Изразява задоволството си, че в Преслав се е провела научна конференция на историци Особено се радва на решенията да се построи музей-паметник и да се чествува 1000-годишнината от смъртта на Симеон. Ходатайствува за строеж на линията Надарево—Преслав.

Шумен, 17. IX. 1925 г.

Многоуважаеми г-н В. Н. Златарски,

Паметно и историческо ще бъде заседанието на сдружението „Българска старина" на 10 септември т. м., както и екскурзийо-конференцията на нашите историци в гр. Преслав на 7 и 8 с. м.

Още отсега смея да предвидя добрите резултати от тия Ваши и на други общественици, отчасти, начинания. Особено несъмнени ще са големите ползи от решенията на „Българска старина" относно направата на музей-паметник в самата Велика Преслава, отпразнуване 1000-[годишнина]та от смъртта на цар Симеон, отчуждаване и запазване на старините и пр. С постройката на музея ще се тури началото на втори народен музей, който ще има това ценно свойство, че ще събере всички скъпи паметници от нашето народно минало, ще пази у себе си гордите и величави дела на славните ни прадеди, които са били далече по-добри българи и по-умни, и по-далновидни, отколкото са днешните. . .

Ето тия са изгледите на това почнато от Вас дело, за което сте изискали 1 000 000 лева и за което вярвам ще отпусне държавата още.

Настоятелно **Ви** моля от името на всички преславци да работите и за линията Надарево—Преслав пред г. мин. Р. Маджаров, което дело немалко ще допринесе за народностното възпитание на нашата младеж и народ, способствувайки лесното посещаване на старините и бъдещия музей.

Тия две дела са най-важните в случая и идното лято трябва да се започнат.

Горещи поздрави Вам, на г. г. Попов, Трифонов и др[уги] приятели.

Приемете, моля, най-отличните ми почитания.

Йор. С. Господинов

P. S. Ще моля да наредите да ми се изпратят „Известията на истор[ическото] друж[ество]" и колко струват.

Същий

(№ 2801)

10

14. III. 1926 г., гр. Шумен

***Моли за ходатайство** във връзка с линията Преслав—Надарево. Също и за отчуждаване на мястото във връзка със строежа на музея-паметник. Изказва благодарност за направеното досега за Преслав.*

Шумен, 14. III. 1926 г.

Многоуважаеми г-н проф. Васил Н. Златарски,

Прося извинение, че ще Ви моля да сторите една работа, която може би ще Ви обремени.

Въпросът е за железопътната линия, която, както Ви е известно, е готова (трасето) от Крумово до Преслав, нанесени са камъните за мостове и гара, а остава да се изработи разстоянието от Преслав до Надарево, което още не е проучено от инженерна бригада.

Преславският кмет вчера си дойде от София и ми каза, че от Дирекцията на железниците (строителния отдел) инженер Прахов му съобщава, какво *тия дни една бригада инженери щяла да дойде тук* да прави една корекция на карнобатската линия; та тази бригада именно в 5—6 дни можела да проучи и трасето Преслав—Надарево, *стига за това да заповядал министърът на железниците г. Кимон Георгиев, който познава този въпрос доста добре още когато бях в София през м. януари т. година.*

Та Ви моля най-настоятелно да упражните Вашето влияние и авторитет по осъществяването на това дополовина свършено дело пред г-на министъра и други фактори по тази линия, каквито са, мисля, г. г. Данчев, инженер Прахов и др[уги].

Линията не ще костува на държавата *никакви* пари, понеже преславци и още няколко околни села ще отбиват трудовата си тегоба там и ще иждивяват суми. Едничкото ни искане е *да се изпрати инженерна бригада*, на която, ако трябва, ще се изплатят и командировъчните суми от населението. Иначе Преслав е изгубен без железопътна линия.

Излишно е да споменавам от какво общонародно значение е тази линия, имайки се пред вид историческото минало на Преслав, който тепърва ще се изучава, на което Вие пръв турихте началото, като разчовъркахте старото величие на народа ни и разкопахте Симеоновите палати.

По въпроса за музей-паметник гледайте да се успее поне с отчуждаването на мястото, като се направи още тази пролет необходимо[то], за да се знае къде да се трупат и навозват камъни. Г-н арх. Рашенов познава тоя въпрос: мястото ще трябва да се скицира, ограничи точно и др. Ще трябва да се нареди, мисля, пред тукашните технически власти да направят нещо по този въпрос.

Поне мястото да се осигури, докато държавата се намери с пари.

Притежавам ценния сборник по тридесетгодишния Ви юбилей.

С нетърпение очаквам втория том от историята Ви. Дано бог Ви помогне да я довършите.

Накрай дълг ми е да Ви съобщя, че преславци възлагат Вам големи надежди за културния напредък на града им, дал толкова мощ, книжнина и култура на България.

С най-отлични почитания

Йор. С. Господинов

P. S. Ако намерите за добре, пишете ми 2—3 реда за резултата.

Същий

(№ 1815)

11

12. VI. 1926 г., гр. Шумен

Отново ходатайствува във връзка с построяването на музей-паметник. Изразява огорчение от мудността на някои институти.

Гр. Шумен, 12. VI. 1926 г.

Многоуважаеми господине проф. В. Н. Златарски,

От два дни се прибрах в Шумен и чета във вестниците, че заемът почти ще се осъществи.

Вярвайки всякога, че Вие държите много високо интересите на науката и помните подетите Ви начинания от общонародно значение, то все пак ще моля да ми позволите да Ви припомня за *построяване музей-паметник* в Преслав.

Убеден дълбоко, че Вие отлично преценявате голямото значение на това голямо дело, то все пак се осмелявам да подчертая, че ако то се осъществи — и трябва да се осъществи, — то този институт ще допринесе колосални придобивки — *морални* и материални — за бъдещето на народа ни.

Не зная само нашето просветно министерство (при всички режими), което почти всякога е било безпринципно и без строго определена политика особено досежно отечествената ни история и народните ни старини и паметници — дали то именно не ще попречи на това построяване на казания институт в Преслав.

Но смея да вярвам, че щом Вие сте начело на това начинание, щом като Вие не оставяте на мира отговорните фактори за това дело, то това последното ще бъде осъществено.

Ще Ви съм много благодарен, ако ме осведомите в какво положение се намира този въпрос. Г-н арх. Рашенов що е направил?

С отлични почитания

Йор. С. Господинов

P. S. Читалищните конгресисти имаха на 10 т. м. заседание тук. Четоха се реферати, между които и многополезният и общодостъпен от г. проф. Кацаров на тема „Значението на България в археоложко отношение“. Вчера ходихме в Преслав. Днес са в Плиска и Мадара. Утре, а и от тази вечер се разотиват. Излязоха с отлични впечатления.

Същий

(№ 1824)

12

21. VII. 1926 г., гр. Шумен

Изпраща му печата на цар Петър. Моли за отпечатък от статия и една книга на Ризов. Уведомява го за сказка в читалището.

Шумен, 21. VII. 1926 г.

Многоуважаеми г-н проф. Златарски,

Приложен тук Ви изпращам печата на цар Петра.

На г-н Протич писах да ми изпроси от Външното министерство книгата на Ризов, за която стана дума, когато бяхте тука.

Ще Ви съм много благодарен, ако ми изпратите отпечатък от статията Ви, печатана напоследък.

Утре вечер г. проф. Цанев ще говори в чит. „Арх. Михаил“ върху „Произхода на писмеността ни в свръзка с правописа“.

Приемете, моля, уверение в най-отличните ми към Вас почитания.

Йор. С. Господинов

(№ 1835)

13

19. IX. 1926 г., гр. Шумен

Уведомява го, че е определено място за музей, и моли за по-нататъшно придвижване на въпроса. Ходатайствува отново за постройката на жп. линия Крумово—Преслав.

Шумен, 19. IX. 1926 г.

Многоуважаеми г-н проф. Васил Н. Златарски,

Миналия месец с един кондуктор, натоварен от тукашното инженерство, посетихме одобреното място в стария Преслав за *музей-паметник*. То заема цялото пространство между с[еверо]-и[зточната] кула на вътрешната крепост и Гебе клисе, ограждайки и последната. Мястото-двор е малко длъгнесто, но при нужда може да се разширява.

Вчера писах писмо от страната на сдружението „Бъл[гарска] старина“, прикрепено с два екземпляра от скицата на мястото. Те се изпращат на Ваш адрес за надлежна от страната Ви разпоредба.

Г-н Шкорпил я видя (скицата) и си взе едина екземпляр. Говорих за стореното г-ну Рашенову в Мадара. Остана сега Вие и той да сторите останалото. Гледайте поне още идната пролет да се тури началото на постройката.

Друго.

Вие знаете, че поради електрификацията на р. Тича строящата се дековилна линия през прохода се напусна тия дни, като остана изработената част (нормална линия) от гарата до Преслав. Ще бъде крайно осъдително за правителството и специално за Мин[истерство]то на железниците, ако се остави напусто толкова човешки труд и десетки милиони левове на държавата! Трябва да се довърши поне частта от гара Крумово до гр. Преслав, на която остават само мостовете да се направят.

Осмелявам се, както и други път, да Ви замоля да действувате и в това направление, имайки се пред вид, че тая линия ще улесни всичките ни бъдещи мероприятия досежно преславските старини.

Струва ми се г. инженер Данчев много би допринесъл в това дело между другите фактори.

Пожелавам Вам, г-ну архит. Рашенову, г-ну проф. Кацарову и др[уги] отлични успехи.

Приемете, моля, господине професоре, най-отличните ми почитания към Вас.

Йор. С. Господинов

(№ 1839)

14

2. XI. 1926 г., гр. Шумен

Уведомява го за направеното във връзка с чествуването на 1000-годишнината от смъртта на цар Симеон.

Гр. Шумен, 2. XI. 1926 г.

Многоуважаеми г-н професор Васил Н. Златарски,

Тия дни ще се изпратят писмата съгласно решенията на сдружението „Българска старина“ до разните министерства, председателите на Народното събрание и Министерския съвет, отнасящи се до решенията ни по разни въпроси — все в свръзка с хилядогодишнината от смъртта на цар Симеона. Копия от тия писма ще се изпратят Вам и г-н Протичу като директор на музея.

Ще моля да настоите пред надлежните власти и се осъществят нашите искания.

Дошли са времената, в които ще съдиме за нашите властници и по техните народностни и родолюбиви дела, каквито толкова малко са проявявани от съвременните ни държавници, които в петдесетилетието на нашето освобождение са се отличавали повече като вулгарни партизани, отколкото като народополезни дейци.

Осъществят ли се, или не тия ни искания, аз — най-слабият и дребен деятел в това направление — съм спокоен пред съвестта си, че каквото зависеше от слабите ми сили, го сторих.

Приемете, моля, уверение в най-дълбоките ми към Вас почитания.

Йор. С. Господинов

(№ 1847)

15

22. I. 1927 г., гр. Шумен

Моли го да съдействува за откриване на нормална жп. линия. Интересува се от разрешаването на въпроса за Симеоновите тържества и откриването на музея.

Шумен, 22. I. 1927 г.

Многоуважаеми г-н проф. Васил Н. Златарски,

След като г. Шкорпил се бе върнал лани от заседанията на комитета по старините в София, ми писа, че Вие и той с големи усилия сте сполучили да извоювате направата на дековилна жп. линия до Преслав.

Преславци Ви много благодарят за тая и други услуги, на каквито те всякога разчитат от Ваша страна.

Еднъж обаче сполучили с дековилката, те със същите усилия сега работят и за нормална жп. линия, понеже изработеното трасе е именно за такава. В резултат г. министърът на железниците дал „тържествено обещание“, че ще се построи още това лято широка линия. Но понеже ние много пъти [сме] лъгани, най-вече, когато предстоят избори, то най-учтиво Ви моля да настоявате за такава пред г. Кимон Георгиев.

За същата цел бях написал в местния в. „Нар[одна] борба“ една статийка, която Ви изпращам за сведение.

С Вашата помощ и настояване вярвам поне сега не ще ни излъжат.

Колкото за мотивите за построяването ѝ — са крайно наложителни от стоп.-икономическо и културно-историческо гледище.

Вярвам, че и пред други фактори по тоя въпрос ще упражните Вашето влияние.

Чух, че Симеоновото тържество щяло да стане тази година; навярно е само слух.

Досежно музея-паметник и другите въпроси, за които Ви е писано, не се съмнявам [че] е сторено потребното. Особено ще бъде голям културен успех, ако поне, както Вие се изказахте, се положи основният камък на музея-паметник.

За отчуждаване на местата вече трябва да сте направили нужните постъпки.

Ако с тия си постъпки съм Ви причинил известни неприятности — моля, да ме извините.

Приемете, моля, уверение в най-отличните ми към Вас почитания и сърдечни поздрави.

Йор. С. Господинов

(№ 1863)

16

24. II. 1927 г., гр. Шумен

Настоява за ускоряване на работата по полагане основния камък на музея в Преслав.

Шумен, 24. II. 1927 г.

Многоуважаеми г-н проф. Васил Н. Златарски,

В днешните софийски вестници чета, че програмата за Симеоновите тържества е била изработена и че между работите, които подлежат да се извършат в тия дни, щели да бъдат издигнати възпоменателни плочи в Преслав и Мадара и пр.

Прави ми впечатление, че за полагане основен камък за музей-паметник и дума не става! А при това тоя въпрос е по-важен според мене, отколкото самото „тържество“; защото полагане основите на такъв институт в Преслав е от висша степен необходим за целия народ: учени, гражданство, интелигенция, младеж — всичко ще черпи поука и назидание от творбите на нашите прадеди.

Множество пъти съм бил личен свидетел на жив интерес и народностна наслада от страна на множество посетители на днешния толкова скромен Преславски музей. Какво би било влиянието върху душите на българите от един музей-паметник — понятно е!

И съм убеден, че Вие не ще престанете да работите, почитаеми господине професоре, за съграждането на тоя многополезен институт.

С такава вяра в себе си Ви моля да приемете моите най-отлични към Вас почитания.

Йор. С. Господинов

P. S. Ще Ви съм много благодарен, ако ме удостоите с един екземпляр от въпросната програма.

Същий

(№ 1871)

17

26. V. 1927 г., гр. Преслав

Съобщава за първите резултати при разкопки на Симеоновия дворец и за откритите рисувана керамика и мраморни късове. Среща редица трудности в работата си.

Гр. Преслав, 26. V. 1927 г

Многоуважаеми г-н проф. В. Н. Златарски,

От 11 т. м. почнах разчистването на палатите на Симеона. За по-успешна работа почнах по-отдалече (северно и югоизточно) от двореца и северно се натъкнах на резервоара на дворцовата вода, а югоизточно — на една настилка, силно разрушена; дали това е двор пред палата, или ще е остатък от някоя пристройка — не мога да кажа, понеже съм в началото на работата си.

Едно е, което отсега мога с положителност да Ви съобщя, че и палатите са били украсени с художествена керамика, която не е била присъща само за Патлейнския манастир; още повече — имам положителни данни да твърдя, че тая красива и ценна керамика ще я намеря в друга църква около Преслав (предградията му), а вероятно и в още други. Сиреч, колкото грозно и основно да е ограбван, опожарен и разрушен до основите тоя столичен град, то ще се намерят паметници все пак да потвърдят описанието на Преслав от знаменития Симеонов съвременник Йоан Екзарх.

Колкото за мраморни откъслеци (разноцветни и разноформени), орнаментирани, настилкови и пр. — най-вече изобилстват.

С удоволствие бих Ви приел осветленията и упътванията по тая моя работа, тъй като сте правили вече тук разкопки през 1896 г., струва ми се — не си спомням точно годината.

За по-успешна работа обърнах се до три института за вагонетки, понеже трудоваците трябва да изхвърлят пръстта на 150—200 м далече, тъй като околните ниви са посети (макар и за това предупредих своевременно когото трябва в София), обаче немà доблестта никой да ми услужи!. . .

Разбира се, не се съмнявам ни най-малко във Вашето застъпничество по тоя въпрос, но и Вас не са послушали!. . .

Но и друго. Получавам заповед № 1138 от 10 май т. г. от Министерството на нар[одната] просвета, препратена ми от Народния музей, с която ме командироват за един месец само да извърша тая грамадна работа, която ще продължи цялото лято, че и есента — знаете какви колосални купища от пръст има натрупана! Необходимо е значи едно допълнение или коригиране на тази заповед.

Колкото за погазените ниви — ще внеса предложение в едно от заседанията на сдружението „Българска старина“ да се обезщетят стопаните.

Вчера и днес не работиме поради непрестанния дъжд.

Приемете, моля, уверение в най-отличните ми към Вас почитания.

Йор. С. Господинов

P. S. Досежно вагонетки дали не би ни услужила Дирекцията на железопътните постройки, главно г-н инж. Данчев, комуто, моля, да предадете и моите поздрави.

Същий

(№ 1888)

18

18. VI. 1927 г., гр. Преслав

Изразява тревогата си от слуховете за спиране на разкопките. Съобщава за откритите материали — монети, моливдовули, керамика, мраморни късове и други.

Преслав, разкопките, 18. VI. 1927 г.

Многоуважаеми г-н проф. В. Н. Златарски,

Тия дни от положително място узнах, че се тъкмяло спирането на разкопките тук, в Преслав. Чудно е кой и защо се иска това спиране на тая толкова полезна и наложителна работа? Ами че какво най-главно ще иска да гледа идната година българският народ, ако не Симеонова палат? Сега си обяснявам защо ме изпращат тук *само за един месец* и защо се мълчи още по второто ми командироване. Че възможно ли е такава колосална работа да се свърши само за 1—2 месеца при такъв малък брой трудоваци, при такова далечно хвърляне на пръстта и ред още неудобства, срещу които аз все пак успешно се боря?!

Без да се простирам повече по тоя въпрос, ще ми позволите да Ви съобщя едничката си молба в името на бъдещите тържества: да се не спрат разкопките тук. Тъкмо сега почвам да разкривам зидовете и разпределенията.

Общо досегашните резултати са следните: 14 медни монети, 1 златна, 2 моливдовула, 14 откъслека худож[ествена] керамика, 7 къса средно хубава керамика с любопитни орнаменти, една бр[онзова] обеца, 1 бронзов кръст, десетина разноцветни камъчета от ситна мозайка, много разноформени и разноцветни мраморни камъчета от мозаична настилка, 10—12 мрам[орни] къса с разни орнаменти, множество мраморни фрагменти, също много откъслеци от по-проста керамика, от гривни, стъкла и др. Сиреч, колкото и системно да е опожарено, ограбено и разрушено всичко, все пак ще се намерят материали, които ще хвърлят светлина върху културата на племето ни през Симеоновата епоха.

Да се спре следователно една такава полезна работа е равносилно с едно неокачествимо престъпление! . . .

Приемете, моля, уверенията ми в най-отличните ми към Вас почитания.

Йор. С. Господинов

(№ 1892)

19

23. VI. 1927 г., гр. Преслав

Съобщава за открити колони и други материали в Симеоновия дворец. Възмущава се от опитите на някои лица да спрат разкопките.

Гр. Преслав, вътрешния град, 23. VI. 1927 г.

Многоуважаеми г-н професоре,

Знаете, че преди тридесет години Вие разкопахте първата от четирите колони, що били поставени в крепостта Тича от Омуртаг в 821 г.

Вчера бях честит да открия втората такава, в основата си малко разрушена, която стои почти успоредно на първата колона; размери и качество — същите.

Разкопавам югоизточно и северно; на първо място са двете пъстри колони, а от север се разкриват разпределенията в двореца. Излизат много откъслеци от разноцветни и разноформени мрамори, между които и от такива от мозаична настилка; монети, макар и рядко, продължават да излизат. Намерих два човешки черепа и един скелет до колените.

Между другите интересни материали вчера излезе част от глинен съд, имащ извън обикновен изглед, а вътрешността му е глазирана добре, и една глава на птица.

Изобщо сега настъпват интересните места и г. г. Попов, Миятев и Фехер в такъв момент бидоха добри да ми съобщят за спирането [на] разкопките и да съм си „закръглел" работата!?

В свръзка с това, види се, и няма още заповед за продължение командировката ми.

Чуден е този обрат в мнения досежно преславските разкопки! „От международно значение били енжекьойските [новопазарските] паметници", та затова усилията трябвало да се насочат натам! И така да е, защо тогава се допусна да се почнат тук разкопките? Но ако енжекьойските паметници са „от международно значение", то какво да кажем за преславските, които са от народностно значение, и пр.?

Не съм ни най-малко против енжекьойски, плисковски и мадарски паметници — еднакво ми са скъпи и мили като български, но не ми се нрави моментът и маниерите на г. Фехер и сие, които играят в случая една непочтена и некрасива роля, в която ми се ще да прозра неуместна политика от първия и болезнена амбиция от вторите! . . .

Дълг ми е при това да съобщя, че тягостно настроение би произвело в обществото подобно спиране на разкопките, около които са разходвани толкова суми и толкова непосилен труд не само за разкопки, но и за устройство на бивак, палатки, зеленчукова градина за трудоваците и пр. и пр.

И какво дръзко поведение в случая, като стоиме пред едно утрешно тържество, свързано тъй пряко и силно с тия разкопки?!

Прочее, оставям Вам и г-ну Шкорпилу да уредите тоя въпрос.

При това ще бъда твърде радостен, ако ми напишете, че бихте могли да дойдете някой ден тук.

Тия дни очаквам г. Шкорпил. С отлични почитания

Йор. С. Господинов

(№ 1893)

20

6. VIII. 1927 г., гр. Преслав

Моли за съдействие за осигуряване на вагонетки и направата на линията Крумово—Преслав. Съобщава за открити монети и подземия.

Разкопки „Вътрешен град" при гр. Преслав.
6. VIII. 1927 г.

Многоуважаеми г-н проф. В. Н. Златарски,

Положително сведение имам, че секцията в гр. Шумен по постройка линията Шумен—Карнобат е направила постъпки пред Дирекцията на жп. постройки да си вземе обратно от 15 т. м. отпуснатите ми вагонетки, понеже им трябвали! . . .

Това е равносилно със спиране на разкопките. . . Тия хора няма да ме оставят спокойно да си гледам работата!

Моля, направете потребното!

Също Ви моля да настоите, пред които лица трябва, за линията Крумово—Преслав, понеже и до днес не са почнати никакви работи за тоя строеж, а лятото мина и 15 май ще дойде като утре. . .

Досега са намерени повече от 60 медни монети, 2 печата (моливдовули) вън от изпратените ми в Нар[одния] музей, когато идва Н. В. царят.

Открих подземието, което Вие открихте през 1896 г., но каменните му стени са разрушени, останал е само хоросанът. Успоредно нему се открива още едно, но не съм стигнал дъното му още. . .

Приемете, моля, най-отличните ми към Вас почитания.

Йор. С. Господинов

(№ 1903)

21

1. IX. 1927 г., гр. Преслав

Дава подробни сведения за резултатите от разкопките на Кръглата църква и на Симеоновия палат. Моли за съдействие да продължи работата си.

Преслав — разкопките, 1. IX. 1927 г.

Многоуважаеми г-н проф. В. Н. Златарски,

Умишлено досега не Ви писах, като се надявах да добия някои по-съществени и радостни материали.

От палата, колкото немилостиво и да е разрушен (1/3 съм разкопал), все пак излязоха досега основи и материали, които дават право на известни разсъждения и умозаключения.

Друго.

Вам е известно, че ми се дадоха още 50 трудоваци, а не ми увеличиха дековилния материал, за да мога да приложа силите на стоте си трудоваци. . .

Бидох принуден тогава да употребя известна част трудоваци за разкопаване на една близка църква — между Омуртаговия мост и двореца, която ми се ще да вярвам, че е оная църква на Симеона, за която се говори в ръкописа, намиращ се в Московската син[одална] библиотека. Баща ми отдавна ми е говорил за тая църква, че турците най-много мрамор са извадили от „тая могила“, дето сега я разкопавам.

От 1. VIII. до 31 същи[я] месец съм разкопал 1/3 от църквата с множество мозайка, налепена на хоросана и пръсната из пръстта; множество откъслеци керамика (тип патлейнски), най-разнообразно орнаментирана; 10—15 монети; много варовити и мраморни камъни, различно орнаментирани; между керамичните откъслеци има повече от 20 с остатъци от старобългарски надписи, единият от които късове има следните окончания (обр. 1), и пр. и пр. Разкошна орнаментика, красиви надписи са били, но и безпощадно трошене и унищожаване.

На южната страна на храма — малка част, едва съм открил отвън ∾, има на три камъка 4 кръста с обичайните надписи: I͠C X͠C NI KA, но около единия слабо се забелязват редове писмо, а най-долу се чете: Боріс. . . ; четат се отделни букви, доста неясни. Трябва по-силна лупа, с каквато не разполагам.

Надявам се да зарадвам Вас и българското общество с по-радостни материали, колкото и да виждам ужасните разрушения на тия наши народни творби с такава висока художествена стойност. . .

С отлични почитания

Йор. С. Господинов

P. S. От палата досега са разкопани повече от 100 монети заедно с ония, изпратени г-ну Мушмову за проучване.

Интересен е и моливдовулът (обр. 2), който биде виден и четен [от] г. Баласчев.

Същий

Намерих на един варовит камък изобразена лявата ръка в релеф, само китката.

Щях да забравя, г-не професоре, да Ви кажа няколко думи и по моето положение като ръководител на разкопките.

Знаете, че бях ком[андирован] да правя последните от месец май — 10 до 10 юни т. г., т. е. за един месец само. След като обаче се разреши въпросът да не се прекратяват разкопките, официално и частно ми се съобщи от Нар[одния] музей (г-н А. Протич), че решено било да продължат разкопките и че прави постъпки в Мин[истерство] на просветата за продължение на командировката ми, но и до ден днешен нищо не е последвано! . . . А и след няколко дни почва учебната година и аз като училищен инспектор трябва да почна ревизиите си и пр. Изобщо поставен съм в едно мъчително положение, което най-малко на мене не трябваше да се прави. . . И как би могло да се напусне такава една сериозна работа в най-деликатния ѝ момент, придружена с такива отговорности! . . .

Моля, поне Вие ме осветлете по тая неизвестност и направете, щото трябва.

Същий

(№ 1910)

22

27. XI. 1927 г., гр. Шумен

Осведомява го по състоянието на разкопките, подготовката на тържествата и взетите мерки за запазване на откриния материал особено в Патлейна.

Шумен, 27. XI. 1927 г.

Многоуважаеми г-н проф. В. Н. Златарски,

Отдавна се каня да Ви пиша било относно Симеоновото тържество (за известни въпроси, свързани с него), било по други работи.

Когато към 20 октомври бяха в Преслав г. г. Шкорпил и Рашенов, последният бе дал мнение, щото паметната плоча с надписа да бъде поставена отвън храма-паметник Св. св. К[ирил] и М[етодий], над самия вход. Вероятно той вече Ви е говорил за това. Мястото действително е подходящо според мене най-вече затова, *че е високо и изложено във всяко време и пред всички очи.*

Един важен въпрос — известен най-добре Вам — все повече се налага да бъде разрешен: постройка на музейно помещение (музей-паметник). Идното лято поне да се почне строенето му. Повече от сигурно [е], че Преслав ще ни даде много още изобилен материал . . .

Железницата се строи божем, но съществуват спънки, по които не ще говоря, докато ги не проверя.

В Патлейна има вече вода. Това е един голям успех, т. е. дето е текло преди 1000 г. вода, днес пак протече. Дай бог така да бъде вече и с държавните ни работи!

Разкопаната църква заедно с лагера ги оградих с бодлив тел, костите (повечето) прибрах в зиданите гробници, материалите — най-ценните — в музея, мрамори и пр. — в една от стаите, както желаехте, а останалите — при разкопките. Друж[ество]то хвана пазач за новите разкопки за през зимата, докато се почнат наново разкопките. Деков[илния] материал си прибраха. Идната пролет наново ще има борба за отпущането му. . .

Нивите, дето ще стане тържеството, ще трябва да се обезщетят стопаните им само за реколтата им, понеже се нареди да ги не посяват.

За тържеството преславската община е предвидила сума, но с нея нищо не би се направило, ако Вие оттам не ѝ се притечете на помощ, както бяхте обещали в заседанието ни в музея.

Най-целесъобразно е бъдещият музей-паметник да се построи в двора на храма-паметник, който е 23 дка и собственост на Външното министерство, т. е. държавно, до самите стени на „Вътр[ешния] град“; срещу двореца, както знаете. Достатъчно е да се споразумеят двете министерства: просветното и външното.

Тези дни едва успях да сглобя и залепя пет цели керамични плочки с разни кръстни орнаменти и 7 други — цели или части.

В Патлейна открих нова мина с керамика — случайно. При удобно време ще правя разкопки на това място, което ме интересува от 1909 г.

С най-отлични почитания

Йор. С. Господинов

(№ 1941)

23

1. III. 1928 г., гр. Шумен

Моли съдействието му за организиране на разкопките и подготовката на предстоящите тържества.

Шумен, 1. III. 1928 г.

Многоуважаеми господин проф. В. Н. Златарски,

Времето за работа в Преслав наближава, а също и за тържествата. Съобразно това смятам си за дълг да Ви предизвестя, че заведующий жп. линия Шумен—Карнобат г. инж. Панчев не ще ни даде вагонетен и дековилен материал, понеже му трябвали. А без такъв абсолютно е невъзможна работата.

Досежно числото на трудоваците добре е да не бъде по-долу от 80—100, понеже ще трябва поради тържествата да се извършат ред подготвителни други работи.

Намирате ли за уместно Преславската община или археол[огическото] др[ужест]во да излязат с известен адрес до Негово величество царя? Около каква сума ще трябва за тая цел?

По отношение жп. линия до Преслав моля постоянно да наблягате, както и за дековилния материал, пред г. инж. Данчев и г-н министъра. Оттук чрез народния представител г. Б. Евтимов наскоро се напомни за тая линия, но главно Вие там ще трябва да не им давате спокойствие.

Дано можете да се срещнете и с г. арх. Рашенов, за да наблегнете, щото за тържествата да приготви реставрацията на Патлейнския манастир заедно с школата, който само в пълния си вид ще бъде поучителен за обществото.

Направихте ли постъпка пред юбилейния комитет за отпущане сума на Преславската община за тържествата?

Моля също да напомните, дето трябва, че трябва да се побърза с подготовката на храма-паметник за св. св. Кирил и Методий за осветяването му.

С най-отлични почитания

Йор. С. Господинов

(№ 1959)

24

22. V. 1928 г., гр. Шумен

Търси съдействие за отстраняване някои трудности, за да може да започне разкопките в Преслав навреме.

Шумен, 22. V. 1928 г.

Многоуважаеми г-н В. Н. Златарски,

От 10—15 дни е направена постъпка от инспекцията пред Министерството на нар[одната] просвета и Нар[одния] музей за командироването ми в Преслав да продължа работата си, но до днес няма отговор от София.

Направена е постъпка и от сдруж[ение] „Бълг[арска] старина“, но и до него няма още отговор.

Не е чудно, ако се повторят миналогодишните истории и пречки. . .

До днес няма изпратен никакъв дековилен материал, пък и завеждащият постройката на жп. линия Карнобат—Шумен не ще даде миналогодишния материал, ако не даде заповед за това г-н инженер Данчев.

А трудоваците от една седмица са вече в Преслав! . . .

Ще трябва от 1 юни непременно да почна работата.

Ето защо Ви моля да сторите потребното от Ваша страна по горните два въпроса: дековилния материал и командироването ми.

Ако Ви е възможно осветлете ме, моля, ще стане ли Симеоновото тържество, или не? От много страни ме запитват за това.

Възползувам се от случая да засвидетелствувам най-отличните си почитания към семейството Ви. Моля и Вас да приемете уверение в същите чувства, които имам спрямо Вас.

С много поздрави и пожелания за дълъг живот

Йор. С. Господинов

P. S. От сдружението е писано и за командироването на г. Шкорпила, с когото пак ще водиме разкопките.

Същий

(№ 1985)

25

12. VIII. 1928 г., гр. Преслав

Осведомява го за намерените находки в Кръглата църква и изразява увереност, че ще се намерят нови и интересни материали.

Преслав, 12. VIII. 1928 г.

Многоуважаеми г-н профессор Васил Н. Златарски,

Съжалявам, че когато сте идвали в Преслав, не се случих тук, за да имам възможност да се осведомя лично по някои въпроси досежно тържествата, музея-паметник, железницата, разкопките и пр.

Разкопаването на църквата се окончателно привърши, като не се смятат някои околни съмнителни места.

Във вътрешността — преддверието, се разкриха два гроба, кръщелня и др., но ограбвани и рушени. От настилката се намери в преддверието малка част запазена — мозаична, с бели кв[адратни] мрамори и триъг[ълни] розови камъни на други места, обаче и в кораба е била настилката още по-разкошна, но за съжаление разрушена . . . малки са остатъците.

И тази година излязоха доста орнаментирани мрамори и керамика, както и мозайка, но лани бяха повече. На всеки случай и тазгодишният материал е много ценен. Повече от 20 кер[амични] откъслека са с ясни остатъци от кирилски надписи и една глаголска буква „а“ Ⰰ; много други има също със следи от букви. Една плочка има с остатък от буквите Г°, а друга — с името (обр. 3) и др.

Прочее за филолози, историци, археолози, художници и архитекти тая знаменита църква даде изобилни материали.

Особено планът на църквата е чудесен.

И все твърдо стоя на убеждението си, че колкото и да е ограбен и разрушен Преслав, ще ни донесе той още скъпи изненади.

И от тоя свещен наш кът Вам и на семейството Ви изпращам най-отличните си почитания и пожелания за добро здраве

Йор. С. Господинов

(№ 2011)

26

Без дата

Моли да му се изпрати програмата за предстоящите Симеонови тържества и да се уредят още някои недовършени неща.

Многоуважаеми господине проф. В. Н. Златарски,

Прочетох от вестниците накъсо предадената програма за отпразнуване хилядогодишнината от смъртта на Симеона Велики.

Навярно ще бъде изпратена програма до местните комитети за това отпразнуване, но понеже последното ще стане главно в Преслав и ще започне от тоя град, то Ви моля да наредите до Преславската община, щото на последната да се дадат по възможност по-подробни сведения и напътствия, знаейки се нехайността и липсата на инициатива у последната.

Едновременно Ви моля да наредите, щото тя, общината, да поднесе адрес на Н. в. царя от името на гражданите, ако това намирате за уместно.

Приемете, моля, уверение в най-отличните ми към Вас почитания

Йор. С. Господинов

(№ 2137)

27

2. VI. 1929 г., гр. Шумен

Моли за съдействие за направата на музейна сграда.

Шумен, 2. VI. 1929 г.

Многоуважаеми г-н проф. В. Н. Златарски,

По Симеоновите тържества, при все че грижливо отклонявах да запознавам високите гости с разкопките и изкопаните материали на разотиването им, то можах тв[ърде] случайно да разведа и запозная с Преславския музей г. г. министрите Моллов, генерал Бакърджиев, подпредсед[ателя] на Нар[одното] събрание г. Ал. Христов, г. Леон Ламуш, който с особено внимание ме слушаше за всяка вещ, и др. лица.

В тоя именно случай г. Христов обърна вниманието на г. мин. Моллова за негодността на музейното помещение и опасността да изчезнат тия ценности от миналото ни при един пожар на тая паянтова сграда! . . . След това ме повика настрана от г. Моллова и ми каза да подсетя последния за отпущане сума за направа на музейно здраво помещение.

Това сторих, като писах и на двамата за тая цел. Сега пиша и Вам и моля да се срещнете с двамата и ги замолите да вземат от присърце това общополезно дело. На Вас разчитам най-вече за постигане на тая цел, понеже Вие най-отлично можете да прецените каква ще бъде грамадната загуба за народа и науката ни, ако, не дай боже, това здание се подпали случайно! . . . Нищо не бихме могли да спасиме!

С много преславски поздрави

Йор. С. Господинов

(№ 2097)

28

5. VII. 1929 г., гр. Шумен

Оплаква се от отношението на някои археолози към него. Настоява за час по-скорошно построяване на музейно помещение.

Шумен, 5. VII. 1929 г.

Многоуважаеми г-н проф. В. Н. Златарски,

Напоследък се завъдиха едни недоразумения между г. Миятев и мене, чието начало се корени още от 1927 г., когато той заедно с г. Фехера и др. искаха да се спрат преславските разкопки и когато ми се пречеше за доставката на дековилния материал и пр. и въпросът най-после се уреди по начин, който Вие добре знаете.

Приложеното ми тук писмо е изяснение по тоя въпрос и Ви го изпращам за сведение, допущайки, че може да Ви се заговори случайно на тая тема.

Възползувам се от случая да Ви замоля да не забравяте никога за нуждата от построяване музей в Преслав. По този въпрос писах г-ну Моллову — фин. министър, по съвета на г. Ал. Христов, подпред. в Нар[одното] събрание, когато бяха в музея по Симеоновите тържества в Преслав.

С най-отлични почитания и много поздрави

Йор. С. Господинов

P. S. Миятев се заканва да мести Преславския музей в София.

(№ 2102)

Същий[1]

---

[1] В приложение е дадено писмото на Йор. С. Господинов до директора на Нар. арх. музей в София, от което се вижда какви трудности са му били създавани при разкопките.

29

14. IX. 1929 г., гр. Шумен

Уведомява го за станалото военно тържество в Преслав и за разговора си с цар Борис III относно направата на музейна сграда.

Шумен, 14. IX. 1929 г.

Многоуважаеми г. проф. В. Н. Златарски,

На 6 т. м. стана в Преслав — стария — производството на юнкерите в първи офицерски чин; присъствува Шуменският гарнизон, цялата военна школа начело с военния министър г. ген. Бакърджиев, г. ген. Соларов, Варно-Преславския митрополит дядо Симеон и др. Понеже тържеството бе чисто военно, то и затова не бяха канени от Шумен граждани, освен мене, за да запозная юнкерите със значението на разкопаните старини. От Преслав бидоха поканени само кметът и директорът на прогимназията.

Производството направи Негово величество царят.

Преди да се почне обедът, след целия церемониал, Н[егово] В[еличество] след разговорите си с дядо Симеон и г. г. генералите дойде при мене, усмихвайки се, ми каза: „И тъй, пак се видяхме в старините", след което ме запита за резултата от разкопките, за които му дадох нужните осветления и сведения, както отчасти и за онова, което лежи под земята.

Използувах обаче момента да му изтъкна слабото и неудобно помещение на Преславския музей, опасността от случаен пожар, който би унищожил всички ценности, каквато възможност и той допуща; молбата ми бе да говори комуто трябва за построяването в стария Преслав на едно по-солидно помещение за музей.

Той факт Ви съобщавам, за да му го припомните в даден случай.

Едно забравих да го осветля, че по тоя въпрос сдружение „Бълг[арска] старина" в заседанието си в Преслав 1925 г. има решение, взето в горната смисъл.

С най-отлични почитания

Йор. С. Господинов

(№ 2115)

30

9. VI. 1930 г., гр. Шумен

Моли за съдействие да се построи сграда за музея. Изразява огорчението си, че е отстранен от разкопките в Преслав.

Шумен, 9. VI. 1930 г.

Многоуважаеми г-н проф. Васил Н. Златарски,

Бях в София през Томина неделя т. г. и исках да Ви посетя, но сте били в екскурзия из Видинския край. Целта ми бе пак да Ви припомня за нуждата от музейно помещение в Преслав.

Преди два дни е бил в Преслав министърът на финансите г. Моллов, чието име бях упоменал в една моя статийка във в. „Лъч" преди месец. Той е разгледал старините и вярвам да му е говорено за музейния ни въпрос. На всеки случай не се съмнявам, че Вие не ще забравите да му припомните тая нужда, още повече сега, когато той е с пресни впечатления из Преслав.

Аз и тая година, както и лани, съм отритнат от преславските разкопки благодарение на онова неприязнено настроение, създадено против мене, както знаете, още в 1927 г. и което все още си продължава!...

Ще Ви съм много благодарен, ако ми изпратите някои от новите Ви трудове — отпечатъци.

С най-отлични почитания и поздрави

Йор. С. Господинов

(№ 2168)

31

17. IX. 1930 г., гр. Шумен

Иска съвет дали да придружава руски учени в Преслав. Отново изразява огорчение от отстраняването му от разкопките в Преслав. Настоява керамиката да се върне от София в Преславския музей. Благодари за получените отпечатъци.

Шумен, 17. IX. 1930 г.

Многоуважаеми г-н професор В. Н. Златарски,

Вчера кметът на града Шумен ме повика и ми прочете едно нареждане (писмо) от София, с което се съобщава за идването на руските учени тук и в околните исторически селища, посрещането, развеждането им и пр., като поканва и мене да ги придружа до Преслав.

Бих молил да зная от Вас необходимо ли е моето присъствие в Преслав, когато гостените отидат там?

Друг по-важен въпрос е за най-ценните керамични фрагменти, които г. Миятев отнесе лани в Нар[одния] музей „за проучване" и вероятно няма намерение да повърне — ще трябва още тия дни да се повърнат в Преславския музей, в който ще бъдат разгледани с по-други интерес от тия учени.

Добре е също да се предизвести кметът в Преслав за деня, когато ще пристигнат учените, но 1—2 дни по-рано, също и мене, ако е възможно, за да се организира по-тържествено посрещане, колкото това е възможно да стане в Преслав.

Горещо Ви благодаря за отпечатъците от трудовете Ви, изпратени по г. Моллов.

С отлични почитания и поздрави

Йор. С. Господинов

(№ 2180)

БАНЯ ВЪВ ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПРЕСЛАВ

Ив. Акрабова—Жандова,
Д. Василева

Вътрешният град е бил постоянен обект на разкопките в Преслав от тяхното начало в 1897 г. до наши дни. През периода след 1944 г. досега се копа с усилени темпове в двореца, разкопаха се южната порта на вътрешния град, помещенията покрай източното протежение на крепостната му стена, търговските помещения, долепени до южното протежение на същата стена. Сондажи откриха останки от масивен градеж на югоизток от двореца и т. н. В последните години наш главен обект в този сектор на града бе разкопаването на крепостна стена № 1, неизвестна досега.

При разкопките на новоразкритата крепостна стена във вътрешния град на Велики Преслав през 1971 г. бе открита баня (обр. 1). Тя бе разкопана в квартал 172 на 20-ия метър северно от югозападния бастион на стената.[1]

Във вътрешния град се копае в терен, наситен с археологически материали. В този сектор на града се откриват напластявания от живот през периода на Втората българска държава, както и от XI—XII в., а в най-долните пластове — с материали от времето на Първата българска държава.

Разкопаната баня в Преслав е от първостепенно значение за проучването на града, първо, защото това е първата открита досега баня в Преслав, и, второ, поради обстоятелството, от особена важност за нашите проучвания в момента, че банята е долепена към крепостната стена № 1 и дава възможност за наблюдения във връзка с относителната хронология на тези два строежа.

Заедно с банята в Плиска, означена като постройка F в плана на П. Карасимеонов,[2] и банята в т. нар. аул на Омуртаг при с. Цар Крум[3] новооткритата баня в Преслав допълва картината на строителството на бани през ранния период на Първата българска държава. Тя е и по-добре запазена. В преславската баня намираме части от градежа на стените, които са обезличени при баните в Плиска и с. Цар Крум.

Сградата представлява четириъгълник с дължина 8,40 м и ширина 5,80 м. Останките очертават планова схема, която се състои от преддверие, къпалня, помещение с вана и помещение за отопление (praefurnium) (фиг. 2). На места в надземните си части сградата е запазена до 1 м височина. Тя има следния начин на градеж: основите ѝ стъпват върху пласт от набита глина с дебелина 10—15 см, върху които е положен бял хоросан с примес от дребни камъчета. Върху него са редени едри ломени камъни с размери до 0,40/0,25/0,18 см на същата спойка. Основите (с глинения пласт) имат дълбочина 45—50 см и ширина до 1,20 м. Външните стени на сградата са зидани във височина, както следва: лицевата зидария е от добре обработени варовикови блокове 70/28/26 см с фуги помежду им до 2—3 см. В дебелина следва пълнеж от дребен ломен

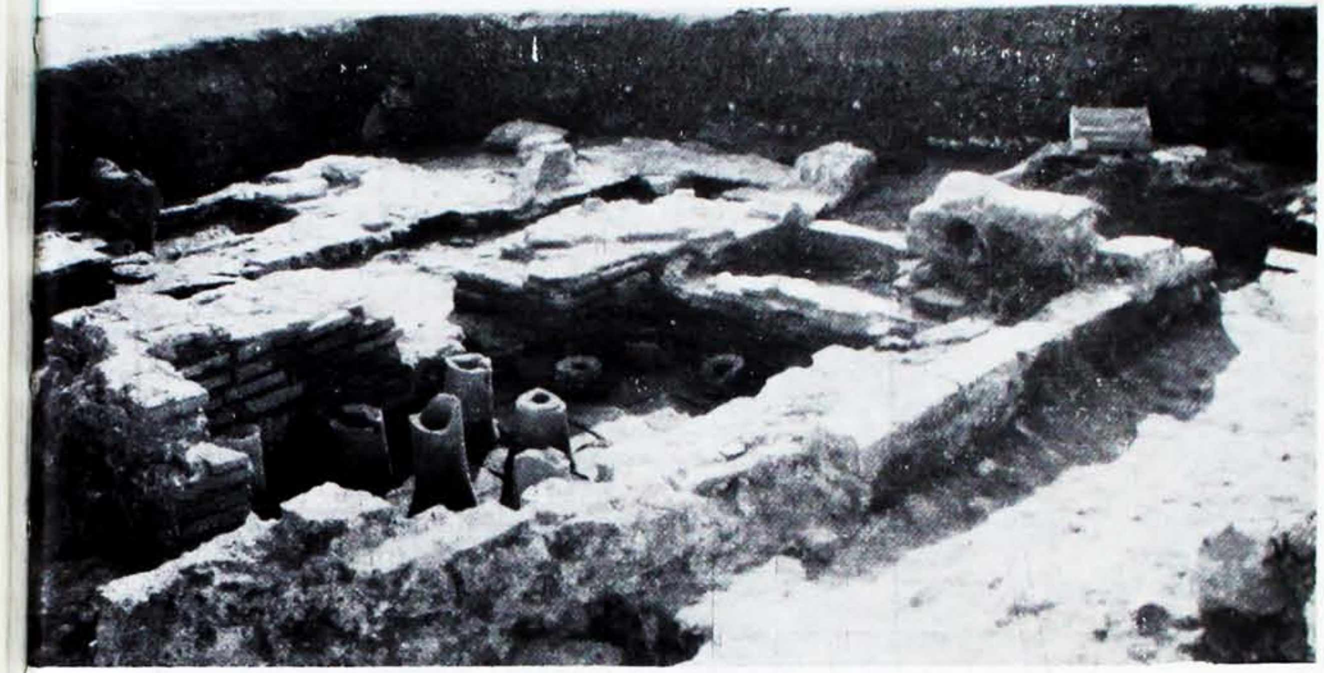

Обр. 1. Баня на Вътрешния град

камък и хоросан, примесен с малко количество ситно счукана тухла. Вътрешното лице на тези зидове е градено от тухли на хоросанова спойка, смесена обилно със счукана тухла от по-едри късчета. Вътрешните разпределителни стени са градени само от тухли на същата розова хоросанова спойка. Употребените тухли в градежа са от различен формат. Срещат се преупотребени тънки тухли с класическите размери 32/32/3,5 до 4 см дебелина и други — с по-груба субстанция с дължина на страните от 35—42 см и дебелина 5,5—10 см. Следи от мазилка по стените отвън и отвътре не се намериха, вероятно приземието не е било измазано. Подът на помещенията му е имал настилка от тухли. Тя е запазена отчасти в средното помещение и изцяло в помещението с ваната. Тухлите са поставени върху трамбована глина. Те са с различни размери: 33/33/4 см: 30/30/4: 40/21/15 см.

Отоплението на сградата е било на принципа на хипокаустовата система. В помещението, което е служело за praefurnium, са запазени очертанията на огнище с квадратна форма (страна 1 м) (фиг. 3). Върху основните два реда тухли, които го очертават, е запазена северната му страница. Тя е от един каменен блок, грубо обработен, с височина 50 см и дебелина 25—30 см. Камъкът е твърд пясъчник. Той е силно обгорял до червено, както и земята в огнището. Останалите страници на огнището са били също от каменни блокове. То се е палело отвън, отворът му е бил вероятно от юг. Топлият въздух е минавал последователно в средното помещение и това с ваната през засводените отвори между тях. Пушекът е излизал през отвора, който се намира на северната външна стена на помещението с ваната. Той е единствен за приземната част на сградата. Отвън, долепени до отвора, се намираха останки

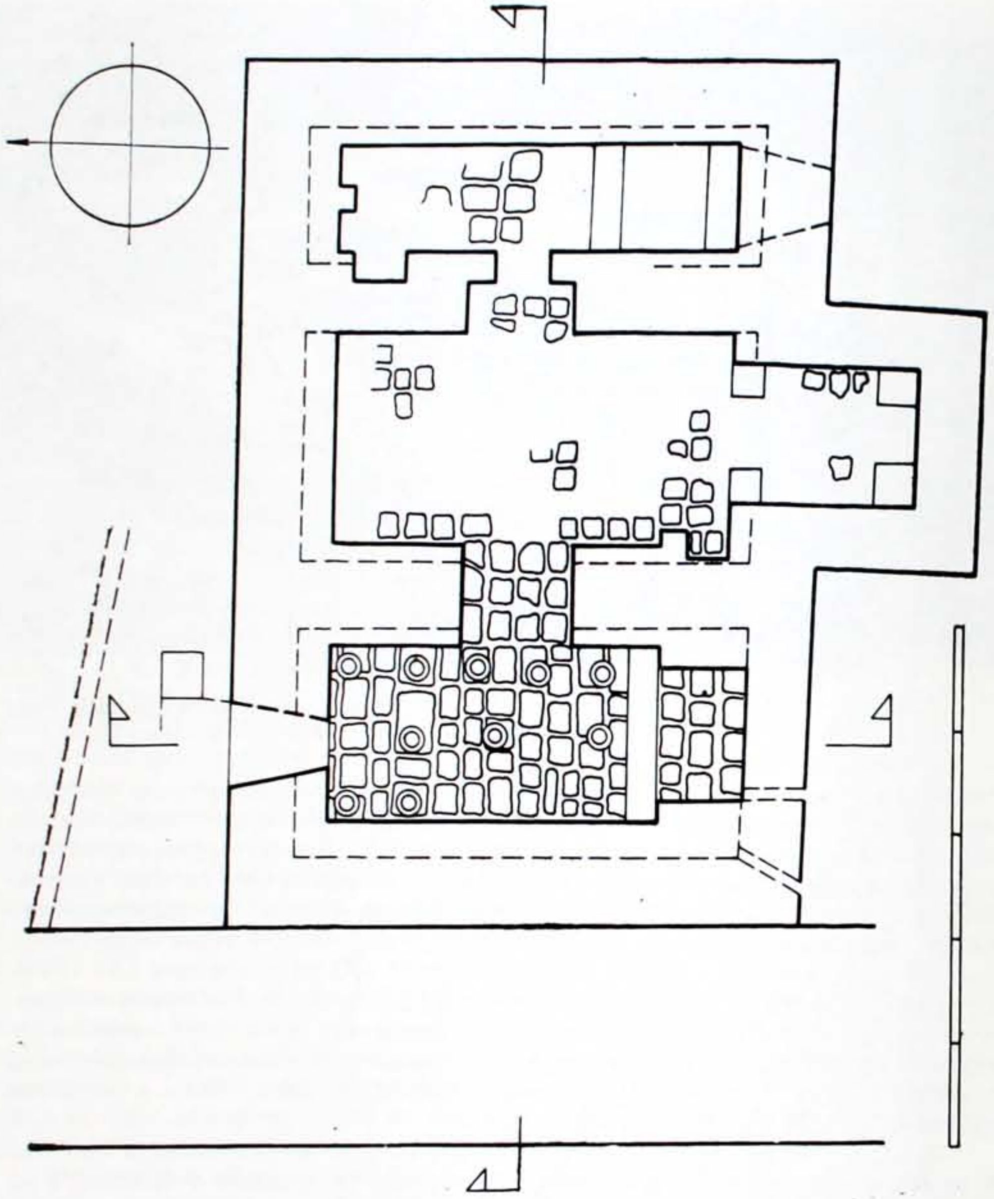

Обр. 2. Банята — план

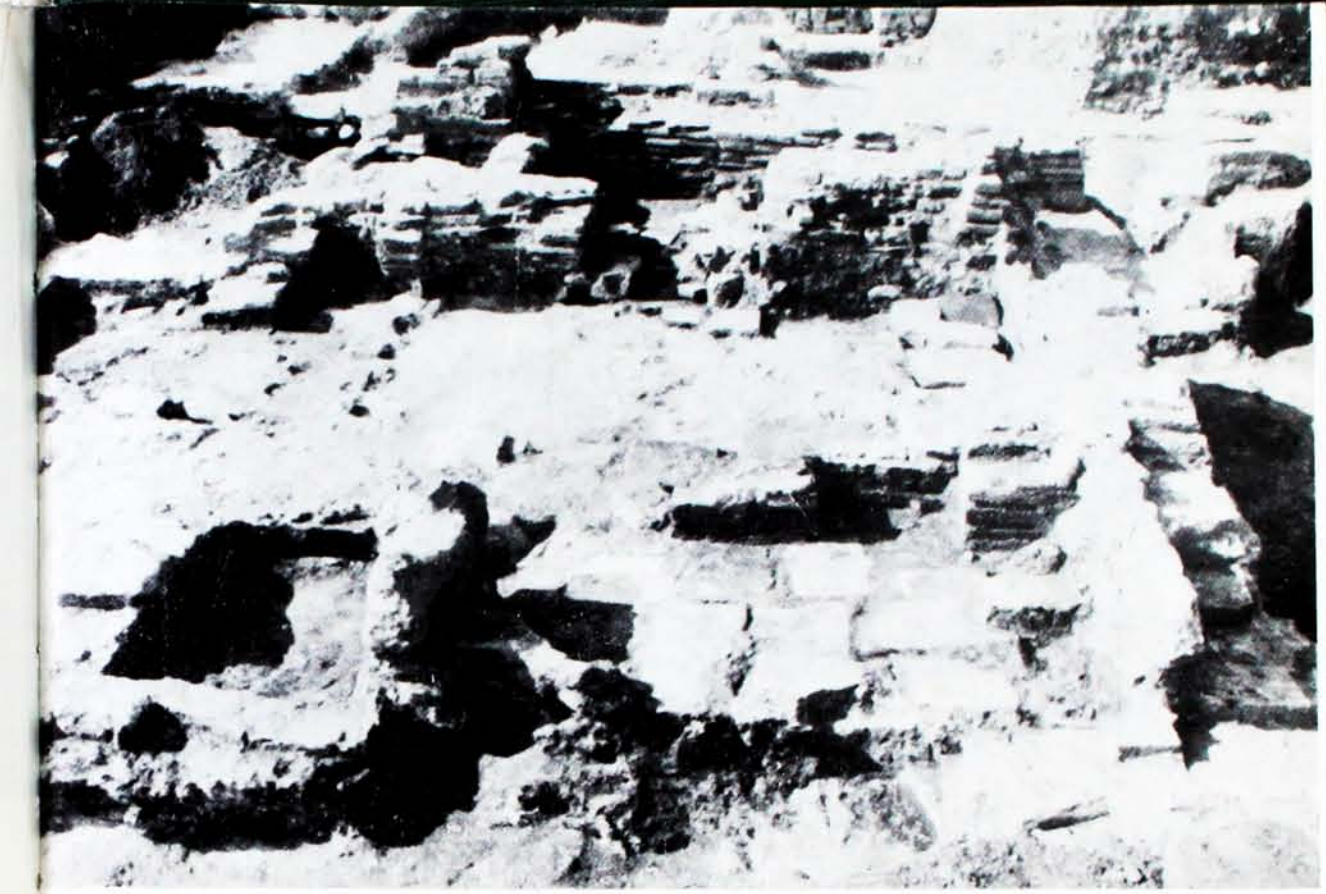

Обр. 3. Пещта на банята

от тухлената зидария на комина с правоъгълно сечение. В средното помещение няма запазени части от хипокаустови стълбчета. Такива намираме в помещението с ваната. Това са глинени тръби с различни размери, работени по примера на тези от римските отоплителни инсталации, но с груба, примитивна техника. Дебелината на стените им варира от 2,5 см до 5 см, височината им достига до 68 см, диаметърът в горните им части — до 22 см, а в основата им — до 32 см. Отворите им са също така с различна големина и форми (фиг. 4). Тръбите са служили и като част от подовата конструкция на помещенията в етажа. Върху тях са били монтирани големи квадратни тухли със страни около 60 см (в насипа бе намерена една от тях). Върху тухлите е била положена хоросанова замазка и подова настилка вероятно от същите квадратни тухли, каквито намираме като под в приземието. В приземната част на преддверието, в четирите му ъгъла, са запазени тухлени стълбчета, които са носили свода под неговия под. Те са от по една тухла и не са свързани конструктивно със стените, но градежът им е еднакъв с последните. Освен тях други подпори, които са носили пода на къпалнята, не се откриха (тук приземната подова настилка е почти обезличена), вероятно и в това помещение е имало система от тръби или стълбчета.

Би могло да се предполага, че градежът на стените на банята във височина е бил само от тухли — каменните блокове от външните стени биха могли да бъдат само в два реда при приземието като цокъл. При това решение в план горе би се получило приемливо оразмеряване на помещенията. Като приемем, че стените в етажа са имали дебелина 0,65 м (2 тухли), колкото е стената до ваната, се формят две помещения за къпане с ширина 2,16 м и дължина, равна на две ширини, т. е. 4,32 м (пропорция 1 : 2). Така в първото, под което е praefurnium-а са били котлите за топлата вода; второто, в южната част, на което най-вероятно е бил входът на банята, е служило за съблекалня, през която се е влизало в къпалнята. Третото е било къпалня с вана. Ваната е из-

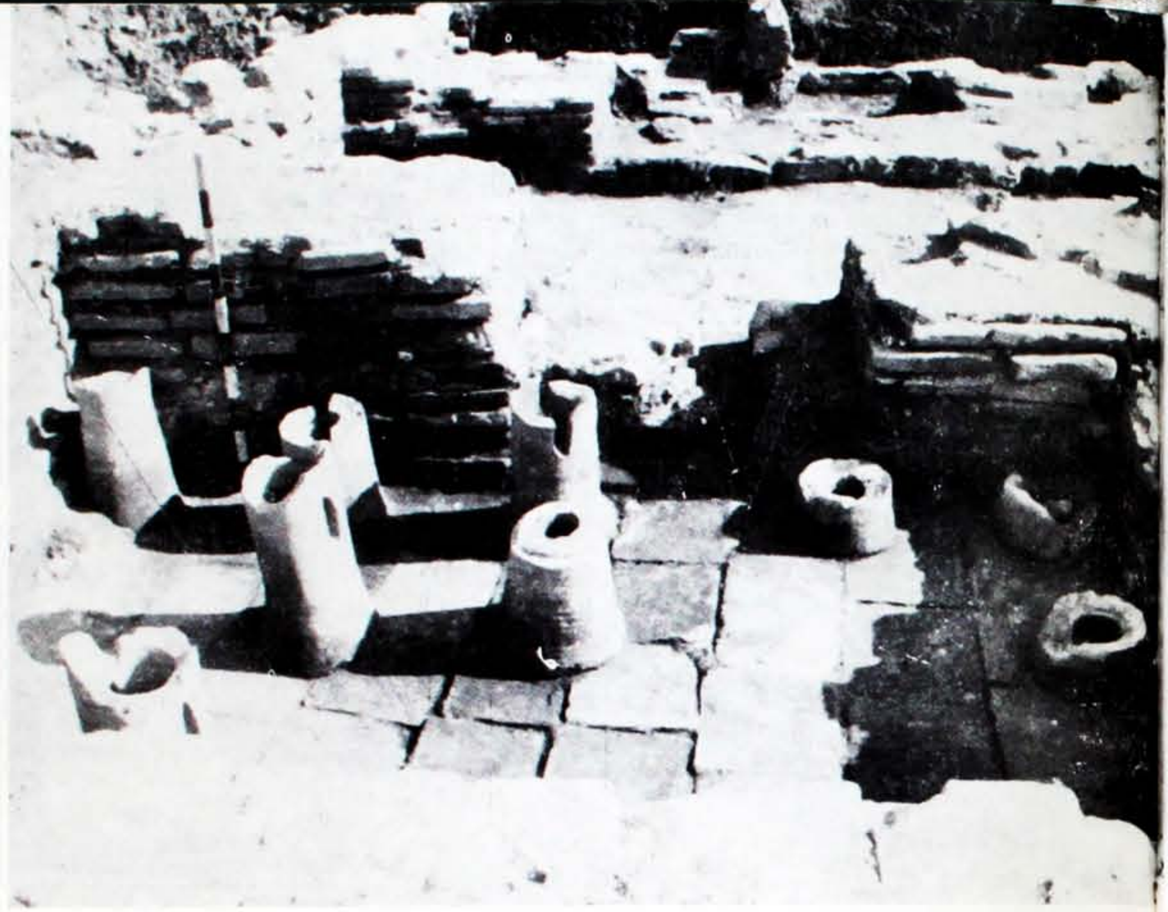

Обр. 4. Хипокауст

градена изцяло от тухли. Тя има и тухлен под. Малък канал в югозападния ѝ ъгъл е отвеждал водата навън (фиг. 5). Ваната има размери 1,25/0,80 м, а дълбочината ѝ е била около 65 см (фиг. 1). Отвътре стените ѝ са били измазани с водоустойчива розова мазилка, фрагменти от която се намериха in situ.

Банята се е захранвала с вода от специално изграден водопровод, който бе разкрит отчасти на 1,20 м от северната ѝ стена. Той следва посоката на стената. Водопроводът е изграден от глинени тръби със сечение 18 см, положени и покрити с хоросан, смесен обилно със счукана тухла (фиг.6).Останки от същия вид водопроводни тръби бяха открити на няколко места покрай северната и южната външна стена. Все в пространството около банята[4] е и водопроводът, който вграден преминава през крепостната стена. В помещението с огнището бе намерен къс от оловна тръба, вероятно от вътрешната инсталация за топла вода. В югозападния ъгъл на сградата в дебелината на стената на височина 0,75 см от пода на хипокауста в помещението с ваната се виждат останките от изграден канал, който излиза от пода на горното помещение и през стената е отвеждал нечистата вода (фиг. 5).

Помещенията на сградата са имали сводови покрития, изградени вероятно от тухли. Данни за тях нямаме, но срещаме аналогични примери от това време на територията на Византия.[5] Такива примери се срещат в Армения и в Грузия.[6]

Ние ще направим опит за графическа реконструкция, като излезем от плановата схема на сградата, посредством някои изчисления, данните за които имаме от същата (фиг. 7, 8). Осите на сводовете са могли да бъдат успоредни с късите страни на помещението. Засводяването от този тип е благоприятно за оттичане на дъждовните води, но дава високо вътрешно пространство, което не би било целесъобразно при една малка по размери баня. Ето защо ние допускаме, че осите на сводовете са били успоредни на дългите страни на помещенията. По този начин се получават по-ниски и по-топли помещения. Затрудненото отвеждане на дъждовната вода при полуцилиндричните сводове би било избягнато, ако допуснем, че покритието е било от т. нар. „коритообразен свод".

Ако приемем, че за височина от пода до осите на свода е взета широчината на помещението, ще получим до зенита 3,24 м или вътрешно пространство 2 : 3. Интересно е, че така построеният напречен разрез съвпада с построения при $\alpha = 72^\circ 50$, което при височина $h = 2{,}16$ м дава $в = hк = 2.16.0.309 — 0.67$ м $д — 0{,}02$ м.[7]

Планът на банята е много устойчив. Засега сред паметниците от Първата българска държава са разкрити, както казахме, две бански сгради — едната се намира в Плиска,[8] а другата — в т. нар. аул на Омуртаг край с. Цар Крум.[9] И двете бани са запазени само в основи. Плановите им решения са тризделни, в общи линии те са почти идентични с плана на преславската баня. Начинът на градеж, както и употребените в тях строителни материали са еднакви с тези при банята от Преслав — каменни блокове, тухли и хоросан със счукана тухла. Отоплението им е също така на базата на хипокаустовата система. Проучвателите на горните сгради считат, че едното от трите помещения е служило за склад на топливо. При преславската баня ние не смятаме, че помещението над пещта е служило същевременно и за склад, въпреки сходството на трите планови схеми. Тези бани са малки и това помещение в горната си част ще да е имало функцията на къпалня, вероятно по-топла от останалите две. Топливото се е съхранявало в някакъв лек навес пред същото помещение, както това намираме в някои бани на Изток.[10]

Тризделните планови схеми на малки бански сгради са известни от I—IV в. от н. е.[11] В същност тези малки бани съдържат ядрото на почти всички известни големи бански комплекси от римската архитектура, а именно средното помещение като централна зала и къпалня от двете му страни — топла и студена. Тази традиция продължава и в средновековието при умалени вече бански сгради. Намираме я в различни варианти и през XVIII—XIX в. Така схемата на малката баня от Харакс,[12] датирана от I в. от н. е., намираме по-късно в Херсонес. Последната е много близка до тази на банята от Преслав и е датирана в IX—X в. В Армения, в крепостта Анберд, се намира също тризделна баня, датирана в VII—XI в.[13] Банската сграда в Дманиси — Грузия,[14] е също тризделна. Последните две сгради са имали вани, разположени в странично помещение като при преславската баня. Помещенията им са имали засводени покрития. Със сходни тризделни решения са и малките манастирски бани в Гърция.[15]

Като сравним новоразкритата баня в Преслав и по-специално начина на градежа ѝ, както и вложения строителен материал, с горните примери, чиито градежи са описани, ще забележим, че последната има по-изискан градеж. Докато баните в Херсонес, Анберд, Дманиси са градени от каменна зидария от местен камък, включително и хипокаустовите стълбчета, при преславската баня външните стени са от каменни блокове, но изолирани отвътре с тухла,

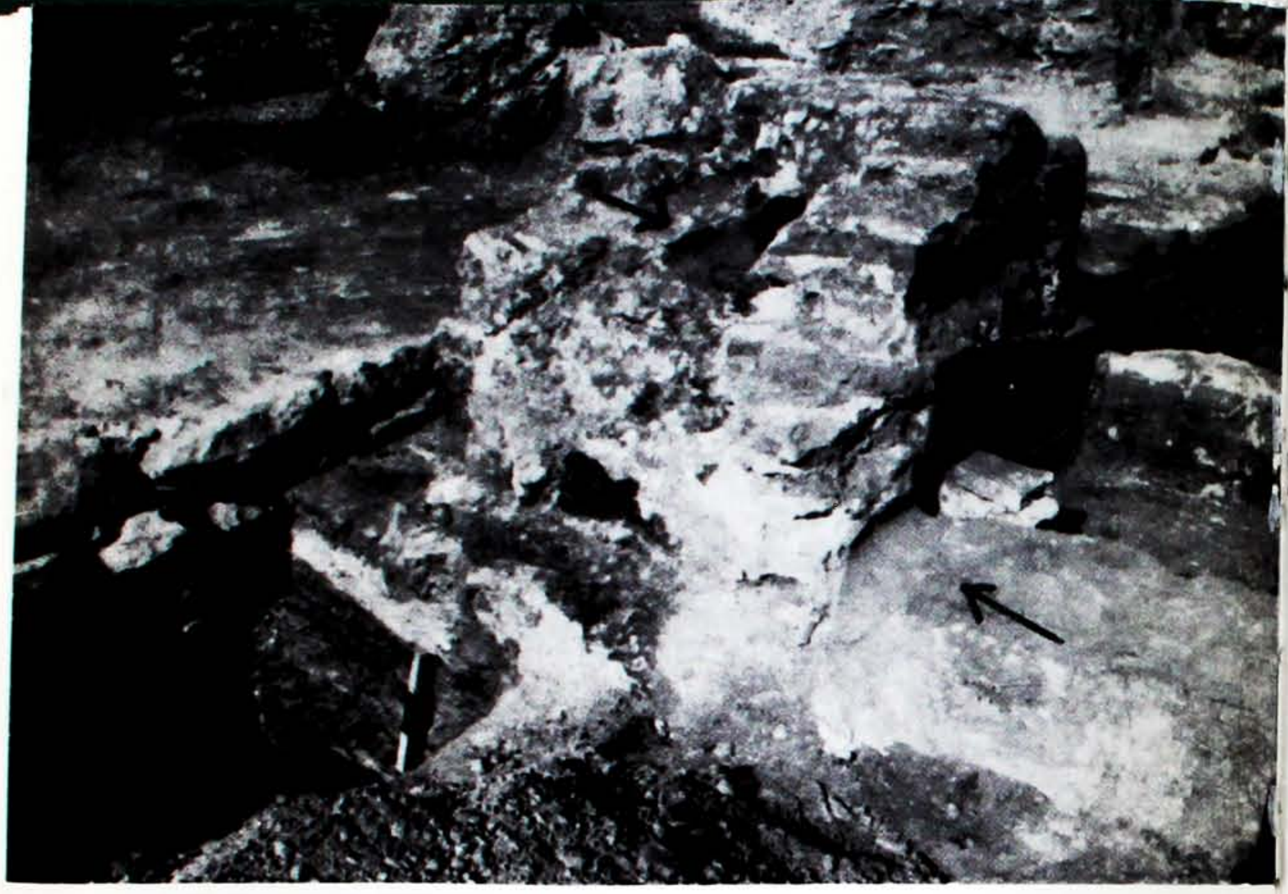

Обр. 5. Сондаж на оградната стена при банята

Обр. 6. Водопровод покрай северната стена на банята

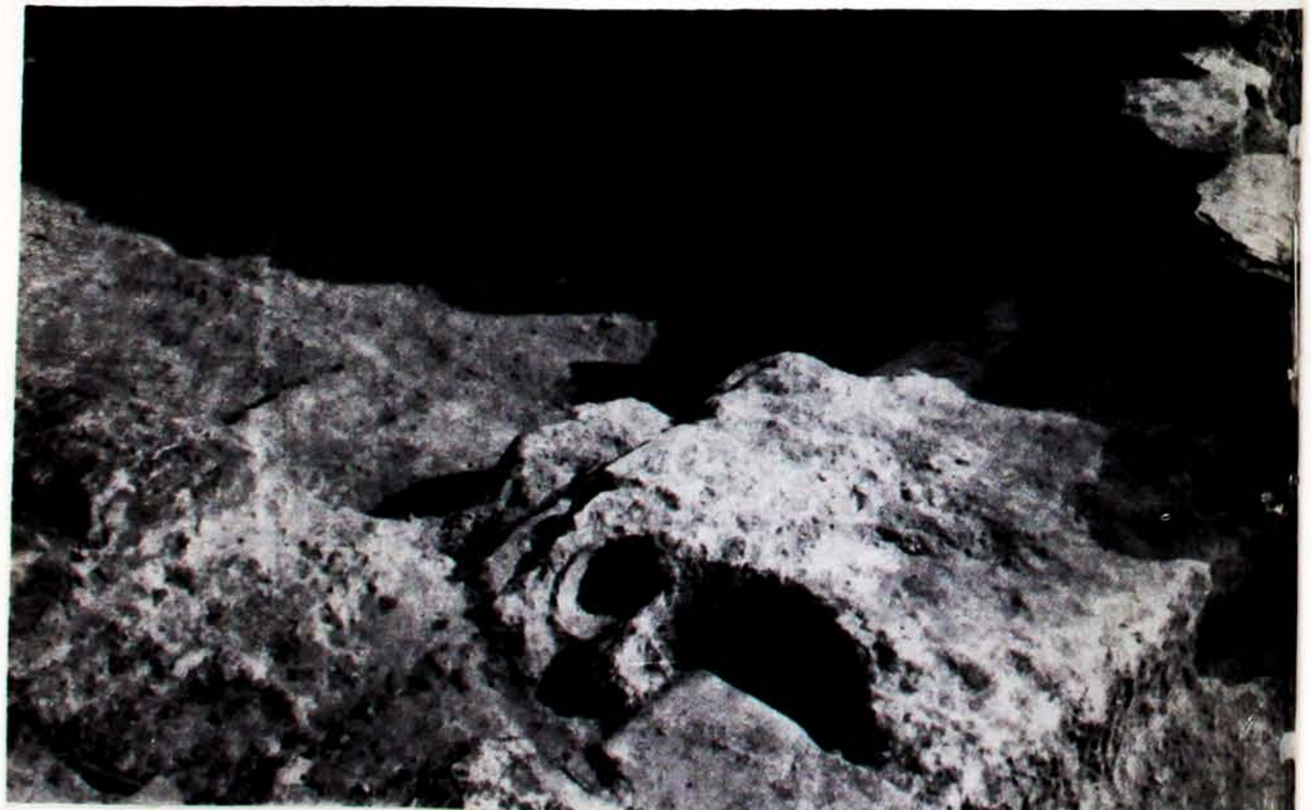

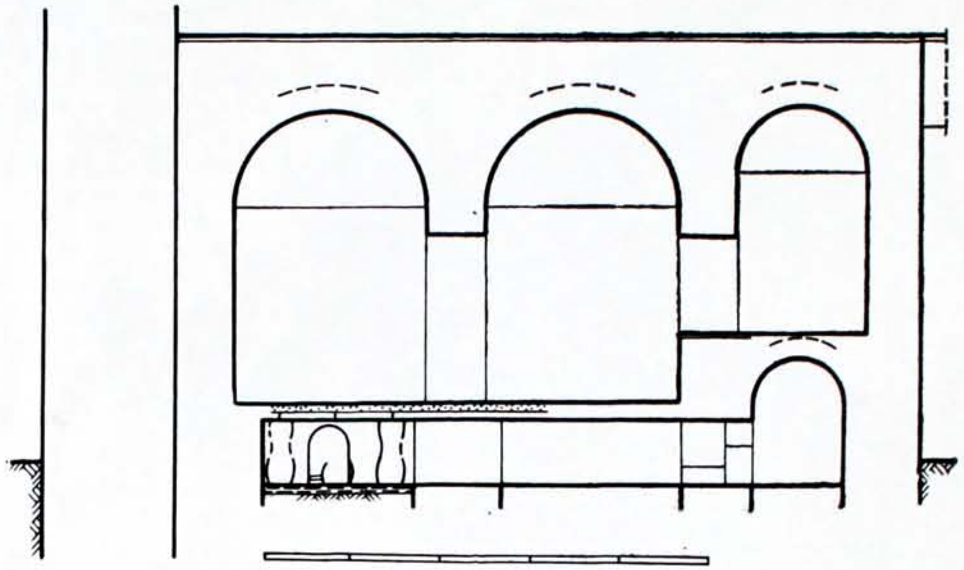

Обр. 7. Разрез — възстановка

Обр. 8. — Разрез — възстановка

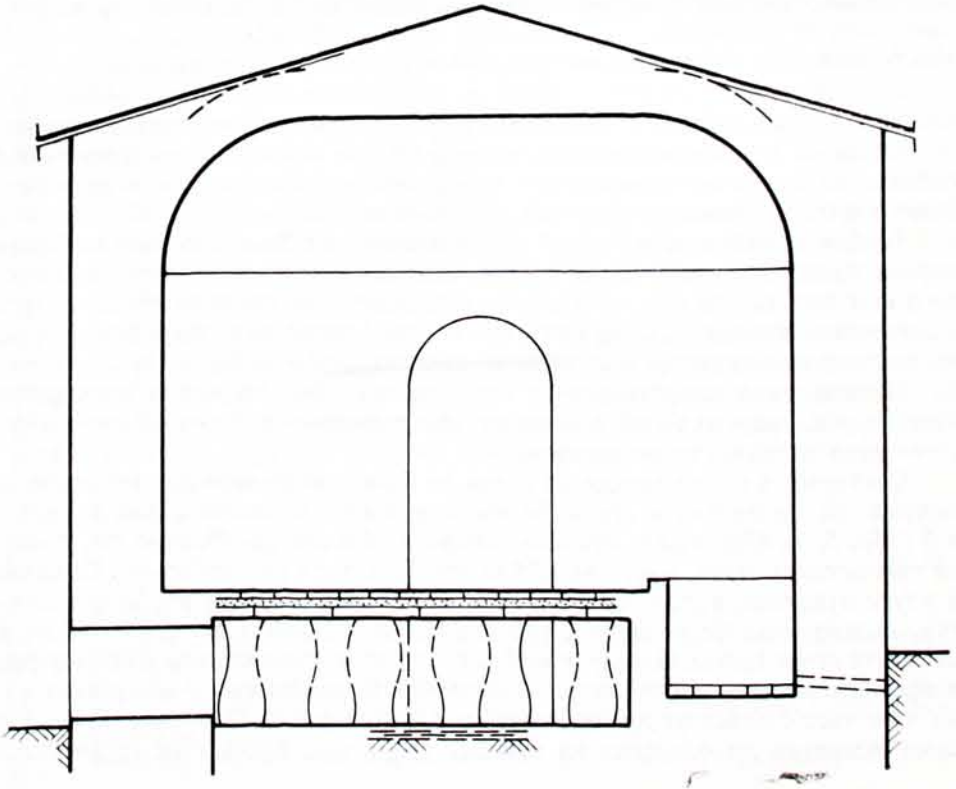

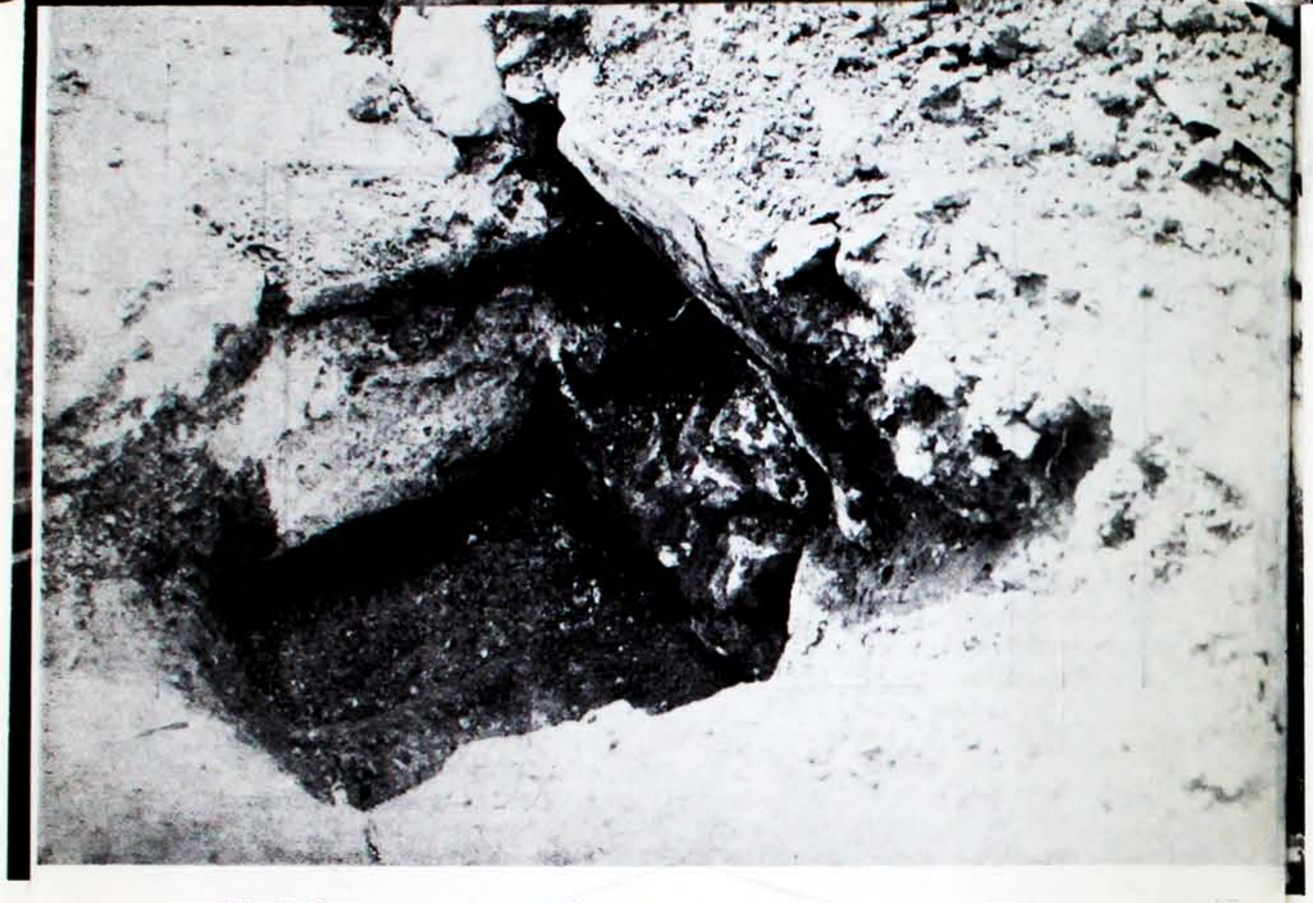

Обр. 9. Сондаж на основите на банята и оградната стена

подовете тук са тухлени, керамични и тухлени са хипокаустовите стълбчета.

Следи от по-късни преправки в банята не се откриха освен незначителни кърпежи от камък по тухления под в средното помещение, които не могат да бъдат много по-късни от строежа на сградата.

Трябва да отбележим, че при разкопаването на банята никъде не бяха намерени следи от пожар. Това улесни наблюденията при огнището, пътя от него към хипокауста и т. н., изключи смесване на останки от пожар с такива от огнището и пушека. Следи от силно горене до червено бяха открити само на мястото на огнището в източното помещение (обр. 3).

Значителни напластявания от черна пепел бяха открити в помещението с хипокауст, също на места в средното помещение — пътя на пушека от огнището през хипокауста до комина.

Секторът, в който западната стена на банята се долепя до западното протежение на крепостната стена, бе изследван чрез сондажи в два пункта — а и б (обр. 5, 9). Сондажите откриха основи на банята, дълбоки 45 см, и основи на крепостната стена, които на 1,35 м продължаваха на дълбочина. Сондажите в други пунктове, където бе възможно да се слезе по-дълбоко, за разлика оттук, където това бе неудобно, установиха дълбочината на основите на крепостната стена 1,80 м. Основите на банята са от ломени камъни на бял хоросан, а основите на крепостната стена — от ломен камък на кал и завършват в горната си част с пласт от дребен камък и розов хоросан. Основите на банята са само долепени до основите на крепостната стена. Никъде не се констатира конструктивна връзка между зида на банята и зида на крепостната стена. Налице е една постройка само 8,40 × 5,80 м с основи, дълбоки само 45 см, долепени до крепостната стена, дълга в този сектор 100 м, с основи, широки 2,10 м и дълбоки 1,80 м. Логично е от техническа гледна точка да приемем, че тези факти потвърждават единственото правилно заключение, именно че банята е построена след крепостната стена. Това се потвърждава и от факта, че на места хоросанът от основите на банята навлиза между камъните на основите на стената, там, където по време на изкопа глинената спойка е била изронена (фиг. 9). Начинът на обработката на блоковете на външните ѝ стени и хоросановата спойка между тях, еднакви с тези на крепостната стена, могат да ни доведат до извода, че банята е градена малко след изграждането на стената.

Най-горните напластявания на терена в тази стена на Преслав, където е разкопана банята, трябва да свържем с пещите за вар от времето, когато османските поробители са изгаряли за вар каменните блокове от стените на града. Този период е отбелязан с единични монети и типичните глинени турски лули. Най-близката варница, открита засега в съседство с банята, отстои на 45 м на североизток, а квартал 172, квадрат 54. Следват напластяванията от периода на Втората българска държава, отбелязани с голям брой късове от керамични съдове от това време, монети, между които български от Иван Александър, от Иван Александър с Михаил Асен, моливдовул на Борил и т. н.,[16] както и голям брой други находки от това време. Пластът с материали от Втората българска държава е най-значителният. Следват напластяванията от времето на византийското робство, от периода от XI—XII в. От това време тук са останките от християнски некропол с погребения чрез трупополагане, отбелязан с монети, обеци, гривни, пръстени и пр. Скелетите от този некропол лежат върху разрушените стени на банята.[17] Некрополът представя границата ante quem за времето на строежа на банята. Следват най-долните напластявания, които са от времето на нашата баня. Това са находките от периода на Първата българска държава. Между разкопаните материали тук са керамични късове със знаци, между които голям брой с ипсилон и две хасти. На пода на западното помещение между тръби № 1 и № 3 от хипокауста бе намерено гърне от вида, известен ни от IX—X в. Върху разрушената стена на същото помещение бе намерен съд с една дръжка, с украса от врязани ивици от същото време, както и керамика със знаци.

Датировката на банята се основава на стратиграфски наблюдения, на градежа, на аналогии с баните в Плиска и с. Цар Крум, на находките. Времето на изграждането на банята може да се определи в широките граници на периода на Първата българска държава. Засега би било прибързано да се поставят по-тесни граници въпреки известни данни, които я свързват с ранни градежи от този период.

БЕЛЕЖКИ

[1] В квадратите 227, 229, 237—240, 247—250, 257—260.

[2] P. Karassimeonoff, Neue Ausgrabungen in den Residenz von Pliska ИБАИ, XIV, с. 146, 146, обр. 204.

[3] В. Антонова, Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум през 1959, Сб. Изследвания в памет на К. Шкорпил, изд. на БАН, 1961, с. 130—134, обр. 1.

[4] Квартал 172, квадрат 218.

[5] Всеобщая история архитектуры, Москва, 1966, т. 3, с. 129, обр. 88 (6—9).

[6] А. Л. Якобсон, Средновековый Херсонес (XII—XIV), МИАСССР, № 17, М.—Л., 1950, с. 82, рис. 35, 36, 37.

[7] Г. Кожухаров, Методи за установяване статистическото равновесие на сводовите и куполните сгради в България през X—XIV в. (същност и произход), Известия на СТИГА, кн. XX, 1967, с. 169—219, с. 185, фиг. 9.

[8] P. Karassimeonoff, ц. с.

[9] В. Антонова, ц. с.

[10] Якобсон, ц. с., с. 17, рис. 30.

[11] Античная архитектура северного причерноморья, АН СССР, Москва, 1948, с. 378.

[12] П. т. табл. 7$_7$.

[13] Л. Якобсон, ц. с., с. 82, рис. 35.

[14] П. т.

[15] ВИА — т. 3, Москва, АН СССР, 1966, с. 129, обр. 6, 9.

[16] Нумизматичният материал бе определен от Тодор Герасимов,

[17] 172/246, скелет № 1 в 172—227, скелет № 2 в 172/227, скелет № 3 в 172/227, в 172/247 — скелет № 1, 2, в 172/237 скелети № 1, 2.

Забележка. Автор на архитектурните наблюдения е арх. Д. Василева, а на археологическите — Ив. Акрабова—Жандова

UN ETABLISSEMENT DE BAINS DANS LA VILLE INTERIEURE DE PRESLAV

Iv. Akrabova—Jandova, D. Vasileva

Résumé

Dans la ville intérieure de Preslav, à 20 m au nord du bastion Sud-Ouest du mur d'enceinte mis au jour, dernièrement en 1971 on a découvert un établissement de bains (fig. 1). Cer bains sont d'un intérêt particulier pour l'étude de la seconde capitale bulgare, car c'est le premier édifice de ce genre découvert à Preslav. Par sa situation, à proximité immédiate du mur d'enceinte nouvellement déblayé, il autorise certaines observations sur la chronologie relative de ces deux constructions (fig. 7).

Avec les bains de Pliska et ceux de la forteresse appelée «Aul d'Omortag» près du village Can Kroum cet établissement vient compléter nos connaissances sur le mode de construire des bains pendant la période initiale du Premier royaume bulgare. Les vestiges existants permettent de tracer le schéma du plan qui comprenait un vestibule, la piscine, la salle avec les bains proprement dits, ainsi qu'une pièce pour le chauffage (praefurnium) (fig. 2, 4). Les fondations sont en moellons naturels scellés avec du mortier blanc. L'appareillage des murs extérieurs comprenait un revêtement d'une maçonnerie de blocs de calcaire et de brique (à l'intérieur). Entre la maçonnerie de pierre et de brique il y avait un emplecton de mortier et de pierres. Les murs intérieurs de séparation n'étaient bâtis qu'en briques. Le liant de la construction était du mortier blanc mélangé avec une petite quantité de briques concassées (pour la partie en pierre du remplissage) et saturée abondamment de petits morceaux de briques (dans la partie de la maçonnerie en brique). Les pièces étaient voûtées (fig. 6). Le chauffage se faisait au moyen d'un hypocauste (les piliers étant des conduites en céramique). Les vestiges du foyer subsistent (perfurnium) (fig. 3). A l'extrémité Nord, hors de la pièce avec la salle de bains on a pu identifier les restes d'une cheminée. L'établissement était alimenté en eau par une conduite spéciale (fig. 6). On a découvert aussi la conduite disposée dans l'épaisseur du mur et qui passait à travers le mur d'enceinte. Enfin, les restes des canaux d'écoulement des eaux de la piscine et des baignoires ont également été découverts (fig. 2, 5).

Les auteurs se réfèrent à des établissements du même type de Byzance, de Grèce et la Chersonèse, d'Arménie er de Géorgie qu'ils indiquent comme parallèles.

Les bains de Preslav se distinguent par leur mode de construction très soigné. Les édifices similaires que l'on connait de cette époque sont bâtis en pierre, ainsi que leurs hypocaustes.

Les auteurs en se basant sur le schéma du plan, le mode de construction, les observations stratigraphiques et le matériel archéologique, considèrent que ces bains doivent être datés dans des limites de temps les plus larges de l'époque du Premier royaume bulgare.

BADERAUM IN DER INNENSTADT VON PRESLAV

Iv. Akrabova—Jandova,
D. Vasileva

Zusammenfassung

In der Innenstadt von Preslav, 20 m nördlich der südwestlichen Bastion der 1971 freigelegten Festungsmauer, wurde ein Baderaum entdeckt (Abb. 1). Dieser in der zweiten bulgarischen Hauptstadt Preslav erste gefundene Baderaum ist von entscheidender Bedeutung für deren Untersuchung, während die Lage des Raumes, unmittelbar an der neu entdeckten Festungsmauer, Möglichkeiten zur Ermittlung der relativen Chronologie dieser zwei Bauten bietet (Abb. 7).

Mit dem Bad in Pliska und dem Bad in dem sogenannten «Aul des Khans Omortag» beim Dorf Car Krum, ergänzt der in Preslav neu entdeckte Baderaum die Vorstellungen von der Bauweise der Bäder in der Frühzeit des Ersten Bulgarischen Reiches. Die Überreste zeichnen einen Grundriß ab, der aus Vorraum, Baderaum, Baderaum mit Wanne und Heizraum (praefurnium) besteht (Abb. 2, 4). Die Grundmauern sind aus Bruchstein mit weißem Mörtel als Bindemittel errichtet. Die Außenwände bestehen aus bearbeiteten Kalksteinblöcken als Außenmauerwerk und Bauziegeln (an den Innenseiten). Zwischen dem Block — und Ziegelmauerwerk ist eine Füllung aus Bruchstein und Mörtel zu erkennen. Die Innentrennwände waren nur aus Ziegeln gebaut. Das Bindemittel ist aus weißem Mörtel mit einer geringen Menge von zerkleinerten Ziegeln (beim Steinmauerwerk der Füllung) und mit stark gesättigten Ziegelstücken (beim Ziegelmaurwerk) durchsetzt. Die Räume waren überwölbt (Abb. 6). Die Heizung ist nach dem System der Hypokausten (kleine Säulen mit keramischen Rohren) angelegt. Erhalten sind Überreste des praefurniums (Abb. 3). Am nördlichen Ende, außerhalb des Wannenraums, wurden Reste eines Schornsteins identifiziert. Zur Wasserversorgung war eine spezielle Wasserleitung ausgebaut (Abb. 6). Entdeckt wurde auch die Wasserleitung, die innerhalb der Festungsmauer verläuft. Gefunden wurden Überreste von Kanälen, die das Abwasser aus dem Wannenraum und der Wanne abgeleitet haben (Abb. 2, 5).

Im der Arbeit werden gleichartige Baderäume aus Byzanz (Griechenland, Chersones) sowie aus Armenien und Grusien herangezogen. Von allen diesen unterscheidet sich der Baderaum in Preslav durch die vorzügliche Bauweise. Die aus jener Zeit bekannten Baderäume sind, einschließlich der kleinen Hypokaustensäulen, aus Stein errichtet.

Nach dem Grundriß, der Bauweise, den stratigraphischen Merkmalen und dem archäologischen Material wird der Baderaum in weitesten Grenzen in die Zeit des Ersten Bulgarischen Reiches datiert.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 5
ВЕРА ИВАНОВА—МАВРОДИНОВА. С. ВАКЛИНОВ 7
L'ANCIENNE CIVILISATION BULGARE AU IX—X-ES. ASPECTS DE SA FORMATION. S. VAKLINOV 12
DER AUL VON CHAN OMURTAG BEI TSCHATALAR. W. ANTONOVA . . . 26
БАЗИЛИКА ПРИ САКАЛОВА МОГИЛА В ПРЕСЛАВ. Т. ГОТЕВ 38
ПРЕСЛАВСКАТА РИСУВАНА ТРАПЕЗНА КЕРАМИКА. ИВ. АКРАБОВА—ЖАНДОВА 62
ЕДНА ИНТЕРЕСНА И ВАЖНА ОСОБЕНОСТ НА УЧИТЕЛНОТО ЕВАНГЕЛИЕ НА КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ. ИВ. ГЪЛЪБОВ 86
КРЪСТОКУПОЛНА ЦЪРКВА С ГРОБНИЦА В МЕСТНОСТТА СЕЛИЩЕ В ПРЕСЛАВ. Й. ЧАНГОВА 93
ДВУОБРЕДЕН РАННОБЪЛГАРСКИ НЕКРОПОЛ ПРИ ВАРНА. Д. ДИМИТРОВ 107
БЪЛГАРСКИ И ВИЗАНТИЙСКИ ПЕЧАТИ ОТ ПРЕСЛАВ. Т. ГЕРАСИМОВ 125
ДВА СВИДЕТЕЛЬСТВА ПОЧИТАНИЯ КУЛЬТА БОРИСА И ГЛЕБА ВНЕ ПРЕДЕЛОВ РОССИИ. А. В. БАНК 144
НЕКОТОРЫЕ ЗАКОНОМЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АРХИТЕКТУРЫ МЕСЕМВРИИ В XIII—XIV ВЕКАХ. А. Л. ЯКОБСОН 156
ЛЕГЕНДАТА ЗА МИХАИЛ КАГАН. И. ВЕНЕДИКОВ 179
КАНЕЛЮРАТА В ПРЕСЛАВСКАТА ДЕКОРАЦИЯ. М. ВАКЛИНОВА . . . 209
СРЕДНОВЕКОВНИ НЕКРОПОЛИ ОТ ТЪРГОВИЩКО. Д. ОВЧАРОВ 220
ПИСМА НА ЙОРДАН С. ГОСПОДИНОВ ДО ПРОФ. В. Н. ЗЛАТАРСКИ. П. ПЕТРОВ 233
БАНЯ ВЪВ ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПРЕСЛАВ. ИВ. АКРАБОВА—ЖАНДОВА, Д. ВАСИЛЕВА 258

ПРЕСЛАВ

СБОРНИК

Художник **СВЕТЛОЗАР ПИСАРОВ** Художествен редактор **БОГДАН МАВРОДИНОВ** Технически редактор **ЛИЛЯНА КОЛАРОВА** Коректор **ЕЛЕНА ПОПОВА**

Дадена за набор на 14. IV. 1976 г. Подписана за печат на 15. XII. 1976 г. Излязла от печат на 27. XII. 1976 г. Печатни коли 17 Издателски коли 22,03 Формат 70/100/16 Издателски № 22355 Литературна група II-6 Тематичен № 1703000000/8—1976 г. Тираж 1060 Цена 3,04 лв.

Държавно издателство **НАУКА И ИЗКУСТВО**
Държавна печатница «**ТОДОР ДИМИТРОВ**», кл. 1 — София

ПЕЧАТНИ ГРЕШКИ

Стр.	Ред	Напечатано	Да се чете	По вина на
37	1 отгоре	Kamča	Kamčija	печатницата
125	15 отдолу	синклер	синкел	коректора
130	7 отгоре	αὖ (τοκράτορφες)	αὐ (τοκράτορες)	печатницата
134	14 „	[βεGη]ς	[βεστη]ς	„
136	27 „	[τρικ]λνιῳ)	[τρικ]λίνιῳ)	„
139	8 „	σφραισμός	σφραγισμός	автора
142	19 „	CYMEON YOC	CYMEONYOC	„
142	20 „	ΠΟΛΛΥ	ΠΟΛΛΥ	„
142	21 „	XU AVЬ	XωAVЬ	„
143	21 отдолу	E XV AV	EN XωAYЬ	„
143	23 „	ВЬCIΛEOC	BACIΛEOC	печатницата
261	5 „	формят	оформят	автора
267	13 отгоре	стена	част	„
267	18 „	а квартал	в квартал	„
269	10 „	Cer bains	Ces bains	коректора
269	16—17 отдолу	perfurnium	praefurnium	автора
269	8 отдолу	er	et	коректора